

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLII-2

ISSN 0374-0730
e-ISSN 2334-7236
doi: 10.19090/gff.2017.2

Нови Сад
2017.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор

проф. др Нада Арсенијевић, проф. др Давид Астори (Парма), Јао Дзи, (Беј Вај, Кина), проф. др Љубомир Белеј, доц. др Шандор Бордаш (Баја), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург), доц. др Ђура Харди, проф. др Јармила Ходолич, проф. др Јулијана Ишпановић Чапо, проф. др Снежана Гудурић, проф. др Зорица Ђерговић Јоксимовић, доц. др Алексеј Кишјухас, проф. др Звонко Ковач (Загреб), проф. др Давид Норис (Нотингем), доц. др Сања Париповић Крчмар, доц. др Јасмина Пекић, проф. др Николај Попов (Софија), проф. др Марина Пуја Бадеску, проф. др Јанко Рамач, проф. др Драгиња Рамадански, др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), доц. др Гордана Ристић, др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген), проф. др Дамир Смиљанић, проф. др Бојана Стојановић Пантовић, проф. др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур, Француска), проф. др Лејла Турчило (Сарајево), проф. др Дубравка Валић Недељковић, доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Слађана Зуковић, проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт на Одри), проф. др Богуслањ Зиелински (Познањ)

Главни и одговорни уредници

проф. др Едита Андрић
проф. др Дамир Смиљанић

Секретари редакције

доц. др Сања Париповић Крчмар
доц. др Алексеј Кишјухас

Технички секретар

Игор Лекић

Лектори резимеа на енглеском

Томислав Букатаревић

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

Prof. Dr. Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Nada Arsenijević, Professor, Dr. David Astori, Professor (Parma), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Ljubomir Belej, Professor, Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Đura Hardi, Assistant Professor, Dr. Jarmila Hodolič, Professor, Dr. Julianna Ispánovics Csapó, Associate Professor, Dr. Snežana Gudurić, Professor, Dr. Zorica Đergović Joksimović, Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor, Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor, Dr. Jasmina Pekić, Assistant Professor, Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Marina Puja Badescu, Professor, Dr. Janko Ramač, Professor, Dr. Draginja Ramadanski, Associate Professor, Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Hale), Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Silvia Martinez Ferreiro (Groningen), Dr. Damir Smiljanić, Professor, Dr. Bojana Stojanović Pantović, Professor, Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Dubravka Valić Nedeljković, Professor, Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Slađana Zuković, Associate Professor, Dr. Ugo Vlaisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań)

Editors

Dr. Edita Andrić, Professor
Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor
Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

Proofreading

Tomislav Bukatarević

Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia and Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research

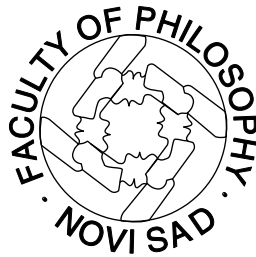
UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLII-2

ISSN 0374-0730
e-ISSN 2334-7236
doi: 10.19090/gff.2017.2

Novi Sad
2017

РЕЦЕНЗЕНТИ ДРУШТВЕНЕ СВЕСКЕ ГОДИШЊАКА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

Доц. др Александра Анђелковић, Учитељски факултет у Врању Универзитета у Нишу, др Владимир Баровић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Ана Билиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Софија Врцел, Свеучилиште у Ријеци, Хрватска, проф. др Дивна Вуксановић, Факултет драмских уметности у Београд, доц. др Ана Генц, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Радован Грандић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, др Ирина Деретић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, проф. др Драган Жунић, Факултет уметности Универзитета у Нишу, проф. др Марија Зотовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Зоран Јевтовић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, др Жељко Калуђеровић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Јасмина Клеменовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Тамара Кликовац, Филозофски факултет Универзитета у Београду, проф. др Оливера Кнежевић-Флорић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, др Предраг Крстић, истраживач сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, др Жолт Лазар, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Биљана Лунгулов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, др Лада Маринковић, Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Новом Саду, проф. др Душан Маринковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Јована Милутиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Ненад Нинковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, доц. др Ана Пајванчић Цизел, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Јелена Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, др Јелица Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Весна Петровић, Педагошки факултет у Јагодини Универзитета у Крагујевцу, доц. др Далиборка Поповић, Природно-математички факултет Универзитета у Крагујевцу, Висока школа за васпитаче струковних студија, Алексинац, доц. др Уна Поповић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, др Дејан Пралица, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Марица Рајковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, доц. др Кристина Ранђеловић, Филозофски факултет у Нишу, доц. др

Душан Ристић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, проф. др Наташа Ружић, Факултет политичких наука Универзитета Црне Горе, др Валентина Соколовска, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, др Александар Стојановић, Учитељски факултет Универзитета у Београду, доц. др Арпад Хорњак, Факултет хуманистичких наука Универзитета у Печују, Мађарска, доц. др Јована Чикић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, др Јелена Шакотић-Курбалија, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, ма Душана Шарчевић, Факултет за правне и пословне студије "Др Лазар Вркатић" Нови Сад, др Марко Шкорић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

REVIEWERS OF THE SOCIAL SCIENCE VOLUME OF THE ANNUAL
REVIEW OF FACULTY OF PHILOSOPHY

Dr. Aleksandra Anđelković, Assistant Professor Faculty of Education in Vranje, University of Niš, Dr. Vladimir Barović, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Ana Bilinović, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Jovana Čikić, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Irina Deretić, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Dr. Ana Genc, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Prof. Dr. Radovan Grandić, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Árpád Hornyák, Ph.D, University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Age History, Hungary, Prof. Dr. Zoran Jevtović, Faculty of Philosophy, University of Niš, Dr. Željko Kaluđerović, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Prof. Dr. Jasmina Klemenović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Tamara Klikovac, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Prof. Dr. Olivera Knežević-Florić, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Predrag Krstić, Research Associate, Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Dr. Žolt Lazar, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Biljana Lungulov, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Lada Marinković, Associate Professor Higher professional school for the education of teachers Novi Sad, Prof. Dr. Dušan Marinković, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Prof. Dr. Jovana Milutinović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Nenad Ninković, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Ana Pajvančić Cizelj, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Prof. Dr. Zlatko Pavlović, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Dr. Jelena Petrović, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Niš, Dr. Jelica Petrović, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Vesna Petrović, Assistant Professor Faculty of Education in Jagodina, University of Kragujevac, Dr. Daliborka Popović, Faculty of Science, University of Kragujevac, Dr. Una Popović, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Dejan Pralica, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Marica Rajković, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Kristina Randelović, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Niš, Dr. Dušan Ristić, Assistant Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad,

Prof. Dr. Nataša Ružić, Faculty of Political Sciences, University of Montenegro, Dr. Valentina Sokolovska, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Aleksandar Stojanović, Associate Professor Teacher Education Faculty, University of Belgrade, Dr. Jelena Šakotić-Kurbalija, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Ma. Dušana Šarčević, Faculty of Legal and Business Studies Dr Lazar Vrtakić, Novi Sad, Dr. Marko Škorić, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Prof. Dr. Sofija Vrcelj, University of Rijeka, Croatia, Prof. Dr. Divna Vuksanović, Faculty of Dramatic Arts, Belgrade, Prof. Dr. Marija Zotović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr. Dragan Žunić, Faculty of Arts, University of Niš.

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

Годишњак Филозофског факултета, у складу са вишедеценијском традицијом, настоји да квалитет часописа из године у годину подигне на виши ниво, а један од најважнијих задатака Уредништва је да побољша рангирање часописа у домаћим и међународним оквирима, што је у интересу целокупне академске заједнице.

Уређивачку концепцију *Годишњака* карактерише отвореност која се огледа у томе што се шанса за публикавање научних радова, осим професорима већ афирмисаним у својој области, даје и млађим сарадницима Филозофског факултета. Младе колеге у случају да задовоље критеријуме научне продукције, што се потврђује двома позитивним анонимним рецензијама, могу да објаве своје радове и тако испуне услове за напредак на академској лествици. Осим тога, трудимо се да у сваком броју донесемо и студије еминентних страних професора по позиву, како би се домаћој академској публици представили актуелни светски трендови у хуманистичким и друштвеним наукама. Тако, у овогодишњој првој свесци објављујемо радове следећих професора: проф. Волфа Шмида са Института за славистику Хуманистичког факултета језика, књижевности и медија при Универзитету у Хамбургу, проф. Љубомира Белеја са Катедре за украјинистику Филолошког факултета Универзитета у Ужгороду, проф. Ангеле Рихтер са Одсека за славистику Филозофског факултета Универзитета Мартин Лутер у Хале-Витенбергу и проф. Малгорзате Филипек са Института за славистику Универзитета у Вроцлаву. Друга свеска доноси студију проф. Кристијана Тила, знаменитог експерта у области логике и филозофије математике са Института за филозофију Универзитета Ерланген-Нирнберг. Овом приликом се још једном захваљујемо поменутиим ауторима што су се одазвали нашем позиву, те допринели ширењу и протоку међународних сазнања из области које спадају у тематски оквир часописа.

Темпо развоја савремене науке је све убрзанији, а свет, захваљујући развоју информационо-комуникационих технологија и средствима масовне комуникације све повезанији, стога су могућности за стицањем нових достигнућа све израженије. Научници се труде да у својим областима прате савремене тенденције, што неминовно доводи до свођења сличних закључака, али и до потребе да се надограђују већ стечене спознаје. Сваки озбиљан научни рад позива се на стручну литературу, али је веома важно литератури прилазити крајње критички. Поједини аутори се, међутим, у толикој мери слажу са већ прочитаним констатацијама, да забораве да их цитирају, односно

да назначе изворе. На тај начин се врло лако може упасти у замку плагијаризма. Сваким даном се међутим развијају електронски програми који откривају која је достигнућа аутор присвојио из већ објављених студија а да то није експлицитно назначио у свом раду. Због тога смо и ми као уредници часописа у обавези да већ проверене и објављене радове, уколико се појави сумња, поново подвргнемо новим, напреднијим тестовима на плагијаризам. Тако смо у овом броју дужни да објавимо ретракцију рада објављеног у 37. књизи *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду* под насловом *Сметње и поремећаји дисциплине који се јављају током наставе* ауторки проф. др Милице Андевски, проф. др Оливере Гајић и проф. др Споменке Будић, а за који је Етичка комисија Филозофског факултета утврдила да је плагијат текста аутора Герта Ломана (Gert Lohmann) *Unterrichtsstörungen und Disziplinkonflikte verstehen* објављеног у његовој монографији *Mit Schülern klarkommen. Professioneller Umgang mit Unterrichtsstörungen und Disziplinkonflikten* (Cornelsen Verlag Scriptor, Berlin 2003).

Аутоплагирање је на нашим просторима можда још и чешћа појава, а до њега обично долази свесно и намерно, када се већ нека објављена студија мало прошири или пак преведе на други језик, па поново понуди за објављивање. Аутори који то чине превиђају да се тиме крше етичка начела продукције оригиналних радова, те се на том пољу морају уложити додатни напори за подизање свести да је и преузимање готових делова већ објављених сопствених студија – а да се то у раду јасно не назначи – такође у супротности са етичким принципима продукције научних радова. Имајући то у виду, у овом броју смо принуђени да извршимо ретракцију рада ауторке проф. др Вирђиније Поповић, објављеног у прошлогодишњој првој свесци *Годишњака* под насловом *Romanul românesc din Voivodina: teme si motive (Rumunski roman u Vojvodini: teme i motivi)*, јер је поновном провером установљено да се ради о аутоплагијату у односу на већ објављени рад исте ауторке у часопису *Studii de Stiinta si Cultura* 2013. године под насловом *Influence of Banat Subdialects on Romanian Novel of Vojvodina*. Пошто су поклапања мања од 50%, ауторка текста се сагласила да изузме спорне делове из своје студије и да је допуни новим, те у овом броју *Годишњака* доносимо исправљену верзију рада под насловом *Correction: Romanul românesc din Voivodina: teme și motive (Annual Review of the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Vol. XLI-1, p. 311–322, 2016)*.

Због поменутих непријатних случајева молимо ауторе да поступају савесно приликом израде својих радова и добро их провере пре слања редакцији, с обзиром да ће убудуће провера помоћу нових електронских

програма бити још прецизнија и ефикаснија, а самим тиме свако огрешење о етичке принципе научне продукције брже детектовано и примерено санкционисано.

У Новом Саду, децембар 2017.

Уредници *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*

Проф. др Едита Андрић

Проф. др Дамир Смиљанић

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА 11

Радови аутора по поэму

Christian Thiel

MATHEMATIKER IN DER SCIENCE FICTION

MATHEMATICIANS IN SCIENCE FICTION

MATEMATIČARI U NAUČNOJ FANTASTICI 23–32

Филозофија

Nevena Jevtić

KRITIKA I UNIVERZALNOST FILOZOFIJE. OSVRT NA HEGELOV SPIS *O SUŠTINI FILOZOFISKE KRITIKE*

CRITIQUE AND UNIVERSALITY OF PHILOSOPHY. REVIEW OF HEGEL'S TEXT *ON THE ESSENCE OF PHILOSOPHICAL CRITICISM* 35–46

Ana Miljević

ODREĐENJE ŽIVOTNE SNAGE U HOMEROVIM EPOVIMA

DETERMINATION OF THE LIFE STRENGTH IN HOMER'S POETRY ... 47–58

Una Popović

ZAŠTO NE ESTETIKA IGRE?

AESTHETICS OF DANCE – WHY NOT? 59–70

Dragan Prole

EGZISTENCIJALNA DIFERENCIJA FENOMENOLOŠKO I AVANGARDNO SUČELJAVANJE S BANALIZACIJOM

EXISTENTIAL DIFFERENCE. PHENOMENOLOGICAL AND AVANT-GARDE DISCUSSION ON BANALISATION 71–86

Историја

Györe Zoltán, Pfeiffer Attila

OSNOVNE DEMOGRAFSKE ODLIKE UGARSKE PREMA POPISU STANOVNIŠTVA IZ 1910. GODINE

BASIC DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF HUNGARY ACCORDING TO THE POPULATION CENSUS FROM 1910 89–116

Медијске студије

Владимир Баровић

„САВРЕМЕНИ НОВИ САД“ – МЕЂУРАТНИ ЛОКАЛНИ НЕДЕЉНИ
ТАБЛОИД"SAVREMENI NOVI SAD" - THE LOCAL INTERWAR WEEKLY
TABLOID..... 119–133

Dubravka Valić Nedeljković

POLITIČKI TV SPOT PREDSEDNIČKE KAMPANJE U SRBIJI 2017
THE POLITICAL TV CLIP OF THE 2017 PRESIDENTIAL CAMPAIGN IN
SERBIA..... 135–151

Dinko Gruhonjić

PERSPEKTIVE RADIJA U ERI INTERNETA
PERSPECTIVE FOR RADIO IN THE INTERNET ERA 153–163

Jelena Kleut, Brankica Drašković

VIZUELNE REPREZENTACIJE IZBEGLICA NA "BALKANSKOJ RUTI" U
MEDIJIMA U SRBIJI
VISUAL REPRESENTATIONS OF THE REFUGEES ON THE "BALKAN
ROUTE" IN THE SERBIAN MEDIA 165–183

Дејан Пралица

ЗЛОУПОТРЕБА МОЋИ МЕДИЈА НА ПРИМЕРИМА *ОТВОРЕНИХ ПИСАМА*
ЖЕЉКА МИТРОВИЋА
THE ABUSE OF MEDIA POWER: A CASE STUDY OF ZELJKO MITROVIC'S
OPEN LETTERS..... 185–206**Педагозија**

Јасмина У. Клеменовић, Наташа Цвијановић

ИСПИТИВАЊЕ СПОНТАНОГ УКЉУЧИВАЊА РОДИТЕЉА У
ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ НА ПОЧЕТКУ ШКОЛОВАЊА
EXAMINATION OF SPONTANEOUS INVOLVEMENT OF PARENTS IN
EDUCATION OF CHILDREN AT THE BEGINNING OF
SCHOOLING 209–224

Milena M. Letić

EMOCIONALNA INTELIGENCIJA DAROVITIH UČENIKA
EMOTIONAL INTELLIGENCE OF GIFTED STUDENTS 225–241

Biljana Lungulov PEDAGOŠKI ASPEKTI PRIMENE KONCEPTA ISHODA UČENJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI PEDAGOGICAL ASPECTS OF LEARNING OUTCOMES CONCEPT AND ITS USE IN HIGHER EDUCATION	243–257
Borka Malčić, Nataša Tančić, Svetlana Kostović DIMENZIJE ULOGE NASTAVNIKA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI IZ PERSPEKTIVE STUDENATA DIMENSIONS OF THE TEACHERS' ROLE IN HIGHER EDUCATION FROM THE STUDENTS' PERSPECTIVE.....	259–273
Stanislava Marić Jurišin SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE MLADIH ADOLESCENATA, KAO PREDIKTORI UČENIČKIH STAVOVA PREMA FIZIČKOM VASPITANJU SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF YOUNG ADOLESCENTS AS PREDICTORS OF PUPILS' ATTITUDES TOWARDS PHYSICAL EDUCATION.....	275–287
Jovana Milutinović, Slađana Zuković, Senka Slijepčević MIŠLJENJE NASTAVNIKA, RODITELJA I STUDENATA PEDAGOGIJE O MODELU ŠKOLOVANJA DECE KOD KUĆE OPINION OF TEACHERS, PARENTS AND PEDAGOGY STUDENTS ON THE HOMESCHOOLING	289–302
<i>Психологија</i>	
Ana Genc SRPSKA VERZIJA SKORO PERFEKTNE SKALE ZA PROCENU PERFEKCIONIZMA THE SERBIAN VERSION OF THE ALMOST PERFECT SCALE	305–321
Milana Jovanov, Milan Oljača, Ilija Milovanović, POLNE RAZLIKE U RELACIJAMA IZMEĐU VRŠNJAČKOG NASILJA I OSOBINA LIČNOSTI KOD UČENIKA VIŠIH RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE GENDER DIFFERENCES OF PRIMARY SCHOOL SENIOR STUDENTS IN RELATION TO PEER VIOLENCE AND PERSONALITY TRAITS	323–338

Rajić Milana, Mihić Ivana DOŽIVLJAJ KOMPETENTNOSTI I MOTIVACIJA VASPITAČA ZA RAD SA DECOM SA SMETNJAMA U RAZVOJU SENSE OF COMPETENCE AND MOTIVATION OF PRESCHOOL TEACHERS FOR WORK WITH CHILDREN WITH DISABILITIES	339–359
Jelena Šakotić-Kurbalija, Biljana Trifunović POLNE RAZLIKE U STRATEGIJAMA SUOČAVANJA SA STRESOM KOD BRAČNIH PARTNERA U SRBIJI SEX DIFFERENCES IN COPPING STRATEGIES AMONG MARITAL PARTNERS IN SERBIA	361–378
<i>Социологија</i>	
Aleksej Kišjuhas EMOCIJE I NJIHOVI LJUDI: SOCIOLOGIJA EMOCIJA ERVINGA GOFMANA EMOTIONS AND THEIR MEN: ERVING GOFFMAN'S SOCIOLOGY OF EMOTIONS	381–395
Žolt Lazar, Danijela Aćimov MEŠOVITI BRAKOVI U VOJVODINI KAO INDIKATOR INTERKULTURNE KOMUNIKACIJE MIXED MARRIAGES IN VOJVODINA AS AN INDICATOR OF INTERCULTURAL COMMUNICATION	397–410
Snežana Stojšin, Ljupka Mandić PORODIČNI ODNOSI I FUNKCIJE SOCIJALNO UGROŽENIH PORODICA U SAVREMENOM SRPSKOM DRUŠTVU – STUDIJA SLUČAJA FAMILY RELATIONS AND THE FUNCTIONS OF SOCIALLY ENDANGERED FAMILIES – A CASE STUDY	411–425
Aleksandar Tomašević, Valentina Sokolovska MODELI DRUŠTVENIH MREŽA KAO POSREDNICI IZMEĐU TEORIJE I EMPIRIJE: PRIMER STATISTIČKIH MODELA MREŽNE DINAMIKE SOCIAL NETWORK MODELS AS MEDIATORS BETWEEN THEORY AND EMPIRICS: THE EXAMPLE OF STATISTICAL MODELS OF NETWORK DYNAMICS	427–440

Ana Pajvančić – Cizelj, Jelena Knežević
SOCIO-PROSTORNA TRANSFORMACIJA I SUSEDKI ODNOSI U NOVOM
SADU
SOCIO-SPATIAL TRANSFORMATION AND NEIGHBORHOOD RELATIONS
IN NOVI SAD 441–455
Упутство за припрему рукописа за штампу 457–465

РАДОВИ АУТОРА ПО ПОЗИВУ

Christian Thiel*
Institut für Philosophie
Philosophische Fakultät und Fachbereich Theologie
Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg

UDC: 51:82-311.9
DOI: 10.19090/gff.2017.2.23-32
Originalni naučni rad

MATHEMATIKER IN DER SCIENCE FICTION**

Darstellung und Bewertung von sieben ausgewählten „science fiction stories“, in deren Zentrum Mathematiker oder unterhaltsame mathematische Probleme stehen, erlauben instruktive Blicke auf die Beziehung von Mathematik und Geisteswissenschaften, auf C. P. Snows „zwei Kulturen“ und die demgegenüber treffendere Diagnose von „half-cultured individuals“. Vorgeschlagen wird die Fortführung und Erweiterung der wegweisenden Analysen Knut Radbruchs zum Verhältnis von Mathematik, Dichtung und Literaturwissenschaft.

Schlüsselwörter: Mathematik und Geisteswissenschaften, Mathematiker, Phantasie, „Science fiction“, „Zwei Kulturen“

Meine erste Aufgabe sehe ich darin, angesichts des sehr ambitionierten Titels zu präzisieren, womit ich mich in diesem Vortrag beschäftigen möchte. Das Verhältnis von Mathematik und Geisteswissenschaften ist schon mehrfach zum Thema gemacht worden, manchmal mit einer Erinnerung daran, dass die Mathematik als Disziplin an vielen Universitäten bis in das 20. Jahrhundert hinein ihre Heimat in der *Philosophischen* Fakultät gehabt hat. Freilich hat sie sich dort nicht immer sehr heimisch gefühlt, etwa wenn man ihre Vertreter allzu deutlich spüren ließ, dass man ihnen bei aller zugestandenen intellektuellen Brillanz die in dieser Fakultät geforderte Kulturhöhe nicht zutraute (von der Anerkennung der Mathematik als „Königin der Wissenschaften“ ganz zu schweigen), und dass man das Fach in diesem Umkreis eher für fehlplatziert hielt.

Ebenfalls zwiespältig ist die Einstellung der Dichter und Schriftsteller zur Mathematik gewesen, und auch sie ist immer wieder einmal zum Thema gemacht worden, am umfassendsten und anregendsten wohl von Knut Radbruch in Aufsätzen und Vorträgen seit Ende der achtziger Jahre und vor allem in seinem Buch von 1997 mit dem Titel *Mathematische Spuren in der Literatur*. „Literatur“

---

* christian.t.thiel@fau.de

** Festvortrag, gehalten am 19. November 2001 beim Festkolloquium des Fachbereichs Mathematik der Universität Kaiserslautern anlässlich des Eintritts von Prof. Knut Radbruch in den Ruhestand.

ist dabei in einem anspruchsvollen Sinne genommen, der die sogenannte Trivalliteratur ausklammert, erst recht also die in dieser Kategorie eher niedrig eingestufte Science-Fiction- und Fantasy-Literatur seit Mitte des vorigen Jahrhunderts. Trotz ihrer Randposition und der meist dürftigen literarischen Qualität hat sie seit der literatursoziologischen Welle der sechziger Jahre die Aufmerksamkeit der Literaturwissenschaftler gefunden, die sich schon auf den außerordentlichen Publikumserfolg dieser Sorte Literatur richten musste, der übrigens bis heute die bibliographische Erfassung schwer macht. Um eine Abgrenzung oder gar Definition bemühe ich mich hier nicht, zumal ich der Meinung bin, dass Science Fiction gar keine literarische *Gattung* ist. Aber da sie offenbar mit „Science“ zu tun hat, wird man ihre Produkte auch nach ihrem Verhältnis zur Mathematik befragen dürfen.

Von Vorläufern, wenn diese Bezeichnung überhaupt angemessen ist, sehe ich dabei weitgehend ab. Einer war Jonathan Swift, der in seinem utopischen Reisebericht *Gulliver's Travels*, eigentlich einer Satire auf den zeitgenössischen Schul- und Wissenschaftsbetrieb, seinen Besuch in einer einschlägigen Institution des Landes Balnibarri schildert (Swift 1966, 198 f.):

I was at the mathematical school, where the master taught his pupils after a method scarce imaginable to us in Europe. The proposition and demonstration were fairly written on a thin wafer [Waffel, Oblate], with ink composed of a cephalic tincture. This the student was to swallow upon a fasting stomach, and for three days following eat nothing but bread and water. As the water digested, the tincture mounted to his brain, bearing the proposition along with it. But the success hath not hitherto been answerable –

erstens wegen der unsicheren Dosierung, und auch, weil sich die Schüler oder Studenten dem Verfahren nur sehr ungern unterzogen, wie Swift glaubhaft versichert. Natürlich ist das keine Bekundung einer Stellungnahme zur Mathematik, allenfalls eine Kritik am zeitgenössischen Mathematikunterricht, der offenbar auch nicht mehr erreichte.

Ich übergehe ferner die Sparte der *Fantasy*, die sich im Unterschied zur Science Fiction nicht einmal mehr grundsätzlich an die jeweils akzeptierten Naturgesetze hält, sondern Situationen schildert, in denen sie außer Kraft sind oder außer Kraft gesetzt werden. *Science Fiction* im engeren Sinne schildert dagegen Situationen, in denen sich Menschen – u. U. an anderen Orten des Universums oder in ferner Zukunft – mit Verhältnissen und Verhaltensweisen auseinandersetzen müssen, die aus gegenwärtig schon bestehenden oder zumindest sichtbar gewordenen Möglichkeiten extrapoliert werden. Durch die Naturwissenschaften

und durch die Technik eröffnete Handlungsmöglichkeiten und ihre Auswirkungen auf die Individuen, die Gesellschaft oder die menschliche Kultur als Ganze stehen meist im Vordergrund. Ersichtlich lässt sich dabei die Zielsetzung der klassischen Utopien beibehalten, ebenso die Hoffnung (die der Münchener Pädagoge Englert 1958 in einer von mir besuchten Vorlesung äußerte), wir könnten uns durch das Studium solcher Möglichkeiten, also durch die Lektüre weitblickender Science Fiction besser auf das vorbereiten, was uns die Zukunft bringen wird. Sieht man von den Weltraumopern, SF-Krimis und Polit- und Techno-Thrillern ab (die freilich derzeit die große Mehrheit bilden), so mag eine solche Hoffnung zwar übertrieben, nicht unbedingt aber unsinnig sein.

Was die Rolle der Mathematik in der Science Fiction angeht, steht man diesen Vorstellungen freilich etwas ratlos gegenüber – und muss doch als erste Überraschung die hinnehmen, dass in der Gesamtheit der Science-Fiction-Produkte der Anteil der Texte, in denen Mathematiker oder mathematische Themen eine Rolle spielen, verschwindend gering ist. Und das, obwohl nicht wenige der Autoren eine naturwissenschaftliche oder mathematische Ausbildung haben, ja einige sogar an einer Universität lehren oder gelehrt haben, wie beispielsweise Fred Hoyle oder Rudy Rucker. Der Letztgenannte hat 1987 einen Sammelband herausgegeben mit dem Titel *Mathenauts: Tales of Mathematical Wonder*. Nach einer bibliographischen Charakteristik (vgl. Kasman) enthält er „every example of mathematically oriented SF published between 1962 [...] and 1987“. Es sind aber nicht mehr als 22 solcher „examples“, für einen Zeitraum von 25 Jahren also erstaunlich wenige, und dabei noch nicht einmal alle einschlägig im Sinne meiner vorhin versuchten großzügigen Abgrenzung.

So beschreibt einer der Beiträge (Orr 1987) die Mühen eines Angestellten in einem großen Forschungslabor, mit einer eingesandten Abhandlung richtig umzugehen, in der die euklidische Geometrie als inkonsistent erwiesen werden soll. Das ist nicht einmal etwas Besonderes, hat doch fast jedes mathematische Institut von Zeit zu Zeit mit „Lösungen“ der Dreiteilung beliebiger Winkel mit Zirkel und Lineal, mit allgemeinen Lösungsverfahren für algebraische Gleichungen fünften oder höheren Grades, mit Entdeckungen der Primzahlverteilung oder bis vor kurzem mit Lösungen des „Großen Fermat“ zu tun. Ein weiterer, etwas interessanterer Beitrag (Asimov 1987) macht Gebrauch von der Tatsache, dass in den ausgeschriebenen englischen Zahlwörtern von 1 bis 999 niemals der Buchstabe „a“ auftaucht, obwohl er in der Häufigkeitsstatistik des Englischen an vorderer Stelle steht, sodass man Dechiffrierer u. U. nach der numerischen Codierung des zu verschlüsselnden Textes durch Verwendung der Zahlwörter statt der Ziffernausdrücke irreführen kann.

Leider gibt es in der Sammlung auch sachlich fragwürdige Beiträge – der vorhin genannten grundsätzlichen Möglichkeit im Bereich naturwissenschaftlicher „Fabulation“ sollte in der Mathematik doch zumindest die Widerspruchsfreiheit entsprechen. Ein Text von George Zebrowski jedoch (mit dem Titel „Gödel’s Doom“, Zebrowski 1987) malt sich aus, ein Forscherteam überprüfe die Richtigkeit von Gödels Unvollständigkeitssatz mit einem Computerprogramm, das auf logische Vollständigkeit und Widerspruchsfreiheit prüft. Der Test ergibt, dass Gödels Satz falsch ist und wir uns daher (!) in unserem Universum der Willensfreiheit erfreuen können. Dummerweise gehen der Autor und sein Forscherteam nicht nur davon aus, dass Indeterminismus bereits Willensfreiheit impliziere (was philosophisch fragwürdig ist), sondern auch davon, dass Gödels Satz besage, in einem vollständigen System sei die Menge der wahren Sätze endlich (was mathematisch schlicht falsch ist). Gödel und sein zweiter Satz samt Folgerungen haben auch in der nicht-fiktionalen Literatur schon vieles über sich ergehen lassen müssen; ärgerlich bleibt die Fehlerhaftigkeit auch in der „mathematisch orientierten“ Science Fiction nichtsdestotrotz.

Wie Sie bemerkt haben werden, sagen die Texte, auf die ich mich bezogen habe, über die Rolle oder über die Eigenschaften der Mathematiker gar nichts aus. Das ist nicht immer so, aber lassen Sie mich beginnen mit einem Grenzfall. Rudy Rucker selbst hat zu der von ihm herausgegebenen Sammlung auch einen Beitrag „A New Golden Age“ (Rucker 1987) geliefert. Ausgehend von der (im Text, wie auch von uns allen, beklagten) Tatsache, dass private und staatliche Förderorganisationen zu wenig Mathematik verstehen, um mathematische Forschung angemessen zu subventionieren, erfindet einer der Mathematiker in der Kurzgeschichte ein nützliches Gerät, den „Moddler“. Wer ihn benützt, gewinnt den Eindruck, selbst die schwierigsten Sätze der großen Mathematiker und ihre Bedeutung zu verstehen. Obwohl die Gegenprobe anhand der Originalarbeiten ergibt, dass einen der Moddler *nicht* in die Lage versetzt, Begriffe und Aussagen tatsächlich zu verstehen, verwenden ihn auch Mathematiker gern, um das Gefühl zu genießen, endlich einmal auch Sätze zu verstehen, deren volles Verständnis ihnen sonst unerreichbar schien. Schließlich gelingt es ihnen, die Förderorganisationen zum Gebrauch des Moddlers zu bewegen, aber leider sind die Folgen nicht ganz die erwünschten. Alex Kasman sieht die Moral der Geschichte darin, dass die Mathematiker vielleicht gar nicht wünschen sollten, dass die Förderer ihre Arbeit verstehen, weil deren Bewertung dann immer noch weit differieren könnte. Auch mir scheint das damit aufgeworfene Problem tiefer, als es anhand der unterhaltsamen Geschichte erscheinen mag.

Wie eng verbunden müssen wir den Mathematiker sehen mit der Art seiner spezifischen Tätigkeit? Ich bin nicht sicher, wie viel die Darstellungen der Mathematiker in der Science Fiction zur Beantwortung dieser Frage beitragen, auch wenn sie zweifellos Aspekte der Wahrnehmung dieser Tätigkeit in der Öffentlichkeit spiegeln. (Beiläufig gesagt, ist mir aufgefallen, dass in den von mir konsultierten Science-Fiction-Texten Mathematiker, aber keine Mathematikerinnen auftreten – merkwürdigerweise, einmal weil in vergleichbaren Texten an Physikerinnen, Astronominnen usw. kein Mangel herrscht, sondern auch, weil doch auch in den frühen Jahren historische oder zeitgenössische Mathematikerinnen wie etwa Sofja Kowalewskaya, Emmy Noether oder Hel Braun als außergewöhnliche Persönlichkeiten hervorgehoben wurden und sich für Nachahmungen in der fiktionalen Literatur angeboten hätten).

An Swifts satirischen Vorschlag erinnert ein wenig die Geschichte „The Maxwell Equations“ des russischen Science-Fiction-Autors Anatoly Dnieprov (Dnieprov 1987). Ein mathematischer Physiker in einer abgelegenen Stadt sucht Unterstützung bei der Lösung einer linearisierten Fassung der Maxwellschen Gleichungen. Zu seiner Überraschung findet er ein Hilfsangebot in einer Zeitungsanzeige. Die Adresse stellt sich als die örtliche Psychiatrische Klinik heraus, aber er erhält von dort zu seiner großen Befriedigung eine brillante handschriftliche Lösung seines Problems. Nun vermutet er einen großen Mathematiker als Insassen der Klinik, wird aber unsicher, als er als Antwort auf ein weiteres dorthin gesandtes Problem eine ebenso souveräne Lösung erhält, aber in anderer Handschrift. Er geht der Sache nach und entdeckt, dass in der Klinik ein Nazi-Kriegsverbrecher an einem Verfahren arbeitet, aus ganz gewöhnlichen Menschen durch elektromagnetische Stimulation des Gehirns – die freilich ihr Leben verkürzt – brillante Mathematiker zu züchten. (Zum Glück gelingt am Ende deren Befreiung).

Anders als Swift, der natürlich nicht wirklich an die Förderung mathematischer Kenntnisse durch Schlucken formelbeschrifteter Waffeln glaubte, verbleibt Dnieprov im Rahmen prinzipiell möglicher, wenn auch äußerst unwahrscheinlicher Entwicklungen. Aber auch bei ihm bleibt über die Stimulation mathematischer Fähigkeiten hinaus unbeantwortet, worin diese nun eigentlich bestehen. Selbst wenn man Brouwers (später von Wittgenstein aufgegriffenem) Diktum folgte, Mathematik sei mehr ein Tun denn eine Lehre, wäre das Tun der in Dnieprovs Geschichte gezüchteten Mathematiker die Produktion korrekter Beweise bzw. von Lösungen vorgelegter Probleme, ohne dass wir erführen, was bei dieser Produktion vor sich geht und wodurch sie geleitet wird.

Nicht viel anders ist das in der hübschen, erstmals 1964 veröffentlichten Geschichte „Problem Child“ von Arthur Porges (Porges 1965). Professor Kadar, ein Mathematiker, müht sich mit der Erschließung eines gänzlich neuen Gebiets der Mathematik und träumt von einem Platz in der Mathematikgeschichte neben Gauß, Abel und Galois. Aber die Korrektheit seines Ansatzes hängt von der Konvergenz einer bestimmten Folge ab, die zu beweisen ihm nicht gelingen will. Ihm gegenüber sitzt auf einem Hochstühlchen sein dreijähriger Sohn Paul, ein geistig retardiertes Kind, nach Meinung der Ärzte nicht mongoloid, aber extrem autistisch, und mit anomalem EEG. Die Mutter war bei seiner Geburt gestorben, eine Haushälterin versorgt Vater und Sohn, wir erfahren eine Menge über Vorgeschichte und Alltag. Das Kind beobachtet den Vater bei der Arbeit, teils aufmerksam, teils nach innen gekehrt.

Eines Tages verzieht sich der Vater, frustriert von den vergeblichen Lösungsversuchen seines Problems und fürchtend, die bisherigen 50 Seiten seiner Arbeit seien vielleicht umsonst gewesen, zu einem Snack und einem Martini in die Küche. Danach an seinen Schreibtisch zurückgekehrt, findet er dort auf dem obersten, zuletzt von ihm geschriebenen Blatt die letzte Gleichung durchgestrichen und darüber, in auf dem Kopf stehenden Buchstaben, eine neue Zeile mit der richtigen Lösung. Gefunden und geschrieben von dem retardierten Kind, das zwar Mühe hat, einen verständlichen Satz zu sprechen, aber von seinem Hochstuhl aus durch pure Beobachtung der Arbeit seines Vaters eine ganze mathematische Erziehung genossen hatte. „The professor“, so endet der Text (276), „felt a great surge [Welle, Wallung] of joy; yet, in a moment, it was tempered with sorrow. Paul was a monster, but a superior one. He was probably above – or beyond – love in the human sense. But their minds could communicate, and maybe that was the best communication of all.“

Eine Geschichte, ersichtlich geschrieben und gedruckt vor der Zeit politischer *correctness*, literarisch recht gut und inhaltlich fesselnd – und dennoch wieder in einer das mathematische Tun geradezu mystifizierenden Weise. Viel weiter, so muss ich Ihnen leider verraten, wird uns die Science Fiction auch nicht führen. Einen neuen Aspekt habe ich vor kurzem in einer erst in diesem Jahr auf Deutsch erschienenen Science Fiction Story gefunden, „Der blinde Geometer“ von Kim Stanley Robinson (Robinson 2001). Carlos Oleg Nevsky, Sohn eines Russen und einer Mexikanerin, wurde aufgrund einer Masernerkrankung der Mutter nahezu blind geboren, entwickelte mathematische Begabung und ist, als er diese Geschichte niederschreibt, Professor für Mathematik an der George-Washington-Universität. Der Handlung nach ist es eine Art Spionage-Krimi, nicht ungeschickt gemacht, daneben aber nehmen wir an vielen Reflexionen über den Raumbegriff

teil. „Ich hatte immer davon geträumt, Mathematiker zu werden – und ich wurde es. Man konnte es schaffen. Man konnte von etwas träumen – und es verwirklichen. Doch das hieß, dass man sich etwas vorstellte, das möglich war. Doch wer könnte im Vorhinein schon immer genau wissen, was möglich war und was nicht? Und selbst wenn man von etwas Machbarem träumte, war das noch keine Garantie für eine erfolgreiche Verwirklichung der Vorstellung“ (568). Die Handlung hält einen bei der Stange, den intellektuellen Ertrag bilden die Bemerkungen zum Vergleich des physikalischen, des haptischen und des optischen Raumes, sowie zu Räumen unterschiedlicher Dimension. Manches dabei schließt an Husserls Abhandlung über den Ursprung der Geometrie und Derridas Kommentare dazu an. Ob der Geschichte eine Erinnerung an den mit 14 Jahren erblindeten russischen Mathematiker Pontrjagin zugrunde gelegen hat, kann ich nicht sagen.

Ich komme zu meinem letzten Fallbeispiel, Norman Kagans „The Mathenauts“ (Kagan 1965), dem Rudy Ruckers Sammelband seinen Titel entliehen hat. Die Geschichte spielt etwa 100 Jahre in der Zukunft, und wir erfahren von einem Topologen jener Zeit, dass die Mathematiker nun über eine Technologie verfügen, um als „Mathenauten“ durch ihre abstrakten Räume zu reisen, so wie einst die Astro- oder Kosmonauten durch den physischen Raum – „BC-flight“ heißt diese auch als „math-sailing“ bezeichnete Technologie nach den Erfindern Thomas Brill und Ephraim Cohen. Dieser Höhepunkt eines Jahrhunderts harter Arbeit in algebraischer Topologie und experimenteller Psychologie war die praktische Antwort auf die Frage von Brill und Cohen (284): „If order and organization seem to be a natural part of the universe, why can't we remove these qualities from coarse matter and space, and study them separately?“. Ausgewählte junge Wissenschaftler erhielten ein Training an speziellen mathematischen „Mechanismen“ und ein besonderes psychologisches Training, um die Raumschiffe, kleine Geräte ähnlich einem Radio ohne Gehäuse, richtig benutzen zu können. Die Methode war eine Art Abstraktion, die Betrachtung des uns umgebenden Raumes ausschließlich als mathematisches Objekt, als Vektorraum, topologischer Raum, Riemannsche Fläche oder so etwas. Manche der Schilderungen sind hübsch: „I saw a set bubbling and whirling, then take purpose and structure to itself and become a group“; „I saw the life of the matrices“; „I watched the tyranny of the Well Ordering Principle, as a free set was lashed [gepeitscht] and whipped into structure“; „I saw the proud old cyclic groups, father and son and grandson, generating the generations, rebel and blacksheep and hero, following each other endlessly.“ Doch die Sache ist gefährlich, die ersten Mathenauten kamen nicht zurück, und wir hören Schilderungen von bestandenen und auch von nicht bestandenen Gefahren (295): „Ted Anderson was recorded lost

in topological space. He wasn't the first, and he was far from the last.“ So scheint also die Mathematik der Zukunft noch mehr Schrecken vorrätig zu halten, als die Mehrzahl der Nichtmathematiker schon von der heutigen Mathematik annimmt.

Ist es die Abstraktion, die Abstraktheit der Mathematik, die einerseits den Anfänger und den mathematischen Laien von dieser Disziplin fernhält und vom Nichtverstehenkönnen schon vor dem ersten Versuch überzeugt sein lässt, andererseits das weitgehende Fehlen mathematischer Themen und Gestalten in der Science Fiction erklärt? Auf die Abstraktheit spielt ja auch (ironisch, aber keineswegs abschätzig) Arthur C. Clarke an, selbst mehrfacher Science-Fiction-Autor, in seinen *Profiles of the Future* (Clarke 1963) mit dem Hinweis auf „modern geometricians – whose motto is ‚If it can be visualized, it isn't geometry‘“ (78). Im Hintergrund der dürftigen mathematischen Präsenz in der Science Fiction steht aber sicher auch die verbreitete Ansicht, dass rein mathematische Forschungen und Resultate keine Auswirkungen in der handfesten Wirklichkeit haben – obwohl doch jede kurze Besinnung klar macht, dass am *Anfang* jedes modernen technischen Unternehmens auch Mathematik, und oft sehr anspruchsvolle steht. Computer, Fernseher, Flugzeuge mit ihrer Elektronik, Satellitenpositionssysteme, Raumsonden, moderne Kraftwerke sind ohne Mathematik nicht denkbar.

Warum wird das so wenig anerkannt, und warum hat es nicht zu einer Annäherung von Mathematik und Öffentlichkeit geführt, von einer größeren Wertschätzung der Mathematik bei den Geisteswissenschaften nicht zu reden? Ich denke, dass die Schuld bei der Distanz liegt, bei den Vorurteilen, die die beiden Sphären des kulturellen Lebens gegeneinander haben und an denen sie so beharrlich festhalten. Ich möchte nicht von den „zwei Kulturen“ reden, weil beide Sphären derselben Kultur angehören. Aber ich glaube auch nicht denen, die heute brüsk und überheblich die Rede von den „zwei Kulturen“ für Unsinn erklären. Ich teile, mit Judith Merrill, die Meinung Max Beerbohms, dass „there are not two cultures, only half-cultured individuals“ (277). So wie Frau Merrill glaubt, dass Science-Fiction-Autoren meist aufgeschlossene Menschen sind, die für sich die Kluft zwischen beiden Sphären zu überbrücken bereit und meist auch fähig sind, so meine ich, dass die Befassung mit dieser Sorte Literatur die jeweils schwächere Hälfte der „half-cultured individuals“ stärken kann. „Bessere“ Autoren wie Ray Bradbury haben es ja sogar schon bis in Kindlers Literaturlexikon geschafft – warum sollte nicht die intensivere Befassung mit der Science Fiction, in Aufnahme und Weiterführung der reichen literatur- und kulturwissenschaftlichen Studien von Knut Radbruch, eine Herausforderung an diese Sparte sein, der sie zu einer wirklichen Brücke zwischen den Kulturen geeignet macht?

Christian Thiel

MATHEMATICIANS IN SCIENCE FICTION

Summary

Centered on the presentation and evaluation of seven entertaining samples of science fiction stories involving mathematicians and amusing mathematical problems, the paper touches on the relation between mathematics and humanities, on the role of mathematics in Science Fiction (with a glimpse at the latter's difference from classical utopian texts and the current category of "fantasy"), and the bewildering joint occurrence of insightful observations and incredible mathematical blunders in SF literature. Picking up the recent slogan of "half-cultured individuals" (in contrast to the famous "two cultures"), the paper canvasses for a continuation and extension of Knut Radbruch's pioneering studies on the interplay between mathematics and letters.

Keywords: mathematics and humanities, mathematics, mathematicians, imagination, "science fiction", "two cultures"

Kristijan Til

MATEMATIČARI U NAUČNOJ FANTASTICI

Rezime

Fokusirajući se na prikaz i evaluaciju sedam odabranih naučnofantastičnih priča, u kojima je glavni akcenat na matematičarima i zabavnim matematičkim problemima, članak obrađuje odnos između matematike i humanističkih nauka, zatim ulogu matematike u naučnoj fantastici (s pogledom na razliku između klasičnih utopijskih tekstova i aktuelne kategorije „fantazije“), kao i zbunjujuću pojavu lucidnih zapažanja i neverovatnih matematičkih pogrešaka u naučnofantastičnoj literaturi. Preuzimajući recentnu parolu o „polukulturnim individuama“ (umesto čuvenije o „dvema kulturama“), članak se zalaže za nastavak i proširenje pionirskih studija Knuta Radbruha o odnosu između matematike, poezije i nauke o književnosti.

Ključne reči: matematika i duhovne nauke, matematičari, fantazija, „science fiction“, „dve kulture“

LITERATURVERZEICHNIS

- Asimov, Isaac: „1 to 999“, in: Rudy Rucker 1987, 1–7.
- Clarke, Arthur C.: *Profiles of the Future. An Inquiry into the Limits of the Possible*. Harper & Row: New York 1963.
- Dnieprov, Anatoly: „The Maxwell Equations“ [1969]. In: Rudy Rucker 1987, 69–107.
- Jeschke, Wolfgang (eds.), *Ikarus 2001. Best of Science Fiction*, Wilhelm Heyne: München 2001 (*Heyne Science Fiction & Fantasy*, Band 06/6370).
- Kagan, Norman: „The Mathenauts“. *If* (July 1964), hier nach Judith Merrill 1965, 280–296.
- Kasman, Alex, in der Ankündigung in „Mathematical Fiction“, <http://math.cofc.deu/faculty/kasman/MATHFICT/mf52.html>.
- Merrill, Judith (ed.), *10th Annual Edition. The Year's Best S-F*, Delacorte: New York 1965, und Dell: New York 1966 (*Dell Book* 8611).
- Orr, William F., „Euclid Alone“, in: Rudy Rucker 1987, 179–210.
- Porges, Arthur: „Problem Child“. *Analog* (April 1964). Hier nach Judith Merrill 1965, 271–277.
- Radbruch, Knut: *Mathematische Spuren in der Literatur*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 1997.
- Robinson, Kim Stanley: „Der blinde Geometer“, in: Wolfgang Jeschke (eds.) 2001, 543–608. (Original: „The Blind Geometer“, *Asimov's Science Fiction Magazine*, August 1987).
- Rucker, Rudy: „A New Golden Age“. Zuerst im Alumni Magazine des Randolph-Macon Women's College [1981?], dann in *Imaginary Numbers* und in Rudy Rucker 1987, 54–61.
- Rucker, Rudy: *Mathenauts: Tales of Mathematical Wonder*. Arbor House: New York [?] 1987.
- Swift, Jonathan: *Gulliver's Travels* (1726, revised and corrected: Faulkner, Dublin 1735); Dent: London 1966 (*Everyman's Library*, no. 60).
- Zebrowski, George: „Gödel's Doom“, in: Rudy Rucker 1987, 136–145.

ФИЛОЗОФИЈА

Nevena Jevtić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 1 Hegel G.
161.225.23 : 1
141.132 : 1
DOI: 10.19090/gff.2017.2.35-46
Originalni naučni rad

KRITIKA I UNIVERZALNOST FILOZOFIJE. OSVRT NA HEGELOV SPIS *O SUŠTINI FILOZOFESKE KRITIKE***

Autorka je u radu analizirala određenje filozofske kritike u kontekstu jenskog perioda Hegelovog filozofskog razvoja. U fokusu je tekst *O suštini filozofske kritike*, kao ono mesto u kome se filozofska kritika pokazuje kao sredstvo afirmacije univerzalne ideje filozofije. Kritika je shvaćena prevashodno kao svest filozofije o vlastitoj epohi, odnosno, kulturnom i obrazovnom horizontu koji je karakteriše. Ovaj horizont je u temelju određen misaonim iskustvom kritičke filozofije, što se ogleda u subjektivističkom principu filozofije kao dominantnom trendu epohe. Pokazuje se kako je primarni zadatak filozofske kritike sučeljavanje s vlastitom povесnom realnošću i postojećim misaonim tvorevinama, a polja ograničenja filozofije predmet su izuzetno važnog i svestranog rada kritike.

Ključne reči: filozofija, Hegel, filozofska kritika, um, apsolut, subjektivizam, povest

Savremenu nemogućnost da se misli o društvenoj i političkoj realnosti s onu stranu kapitalizma Badju je nazvao „krizom negacije“¹. Moguće je lokalizovati i druge, ranije, slične prilike kada se činilo da su izostajale misaone alternative postojećem stanju. U pogledu na filozofsko-povесne okolnosti u kojima Hegel u svom tekstu *O suštini filozofske kritike i njenom odnosu prema savremenom stanju filozofije posebno (Über das Wesen der philosophischen Kritik überhaupt, und ihr Verhältniß zum gegenwärtigen Zustand der Philosophie insbesondere, 1802)* poziva na univerzalnu ideju filozofije, svojevrsna kriza negacije se pokazuje kao posledica kritičkog filozofskog projekta. Ona predstavlja nemogućnost da se misli s onu stranu konačnosti i subjektivizma, misaonog horizonta koji je ustoličen kritičkom filozofijom. U toku jenskog perioda svog filozofskog razvoja, Hegel je uvideo kako su moderni epistemološki dualizmi (sloboda vs nužnost, konačnost vs

---

* nevena.jevtic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je nastao na osnovu dela doktorske disertacije pod naslovom „Problem kritike kod Hegela“, a koji je kandidatkinja pisala i branila pod mentorstvom prof. dr Milenka A. Perovića.

¹ O tome Badju govori u tekstu *Od logike k antropologiji. Afirmativna dijalektika* u: Constantinou, 2014: 44–45.

beskonačnost, priroda vs duh itd.) položeni u osnov kantovske kritike. Njenim sredstvima – odnosno, sa stanovišta same kritičke filozofije – nije moguće njihovo prevladavanje. Međutim, Hegel neće u potpunosti odbaciti kritiku kao mogućnost i snagu filozofije². Ne može se tvrditi da je Hegel isprva odbacio kantovsku kritiku, kako bi joj se, usled dubljeg i ispravnijeg uvida u njene mehanizme, vratio u *Fenomenologiji duha*. Pre je moguće govoriti o kontinuiranom Hegelovom interesu za problem transformacije suštine filozofske kritike. Prema zadatku filozofije i kritike kao filozofskog sredstva u spisu *Razlika između Fihteovog i Šelingovog sistema filozofije*, jasno je da je Hegel već tada započeo proces transformacije kritike po meri spekulativnog mišljenja. To je podrazumevalo produbljeni uvid u *vlastitu* filozofiju koji je u velikoj meri posredovan njegovim interesom za materijalne, odnosno, povesne uslove njene produkcije. Dakako, to su „spoljašnje“ okolnosti u kojima se formirala specifična filozofska kultura. Promišljanje veze između spoljašnjih okolnosti filozofije i prirode filozofskog mišljenja kreće se istom onom putanjom koja vodi od onoga neposredno „datog“ ka onome što ga kao takvo uspostavlja. Spoljašnje okolnosti, kojima je okružena filozofija, na bitan način govore o njenom unutrašnjem ustrojstvu.

U toku svog boravka u Jeni, Hegel saraduje sa Šelingom na pokretanju *Kritičkog časopisa za filozofiju*. U najavi za ovaj časopis, dajući opštu ocenu položaja filozofije u ono vreme, saradnici ističu kako jenjava mnogostruka pažnja koju je filozofska delatnost u tom povesnom momentu privukla na sebe. Stoga je prava prilika da se filozofija sabere i razluči od karakterističnih pojava *nefilozofije* (*Unphilosophie*). Ovo mnogostruko interesovanje za filozofiju čine raznovrsna područja duhovne proizvodnje uopšte: kulturnog, naučnog, političkog života, s kojima se filozofija povezala. Zašto je, prema ovoj dvojici filozofa, filozofska hiperprodukcija loša stvar? U njenoj osnovi počiva zapuštenost jedinog legitimnog zadatka filozofije i sredstava kojima ga ostvaruje, a koji diktira njen nužni razvoj. Filozofija je izgubila svoju suštinsku i prirodnu vezu sa svetom obrazovanosti i različitim interesnim likovima koji se povեսno obrazuju te je postala onoliko površna koliko se trudila da bude „upotrebljiva“. Ova reč ima posebnu težinu i može nas odvesti neposredno ka Hegelovom shvatanju principa prosvetiteljstva, budući da je lik *korisnosti* ono što je Hegel formulisao kao ključni vrednosni kriterijum engleskog i francuskog prosvetiteljstva. Hegelova ocena ondašnje pozicije filozofije govori zapravo o njenom položaju u svetu prosvetiteljstva

---

² Ovakav stav, na primer, zastupa Bristou u svojoj knjizi *Hegel i transformacija filozofske kritike* koja se bavi Hegelovim konceptom kritike u odnosu na kantovski (Bristow, 2007: 12).

(*Aufklärung*), što je jasno iz zajedničkog konteksta njegovih tekstova u ovom periodu. Filozofija se morala učiniti *upotrebljivom* i *korisnom*. To je bio način na koji je ona mogla da ostane u dodiru s posebnim interesima obrazovanja i različitih nauka.

Usled ovakvih filozofsko-povesnih okolnosti, Hegel i Šeling formulišu vrlo ambiciozne strateške ciljeve časopisa. Pre svega, oni smatraju da je potrebno kategorički afirmisati suštinu filozofije nasuprot nefilozofije. Zatim, osvetliti sve dodirne tačke između filozofije i celokupne kulture. Najzad, temeljni je interes „prihvatanje svakog dela opšteg obrazovanja u apsolut i otvaranje pogleda za istinitu ponovnu genezu svih nauka kroz filozofiju“ (Hegel, 1970a: 169-170). Ka ovome potvrđivanju onoga apsolutnog u svakom segmentu obrazovanja i kulture usmerena je i filozofska kritika, onako kako je Hegel izložio unutar teksta *O suštini filozofske kritike*. Ovim programskim tekstom određuje se primarna orijentacija časopisa i njegovi neposredni zadaci.

U okolnostima hiperprodukcije navodnih filozofskih učenja, pre svega je potrebno kritički raskrinkati ono što je samo privid filozofije ili *nefilozofija*. Prvi korak će biti taj da se samo polje filozofskog diskursa očisti od onoga što ne ispunjava odgovarajući „minimum“. Dakako, ovaj minimum – kao kriterijum kritičkog razlučivanja između privida i stvarnosti – mora biti unapred dat. Međutim, Hegelovo shvatanje filozofske kritike postavlja se nasuprot do tada i te kako uticajnom Kantovom određenju filozofske kritike kao kritike uma. Naime, iz Hegelovog određenja filozofije proizilazi to da filozofija, ukoliko *jeste* filozofija, nužno mora biti spekulativna, odnosno, mora podrazumevati stanovište apsoluta. Filozofska kritika, stoga, ukoliko je uopšte filozofska, mora biti vršena s istog tog stanovišta u punoj njegovoj izvesnosti, a ne s tek preliminarnog stanovišta koje će po određenju definitivnih granica filozofskog mišljenja biti pokazano kao nužno. Nasuprot kantovskom shvatanju kritike, Hegelova tematizacija isključuje mogućnost pozicioniranja kritike na stanovište „trebanja“. Kritika ne može predstavljati provizorno ili problematičko filozofiranje, već samu filozofiju u jednoj svojoj aktuelnosti.

Već u ovom ranom spisu za Hegela ne postoji raskorak između onoga šta bi filozofija po svome duhu trebalo da bude i toga šta ona jeste u momentu kada je najavljen časopis. Drugačije ili suprotno viđenje stvari ne bi naprosto bilo u skladu s njegovim shvatanjem povesnog razvoja filozofije, koje je implicitno prisutno u ovom tekstu. Filozofija jeste onakva kakva „bi trebalo da bude“. Ona izražava spekulativni princip čak i u ondašnjoj povesnoj konstelaciji koju Hegel karakteriše kao „kulturu refleksije“. Kulturu refleksije definiše iskustvo mišljenja nepomirljivih dualizama i bezizlaznih rascepa. Prema Hegelovom spisu *Razlika između Fihteove i*

Šelingove filozofije, ovo se razdvajanje (*Entzweiung*) očitava u osnovama obrazovanosti (*Bildung*). „U obrazovanosti se ono što je pojava apsoluta izolovalo u odnosu na apsolut i fiksiralo kao samostalno“ (Hegel, 1970a: 20). Naredni korak filozofske kritike jeste eksplicitno utvrđivanje pripadnosti različitih filozofija jednoj određenoj *strani* artikulacije onoga apsolutnog. Predmet filozofskog mišljenja jeste ono apsolutno, a zadatak tog mišljenja je svestrana artikulacija i egzegeza apsoluta. Uopšte, stara i tvrdokorna predstava o filozofiji kao ‚poprištu borbe‘ (*Kampfplatz*) međusobno suprotstavljenih učenja, za Hegela je slika lažnog rata. Razlike između tih navodno „različitih“ filozofija su nesusštinske. Hegel toj prividnoj raznovrsnosti suprotstavlja jednu sveobavezujuću ideju filozofije: „Da postoji samo jedna filozofija i da samo jedna može postojati, to je zato što je um samo jedan“ (Hegel, 1970a: 172).

Može se u formalnom smislu reći da je apsolut pretpostavka filozofije i da je on ono ka čemu je filozofsko mišljenje nužno orijentisano. Tako je i filozofija – s obzirom na njen pojam, ali i realnost – pretpostavka filozofske kritike. Hegel zahteva priznanje same ideje filozofije kao jemstvo da će filozofska kritika raditi na samoj stvari i imati konstruktivan doprinos (Hegel, 1970a: 173). S onima koji ne priznaju ni ovaj „minimalni“ uslov konstruktivna rasprava je nemoguća, jer oni daju glas *neprikladnosti*³. Stoga se zaista može tvrditi da je najneposrednija uloga filozofske kritike etabliranje odgovarajuće filozofske zajednice kao *Publikum*-a (Smith, 1997: 35). Iz hegelovske perspektive može se reći da je i predmet kantovske kritike čistog uma prethodno *dat* kritici, u smislu da je ona svoj predmet pretpostavila a ne konstruisala. Najopštije rečeno, taj predmet je povեսno određena pojava unutar koje je sam um manje ili više jasno „delotvoran“ kao naročito mišljenje. To su filozofska, metafizička učenja, predstave i odredbe koje Kant razmatra u okviru transcendentne dijalektike u svojoj *Kritici čistog uma*. Prema Kantovom sudu, predmeti stare metafizičke tradicije predstavljaju legitimna filozofska interesovanja, iako je njihova metodologija ono što ne sme imati obavezujuću snagu za potonje filozofsko mišljenje. Predmet filozofske kritike je u svako doba proizveden filozofijom i imanentnim teškoćama na koje nailazi u svom povесnom razvoju. Premda u ograničenom liku, Kantovo učenje i samo prati liniju jedinstvenog

³ Interesantno je uporediti ovaj Hegelov stav prema *Reflexionsphilosophie* sa prigovorom Edvarda Hartmana koji tvrdi da je sa dijalektičarima nemoguće uspostaviti minimum zajedničkog osnova koji je potreban zarad rasprave. Njegov argument je išao za tim da ukaže da je u samom odbacivanju stava protivrečnosti sadržan gest koji odbacuje bilo kakvo ograničenje mišljenja, te im je nemoguće suprotstaviti bilo kakvu tezu koju oni ne bi izvodili iz vlastitih principa (Hartmann, E., 1868: 39).

zadatka filozofije koja obavezuje i Hegela. Međutim, Hegelova se filozofija mora nužno kritički razračunavati s „posledicama“ kritičke filozofije. Zadatak spekulacije će biti da umske odredbe onoga što predstavlja *Entzweiung* moderne obrazovanosti i kulture međusobno poveže, te da vlastiti predmet na taj način uzdigne do eksplicitnog stanovišta filozofije (Trede, 1972: 131). U spisu o kritici, predmet kritike je um u svim njegovim pojavnim likovima, među koje spadaju i oni mistifikatorski i otuđeni. Reč je o tome da um kritikuje razum i pokazuje kako razumske odredbe nemaju vrednosti po sebi. Posebno je zanimljiv *modus* ove kritike s obzirom na potonji Hegelov filozofski razvoj. U *Fenomenologiji duha*, Hegel će sprovesti imanentnu kritiku i nad odredbama uma. Izlaganje ovog upućivanja „preko sebe“ – odnosno, to da filozofska kritika pokazuje da sam razum „zna“ za instancu koja bi ga nadvisila – spekulativno mišljenje će zahtevati i od uma. Kriterijum kritike je naročito razumevanje prirode uma i umskog mišljenja, njen predmet je konkretno umsko mišljenje koje je palo na stanovište razuma (Lauer, 2010: 80), a ona se vrši zarad afirmacije jedinstvene ideje filozofije.

Nekoliko nedoumica bi moglo proisteći iz toga što kritika pretpostavlja tlo filozofije koje garantuje susret kritike sa vlastitim predmetom. Najteža bi počivala u pitanju da li se Hegelovi prigovori, isti oni upućeni Kantu i pristalicama „provizorne“ filozofije, mogu okrenuti protiv njega? Koliko se god Hegel trudio da to izbegne, čini se da kritika ipak suspenduje „praksu“ filozofije, dok se ne izbori za priznanje njene sveobavezujuće ideje. Tako na primer Bubner ističe izvesni adventistički momenat u Hegelovoj zamisli filozofske kritike (Bubner, 1969). Budući da filozofija u datoj povesnoj konstelaciji već počinje (manje ili više uspešno) da izražava spekulativni princip, ona se kao kritika bori da ga afirmiše kao suštinu filozofije. Između ostalog, njen je zadatak da delegitimira od toga principa „različite filozofije“ kao one koje pate od subjektivnosti i ograničenosti. Zatim, kritika nastoji da otkrije na koje se sve načine u datom povesnom filozofskom materijalu izražava suština filozofije. Um se zaista pojavljuje u različitim filozofskim sistemima, mada ti sistemi ne predstavljaju način na koji um stiže do istinske samospoznaje. Međutim, kritika ne može nikako da bude primarno orijentisana na negiranje i odbacivanje. U ovim pojavama je potrebno ukazati na sam um, odnosno, utvrditi tačno kako i zašto te pojave pripadaju sferi uma, tj. iskustvu naročitog mišljenja. Ne može postojati jaz između onoga što predstavlja um kao apsolut i konačnih likova filozofije u kojima um traga za vlastitom samospoznajom. Ne postoji, još jednom, jaz između onoga što jeste čisti um i načina na koji se on javlja u povesti. Sasvim je na mestu stav da ovde Hegel afirmiše temeljnu poentu kantovske filozofske kritike, a to je da je um sposoban da

vidi kroz vlastite zablude i privid koji sam stvara, kako bi uvideo ono što jeste njegova istinska priroda (De Boer, 2010: 84).

Bubner kritiku poredi s formom (samo)refleksije u jednom širem smislu (Bubner, 1969: 139-140). Kritika, prema ovom viđenju, nije nekakva nova forma filozofije ili njena posebna procedura, već sama filozofija koja se mobilize za vlastitu pripremu ili adventističku ulogu. Filozofskom kritikom filozofija nastoji da prevlada i ukine preovlađujuće povodne okolnosti koje je ograničavaju (Bubner, 2003: 130). Posve je tačno da je filozofija kao kritika upućena na „sirovi“ povodni materijal duha, koji pretresa kako bi reflektovala vlastiti položaj. Na taj način oslobađa i artikuliše u potpunosti eksplicitno vlastiti spekulativni princip⁴. Implicitno pitanje, koje prožima celokupno ovo nastojanje, jeste to kako je, u povodnom smislu, moguće da taj spekulativni princip nije postao dominantnim filozofskim obrazovnim motivom Hegelove epohe. Postoji, međutim, jasna nada da će to biti slučaj, a ona je položena u kritiku kao sredstvo kojim će se otvoriti „čisti put“ i omogućiti da se izdigne „osnov i tlo istinske filozofije“ (Hegel, 1970a: 170). Bubner s pravom skreće pažnju na to koliko je različit način na koji Hegel stupa na filozofsku scenu od načina na koji to čine njegovi savremenici. Ovo je dodatni povod Bubneru da istakne momenat suspenzije, odnosno, pauziranja dominantnog trenda kao Hegelove krajnje promišljene odluke: „Hegel namerno započinje vlastitu karijeru filozofskog pisca svojim *kritičkim* esejima, dok njegovi savremenici nastoje da prestignu jedan drugog sve moćnijim, sve više totalizujućim novim sistemima“ (Bubner, 2003: 126). Namesto da na filozofsku scenu stupa prikazom sopstvenog sistema, Hegel postavlja *par excellence* kritičko pitanje o tome kako su uopšte mogući „različiti“ filozofski sistemi. Stoga je njegov koncept filozofske kritike okrenut protiv subjektivnosti kao izvora formalne raznolikosti ili novuma koji nije od principijelnog značaja za prirodu filozofskog mišljenja. Zadatak da se ono što čini suštinski sadržaj filozofije učini i dominantnim motivom opšteg obrazovanja neće se moći ispuniti hiperprodukcijom filozofskih sistema. Prema ovom ranom Hegelovom tekstu sledi da je jedini način opšta mobilizacija i sabiranje filozofskih snaga u jednu fokalnu tačku ili pod jedan steg spekulativnog mišljenja.

Kod Hegela zapravo nema napetosti u odnosu između „pretpostavljene“ filozofije i kritike. Ova napetost je inače implicitno prisutna u njihovom međusobnom odnosu, gde funkcija druge biva moguća samo sa stanovišta prve, a legitimitet prve na osnovu rada druge. Međutim, Hegel nigde ne kaže da je suspenzija „prakse“ filozofije kako bi se utemeljila njena „teorija“ zaista potrebna.

---

⁴ U *Differenzschrift*-u taj je princip određen kao „identitet identiteta i neidentiteta“ (Hegel, 1970a: 96).

Kao što je rečeno, kritika *pretpostavlja* ideju filozofije kako bi sud koji izriče bio relevantan i time obavezujući. Ovakva se teza mora razumeti u veoma važnom kontekstu Hegelovog odbacivanja bilo kakvog oblika zahteva da se princip filozofije (metafizike) unapred utemelji ili opravda. Uopšte, govor o tome da filozofija pretpostavlja ovo ili ono (potrebu, apsolut), mora se uzeti s ozbiljnom rezervom. U *Differenzschrift*-u Hegel se osvrće na ograničenu upotrebu tog termina (*Voraussetzung*) (Hegel, 1970a: 25). To nikako ne bi trebalo da znači da je taj govor o eventualnim pretpostavkama filozofije po motivaciji identičan onom o utemeljenju filozofije. S obzirom na neodrživost pozicije filozofiranja pre filozofiranja, Hegel će kritikovati Kantov koncept kritike kao nastojanje da se sazna pre saznanja. Prema njegovom tumačenju, ideja o provizornom ili problematičkom filozofiranju ima svoj vrhunac u jednoj suštinski nekritičkoj predstavi o umu koji nije sposoban za umsku spoznaju!

Ključno je to što kritika u svom poslu podrazumeva kriterijum koji ne bi trebalo da dođe od ove ili one posebne strukturne odredbe filozofirajućeg subjekta, već mora da predstavlja večni i nepromenljivi arhetip same stvari. Isto onako kako lepa umetnost nije čekala umetničku kritiku da bi bila pronađena, tako ni filozofija ne zavisi od filozofske kritike u pogledu vlastite utemeljenosti ili legitimnosti, pa ni s obzirom na svoj predmet ili vrednost vlastite delatnosti. Međutim, Hegel odbija zamisao da može biti reči o mnoštvu kriterijuma kritike pošto bi to značilo mnoštvo ideja filozofije. Reč je uvek o jednom i samo jednom merilu, jer je filozofija uvek i samo jedna. Ako bi stvar drugačije stajala, kritika bi mogla imati smisao proizvoljnog suda, bez važenja koje bi bilo opšte. Na taj način bi ona sama bila nesposobna za afirmaciju koja zapravo čini njenu suštinu. Ili, Hegelovim rečima, kritika bi u nedogled suprotstavljala subjektivnost subjektivnosti – uslovljeno onome uslovljenom. Suprotno tome, njen zadatak je da postavi ono „apsolutno spram uslovljenog“ (Hegel, 1970a: 171), odnosno, njen zadatak je da obezbedi sponu pojave apsoluta sa samim apsolutom. Ukoliko bi bilo drugačije, kad bi se kritika mogla voditi različitim kriterijumima, moralo bi se pretpostaviti i dokazati da su moguće zaista međusobno nesvodive, različite filozofije. Dakle, ne to da su moguće različite forme filozofije, već da je moguće da bude više suštinski različitih filozofija, što bi, konačno, predstavljalo dokaz da mogu postojati različiti umovi ili da ideja o jedinstvenom povesnom razvoju filozofije nema meritum. Hegel je decidirano protiv takvih argumenata: „Tako malo kako mogu postojati različiti umovi, tako malo se može postavljati zid između uma i njegove samospoznaje, kojim bi ova mogla biti suštinski različitost pojave; jer um posmatran apsolutno i utoliko što postaje objekt sama sebe u samospoznaji, dakle, filozofija, opet je samo jedan te isti i otuda ono isto“ (Hegel, 1970a: 172).

Filozofija uopšte, ukoliko je označena kao spoznaja apsoluta, bez obzira na koji način se određuje ono apsolutno (kao bog ili priroda), *kao* spoznaja mora se misliti pod oznakom univerzalnosti. Stoga filozofska kritika obrazuje vlastitu „publiku“ i nameće jednu integralnu perspektivu i diskurs. Ona ima zadatak da interpretira filozofske sisteme tako da se razotkrije ova jedinstvena ideja koja im je u osnovi⁵.

Ostalo je nedorečeno šta motivise nefilozofiju. Ona predstavlja imitaciju filozofije, jer se neposredno pokazuje kao učeni diskurs koji je, međutim, lišen suštinske naučnosti. Njena agresivna usmerenost na filozofiju nije destruktivna u smislu da želi neposredno ukidanje filozofije. Ona se, zapravo, želi nametnuti filozofiji, ponuditi vlastite pretenzije kao način da se prevaziđe *Entzweigung*. Na duže staze, ona bi izopačila sve ono što bi predstavljalo pravi filozofski interes i duh. U krajnjoj liniji, onemogućila bi realizaciju pravog principa filozofije u povesnom smislu. Ipak, ova oštra Hegelova polemika s nefilozofijom nije cilj po sebi, već tek negativna strana zadatka. Svrha kritičkog sučeljavanja s njom počiva u svojevrsnom pripremanju tla za pravu filozofsku obrazovanost, pokazujući šta *nije* od interesa za filozofiju. Kada je okrenuta ka pojavama uma, ka prividno različitim prikazima sistema filozofije, filozofska kritika ima smisao afirmacije.

Filozofski sistem predstavlja viši stepen rigoroznosti naučne svesti, koja sa svoje strane podrazumeva disciplinovanje subjektivnosti, gotovo do njene neutralizacije. Hegel se okreće protiv jedne tvrdokorne predrasude o prirodi filozofskog mišljenja i stvaralaštva koju nastoji da pokaže kao neosnovanu. On odbacuje zahtev za originalnošću ili samosvojnošću filozofskih dela i učenja, na kojima počivaju njihove navodne razlike. Jedno od pitanja koje će se naći u središtu tradicionalno najživlje rasprave oko Hegelovog filozofskog dela, jeste ono da li individuum ili pojedinačni subjekt može imati snagu i smisao povesnog subjekta. Ovaj *crux* brojnih rasprava može se postaviti i na povesno-filozofsku ravan. Velike filozofske individue su izrazi ili imena za apsolutni filozofski princip koji se u povesti razvija. U ovim ranim tekstovima Hegel je protiv subjektivnosti u filozofiji,

---

⁵ H. Buhner smatra da se ovaj nepotpisan članak, kao uvodnik za koji su oba izdavača bila odgovorna, treba uključiti kako u Hegelov, tako i u Šelingov opus (Buchner, 1965: 135). Sudeći prema fragmentima iz njihovih pisama, obojica su ovaj tekst doživljavali na jedan intenzivni način. Buhner Šelingovo pravo na ovaj tekst zasniva na njegovoj tvrdnji da je skoro na svakoj stranici ovog teksta intervenisao izmenama i doradivanjem. Ovo je, na koncu, slučaj svojevrsne ironije koja počiva u problemu autorstva nad tekstem u kome se ozbiljno argumentuje u ime univerzalnosti filozofskog mišljenja i suštinske nebitnosti autorstva.

zahteva strogu univerzalnost filozofskog mišljenja. To ne znači da zahteva „objektivnost“ mišljenja u (relativno) savremenom smislu vrednosne neutralnosti nauke. Hegel je protiv apsolutizacije subjektivnosti kao jedne strane onoga apsolutnog, koja pretenduje da predstavlja celovit izraz za apsolut. Filozofska kritika je zainteresovana za posredovanje misaonog iskustva subjekta s misaonom sadržinom objekta. Ona je ključna za uspostavljanje valjane povodne perspektive kako na svetske događaje uopšte, tako i na sam razvoj filozofije među ostalim svetskim događajima. Kasnije, u drugom Predgovoru *Enciklopedije filozofskih znanosti*, Hegel će potvrditi ovaj stav (Hegel, 1970c: 13-32). Na tom mestu, kritika će biti određena kao odgovarajuća obrazovanost spoznaje misaonih odnosa, a zatim postavljena kao fundamentalni uslov ispravnog razumevanja bilo kog fakta. Naravno, to znači kako fakt filozofije, tako i šire, činjenice koje imaju smisao povodnih svedočanstava. Misao je povodni agens i zaslužuje – u najmanju ruku – posvećivanje pažnje jednake onoj koja je usmerena ka „objektima“ povodnog istraživanja. Hegelova filozofija je, na osnovu vlastitog kritičkog „obrazovanja“, i sebe uzela u razmatranje unutar povodnog procesa. Pogrešno je ono viđenje koje tvrdi da je Hegelova filozofija samom filozofu povesti nametnula položaj izvan te povesti.

Postoji, dakle, nekoliko slojeva ili osnova razlikovanja filozofskih sistema. Prvi je u vezi s time da se svaka subjektivistička primesa pokazuje kao prepreka univerzalnoj prirodi mišljenja. Zatim, postoje i eventualne razlike u individualnoj sposobnosti (veštini) da se adekvatno prikaže ideja. Ove se, međutim, razlike mogu bez poteškoća nivelisati. Što je filozofija naučnija to je manje podložna individualnom zamućenju čistote prikaza. Individualnost može nositi ili izraziti filozofski sistem bez opasnosti po univerzalnost filozofije, budući da se ona „ne meša u objektivnost njenog prikaza“ (Hegel, 1970a: 174). Ovaj individualnošću zamućeni naučni sistem filozofije barem je na pravom putu, na putu nauke. Podrazumeva se da je u moći individualnosti da dostigne zrelost koja je i oličena u potrebi za sistemom. Intelektualna zrelost individue bi se zapravo očitovala u potrebi za opštim izrazom nasuprot elementu privatnosti. Na Kantovom tragu bi se ta zrelost ogledala u hrabrosti za stupanje u javnost (naučni diskurs). Hegelova kritika stoga deli s Kantovom ovaj zajednički motiv da predstavlja mehanizam samodiscipline naučne javnosti.

Privid različitosti na tlu filozofije nastaje na temelju pretpostavke da je apsolut apsolutno suprotstavljen saznanju kao nečemu subjektivnom. Ideja subjektivizma spoznaje, ili shvatanje spoznaje kao nečega isključivo subjektivnog, trajni je izvor iz koga se crpi opravdanje prividnih različitosti. Ovakvo je formalno razumevanje subjektivnosti i spoznaje inaugurisano Dekartovom filozofijom

(Hegel, 1970a: 184). Daljnjim povесnim razvojem, smatra Hegel, pokazuje se da ga filozofija nužno mora napustiti. Istrajavanje na subjektivnosti u saznanju jeste ono što se u suštini ne može izmiriti sa priznanjem jedne univerzalne filozofije. Kritika se stavlja u polemički odnos sa tvrdokornom subjektivnošću i nenaučnošću koje su čak dobile vlastito opravdanje u odgovarajućoj filozofskoj formi. U kontekstu tekstova koje je Hegel objavljivao u *Kritičkom časopisu*, jasno je da je polemička oštrica usmerena prevashodno ka projektima filozofije takozvanog običnog razuma. U odnosu na svet razuma, filozofija ili umna spoznaja će uvek biti „izokrenuti svet“ (Hegel, 1970a: 182). Sa predstavnicima ove filozofije nije moguć zajednički rad na jednoj zajedničkoj stvari. Međutim, u slučaju kada objedinjujuća ideja izostane, kada ju je nemoguće uspostaviti priznanjem s oba kraja, kritika se pretvara u njoj suštinski nesvojstvenu proceduru, čiji je smisao posve negativan. „Ko želi može u kritici gledati samo točak koji se večno vrti, koji svakog trenutka obara jedan lik koji talas nosi gore“ (Hegel, 1970a: 185–186). Kritika se ne može odbraniti od toga da izgleda kao naprosto negativna procedura spram nefilozofije. S obzirom na ovaj predmet, osuđena je na sebi nesvojstvenu formu te se to i ne može uzeti kao njen osnovni zadatak niti cilj. On ostaje „pripremanje puta za dolazak prave filozofije“ (Hegel, 1970a: 185).

Mnoštvo navodnih filozofija, koje su osuđene na „originalnu“ formu, Hegelu se prikazuje kao pozorište muka prokletnika (*das Schauspiel der Qual der Verdammten*) (Hegel, 1970a: 177). Ovo mnoštvo je rezultat svaki put posebne forme refleksije koja nije poduzeta s adekvatnog stanovišta. Ograničenost je pokazatelj podređenog stanovišta, ona kao rezultat otkriva neadekvatnost principa. „Te različite forme su uopšte više ili manje vladajuće u sadašnjem nemačkom filozofiranju, na šta je usmeren ovaj kritički časopis“ (Hegel, 1970a: 176). Tvrdokornost posebnosti, ili subjektivizma, nošen neprevladivim dualizmom subjekta i objekta spoznaje, te konačno strahom da se subjektivnost napusti ili izgubi u onome objektivnom, čini nemogućim konsekventno i potpuno izgrađivanje filozofskog sistema. To je još jedan sigurni pokazatelj da je reč o pogrešnom stanovištu, odnosno, neodrživom stanovištu refleksije. Proširenje takve subjektivnosti u sistem, ukoliko zaista hoće i može da zadovolji uslove objektivnosti znanja i njegovog totaliteta, nužno znači njeno uništenje.

U pogledu njenog javnog etabliranja, njene afirmacije, ideja filozofije pretpostavlja kritiku. Ova filozofija nije realizovana na onim filozofskim stanovištima koja čine sam objekt kritike. Svaki lik, filozofsko učenje, mora imati i pozitivnu stranu, predstavljati jedan refleks duha, kao i negativnu stranu, stranu nedostatka i tvrdokornosti. Filozofija se kao kritika sučeljava sa vlastitom povесnom realnošću i postojećim strukturama. Ona je svest jednog doba, a polja

njenih ograničenja su predmet izuzetno važnog, svestranog kritičkog rada (Bubner, 2003: 130).

Nevena Jevtić

CRITIQUE AND UNIVERSALITY OF PHILOSOPHY.

Review of Hegel's text *On the Essence of Philosophical Criticism*

Summary

In this article the author investigates Hegel's concept of philosophical critique against the background of his philosophical development in Jena. Naturally, the focal point of this investigation is the text with the title of "On the Essence of Philosophical Criticism", but this interpretation relies also on other Hegel's important early writings. However, this text sets up the framework of the whole interpretation, because it explicitly puts forward the fundamental relation between critique and the idea of a universal philosophy which is the topic of this article. In order to understand Hegel's concept of philosophical critique correctly, it is of greatest importance to see it acting as a consciousness of the philosopher's epoch. Concretely, philosophical critique reflects upon educational, scientific, cultural and ideological horizon of one's time. Regarding Hegel's time, this horizon was fundamentally derived from the intellectual and ideological edifice of critical philosophy, which was made transparent through the principle of subjectivism as its dominant trend. Therefore, the task of philosophical critique is to understand philosophy historically, to account for its historical reality and given experiences expressed in the form of the philosophy of subjectivism. It is clear in what way Hegel's notion of philosophical critique differs from Kant's concept of critique of pure mind. One of the main characteristics of the different philosophical system of that time lies in their shared misunderstanding of the nature of philosophical cognition. This misunderstanding was brought forth by the Kantian philosophical project and it basically interprets the problem of cognition as a principally unsolvable dualism between the subject and the object. For Hegel, this standpoint is a symptom of a wrong understanding of the nature of philosophical thinking and its relation to the absolute. The subjective principle, upon which many of his contemporaries build their philosophical system, represents just one limited step in the historical development of philosophy. This is why the most important task of philosophical critique, according to Hegel, is to subject to its criticism the whole scope of limitations of philosophy.

Key words: Philosophy, Hegel, Philosophical critique, Mind, Absolute, Subjectivism, History

LITERATURA

De Boer, Karin. (2010). "Hegel's Conception of Immanent Critique: Its Sources, Extent and Limit", In: (ed.) de Boer, K. and Sonderegger, R. (2010). *Conceptions of Critique in Modern and Contemporary Philosophy*, New York: Palgrave Macmillan: 83–100.

- Bristow, William F. (2007). *Hegel and the Transformation of Philosophical Critique*, Oxford University Press.
- Bubner, Rüdiger. (1969). „Problemgeschichte und systematischer Sinn einer Phänomenologie“, *Hegel-Studien* 5: 129 – 159.
- Bubner, Rüdiger. (2003). *The Innovations of Idealism*, New York: Cambridge University Press.
- Buchner, Hartmut. (1965). „Hegel und das Kritische Journal der Philosophie“. *Hegel-Studien* 3: 95–156.
- De Boer, Karin. (2010). “Hegel’s Conception of Immanent Critique: Its Sources, Extent and Limit”, In: (ed.) de Boer, K. And Sonderegger, R. 2010. *Conceptions of Critique in Modern and Contemporary Philosophy*, New York: Palgrave Macmillan: 83–100.
- Hartmann, Eduard von. (1868). *Über dialektische Methode. Historisch-kritische Untersuchungen*, Berlin: Carl Dunckers Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1970a). *Werke*. Band 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1970b). *Werke*. Band 3. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1970c). *Werke*. Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Lauer, Christopher. (2010). *The Suspension of Reason in Hegel and Schelling*, New York: Continuum.
- Smith, John H. (1985). “Rhetorical Polemics and the Dialectics of “Kritik” in Hegel’s Jena Essays”. *Philosophy & Rhetoric*, 18 (1): 31–57.
- Trede, Johann Heinrich. (1972). „Hegels frühe Logik (1801 – 1803/4). Versuch einer systematischen Rekonstruktion“. *Hegel-Studien* 7: 123–168.

Ana Miljević*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 1 Homer
17.023.33:621.3.016
DOI: 10.19090/gff.2017.2.47-58
Originalni naučni rad

ODREĐENJE ŽIVOTNE SNAGE U HOMEROVIM EPOVIMA

Ontološki dualizam duha i tela nalazi svoje korene u antici, te ovaj rad istražuje da li i u kom kontekstu možemo da ga prepoznamo u epskom pesništvu osmog i sedmog veka pre n.e. Osnovnu tezu, prethodnih studija zastupljenih u literaturi, da se u homerovskoj psihološkoj terminologiji kriju pitanja o poreklu i prirodi duše i o potonjem razlikovanju duše od tela, ovaj rad vidi kao posledicu metafizičke redukcije pojma *životne snage*, a ne kao izvorno homerovsko pitanje. Stoga se vraćam supstancijalnom jedinstvu pojma *životne snage* u Homerovoj epskoj poeziji da bih utvrdila bogatu terminološku neusklađenost u kojoj se jasno pokazuju prva objašnjenja kretanja i pokretačkih sila neodvojivih od predstava o životu i smrti. U radu se vrši klasifikacija termina koji opisuju *životnu snagu* na: *životnu snagu srčanosti*, *životnu snagu sagledavanja* i *životnu snagu udova*. Otuda rad termine ἦτορ, κῆρ, παπίδες, φρένες, νόος, γυῖον, μέλεα, ψυχή, i θυμός podvodi pod pojam *životne snage*, a ne pod psihološku terminologiju, što omogućava da se razume potonja povezanost ψυχή i ζωή i napravi put ka filozofiji prirode ranih predsokratovaca.

Ključne reči: Homer, životna snaga, *phrenes*, *ethor*, *noos*, *psyche*, *thymos*, *soma*, *melea*.

UVOD

*Kako je zato neizrecivo uzvišen Homer
koji se, kao pojedinac, prema apolonskoj narodnoj kulturi
odnosi kao pojedini umetnik-sanjar prema sanjarskoj sposobnosti naroda
i prirode uopšte.*

F. Niče, *Rođenje tragedije* {3}.

O čemu sanja Homer “umetnik-sanjar”? Ukročenu silovitost srdžbe tesalskog kralja Ahileja božanskim glasom mudre Atine? Potres usana kralja Prijema dok ljubi ruku koja je smrti privela mu sina? Pogreb požrtvovanog Hektora čiji leš skrnavi Ahilejeva žar za osvetom? O smrti najmilijeg prijatelja Patrokla? San Angamemnonov ili lepu Brizeidu? Homer privodi pesmi “sanjarsku sposobnost naroda i prirode uopšte“, sažima suprotnost apolonovskog i dionizijskog u jedinstvo

---

* anamiljevic@ff.uns.ac.rs

svog grčkog duha, snagom mita opisuje *životnu snagu* grčkog junaka. One, snaga mita i *životna snaga* su u Homerovim epovima i himnama u saglasju, postaju opšte, važe za sve, za duh i telo. One, zapravo uopšte ne poznaju nikakav ontološki dualizam. Ako je, pak, ovo neraspoznavanje odlika naivnosti, onda ta naivnost nosi u sebi uzavrelo bogatstvo reči iz koji se rađaju pojmovi presokratovske filozofije.

Zadatak ovog rada je da pokaže tananost pojma *životne snage* u Homerovom pesništvu, tananost koje se odrekao mladi Platon, da bi joj se kao starac vratio. Mišljenja smo da se u terminologiji životne snage nalaze prva objašnjenja kretanja i pokretačkih uzroka, prvi pokušaji mišljenja u apstraktnom. To ne znači, a to treba kao prvo naglasiti da se pojam *životne snage* u Homerovom epovima misli kao početak, ili uspostavljanje, ili na bilo koji način govor o jedinstvu duha i tela. Jedinstvo u punom smislu te reči je uvek dijalektičko, ono uvek već pretpostavlja razliku. I ne samo to. Ukoliko bi, na osnovu prethodno rečenog, ustvrdili da ako i ne postoji jedinstvo duha i tela, onda svakako Homer ne pravi ni među njima razliku, takođe bi bili na krivom putu. Jer mi možemo da govorimo o razlikovanju (ili nerazlikovanju) dva pojma, samo s obzirom na granicu kojom prvo utvrđujemo njihovo značenje unutar njih samih. Ukoliko pojam nije u sebi determinisan (a smatramo da Homer još nema jedinstvenu predstavu niti o telu, niti o duši/duhu), nemamo prava na ovo kategorisanje, a čini se da i sa samim određenjem *životne snage* nailazimo na ovaj problem. U ovome leži obrazloženje za naziv rada, jer on nije naslovljen tako da se pretpostavlja da Homer ima predstavu duše i tela, ili da razume njihove funkcije kao njihove osobenosti. Opredeljujući se za termin "*životna snaga*" pokušali smo da izbegnemo teškoće koje pred nas stavlja moderno kategorisanje, a da u isto vreme objedinimo niz termina, koji *životnu snagu* manje ili više uspešno opisuju. Svrha ovog rada je da pokaže da se kroz terminologiju *životne snage* otvara put kojim otpočinje filozofija, put filozofije prirode. Stoga, metod kojim se rukovodimo u radu nije samo analitički, već i dijahronički i hermeneutički. Njegov filološki aspekt je prisutan zbog same prirode Homerovog jezika, ali nije presudan u zaključivanju.

NAČINI IZRICANJA ŽIVOTNE SNAGE U ILIJADI I ODISEJI

Događaji koji se otkrivaju u *Ilijadi* i *Odiseji* u sebi nose razumevanje života i one pokrećuće snage kojom život jeste i kojom se ospoljava. Otuda je pojam *životne snage* neraskidivo povezan sa predstavama o životu i smrti, te životu nakon smrti iz kojih neposredno izvire. Prehomerovski helenski duh izgrađen na kultu predaka, nosio je u sebi, ono naglašeno i u epici osmog i sedmog veka, iskonsko osećanje (meta)fizičnosti sveta i čoveka, tako duboko skriveno u razumevanju

sudbine kao one neopažajne, apstraktne sile koja vlada čovekovim životom i smrću. Otuda i ime Ζεὺς (Hagen, 1994)¹ počiva u ζωή (Aristotel, 2012)² imenici ženskog roda, a kod Homera ime Zevsa nalazimo istoimeno sa kontrahovanim glagolom ζῆν.

Istoimenost Ζῆν (Zeus) i ζῆν (biti živ, živeti) nije slučajna. Kako brojne studije pokazuju “etimološki metod” pri određivanju imena bogova je bio omiljen u starini, pa je do preuzimanja skraćenog oblika možda i došlo usled ove istoimenosti, a to za nas znači da je život Homerovog čoveka usmeren na božansko, da svoju snagu crpe iz božanskog, te da božansko upravlja njime koji je smrtan. To je toliko, i na suštinski način prisutno u grčkom duhu da će Platon u *Fedonu* svoj drugi dokaza o besmrtnosti duše, da bazira na ovom stavu, smatrajući ga po sebi istinitim (Plat. *Phaedo*, 80).³ Ukoliko je božansko po prirodi ono koje vlada (ἄρχειν) onda ono nad čim vlada, a kod Homera je to gotovo uvek čovek, ne poznaje sopstvene odluke kao izraz vlastite životne snage, već njen izvor nalazi izvan sebe. Ovog stanovišta je Snell koji u svom delu *Die Entdeckung des Geistes* kaže: “Jede Mehrung der körperlichen und geistigen Kräfte geschieht von außen, vor allem durch die Gottheit.” (Snell, 1975: 28). Izvedeno to bi značilo da je u Homerovim epovima životna snaga izmeštena van čoveka kao prirodnog bića, da ga na neki način transcendirira, sa čim ne možemo da se složimo. Naime, bogovi Homerovih epova nisu nešto što je protivno, suprotno ili izdvojeno iz φύσις-a, već naprotiv, njihov svet je izraz φύσις-a, svet iz čije će uređenosti da izraste pojam kosmosa u kome će geometrijski poredak da označava pravdu i njenu granicu. Tim pre možemo reći, da Homer životnu snagu razume kao ovaj izraz prirodnog koji je u epici osmog i sedmog veka pre nove ere ništa drugo do izraz božanskog. Suprotno od očekivanog zaključka da životna snaga homerovskog čoveka dolazeći od bogova ima svoje poreklo u onostranom, treba razumeti da se „in den homerischen Gedichten tritt dieses „Natürliche“ zum ersten Male in die Welt, und zwar so, daß

¹ Epski oblici koje Homer koristi su: Ζηνός, Ζηνί, Ζῆνα, i Ζῆν, od kojih je Ζῆν skraćen akuzativ osnove Διης. Smatramo da je kroz ovu istoimenost očuvana veza živog sveta i onog božanskog.

² Vidi: 415a 10- 416a, 416b 9-30. O odnosu duše i živog tela u Aristotelovoj psihologiji je bilo reči u prethodnom zapažanju. S. Blagojević u svojim komentarima str.125 na odeljak 412a 8 Aristotelovog spisa *O duši* smatra da se “Aristotelova implicitna identifikacija duše i načela života u svim njegovim oblicima može shvatiti pre kao formulacija teze jedne sveobuhvatne filozofije života koja svoje središte ima u pojmu duše.” str.125. Potvrdu ovakvog stava možemo naći u delu Προτρεπτικός gde mladi Aristotel kaže da je „život svakom živom biću isto što i bitak“ (str. 132.)

³ Sokrat u *Fedonu* (80a) sugestivno pita Kebeta: ἢ οὐ δοκεῖ σοι τὸ μὲν θεῖον οἷον ἄρχειν τε καὶ ἡγεμονεύειν πεφυκέναι, τὸ δὲ θνητὸν ἄρχεσθαι τε καὶ δουλεύειν.

die „natürliche Existenz“ des Menschen gebunden ist an das Sinnvolle im Dasein der Götter.“(Snell, 1975 :41)

Čini se da bi to moglo da bude objašnjenje zašto Homerovi epovi donose višeznačno razumevanje *životne snage* koje se samo u pojedinim segmentima, i izražava terminima ἦτορ, κῆρ, κραδίη, πραπίδες, φρένες/φρήν, γυῖα, ῥέθρα, βουλή, νόος, ψυχή ili θυμός. Date reči označavaju osećanja, volju i delatnost htenja, ali i zapažanja i prosuđivanja koji su po pravilu „u-telovljeni“, što kod Homera još znači da je njihova funkcija istovetna sa funkcijom nekog od organa (Snell, 1975), ali ne i da se ove *snage* nalaze u telu kao celini. Međutim, smatramo da bi podjednako tačno bilo reći da Homer pomenutim izrazima označava funkciju nekog od organa ili sam taj organ (srca, jetre, dijafragme, mišića, kosti, zglobova, vida, etc.), koji po pravilu u njegovom epskom stihu imaju preneseno značenje, ili su čak istovetni sa pokretima, osećanjima, voljom ili naumom i mišljenjem, čime su uduševljeni.

Uzrok terminološke razuđenosti pojma *životne snage* možemo pronaći u karakteristikama epskog poetskog jezika koji je izgrađivan vekovima pre pojave Homera, a čiji vokabular ima drugačiji spektar značenja od onog koji je prisutan u govornom jeziku Homerovog doba, kako to smatra Darkus Saliven (Darcus Sullivan, 1987). U jednom smislu, oblast značenja termina koju nude *Ilijada i Odiseja* upućuju na njegovu predhodnu upotrebu u epskom govoru i seže u praistoriju, u drugom, izrazi *životne snage* se udaljavaju od njene prevashodno fiziološke konotacije u ranijem epskom govoru, koji je predstavljao „a limited picture of the scope of meaning of differet terms.“ (Darcus Sullivan, 1987: 183).

U literaturi koja se bavi filološkim i terminnološkim aspektom Homerovog pesništva se značenje pomenutih termina prepliće, ne samo u pogledu njihove fiziološke semantike, već i sa onim što mi danas nazivamo izrazima za određene psihološke funkcije. Klasifikacija koju iznosimo u ovom radu treba da nadvlada dati ontološki dualizam i da otvori put ka presokratovskoj filozofiji i problemu kretanja koji je u ranoj filozofiji prirode dominantan. Na osnovu toga možemo da razlikujemo tri osnovne terminološke grupe kojima je opisana *životna snaga*:

1. *Životna snaga udova* se u jednom smislu određuje terminima koji su vezani za fizičku pokretljivost, kao i onih koji u sebi nose prve predstave o celini: δέμας, γυῖα, μέλας slično kao ἄψρα i ῥέθρα, χρώς, i σῶμα.
2. Drugu grupu, *životnu snagu srčanosti*, čine termini koji imaju gotovo sinonimnu upotrebu sa organom koji se nalazi u oblasti grudnog koša, a koji može biti srce ili njegova opna

- (perikardijum), pluća, dijafragma ili grudni koš: ἤτορ, κῆρ, φρένες/φρήν, κραδίη, πραπίδες.⁴
3. *Životna snaga sagledavanja* pokazana u terminima koji označavaju uviđanje, mišljenje i one opšte pokretačke snage volje: βουλή, νόος, ψυχή i θυμός.

U navedenom semantičkom grupisanju uzeta je u obzir i upotreba reči nakon Homera, dakle, „život“ termina u širem smislu. Stoga, pojedini termini mogu zavisno od konteksta u kome se nalaze u *Ilijadi* i *Odiseji*, ali i od potonje upotrebe u živom govoru, koja u hermeneutičkom smislu doprinosi njihovom razumevanju da budu određeni dvoznačno, tj. da istovremeno budu deo različitih grupa. Među takvima se izdvaja θυμός, jer on naprosto pokriva značenje gotovo svih drugih navedenih termina, što znači da ga Homer sinonimno upotrebljava, i jednog drugim iz ritmičkih i stilskih razloga zamenjuje u izražavanju životne snage. Različiti pristupi homerskoj “psihološkoj terminologiji” ne uzimaju uvek u obzir jedinstvenost fenomena koji je pred nama, pa i zanemaruju sveobuhvatnost *životne snage* posredno je rastačući na psihičku i fizičku sferu. Tako za Jana termini koje smo mi odredili grupom *životna snaga srčanosti* uz dodatak θυμός –a, jedini pripadaju *Wortfeld Seele-Geist* i njihovo se značenje pruža i na spoznaju, za razliku od termina νόος, μένος, ψυχή koje on izdvaja iz predloženog pojmovnog korpusa (Jahn, 1987).⁵ Time on dokazuje sinonimnu upotrebu θυμός, ἤτορ, κῆρ, φρένες/φρήν, κραδίη, i πραπίδες.

Termini ἤτορ, κῆρ, φρένες/φρήν, κραδίη, i πραπίδες su izraz kako telesnih organa, tako i osećanja, volje ili htenja, često srdžbe, žustrine, siline uzbuđenja koji nisu tek uzgredna metafora, već način na koji čovek *Ilijade* i *Odiseje* jeste. Stoga, možemo reći da su oni lokalizovani u grudnom košu, samo ako razumemo da ta lokalizacija nije učinjena naknadno ili spolja, već da je ona organska. Ona je takva, utoliko što životna snaga ne transcendirira ono pojedinačno koje je njen nosilac. Srčanost (osećanja, volja, htenja) je izjednačena sa srcem kao njenim nosiocem u pojedinačnom čoveku. Stoga smatramo da nije sasvim ispravno reći da Homer volju

⁴ U dva svoja rada Darkus Saliven posebno ističe sinonimnu upotrebu ovih termina za različite delove tela, a izgleda da je slaganje u ritmu bilo od presudne važnosti za Homerov odabir jednog od njih (Darcus Sullivan, 1987; 1988).

⁵ Jan to čini na osnovu određivanja dva pokazatelja onog psihičkog. Jedno je terminološko područje fizioloških faktora (Wortfelder Physische Faktoren) koji su označeni kao oni koji opisuju unutrašnji život čoveka, a drugo psihičkih doživljaja (Wortfelder Psychisches Geschehen), koje se odnose na dejstvo, tj. ospoljavanje unutrašnjih faktora (Jahn, 1987:8).

ili osećanja utelovljuje u prsima. Naime, ona kao takva, kao jedna psihička funkcija sama po sebi nije ni moguća u svetu koji Homer stavlja pred nas.

Nerazlikovanje „srca“ od žustrine, radosti, želje i uopšte siline uzbuđenja u terminima ἦτορ-a ili κῆρ-a pokazano je u šesnaestom pevanju *Ilijade* za κῆρ kaže: ἀλλ' ἔβαλ' ἔνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ (Hom. *Il.* 16. 481). Analogno važi i za druge stihove u kojima se javlja termin κῆρ, te njegov nešto izmenjen oblik κραδίη, ali i za ἦτορ. To nam kazuje da su ἦτορ, κῆρ i κραδίη, shvaćeni kako u fiziološkom tako i u psihičkom smislu današnjice. Rode navodi da nam „pesnikove reči otkrivaju da on u stvari zamišlja bestelesnima nagone i uzbuđenja koja još nose imena prema delovima tela.“ (Rode, 1991: 37). Mi se ne možemo složiti sa ovim ne samo zato što pretpostavka zamišljanja bestelesnih funkcija od strane Homera protivreči samim Rodeovim postavkama, već zbog kauzalne veze koja je njome pretpostavljena. Naime, bol, tuga, radost prouzrokuju brži rad srca, povlačenje dijafragme etc., a ne obratno. U tom smislu, bilo bi ispravnije reći da su srce i njegove ovojnice u svojim fiziološkim funkcijama homerskom čoveku izgledali duševno. Oni su u homerskoj epici o-duševljeni u mnogo većoj meri nego što je to za naše današnje predstave dopustivo. Dakle nije reč, niti o fizičkoj, ni o fiziološkoj, niti o psihološkoj funkciji ἦτορ-a, već o *životnoj snazi* ἦτορ-a, κῆρ-a i κραδίη kojom su sve ove funkcije na organski način objedinjene, ili preciznije rečeno u kojoj se one još kao odvojeni segmenti bivstvovanja ne razlikuju. Ne razlikovanje proizilazi iz jedinstva događaja kojima su pobuđeni ili koje pobuđuju.

Upotreba φρένες/φρήν i πραπίδες ovo prvotno jedinstvo još jasnije pokazuje čime je njihova semantička zagonetnija. Većina tumača im pridružuju i θυμός,⁶ ali kako su njihova značenja u fiziološkom smislu mnogo bliskija od onog koji imaju sa θυμός mi ga ostavljamo po strani. Dugo se pretpostavljala sinonimna upotreba φρένες/φρήν i πραπίδες u čijem kontekstu ova dva termina treba da razumemo kao opnu koja obavija i time odvaja organe utrobe jedne od drugih, nešto poput perikardijuma, maramice ili dijafragme, unutrašnja ovojnica,⁷ s tim da se kod Homera množina φρένες češće pronalazi, što je znak da je možda u pitanju više

⁶ U ovom radu se kasnije pokazuje zašto iako se čini se da spisku treba dodati i θυμός koji se u *Ilijadi* i *Odiseji* frekventivno smenjuje posebno sa πραπίδες više od 300 puta (Darcus Sullivan; 1996; 1987: 182) mi to i ne činimo.

⁷ Etimologija reči πραπίδες nije do kraja razjašnjena. Bilo je sugestija koje su upućivale na lepotu, ali koje nisu prihvaćene. U sinonimnoj upotrebi φρένες i πραπίδες po brojnosti prednjači φρένες, pri čemu kako je to Saliven pokazala, postoje sporne pretpostavke njihove sinonimnosti u značenju unutar-grudne maramice.

različitih organa sa istom funkcijom. Na kraju i *πραπίδες* je imenica u množini. Ukoliko postoji neka razlika među njima ona najverovatnije, kako je to Saliven pokazao, dolazi iz jezika pređašnje epike (Darcus Sullivan, 1987: 187).⁸

Semantika *φρένες* i *πραπίδες* seže do “rasuđivanja” ili “dolaženja do smisla”, čime se njihova semantika približava drugoj grupi u našoj klasifikaciji termina, *životnoj snazi sagledavanja*. Poreklo ovakvog razumevanja *φρένες* treba tražiti u stihovima koji *φρένες* vezuju za prirodu bogova. Tako u devetnaestom pevanju Agamemnon Herinu prevaru koja pogađa Zeusa opisuje sledećim rečima (*Il.* 19. 125): τὸν δ' ἄχος ὄξυ κατὰ φρένα τύψε βαθεῖαν, a potom optužbu Zeusa da mu je pomutio pamet iskazuje stihovima 137: ἀλλ' ἐπεὶ ἀσάμην καὶ μευ φρένας ἐξέλετο Ζεὺς. Da se značenje *φρένες* udaljava od sinonimnosti sa opnom/maramicom primećuje se i po terminu ἄφρων. Otuda se *φρένες* razvija u potonjoj Hesiodovoj epici, a nadalje i posebno u lirici 7. veka od *životne snage srčanosti* smeštene u grudima u još neodređenu vrstu rasuđivanja, u kojem svoje poreklo pronalazi Heraklitova imenici ženskog roda ἡ φρόνησις, pojmu tako značajnom u filozofiji Aristotela (Snell, 1977).

Približavanje termina koji označavaju *životnu snagu* u Homerovoj epici svetu bogova, donosi obrt u samom sagledavanju tog sveta koje se osvedočuje u *Odiseji*. Već u prvim stihovima ovog epa očituje se promena koja nije samo one prirode koju nalazi Aristotel u *Poetici* (Aristotel, 1912: 56). Odnos bogova prema ljudima postaje drugačiji, a bogovi su sudionici u pravilnom postupanju ljudi više nego što je to bio slučaj u *Ilijadi*. Stoga, i neki termini ove grupe nisu samo odlika životne snage ljudi, već pripadaju čini se podjednako i prirodi bogova: νόος, βουλή, dok drugi poput ψυχή i θυμός su sinonimni sa gotovo svakim određenjem životne snage koji je u ovom radu naveden. Ovaj neznatni preokret ipak mnogo govori o „otkriću duha“ (die Entdeckung des Geistes) u ranoj grčkoj misli.

Za razliku od Homerovog prizivanja muza u *Ilijadi* kojim se najavljuje pevanje o srdžbi Ahileja, *Odiseja* već prvim stihovima najavljuje pevanje o junaku Odiseju koji je mnoge stvari spoznao: πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,/πολλὰ δ' ὅ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,/ ἀρνύμενος ἦν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων. (Hom. *Od.* 1. 3-5). Terminima νόος, μένος, θυμός, i ψυχή u stihovima prizivanja muza pridružujemo još i βουλή u grupi *životne snage sagledavanja*, pri čemu sa-gledavanje razumemo kao skriveno sabiranje smisla. Tek u tom najširem smislu ovi termini mogu da stoje zajedno.

⁸ Saliven to dokazuje analizom glagola ἐπιψαύω u odeljku iz *Odiseje* (Hom. *Od.* 8. 347-349.): ἀντὶ κασιγνήτου ξεινός θ' ἰκέτης τε τέτυκται ἀνέρι, ὅς τ' ὀλίγον περ ἐπιψαύη πραπίδεςσι.

Sa-gledavanje nosi u sebi tu nerazdvojenost, to, rekli bismo organsko jedinstvo između oka kao organa koji posmatra svet spolja i funkcije unutrašnjeg vida. Svaki od navedenih termina okupljaju u sebi životnu snagu koja nije vezana za spoznaju kao takvu, ili bar ne jedino za spoznaju (spoznaja je tek učinak)⁹, već pre označavaju sabiranje događaja u unutrašnji, često skriveni, smisao. Sa-gledava se skriveno sabiranje smisla unutrašnjom životnom snagom, snagom skrivenom od spoljašnjeg posmatrača događaja. Treba ipak naglasiti, da mi pod sa-gledavanjem ne podrazumevamo razumsko saznanje, niti znanje koje pojedinac uči, dakle, spolja usvojeno upravo iz razloga skrivenosti.

Homerova upotreba glagola *voēiv*, sa kojim je *vóoc* srodan, nas upućuje na gledanje, čulno opažanje ili viđenje (von Fritz, 1943),¹⁰ čija radnja za razliku od srodnih glagola pretpostavlja i u-viđanje, sabiranje iskustva, i promišljanje, pa otuda ne čudi da se Homerova upotreba *voēiv* i *vóoc* razvila do Platona u zreo filozofski pojam *voūc* u značenje uma. I ne samo da začetke Platonovog pojma *voūc*-a tako veličanstveno opisanog u sedmoj knjizi *Države* možemo pronaći kod Homera, već i gradaciju *vóoc*-a bogova i ljudi: *ἀλλ' αἰεὶ τε Διὸς κρείσσων νόος ἢε περ ἀνδρῶν* (Hom. *Il.* 16.688), gradaciju koja će u potonjoj filozofskoj misli čini se da posluži za mnoge epistemološke distinkcije.

Ali ova funkcija dolaženja do smisla *voūc*-a je kako to pokazuje filološka analiza kroz reakciju sa glagolima Darkus Saliven bitno drugačija od one koju ima *φρένες*.¹¹ Stoga smo mišljenja da značenje *vóoc* kod Homera samo kao funkcije

⁹ Termin *βουλή*, *vóoc*, *ψυχή* i *θυμός* nemaju značenje znanja, osim u izvedenom smislu, promišljanja, a i to treba uzeti sa dosta opreza. Od njih *ψυχή* i *θυμός* imaju najšire značenje životne snage, sagledavanja skrivenog smisla događaja, i svaka bi redukcija značila nerazumevanje bogatstva njihovog obima.

¹⁰ Izuzetna filološka analiza glagola *voēiv* pripada Karlu von Fricu. Kritikujući Boemovo suprotsavljanje *vóoc*-a i emocija, i odricanje glagolu *voēiv* opazajnu upotrebu, on dovodi u pitanje sva tri načina razumevanja *vóoc* u Boemovom delu: *Die Seele und das Ich im Homerischen Epo.*

¹¹ Analiza Darkusa pokazuje sledeće: *It is significant that in Homer and the lyric poets the relationship phrenes and verbs indicating intellectual activities differs from that of noos with the same verbs. In Homer the following intellectual take place φρεσί or εν φρεσί \ βουλεύω, βυσοδομεύω, γινώσκω, δάω, επίσταμαι, μερμηρίζω, μῆδομαι, νοέω, φράζω and φρονέω. In passages where noos appears with a verb signifying intellectual activity, it is the object of the verb, namely of αναγινώσκω, βουλεύω, γινώσκω, δάω, and νοέω. The person usually does not act with his noos but "knows" it. Only in one passage of Homer does the activity of a verb (μηχανάομαι) take place νόω. Phrenes are the locations or means, in regard to verbal activity : noos is the object (Darcus, 1979 :50).*

inteligencije, a posebno u smislu racionalnosti, ipak znači njegovu redukciju na, u današnjem smislu reči, epistemološku terminologiju. Ukoliko se kod Homera νόος razume šire, kao pokretačka snaga koju dakako Homer razvija u okviru sveta čoveka i sveta bogova, kao *životnu snagu sagledavanja* onda je moguće objasniti dalji „život“ ovog pojma u okviru filozofije prirode u predsokratovskoj misli, sa posebnim naglaskom na pojam νοῦς-a kod Anaksagore. Ukoliko pak pristanemo da ovu vrstu redukcije, zaboravljamo da je νόος odlika i bogova, koji nisu mimo φύσις-a, već njegov imanentni izraz.

U Homerovim epovima događaj ne sagledava samo i jedino νόος. Θυμός gradi najširu semantiku koja ga u okviru naše klasifikacije smešta u okvire dve grupe, naime i u *životnu snagu srčanosti* i u *životnu snagu sagledavanja*. Stoga bi njega mogli da označimo u najširem smislu kao svesnost. On se sam sabira u sebi: ἦ δ' ἐπει οὖν ἔμπνυτο καὶ ἐς φρένα θυμὸς ἀγέρθη (Hom. II. 22. 475), misleći i osećajući, u njemu je središte ljubavi i gneva. Čini se da on ima šire značenje i od ψυχή. Platon određenju θυμός-a u *Kratilu* pristupa kroz niz termina koji su semantički vezani za stanja duše, za strasti, osećanja ili htenja, kojima Platon manje ili više uspešno pronalazi osnov u kretnji : ἡδονή, λύπη, ὀδύνη, ῥοῆς, τέρψις, εὐφροσύνη, πόθος, ἴμερος, etc. Ovo postaje najočiglednije kod termina εὐφροσύνη za koji παντὶ γὰρ δῆλον ὅτι ἀπὸ τοῦ εὖ τοῖς πράγμασι τὴν ψυχὴν συμφέρεσθαι τοῦτο ἔλαβε τὸ ὄνομα (Plat. *Crat.* 419d), da bi potom Platon analogno ovom zapažanju o ἐπιθυμία (strast u smislu žudeti, težiti za nečim) rekao: οὐδ' ἐπιθυμία χαλεπὸν: τῇ γὰρ ἐπὶ τὸν θυμὸν ἰούση δυνάμει δῆλον ὅτι τοῦτο ἐκλήθη τὸ ὄνομα. 'θυμὸς' δὲ ἀπὸ τῆς θύσεως καὶ ζέσεως τῆς ψυχῆς ἔχει ἂν τοῦτο τὸ ὄνομα (Plat. *Crat.* 419e). Time je je θυμός ona sila (δυνάμει) koja pokreće, budi strasti srca ('θυμὸς' δὲ ἀπὸ τῆς θύσεως καὶ ζέσεως τῆς ψυχῆς ἔχει ἂν τοῦτο τὸ ὄνομα. (Plat. *Crat.* 419e) u pojmu ψυχή neraskidivo povezana sa πόθος, ἴμερος i ἔρωσ. Kroz ovu kratku Platonovu analizu pomenutih imena vidimo da su osećenja i opažaji ono što pokreće „srce“, a takvo je u tekstu koji sledi u *Kratilu* i htenje, mnenje pa i mišljenje.

Ali ako θυμός sagledava celinu smisla događaja i sobzirom na celinu pobuđuje, a νόος pronalazi u događaju skriveno i skriva svoj naum, koju funkciju ima ψυχή? Njena etimološka veza sa glagolom ψύχειν,¹² ustanovljena je kauzalnost između srazmere kretanja tela i potrebe za dahom, a ψυχή vremenom, do 5.veka pre n.e., širi obim svog pojma i preuzima funkciju drugih termina. O ψυχή u

¹² Ovakav etimološki osnov duše u disanju i izvedeno u dahu ne samo da je prisutan u homerovskom grčkom i da leži i u osnovi indoevropskog korena, već je veoma značajan za potonju filozofičnost pojma ψυχή.

Homerovim epovima saznajemo u trenutku smrti, kada ona napušta telo ili bolje rečeno kada se ona pojavljuje (u ispuštanju poslednjeg daha i/ili hlađenja tela). Istovremenost pojavljivanja $\psi\upsilon\chi\eta$ i smrti označava preinačenje tela: živo telo ($\delta\acute{\epsilon}\mu\alpha\varsigma$, $\gamma\upsilon\tilde{\iota}\alpha$, $\chi\rho\acute{\omega}\varsigma$, $\mu\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\alpha$ etc.) postaje $\sigma\tilde{\omega}\mu\alpha$ (leš). $\Psi\upsilon\chi\eta$ je, dakle, životna snaga koja sagledava kraj života, sagledava smrt.

U Homerovom pesništvu ne postoji jedinstven termin za ono što mi danas podrazumevamo pod dušom, a sa prisutnom raznovrsnošću termina poklapa se odsustvo predstave o telu kao celini. Snel je pokazao da u Homerovim epovima postoji bogatstvo izraza koje je u kasnijem jeziku ako ne nestalo ono doživelo snažnu redukciju. Pojam tela u tom smislu nije izuzetak. Pokretačku snagu udova, $\gamma\upsilon\tilde{\iota}\alpha$ i $\mu\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\alpha$, često zavisi od drugih reči koji uz njih stoje, a njihova semantika dakako ne seže samo do našeg određenja zglobova i mišića. $\gamma\upsilon\tilde{\iota}\alpha$ i $\mu\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\alpha$ su ono što se u Aristotelovoj psihologiji podrazumeva pod telom koje ima mogućnost života, jednako kao i $\delta\acute{\epsilon}\mu\alpha\varsigma$ i $\chi\rho\acute{\omega}\varsigma$. Dakako brojna su mesta i u Aristotelovoj usiologiji i u psihologiji koja raspravljaju o bivstvenosti delova, ali ona dolaze vekovima nakon Homera, kod kog ova terminološka neujednačenost nije samo posledica pesničkog izraza. Homer nema jedinstvenu predstavu živog tela.¹³ Tek prestankom života moguće je govoriti o telu (lešu) kao jednoj celini, ali ne više i o životnoj snazi. Stoga smo kroz terminološko određenje *životne snage udova* želeli da pokažemo da u Homerovom izrazu nema ontološkog dualizma u kome smo mi navikli da mislimo.

ZAKLJUČAK

Pretpostavljeni identitet božanskog i φύσις-a je organski utoliko što možemo reći da u Homerovom svetu božansko postoji na način prirodnog isto tako kao što i prirodno postoji na način božanskog. Ali ova gotovo istovetnost dolazi čini se iz nedeterminisanosti, a ne iz sagledavanja onog božanskog i prirodnog po sebi. Otuda je Homerov svet bogova nalik ljudskom, kako to Barnet primećuje (Burnet, 1928: 28). Ali oni nisu isprepletani tek pukom epskom slikom, niti su termini koji pripadaju *životnoj snazi* tek metafore. Oni su sjedinjeni događanjem sveta, sadrže promišljanje događaja, utvrđuju uzroke koji ih pokreću i u tom su smislu oni preteča filozofije Milećana. U terminima *životne snage* se otkriva bogatstvo izraza koje je otvorilo put filozofskog mišljenja od Talesovog stava da je πάντα πλήρη

¹³ Odsustvo ovog jedinstva je moguće naći još u sumerskim i vavilonskim mitovima o stvaranju čoveka, tako u sumersko-akadskom epu o stvaranju *Enuma eliš* tako u *Epu o Gilgamešu*.

θεῶν (DK11 A22)¹⁴ koji donose i Platon i Aristotel, prvom pojmu filozofije uopšte Anaksimandrovom ἄπειρον-u, Anksagorinom νοῦς-u, te Aristotelovoj odredbi ψυχή kao „prve usvrhovljenosti prirodnog organskog tela“ (Aristotel, 2012: 82).

Ana Miljević

DETERMINATION OF THE LIFE STRENGTH IN HOMER'S POETRY

Summary

The gods from Homer's epics are not something opposite to or excluded from nature (φύσις). Their world is an expression of nature (φύσις), the world from which arrangement will the term cosmos arise where the geometric order will connote a justice (δίκη) and its limit. Identity from the topic comes from the indetermination and not from the considering of that divine and natural in itself. The identity of divine and nature (φύσις) is substantial insofar as divine exists in the Homer world in a natural way, just as natural exists in the divine way. Moreover, we can say that Homer understands the *life strength* as the expression of the natural, which in his epic is nothing other than the expression of the divine. But they, the gods and the nature, are not intertwined only by a simple epic image, nor are the terms that this work forms within the frame of Homer's understanding of the *life strength*, just metaphors. They are united by the events of the world, contain the reflection of a living event, determine the causes that trigger events, and in that sense they are on the other side of ontological dualism. Therefore, the paper considers the thesis that the ontological dualism of the soul and body finds its roots in antiquity, and explores, through an analytical diachronic and hermeneutical method, whether and in what context we can recognize it in Homer's epic poetry. The basic thesis, of the previous studies in the literature, about Homer's psychological terminology is rejected. Instead, the work starts from the aforementioned organic unity of the divine and the nature (φύσις) in the terms of the *life strength* which the *Iliad* and *Odyssey* sing about. The question of the distinction between the soul and the body this work sees as a consequence of the metaphysical reduction of the term of *life strength*, and not as the original homeric question. The paper makes the classification of terms that describe the *life strength* on: the *life strength of heartbeat* (ἦτορ, κῆρ, φρένες/φρήν, κραδίη, πραπίδες.), the *life strength of observation* (βουλή, νόος, ψυχή ἢ θυμός) and the *life strength of limbs* (δέμας, γυῖα, μέλεα, χρώς, σῶμα). Homer's rich terminological mismatch, which shows the first explanations of movement and driving forces inseparable from the notions of life and death, allows us to understand the connection between soul (ψυχή) and life (ζωή) and to make a way to the philosophy of the nature of early Pre-socratics.

Keywords: Homer, life strength, *phrenes*, *ethor*, *noos*, *psyche*, *thymos*, *soma*, *melea*.

¹⁴ ARIST. De anima A, 5; 411a7: Καὶ ἐν τῷ ὅλῳ δέ τινες αὐτὴν [sc. τὴν ψυχὴν] μεμειχθαί φασιν, ὅθεν ἴσως καὶ Θαλῆς ωήθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι. I, 2; 405a19: Ἔοικε δὲ καὶ Θαλῆς, ἐξ ὧν ἀπομνημονεύουσι, κινητικὸν τι τὴν ψυχὴν ὑπολαβεῖν, εἴπερ τὸν λίθον ἔφη ψυχὴν ἔχειν ὅτι τὸν σίδηρον κινεῖ.

LITERATURA:

- Aristotel. (1912). *Poetika*. Zagreb: Kr. zemaljske tiskovina.
- Aristotel. (2012). *O duši, Parva naturalia* (prev. Blagojević, S.). Beograd: Paideia.
- Aristotelis. (1896). *De anima libri III*. B.G. Teubner. Preuzeto sa internet adrese:
<https://archive.org/stream/deanimagreek189600arisuoft#page/n3/mode/2up>
- Burnet, J. (1928). *Greek Philosophy: Thales to Plato*. London: MACMILLAN and CO.
- Darcus, S. M. (1979). A Person's Relation to φρήν in Homer, Hesiod, and the Greek Lyric Poets. *Glotta*, 57, 159-173.
- Darcus Sullivan, Sh. (1987). Παράπιδες in Homer. *Glotta*, 65, 3./4, 182-183.
- Darcus Sullivan, Sh. (1988). An Analysis of φρένες in the Greek Lyric Poets (Excluding Pindar and Bacchylides). *Glotta*, 66, 1./2, 26-62.
- Darcus Sullivan, Sh. (1996). Disturbances of the Mind and Heart in Early Greek Poetry. *L'Antiquité Classique*, T. 65, 31-51.
- Hagen, H. (1994). Die Diskussion um die Schreibweise von Ζῆν(ι) im homerischen Epos. *Glotta*, 72, 1./4, 98-104.
- Homer, *Iliad*, preuzeto sa:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0133>
- Homer, *Odyssey*, preuzeto sa:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0135>
- Jahn, T. (1987). *Zum Wortfeld "Seele-Geist" in der Sprache Homers*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung,
- Plato, *Phaedo*, preuzeto:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0169%3atext%3dPhaedo>
- Plato, *Cratylus*, preuzeto sa:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0171%3atext%3dCrat>
- Rode, E. (1991). *Psyche: kult duše i vera u besmrtnost kod Grka*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Snell, B. (1975). *Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Snell, B. (1977). φρένες — φρόνησις. *Glotta*, 55, 1./2, 34-64.
- Von Fritz, K. (1943). ΝΟΟΣ and Noein in the Homeric Poems. *Classical Philology*, 38, 2, 79-93.

Una Popović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 111.852
1:7
DOI: 10.19090/gff.2017.2.59-70
Originalni naučni rad

ZAŠTO NE ESTETIKA IGRE? **

Ovaj rad posvećen je razmatranju estetike igre, shvaćene kao filozofije umetnosti plesa. U radu se razmatraju uzroci činjenice da umetnost igre, za razliku od drugih umetnosti, nikada nije predstavljala jednu od centralnih tema filozofskog istraživanja; cilj rada je da podrobnije predstavi i osvetli ove uzroke. Ponuđene analize orijentisane su na rađanje modernog pojma lepih umetnosti u XVIII veku i formiranje kategorizacije pet kardinalnih umetnosti: metod rada sastoji se u hermeneutičkom razvijanju i poređenju različitih određenja pojma umetnosti i posledičnom razumevanju statusa igre. Rezultati izvedeni na osnovu ovih analiza pokazuju da je izostajanje igre iz korpusa kardinalnih umetnosti u novovekovnom promišljanju umetnosti posledica primata problema saznanja u kontekstu određivanja smisla i funkcije umetnosti uopšte. Zaključak rada predstavlja stav da bi savremena estetika morala da nadomesti ovaj izostanak estetike igre, te da razmatranje uzroka njenog izostanka u tradiciji buduća istraživanja može postaviti na adekvatne temelje.

Ključne reči: filozofija, estetika igre, umetnost, balet, saznanje.

Estetika predstavlja jednu od istorijski najmlađih filozofskih disciplina: ona nastaje tek u XVIII veku, a njen naziv i zasebni disciplinarni smisao uspostavlja A. G. Baumgarten (A. G. Baumgarten). Istorija filozofije, svakako, i pre Baumgartena poznaje razmatranja posvećena lepoti i umetnosti, pa delimično i ona posvećena estetskom iskustvu, no tek Baumgarten ova tri problemska područja postavlja kao integralni problem, odnosno tek sa Baumgartenovom estetikom filozofska misao započinje sa istraživanjem systemske povezanosti ovih tema (Zurovac, 2016: 384-385). Razvoj estetike nakon Baumgartena, međutim, bio je jednako neobičan: njegov projekat je, čini se, u svom duhu usvojen, no njegov smisao iznova i iznova je reinterpretiran, te je tako estetika zadobijala najrazličitije oblike i uloge. U razvoju discipline nakon Baumgartena može se naročito primetiti tendencija postepenog izdvajanja umetnosti kao centralnog problema estetičkih razmatranja: još od Šelinga (F. W. J. Schelling), Šilera (F. Schiller) i Hegela (G. W. F. Hegel) umetnost postaje naglašeni fenomen i problem estetike. Navedena tendencija

---

* unapopovic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad nastao je zahvaljujući podršci Republičkog ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja tokom rada na projektu 179007.

direktno je suprotstavljena tradiciji filozofskog istraživanja naznačenih estetičkih problema, budući da je njom dominirao problem lepote, posebno istaknut na fenomenu lepote prirodnih bića.

Naglašeni interes za problem umetnosti posebno se očituje u XX veku, što je u velikoj meri provocirano načinom na koji se razvijala i sama umetnost, odnosno nizom umetničkih pravaca i pokreta koji su bitno doveli u pitanje filozofski pojmovni aparat kojim se prethodno tumačio smisao i suština umetničkih dela. Pri tome su, čini se, tradicionalna teorija umetnosti kao podražavanja, kao i teza o umetnosti kao proizvođenju lepote, doživele naj snažniji otpor i kritiku: za umetnost savremenog doba teško je pronaći odgovarajuću reč, ali je, podjednako, skoro nemoguće takvu reč pronaći u filozofskom pojmovniku tradicije.

Savremeni razvoj umetnosti, međutim, u odnosu na filozofsko promišljanje umetnosti imao je još jednu značajnu posledicu. Naime, tradicionalno se filozofija umetnošću bavila kao integralnim fenomenom, obuhvatajući pod pojmom umetnosti različite njene oblike i žanrove. Doduše, ovakvo razumevanje umetnosti u punom smislu važi tek od modernog doba, kada je i oformljen pojam lepих umetnosti i klasična klasifikacija kardinalnih umetnosti; doba antike, srednjevekovlja i renesanse umetnost razumeva u nešto širem kontekstu, koji pored umetničkih dela zahvata i zanate, kao i nauke. Klasična klasifikacija umetnosti, koja obuhvata slikarstvo, vajarstvo, poeziju, muziku i igru, pripisuje se Šarlu Bateu (Charles Batteux) – autoru koji je 1747. godine uveo pojam lepих umetnosti, odnosno ideju da suština umetnosti nije podražavanje, već proizvođenje lepote (Tatarkijevič, 1980: 16-17). Svakako, ova klasična klasifikacija mnogo je puta proširivana i revidirana, u čemu je pojava novih medija – fotografije i filma – imala odlučujući značaj.

Ipak, u horizontu razvoja savremene umetnosti, ovakvo razumevanje njenog pojma, čini se, postaje isuviše usko i određeno. Teorijski pristupiti analizi umetnosti podrazumevajući suštinski ili supstancijalni identitet, na primer, Pikasovih dela i formacija umetnika Lendarta (*Land art*) već na prvi pogled deluje nemoguće. Napokon, i sama umetnost XX veka jasno izražava pretenziju na autonomiju i samoodređenje, čak i u teorijskom kontekstu, čime se otvara još jedna od gorućih tema savremene estetike – pitanje o legitimnosti filozofskog istraživanja umetnosti, odnosno o adekvatnom filozofskom pristupu analizi umetničkih projekata i dela. U okvirima same filozofije, stoga, svedočimo svojevrsnoj dezintegraciji sistemskog projekta zahvatanja celine ili suštine svih umetnosti, te se u filozofskoj misli XX veka sve češće javljaju teorije koje tumače neku od umetnosti zasebno, bez pretenzije na celinu njene fenomenske datosti.

Drugim rečima, već početkom XX veka filozofi se okreću uže fokusiranim analizama književnosti, poezije, slikarstva i muzike, neretko zanemarujući i napuštajući ideju lepih umetnosti. Fenomenološka škola, primera radi, nudi zanimljive primere zasebnih razmatranja različitih umetnosti, sprovedenih na pozadini jedinstvenog fenomenološkog metoda, ali ipak razdvojenih u zasebne studije; takve primere nude nam *Estetika* Nikolaja Hartmana (N. Hartmann), kao i *Ontologija umetnosti* Romana Ingardena (R. Ingarden). Književnost i poezija sa jedne, a slikarstvo i uopšte vizuelne umetnosti sa druge strane imaju odlikovano mesto u ovakvim razmatranjima, dok se pitanje muzike postupno i sve više profilise počev od formalizma Eduarda Hanslika (E. Hanslick), a naročito u misli Teodora V. Adorna (T. W. Adorno).

Ipak, uprkos tome što predstavlja jednu od umetnosti navedenih u Bateovoj klasifikaciji lepih umetnosti, te uprkos tome što se kao umetnost naročito razvija krajem XIX i početkom XX veka, igra – pre svega, balet – skoro da posve izostaje iz filozofskih spisa ovog doba (Lippincott, 1949: 97-98). Odsustvo jedne filozofije ili estetike igre utoliko je zanimljivije što se, kako smo već naveli, period naglašenog razvoja ove umetnosti poklapa sa periodom naglašene diversifikacije filozofskih tumačenja umetnosti. Mi danas ne samo da nemamo filozofsku tradiciju estetike igre, kao osobene filozofije umetnosti, već retko možemo pronaći komentare posvećene igri čak i u onim filozofijama koje igru zahvataju u kontekstu drugih umetnosti, najčešće muzike ili teatra. Tim povodom Frensis Sparšot (F. Sparshott), jedan od filozofa koji su u najvećoj meri skrenuli pažnju na ovaj problem, kaže sledeće: „estetika poslednja dva veka jednako zanemaruje ples; i [...] da neke varijante osamnaestovekovnih sistema lepih umetnosti nisu samo nedovoljno naglasile umetnost igre, već su je zapravo u potpunosti isključile iz razmatranja” [prev. U.P.] (Sparshott, 1983: 164).

Estetika igre, dakle, predstavlja centralnu okosnicu našeg istraživanja. Njoj, međutim, iz navedenih razloga ne možemo pristupiti neposredno: kako je već naglašeno, reč je pre o odsustvu nego o dominaciji estetike igre. Upravo ovo odsustvo predstavlja naš osnovni interes: u radu ćemo, bar delimično, pokušati da osvetlimo razloge usled kojih se ono javlja.

ODSUSTVO ESTETIKE IGRE

Pristupajući istraživanju odsustva estetike igre, najpre moramo razlučiti šta se u ovom kontekstu podrazumeva pod pojmom igre. Pojam igre, naime, ima svoje mesto, pa čak i značajnu ulogu u tradiciji filozofije; neretko se on nalazi čak i u estetičkim teorijama, poput Kantove (I. Kant) ili Šilerove. Ipak, ovako shvaćen

pojam igre u istoriji filozofije nije neposredno vezan za igru kao jednu od umetnosti, niti njegovo prominentno mesto u okvirima neke estetike garantuje da će se u istim okvirima naći i analize umetnosti igre, kako to pokazuju i estetička razmatranja pomenutih Kanta i Šilera. Stoga, kada govorimo o odsustvu estetike igre, ne smeramo na sam pojam igre i njegovu filozofsku povest, već ciljamo upravo na umetnost igre i nedostatak filozofskih razmatranja koja bi njoj bila posvećena.

Sa druge strane, u ovom istraživanju opredelili smo se za pojam estetike *igre*, a ne estetike *plesa*; u svakodnevnoj jezičkoj upotrebi ova dva pojma mogu se razumeti kao sinonimi, a u pogledu filozofske terminologije na našim prostorima još uvek ne postoji standardizovana terminologija koja bi nas uslovlila da se pridržavamo jednog od ova dva rešenja.¹ Kao što je već navedeno, pod estetikom igre pre svega ciljamo na filozofska razmatranja igre kao jedne od umetnosti: u horizontu našeg prethodnog razlikovanja estetike igre spram smisla koji bi se, na primer, mogao pripisati Šileru ili nekim drugim autorima, ovo opredeljenje može biti shvaćeno kao nedovoljno precizno. Ipak, za pojam estetike igre odlučujemo se zbog uverenja da postoji važna veza između pojma igre u široj filozofskoj i estetičkoj upotrebi sa jedne, te umetnosti igre i njenog prisustva/izostajanja unutar filozofskih razmatranja sa druge strane. Pomenuta veza, smatramo, ne može biti podrobnije rasvetljena u okvirima ovog istraživanja, prevashodno zbog toga što bi njena tematizacija zahtevala posve drugačije ustrojen rad, a potom i zbog toga što smatramo da njeno detaljnije izvođenje mora biti pripremljeno razmatranjem položaja i statusa igre kao umetnosti u tradiciji filozofije.

Međutim, ukoliko pojam igre želimo da rezervišemo za užu sferu umetnosti plesa i pokreta, a ne za načelni pojam igre, kakav češće možemo pronaći u tradiciji filozofije i estetike, čini se da smo najpre upućeni na umetnost baleta (Sparshott, 1983: 180). Preciznije rečeno, ukoliko bismo pratili načelne gestove tradicije estetike ne samo u pogledu na igru, već i u pogledu na ostale umetnosti, moramo primetiti da je, bar u moderno doba, teorijski interes skoro isključivo bio usmeren na visoko profilisanu umetnost, kakva je uvažavana od strane viših slojeva društva. Drugim rečima, moderna estetika ne bavi se narodnom i folklornom umetnošću, već, slobodnije rečeno, umetnošću *dobrog ukusa* – umetnošću građanskog društva.

---

¹ Delimičnu naznaku u tom smeru nudi nam terminološko rešenje samih umetnika, koji su, bar na našoj javnoj sceni, stali uz pojam igre, a ne plesa. Tako je upravo pojam igre odabran kao centralni pojam naziva prestižnog *Beogradskog festivala igre*, koji se održava već petnaest godina. Ova naznaka, svakako, ne uslovljava filozofsko razmatranje, ali ipak može biti indikativna za njega.

Ukoliko u tim okvirima očekujemo jednu filozofiju igre, nju bismo onda najpre morali tražiti kao orijentisanu na balet.

Ipak, za savremeno društvo i misao takvo ograničenje teško da bi bilo prihvatljivo, budući da je i sama umetnost igre uveliko razvila oblike neklasične za takozvani beli balet, te danas uključuje najrazličitije međuforme i preplitanja igračkih poetika. U tom smislu i mi smo se u ovom radu odlučili za širi pojam igre, odnosno *estetike igre* – a ne za pojam baleta ili estetike baleta. Alternativni pojam *filozofije igre* u ovom kontekstu uputio bi na pomenuti smisao pojma igre u vanestetičkim filozofskim kontekstima – ili u estetičkim kontekstima koji nisu neposredno vezani za ples, dok bi pojam *estetike baleta* bio preuzak za naše potrebe. Odsustvo estetike igre, dakle, podrazumeva činjenicu da u estetikama modernog i savremenog doba umetnost igre retko ili skoro nikad ne predstavlja predmet filozofske refleksije.

Ovo odsustvo estetike igre - bilo u razvijenom, bilo u rudimentarnom obliku - interesantno je iz niza razloga. Možda najinteresantniji od njih, kako navodi i Sparšot, predstavlja činjenica da igra u našoj civilizaciji nesumnjivo predstavlja jednu od umetnosti, odnosno da njen status umetnosti nije problematičan; povrh toga, kako smo videli, čini se da filozofija u širem smislu uvažava igru i pripisuje joj odlikovan značaj (Sparshott, 1983: 165). Uprkos tome, odlikovani status igre kao umetnosti, koji smo već pomenuli u vezi sa Bateovom klasičnom listom umetnosti, izgubljen je već tokom XVIII veka: iako se igra zaista nalazi na Bateovoj listi, ona ubrzo svoje mesto ustupa arhitekturi, te se tako osamnaestovekovno poimanje umetnosti orijentiše spram sledećih pet kardinalnih umetnosti: slikarstva, vajarstva, arhitekture, muzike i poezije (Kristeller, 1951: 497).

Ipak, iako nije održala svoj status jedne od kardinalnih umetnosti modernog doba, te shodno tome nije zadobila ni sebi adekvatnu estetiku, igra je ipak svoj teorijski status ponekad ostvarivala posredno. Drugim rečima, status igre u razmatranjima umetnosti često je bio povezan sa drugim, teorijski više priznatim oblicima umetnosti – kako smo naveli, pre svega sa muzikom i teatrom. U oba slučaja ova tendencija svoje poreklo vodi od antičkog razumevanja umetnosti kao *poiesis*-a – kompleksnog pojma koji je integralno označavao za nas razdvojene umetnosti drame (poezija u užem smislu), teatra, igre i muzike – te tako ona donekle predstavlja reziduum antičke tradicije razumevanja umetnosti. Sa druge strane, može se reći da je upravo ova tendencija dugo vremena zakrivala potrebu da se o igri misli i govori kao o zasebnoj umetnosti, nezavisno od teatra ili muzike.

Potonja zakrivenost igre perspektivom teatra donekle je razumljiva: budući da se igra tradicionalno i odvija na teatarskoj sceni, te da je često predstavljala

integralni deo teatarskih postavki, igra je mogla imati status sličan onom koji ima scenografija – status dodatne opreme, pozadine koja omogućava da se ono istinski umetničko (dramsko) u punoj meri manifestuje (Sparshott, 1982: 5; Carroll, 1992: 322). Važno je, međutim, primetiti da primat teatra u odnosu na igru u ovom kontekstu ne donosi mnogo toga estetiци igre: igra i u ovim slučajevima izostaje iz teorijskog fokusa, budući da je teatar, jednako kao igra, izostavljen iz osamnaestovekovnog popisa kardinalnih umetnosti, a time i suštinski zanemaren sve do XX veka.²

Sličnu sudbinu igra deli i kada je reč o njenoj vezi sa muzikom. Naime, veoma često igra se razumevala kao neposredna posledica muzike, kao neka vrsta njenog (telesnog) produžetka. Svakako, ključni pojmovi koji obezbeđuju teorijsku vezu između dve umetnosti su ritam i harmonija – pojmovi koji bar za antičku misao imaju specifičnu višeznačnu upotrebu, povezanu kako sa pitanjem obrazloženja lepote, tako i sa problemima zahvatanja metafizičkih osnova stvarnosti. Međutim, u istoriji filozofije muzika je imala nešto drugačiji tretman od teatra: muzika je dugo teorijski razmatrana kao jedna od matematičkih nauka – kao deo srednjovekovnog *quadrivium*-a, na primer – odnosno njen se teorijski status sve do modernog doba koleba između uže estetičke i naučne pozicije. Osvit uže estetičke filozofije muzike, međutim, na Kantovom tragu nastaje u okvirima Hanslikovog formalizma, koji, pak, iz razmatranja muzike načelno isključuje sve vanmuzičke faktore. U tom horizontu, jasno je, nema mnogo mesta ni za igru.

Analiza odsustva estetike igre, prema našem mišljenju, mora uvažiti ovaj kontekst preplitanja, odnosno nedovoljno jasno sprovedene diferencijacije između pojedinih umetnosti. Pri tome ne želimo reći da zapadna kultura i misao ne razlikuje igru od, na primer, muzike; pre se radi o tome da se u moderno doba – doba naglašenog interesa za estetička pitanja, doba zasnivanja estetike – pojedine umetnosti ističu kao predmet filozofskog interesa, dok druge ostaju van takvog fokusa. Drugim rečima, uzroke odsustva estetike igre, čini se, moramo tražiti u samom osvitu modernog razumevanja (lepih) umetnosti, budući da upravo tada na scenu stupa osobena dijalektika uključivanja/isključivanja pojedinih umetnosti, odnosno teorijskog odabira i valorizovanja sprovedenog unutar korpusa postojećih umetnosti. Ovakvo razlikovanje naglašeno ostavlja igru na margini horizonta estetike, a posledice toga evidentne su i u savremeno doba.

---

² Teatar je estetički bio obrađivan u kontekstu modela poetike, svakako pod velikim uticajem Aristotela. Međutim, poetička razmatranja u kulturi modernog doba prevashodno su fokusirana na poeziju i književnost, odnosno na uže literarni kontekst drame.

ZAŠTO NE ESTETIKA IGRE?

Razlozi koje možemo navesti kao objašnjenja za ovako ocrtano odustvo estetike igre i interesa za nju mnogobrojni su: u relativno skorašnjoj literaturi vezanoj za ovu problematiku možemo pronaći nekoliko osnovnih tendencija.

Jedno od klasičnih objašnjenja ovog odsustva estetike igre suštinski je hegelijanski inspirisano. Naime, pojedini autori tvrde da je igra izostala iz fokusa filozofskih razmatranja zbog toga što ovaj oblik umetnosti nikada nije bio izraz centralnih duhovnih tendencija nekog od evropskih društava (Burt, 2006: 188; Sparshott, 1982: 6-7). U tom smislu primat književnosti ili slikarstva objašnjava se tezom da ove umetnosti jesu u svoje vreme imale osobenu kulturnu, ako ne i kultnu ulogu, odnosno tezom da su one predstavljale svojevrsni konstituens samorazumevanja društva. Umetnosti poput igre, koje nikada nisu imale takvu ulogu, posledično izlaze iz fokusa filozofije kao teorijske refleksije o samorazumevanju čoveka i društva.

Nešto savremenije reakcije odsustvo estetike igre objašnjavaju pozivanjem na patrijarhalni model evropske kulture, koja ono telesno i senzibilno vezuje za ženski princip (Lippincott, 1949: 100-101). Ova teza može se primeniti jednako na tradiciju, kao i na savremenost estetike, a u pogledu tradicije ona se jednako može dovesti u vezu i sa opštim stavom da je estetsko iskustvo – a samim tim i iskustvo umetnosti – suštinski iracionalno, te time i manje vredno. Ipak, čini se da su ovakvi pristupi donekle jednostrani: sam Sparšot nizom argumenata pobija tezu o ženskoj prirodi igre kao razlogu izostajanja njenog teorijskog razmatranja (Sparshott, 1982: 9-10). Dodatno, nema osnova da se argument iracionalnosti primeni naročito ili isključivo na igru: ukoliko bismo pristali na ovaj argument, onda bismo morali očekivati da je evropska misao suštinski bila nezainteresovana za sve oblike umetnosti, što izvesno nije slučaj.

Ipak, teza o iracionalnom karakteru umetnosti može donekle poslužiti za razumevanje odsustva igre. Naime, ovde je potrebno ponovno osvetliti već pomenutu kategorizaciju klasičnih pet umetnosti, ovaj put ne toliko s obzirom na činjenicu da se unutar nje igra pojavljuje i iščezava, koliko s obzirom na činjenicu da ovakva lista podrazumeva svojevrsni odabir *unutar* umetnosti. Drugim rečima, ovde nije reč o tome da igra ili teatar, budući da nisu uvršteni u listu, ne predstavljaju umetnosti: kao što je već naglašeno, njihov status umetnosti nikada nije doveden u pitanje. Shodno tome, postavlja se pitanje zbog čega se onda vrši izbor između već priznatih umetnosti – zbog čega nisu sve uključene u listu?

Poređenja radi, potonje kontroverze povodom statusa fotografije i filma kao umetnosti razumljive su: osamnaesti vek izvesno nije poznavao ni fotografiju ni

film, te ih stoga nije ni mogao uključiti u osnovnu kategorizaciju. Kada su fotografija i film izumljeni, njihovo uključivanje u korpus umetnosti bilo je problematično usled činjenice da su kako produkcija, tako i recepcija ovih umetnosti radikalno različite od onih klasičnih: priznavanje statusa umetnosti fotografiji i filmu podrazumevalo je i revidiranje smisla samog pojma umetnosti. Međutim, slučaj igre ili teatra nije takav: ove umetnosti postojale su i bile priznate kao umetnosti i u XVIII veku, a ipak nisu bile uključene u osnovni spisak.

Stoga, ukoliko se u razmatranju vodimo pitanjem inkluzije/ekskluzije pojedinih umetnosti iz korpusa kardinalnih umetnosti, problem možemo sagledati iz perspektive kriterijuma na osnovu kog je inkluzija/ekskluzija i ostvarena. Ovde se iznova susrećemo sa problemom iracionalnog karaktera umetnosti: klasični odabir umetnosti je, čini se, vođen pitanjem mogućeg doprinosa pojedinih umetnosti procesu saznanja. Primer takve prakse možemo pronaći u prosvetiteljskoj misli - u Dalamberovom uvodu za *Enciklopediju* čitamo: „Postoji druga vrsta refleksivnih saznanja o kojima treba sada da govorimo: ona se sastoje iz ideja koje mi obrazujemo, zamišljajući i stvarajući bića slična onima koja su predmet naših neposrednih ideja: to je ono što se zove imitacija prirode” (Dalamber, 1955: 21). A odmah potom čitamo i sledeće: „Na čelo saznanja koja se sastoje u imitiranju treba da budu stavljeni Slikarstvo i Skulptura, zato što se u njima više nego u svim ostalim imitiranje približava predmetima koje predstavlja i najposrednije govori čulima” (Dalamber, 1955: 22). Na istom mestu dalje Dalamber navodi i ostale tri kardinalne umetnosti – arhitekturu, poeziju i muziku, ali ne i igru.

Stav enciklopedista potpuno je jasan: umetnosti su predstavljene kao svojevrsni vid saznanja stvarnosti, a izbor unutar njih – pa čak i osobena vrednosna hijerarhija – ostvareni su s obzirom na pitanje u kojoj meri umetnosti doprinose saznanju. Ovaj izbor i vrednovanje umetnosti, dakle, nisu sprovedeni s obzirom na njihov imanentno estetski karakter, iako bi enciklopedisti nesumnjivo tvrdili da saznanji i podražavalački karakter umetnosti *jeste* suština onog estetskog. U tako postavljenoj sistematici igra nema prominentno mesto; otuda možemo zaključiti da ona, iako umetnost, ne zadovoljava minimum kriterijuma doprinosa saznanju stvarnosti koji bi je učinio značajnim za prosvetiteljski projekat.

U poređenju sa tim, Šarl Bate, koji uključuje igru u osnovni korpus umetnosti, kao kriterijum razlikovanja lepih od ostalih umetnosti ne izdvaja pitanje saznanja, već *podražavanje lepe prirode*. Ovde je na delu osobeno prevrednovanje tradicionalne definicije umetnosti kao podražavanja: Bateovo razumevanje ide korak dalje od toga, te proglašava proizvođenje lepote za suštinu umetnosti, ali je ovaj preobražaj suštine umetnosti izveden uz pomoć inkorporiranja pojma podražavanja. Naime, za razliku od ostalih podražavalačkih delatnosti, lepe

umetnosti ne podražavaju prirodu – već *lepu prirodu (belle nature)* (Batteux, 2015: 12-13). Drugim rečima, suština umetnosti nije usmerena na zahvatanje prirode kakva je data za saznavni aparat, već umetnost treba da na videlo iznese upravo onaj aspekt prirode koji se, bar za mislioce XVIII veka, bitno opire potpunom saznanju.

Ne ulazeći detaljno u razmatranje Bateovog pojma lepe prirode, što bi zahtevalo naročitu razradu budući da se radi o centralnom i vrlo kompleksnom pojmu njegove filozofije, ipak možemo zaključiti da je centralna razlika Bateovog i Dalamberovog pristupa upravo u uključivanju – odnosno izostavljanju – perspektive saznanja u kriterijum odabira kardinalnih umetnosti. Koliko je ovo razlikovanje značajno, svedoči i činjenica da se najznačajniji teoretičar baleta XVIII veka, Nover (J. G. Noverre), argumentišući u prilog razumevanju baleta kao autonomne umetnosti pozivao upravo na Batea, tvrdeći da je balet jedna od tri umetnosti koje podražavaju *lepu prirodu* (Sparshott, 1982: 9). Ugledajući se na Batea, Nover preuzima pojam podražavanja u novom ključu, ali ga primenjuje osobeno na problem igre: u ovom kontekstu veza lepote i prirode putem podražavanja biva naročito naglašena, budući da je upotrebljena kao argument u korist ekspresivne igre, a protiv igre kao praćenja unapred zadatih formi pokreta (Chazin-Bennahum, 2007: 95).

Drugim rečima, čini se da dva navedena primera jasno pokazuju da je upravo saznavni karakter, odnosno doprinos estetskog iskustva umetnosti saznavnom procesu sporno mesto na kom se lomi pitanje igre kao jedne od kardinalnih umetnosti. Kako umesno kaže Lipinkotova (G. Lippincott), čini se da filozofi ne smatraju da je igra dovoljno apstraktna da bi postala predmetom njihovih proučavanja (Lippincott, 1949: 102). Istovremeno, teorije i estetike XVIII veka koje viziraju igru bitno su usmerene ka sagledavanju imanentnih odlika umetnosti, njenih uže estetskih svojstava i aspekata, te zaobilaze tradicionalni platonički problem odnosa umetnosti i istine.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Odsustvo estetike igre, koje smo razmatrali u prethodnim analizama, čini se da sugerise veoma poseban status ove umetnosti. Naime, njeno isključenje iz korpusa kardinalnih umetnosti s obzirom na kriterijum saznanja – odnosno njeno uključivanje u isti korpus s obzirom na kriterijum podražavanja lepe prirode, naznačavaju da je u pitanju umetnost koja se bitno opire tradicionalnom načinu mišljenja karakterističnom za estetička razmatranja. Otuda se čini da igra, ukoliko se zahteva njena filozofska obrada, zahteva nov i netradicionalan estetički pristup – takav koji bi fokusirao imanentno estetske odlike svog predmeta, zanemarujući

vanestetičke filozofske interese. Ova mogućnost bitno je otvorena tendencijama estetičkih razmatranja modernog doba, koja u krajnjem vode i zasnivanju estetike kao filozofske discipline; problem umetnosti u tim okvirima, iako još uvek nije jedan od vodećih, jasno pokazuje unutrašnje napetosti i preobraženja nove estetske senzibilnosti Evrope.

Značaj određivanja korpusa kardinalnih umetnosti, koji smo više puta isticali, zapravo je uslovljen činjenicom da doba XVII i XVIII veka predstavlja doba rađanja modernog pojma umetnosti, kakav je i danas u velikoj meri na snazi. Naime, usled razvoja moderne ideje nauke, kao osobenog teorijskog poduhvata različitog od filozofije, pojam umetnosti bitno se sužava u odnosu na pređašnje konotacije, vezane za nauke i veštine (Kristeller, 1951: 526). Drugim rečima, u moderno doba pojmovi umetnosti i nauke po prvi put se striktno razdvajaju, a to podrazumeva i nov način razumevanja smisla umetnosti (Zurovac, 2016: 254-255). Kako smo videli, ova promena jasno je markirana stvaranjem pojma lepих umetnosti; no ona je podrazumevala i otvaranje mogućnosti da se o umetnostima misli ne polazeći od perspektive saznanja (model nauka), već polazeći od njenih uže estetskih aspekata. Napokon, takva promena uslovlila je i potrebu za preciznijim razgraničenjem pojma umetnosti u pogledu njegovog domena, što je rezultovalo formiranjem ideje korpusa kardinalnih umetnosti.

Kako smo videli, umetnost igre u ovim okvirima deli sudbinu razvoja samog pojma umetnosti: ona se pojavljuje i iščezava iz horizonta kardinalnih umetnosti upravo prateći preplitanje i borbu starih i novih tendencija. U krajnjem, za filozofiju XVIII veka igra, pre svega balet, ipak ostaje u nekoj vrsti senke: igra se razumeva kao umetnost koja poseduje veliki potencijal, ali koja još uvek nije dovoljno istražena. Pod uticajem Batea, na primer, Luj d Kauzak (Louis de Cahusac) u *Enciklopediji* objavljuje nekoliko članaka o baletu u sasvim pozitivnom svetlu, a čak je i Didro (D. Diderot) smatrao da umetnost baleta potrebuje filozofa koji bi mogao da osvetli njen smisao i da je učini teorijski razgovetnijom (Chazin-Bennahum, 2007: 93). Navedeni primeri, prema našem mišljenju, ukazuju upravo na problem kojim smo se i mi u radu bavili: iako prihvaćena kao vredna i važna umetnost, igra ipak izostaje iz filozofskih razmatranja. Ova činjenica za prosvetiteljstvo XVIII veka čini igru problematičnom, jer u nedostatku jasnih i razumskih određenja igre naše iskustvo sa njom ostaje prepušteno sumnjivoj maglini iracionalnosti i imaginacije. Otuda je jedino moguće rešenje ovog paradoksa nada u buduće teorijsko rasvetljavanje igre, u još jedno pokoravanje iracionalnog svetlošću razuma.

Igra, međutim, za takav projekat očigledno predstavlja naročit izazov. Pomenuti Didroov komentar može se uzeti i kao svojevrsni poziv na izgradnju

jedne estetike igre, ali ona, kako smo videli, bitno izostaje. Tek estetika XX veka će postepeno i polako razvijati ovu mogućnost, delom i usled podsticaja koji dolaze od samih umetnika, uključujući tu i pojačanu svest o odsustvu estetike igre. Zanimljiv primer tog profila predstavljaju radovi S. Frejli (S. H. Fraleigh), autorke koja se bitno oslanja na fenomenološku misao, te u nizu studija razvija jednu fenomenološku estetiku igre. Njeno razumevanje igre možda može da ilustruje i fundamentalni problem iskivanja jedne estetike igre, jer, kako kaže Frejljeva: „Igrati po sebi ne znači zabavljati niti stvarati umetnost. Pre je u pitanju borba da se pronade glas za narativno sopstvo; još više, da se suočimo sa sobom onako kako se suočavamo sa drugima i sa svetom – imaginativno” [prev. U. P.] (Fraleigh, 2004: 2).

Una Popović

AESTHETICS OF DANCE – WHY NOT?

Summary

The aim of this paper is to re-examine the question of dance as an art form. Namely, in the history of western philosophy and aesthetics there can scarcely be found examples of philosophical research dedicated to the art of dance. Therefore, we can speak of specific absence of dance and aesthetics of dance in the history of philosophy. Although the concept of dance plays a very prominent role in some philosophies, the art of dance is evidently neglected. The starting point of discovering the reasons that lead to such a situation is an 18th-century concept of art. The concept of art in the 18th century is dissolved from its connections with science and knowledge, which in consequence made it possible for a new understanding of art to be formed. The analysis in the paper examines two specific forms of such change, the first one belonging to the project of Enlightenment and the other one marking arts as closely connected to the concept of beauty. Both proposed inclusion and exclusion of specific arts in the corpus of cardinal arts, the first one excluding and the other one including dance. Therefore, the result of this research is given in terms of pointing out to the criterion of this inclusion and exclusion as a question of knowledge, i.e. the question in which manner and how much should experience of art be considered as knowledge-bearing. The absence of aesthetics of dance, therefore, can be traced to the tendency of modern aesthetics to envisage arts in terms of non-aesthetical problems of knowledge.

Key words: philosophy, aesthetics of dance, art, ballet, knowledge

LITERATURA:

- Batteux, Ch. (2015). *The Fine Arts Reduced to a Single Principle*. Oxford: Oxford University Press.
- Burt, R. (2006). *Judson Dance Theater: Performative Traces*. London: Routledge.
- Caroll, N. (1992). Theatre, Dance, and Theory: A Philosophical Narrative. *Dance Chronicle*, 3, 317-331.
- Chazin-Bennahum, J. (2007). Jean-Georges Noverre: dance and reform. U: Kant, M. (ed.) (2007). *The Cambridge Companion to Ballet*. Cambridge: Cambridge University Press. 87-97.
- Dalamber, Ž. R. (1995). *Uvodna rasprava u Enciklopediju*. Beograd: Kultura.
- Fraleigh, S. H. (2004). *Dancing Identity. Metaphysics in Motion*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Kristeller, P. O. (1951). The Modern System of the Arts: A Study in the History of Aesthetics Part I. *Journal of the History of Ideas*, 4, 496-527.
- Lippincott, G. (1949). A Dancer's Note to Aestheticians. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 2, 97-105
- Tatarkijevič, V. (1980). *Istorija šest pojmova*. Beograd: Nolit.
- Sparshott, F. (1982). On the Question: "Why Do Philosophers Neglect the Aesthetics of the Dance?" *Dance Research Journal*, 1, 5-30.
- Sparshott, F. (1983). The Missing Art of Dance. *Dance Chronicle*, 2, 164-183.
- Zurovac, M. (2016). *Ideja estetike*. Beograd: Službeni glasnik.

Dragan Prole*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 111.852
165.823
DOI: 10.19090/gff.2017.2.71-86
Originalni naučni rad

EGZISTENCIJALNA DIFERENCIJA ** FENOMENOLOŠKO I AVANGARDNO SUČELJAVANJE S BANALIZACIJOM

U prvom delu rada autor razmatra avangardne strategije otpora ideološkoj, političkoj i ekonomskoj zloupotrebi umetnosti. Njihov prekid sa tradicionalnim kulturnim sistemom bio je zasnovan na dekonstrukciji svakidašnjih rutina, što je presudna osobenost onoga što je Ridiger Bubner imenovao *estetsko iskustvo*, a Bernhard Waldenfels *prelomnice iskustva*. Posredstvom obelodanjivanja bliske srodnosti između fenomenološke i avangardne kritike očigledne banalnosti svakidašnjeg života, uveden je pojam egzistencijalne diferencije da bi bila pokazana savremena potreba za promenom i ponovnim osmišljavanjem naših elementarnih relacija prema životu i svetu. U drugom delu rada ispitana je razlika između banalnosti i banalizacije i pokazana je veza između osporavanja zdravog razuma kao osnove međuljudskog zajedništva i reintegracije umetnosti u novovekovni program racionalne subjektivnosti.

Ključne reči: fenomenologija, avangarde, egzistencijalna diferencija, estetsko iskustvo, prelomnice iskustva

Snažan naglasak na savremenosti gonio je avangardiste ka svojevrsnoj »istorijskoj redukciji«. Ona se sastojala u suspenziji svih onih umetnički posredovanih važenja koje baštinimo iz prošlosti, odnosno svih vremenskih naslaga koje svedoče o životu različitog tempa, stila i usmerenja: »Umetnost čistog formalizma se tako odlično iskazala kao 'moderna' samo zato što je bila jedina koja se pretvarala da je čista, bez bilo kakve kontaminacije, bez vezanosti za prošlost, bez sećanja, bez dugova i bez griže savesti« (Kler, 2006: 60). Na tom tragu je Maljevič samouvereno tvrdio da futurizam (što možemo slobodno da proširimo i na

---

* proledragan@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je nastao zahvaljujući podršci Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja projektu 179007.

Delovi ovog rada su u drugoj formi objavljeni u članku: Dragan Prole, "Izazov banalnosti s one strane banalizacije", *Zlatna greda* br. 179/180, Društvo književnika Vojvodine, Novi Sad 2016, str. 6-10.

sve druge avangardne pravce) ne bi bio zamisliv u zajednici koja uživa u idiličnom saglasju s prirodom i neguje polupastirski način života.

Društvena proizvodnja i dinamika svakako je ugrađena u životodavni puls umetničkog rada, ali ni pozicija umetnosti u odnosu na društvenu realnost nipošto nije samo pasivna. Iz te perspektive Maljevič upozorava da umetnici mogu da budu tek oni pojedinci, kod kojih je potencija oblikovanja zajednice uspela da nadjača državne napore da od njih načini puke objekte masovnog ideološkog oblikovanja: »Svaka država predstavlja aparat kojim se reguliše nervni sistem ljudi koji u njoj žive [...] Ima ljudi, u kojima je već ubijena vlastita, subjektivna, individualna svest. Oni su stavljeni u opštu državnu normu mišljenja« (Maljevič, 2010: 189). Između savremene države i umetnosti ruski avangardista je uočio temeljnu napetost. Državna »regulacija nervnog sistema« prepoznata je kao institucionalno superiorna instanca izgradnje zajednice na temelju idejnog i kulturnog spektra koji za rezultat ne može da ima ništa drugo osim bezličnosti. Štaviše, Maljevič indirektno upozorava da su modeli koji favorizuju anonimnost i desubjektivaciju principijelno rivalski nastrojani spram umetnosti, i da među njima ne može biti harmonije. Kada se državno dirigovana proizvodnja umetnosti poistoveti sa idejnom jednoličnošću i borniranošću, umetnicima ne preostaje ništa drugo nego da nasuprot te monolitnosti ponude heterogenost, pluralizam i razliku. Sasvim dosledno tom zahtevu, razvilo se mnoštvo avangardnih pokreta. Ono što ozbiljno pledira za mnoštvo, mora i samo biti mnoštveno. Monoteizmu ideološke provenijencije avangardisti su sučelili »politeizam kulturnih svetova [koji je] demokratske prirode. 'Jedinstvo' slike sveta feudalne je i proleterske provinijencije, a za emancipaciju umetnosti ka samozakonodavstvu nisu nadležne te moći« (Gehlen, 1965: 29).

KRIZA POJEDINCA I VELIKE LIČNOSTI

Avangardna dinamika subjektivnosti i u tom pogledu predstavlja radikalizaciju romantičarskog stava. Latentni romantičarski anarhizam biće preobražen u mnogo staloženije i stabilnije oblike grupnog rada. Ukoliko želimo da osvetlimo kontekst vremena koje nastoji da raskine s pojedinim elementima romantičarskog pogleda na svet koji su osuđeni kao anahroni i prevaziđeni, onda tu prevashodno moramo da povedemo računa da je oreol oko istaknutog pojedinca počeo ozbiljno da bleđi. Ako je ličnost moguća tek kao ishod uspešnih sučeljavanja s rutinskim i izmicanja izvan banalnog, onda postaje jasno da »ono što možemo da uradimo od svoje ličnosti u dobroj meri najpre zavisi od institucija u kojima živimo« (Gehlen, 1971: 306).

U doba nastanka kulturne industrije čiji *modus vivendi* će vrlo brzo biti neraskidivo vezan uz proizvodnju zvezda i zvezdica, na polju avangardi će biti prepoznatljiviji naponi usmereni u suprotnom pravcu. Konkretnije rečeno, ličnosti, odnosno *više-nego-rutineri* iz perspektive industrije kulture biće prikazivane u liku superiornih vedeta. Iznova obnavljani i osvežavani talas mitologizovanih pojedinaca neprekidno će preplavljivati svet visoke politike, kulturne industrije, visokobudžetnih sportova. Nasuprot tome, iz avangardnog horizonta uloga pojedinca postaće smisljena tek ukoliko on predstavlja deo umetničkog kolektiva koji aktivno radi na slamanju nametljive, mitologizovane predstave o izvrsnoj i vanrednoj individui, posebno kada je reč o »originalnosti« i »samosvojnosti« njenih kulturnih postignuća. Primera radi, dok će reklamna industrija gotovo svakodnevno početi da zasipa medije najavama o »neviđenom« i »nedoživljenom«, Salvador Dali će hladno konstatovati: »Od 1900. nije bilo ničeg, ama baš ničeg originalnog« (Dali, 2002: 39). Predstave o umetnosti kao delu kolektiva, a ne pojedinca, dodatno će ohrabriti pojava i sve veća popularizacija novog medija, filma. Pisac prve estetičke studije o filmu, Bela Balaž, će se u tom duhu osmeliti na tvrdnju da je reč o *narodnoj umetnosti stoleća*, sposobnoj da »narodni duh« konstituiše i da stvara, ne samo da ga prikazuje. Uprkos tome što generiše duh naroda, film takode donosi i *prvi internacionalni jezik*, odnosno predstavlja globalni medij koji s lakoćom prevazilazi granice među kulturama i narodima, a zahvaljujući kojem sve ono što je nekada bilo unutrašnje i nevidljivo postaje spoljašnje i vidljivo (Balasz, 1924: 11, 31).

Podsticaj za okupljanje oko zajedničkog, »narodnog« zadatka češki fenomenolog Jan Patočka je imenovao *solidarnost uzdrmanih* (Patočka, 2009: 158), nastojeći prevashodno da ukaže na dve osobenosti novog tipa zajedništva. Najpre je reč o egzistencijalnoj potresenosti, o dubokom nemiru koji izaziva obespekujavajuće sučeljavanje sa svakidašnjim poretom. Biti uzdrman znači nemati nimalo naklonosti prema ispoljavanjima agresivne, ratoborne iracionalnosti. Tome nasuprot, duhovni život omogućava da se pronade intersubjektivno »*jedinstvo bez čvrstog oslonca*« (Patočka, 1990: 253). Reakcija nakon lične pogođenosti prema Patočki postaje smisljena tek na tragu upućenosti na druge, potresene poput nas.

Evocirajući nakon više od pola veka razloge koji su okupili grupu umetnika koja će kasnije biti poznata pod imenom DADA, Hilzenbek je tokom jednog njujorškog predavanja 1970. skrenuo pažnju na besmislenost svakog individualnog nastojanja, makar on bio i radikalno, beskompromisno pobunjenički, anarhistički. Slobodan gest je tek onaj koji povezuje ljude, dok individualni gestovi otpora ne čine ništa drugo do ponavljaju matricu koja je inherentna društvenoj patologiji

savremenosti: »Naša moralna podrška bila je kultura, ista ona kultura koja nas je odvela u Prvi svetski rat. Protestovali smo protiv toga sistema, protiv njegovog opravdanja, njegove kulture. Dada je bila strastveni apel-pobuna, preklinjanje za novu humanost« (Huelsenbeck, 1974 : 14).

Petnaest godina nakon osnivanja dadaizma, srpski nadrealisti u sličnom tonu rezimiraju svoje iskustvo, ističući u prvom planu da avangardni pokreti imaju paradoksalnu ulogu da ospore i da dovedu u pitanje kulturni milje iz kojeg su i sami potekli. Kulturni proizvod se otuda mora suprotstaviti poetičkim zakonitostima duha iz kojeg je nastao i bez kojeg ni sam ne bi bio moguć: »Čisto istorijski posmatran, nadrealizam se protivstavio čitavoj vladajućoj superstrukturi, iz koje je prvobitno potekao« (Dedinac/Popović/Ristić, 1932: 1). Sistem kulturnog opravdavanja, odnosno »superstruktura«, sistem je zloupotrebe umetnosti u dnevno-političke svrhe, ali i njenog stavljanja u službu svim drugim, umetnosti tuđim interesima. Rušenje takvog sistema u svojoj srži počiva na rušenju svakidašnjih rutina, dakle na onome, što Ridiger Bubner imenuje presudnim svojstvom *estetskog iskustva*, a Bernhard Waldenfels označava efektom figurom *prelomnice iskustva*.

DIJASTAZA I EGZISTENCIJALNA DIFERENCIJA

Istinsko estetsko iskustvo barem na trenutak prekida rutinirani životni sklop, remeti ga i dovodi ga u pitanje. Utoliko se i tačka ukrštanja avangardnih postupaka i fenomenološkog insistiranja na promeni teorijskog stava, odnosno načina egzistiranja, vezuje za sučeljavanje sa ustaljenim, svakidašnjim, banalnim: »Način mišljenja i govora [fenomenologije] odaje naročitu blizinu umetnostima [...] goneći nas na granice iskustva« (Waldenfels, 2010: 129). Iskorak ka granicama iskustva nije više motivisan naporom osvetljavanja okvira izvan kojih više ne dosežu naše moći saznanja. Za razliku od kritičkog duha Kantove filozofije, Waldenfels skreće pažnju da se značaj avangardnih i fenomenoloških remećenja banalnog sastoji u produktivnim aktima *diferenciranja*, koje on imenuje *dijastaza*. Njena posebnost sastoji se u tome što, za razliku od Dekartove *distincta perceptio*, čija poenta ukazuje na nužnost razgovetnog razlikovanja koje polazi od pretpostavke da »reči ne izražavaju egzaktno naše misli« (Descartes, 1996: 60), te je zbog toga neophodno sprečiti zbrku među pojmovima, Waldenfelsova dijastaza misli događaj iz kojeg se izdvajaju nove, dotad neuočene dimenzije: »'Dijastaza' označava proces diferenciranja u kojem tek nastaje ono što biva razlikovano« (Waldenfels 1994: 335). Poenta dijastaze nije svodiva na rađanje razlike, na dragoceno uočavanje heterogenog u naizgled homogenom. Nama je ovde daleko značajniji momenat koji ukazuje da diferenciranje, karakteristično za dijastazu,

odlikuje momenat koji je srodan rastajanju i rastanku (Waldenfels, 2002: 174). Ukoliko je tako, onda smo zahvaljujući dijastazi u prilici da se odmaknemo od vlastitih rutina, od banalnosti svakidašnjeg. Iskustvo »preloma« iskustva nalikuje otkriću egzistencijalne diferencije, ono nas udaljava od izvesnih oblika življenja i razumevanja da bi nas uputila ka drugačijoj konstituciji prostora i vremena, ka uspostavljanju novovrsnog odnosa prema sebi i prema drugima. Egzistencijalna diferencija utoliko misli razmak između banalizovanog, rutiniranog života čiji su pokreti unapred određeni, poznati i predvidljivi, te onog načina postojanja koji je zadobijen na osnovu rastanka, napuštanja i svesnog pomeranja u odnosu na razgrađene egzistencijalne »izvore«. Daleko od svake melanholije rastanka, fenomen dijastaze ukazuje da *egzistencijalna diferencija nije moguća spontanom izrastanjem ili sazrevanjem, jer je za nju neophodno iskustvo koje nas pomera i izmešta, lomeći kopče koje povezuju s bliskim i naviknutim.*

BANALNOST JE MLAĐA OD BANALIZACIJE

Dok je u doba romantizma sloboda umetnosti bila dovođena u blisku vezu sa napuštanjem standardnog građanskog portreta umetnika kao usamljenog, ali beskompromisnog borca za stvari umetnosti i buntovnika protiv njenog unižavanja, avangarde su poziciju pojedinačnog stvaraoca asociirale s pozicijom neslobode i neproductivnosti. Budući da su se u kliše »okovanog umetnika« odlično uklapali i romantičarski umetnici, individualno viđenje sveta moralo je biti prokazano kao trivijalno, nemoćno, suštinski neumetničko, kao nešto čega se pojedinac najpre mora otarasiti da bi mogao da postane umetnik.

Za razliku od pesničke imaginacije Metjua Arnolda, avangardni *scholar gipsy* nužno je morao da bude grupa, nipošto pojedinac. U tim uslovima pojam spoznaje postaje zamisliv ne samo pod pretpostavkom zajedničkog rada i uzajamne solidarnosti, nego i kao gradivno tkivo kolektivnog života. Individualna spoznaja neopravdano nosi svoje ime, istinska spoznaja jeste idealni proizvod zajednice, a njene svrhe ne smeju biti čisto teorijske, nego istu tu zajednicu treba povratno da unapređuju i osnažuju. Ovde najpre valja podsetiti da je aktivno proizvođenje idealnih tvorevina Huserl nazivao »otkrivanje«, evocirajući na gotovo platonički način sadržaje koji nisu stvar privatnog misaonog iskustva, nego koji i »pre nas« postoje. Drugim rečima, fenomenološko otkrivanje rukovođeno je idejom da je svako istinsko znanje osadašnjenje onoga što isprva nije originarno dato, ali je pod izvesnim uslovima načelno svima pristupačno. Sa druge strane, primer Valtera Gropijusa i *Bauhauusa* svedoči kako pojam istine u umetničkom horizontu može biti preobražen u oslobađanje kolektiva posredstvom novovrsne umetničke solidarnosti:

»Umetnost koja istinski može da ostvari kolektivni *ethos* i da podari oblik idejama i osećanjima koja predstavljaju kohezivni elemenat društvenog organizma mora da bude proizvod saradnje« (Argan 1974: 51). Značajnu pažnju poklonjenu *kolektivno umetničkom* možemo da protumačimo ne samo kroz prizmu odbacivanja jalovosti *pojedinačno umetničkog*, nego i iz perspektive otkrića da je banalnost postala nerazdvojna pratilja građanskog života.

Paradoks banalnosti krije se u tome, što ona ima svoje konkretne istorijske preduslove i zajedno s pojmom svakidašnjice predstavlja »otkriće« devetnaestog veka. U isti mah, ona nije u potpunosti nepoznata prethodnim vremenima, jer se i u ranijim epohama zaista mogu ustanoviti mnogi momenti, koji neobično podsećaju na fenomen koji zovemo banalnost. Teza koju ovde zastupamo ističe *neistovremenost procesa banalizacije i fenomena banalnosti*. Dok se za banalizaciju može reći da predstavlja neizbežnu pratilju procesa podruštvljenja i kulturne razmene u svim vremenima i unutar svake zajednice, za potonji fenomen važi da stasava na konkretno određenom stepenu civilizacijskog razvoja, bez kojeg ne bi bio zamisliv.

Da bismo ilustrovali šta mislimo kada ističemo neistovremenost banalnosti i banalizacije, pozvaćemo se na jednu Hajneovu belešku u kojoj stoji da mudri dolaze do novih misli, a da ih budale šire (Heine, 304). Ovim naizgled aforističkim stavom on je ciljao ni manje ni više nego na metaistorijsku konstantu istorijskog procesa. Bez obzira kako ga vrednovali, tj. nezavisno od dijagnoza o napretku, stagnaciji ili regresu povesnih kretanja, u njemu se radi o specifičnoj vrsti transfera ljudskih misaonih postignuća. Međutim, da li je zaista neophodno da ono što isprva predstavlja zaslugu i osobeno ostvarenje vanredno dovitljivih i mudrih pojedinaca, postaje samorazumljivi posed svih, tako što je prethodno bilo sredstvo u rukama onih koji nisu mudri?

Dakako, ovde se ne radi o doslovnoj medijaciji za koju mogu biti angažovani samo oni, koji nisu ni prosečno inteligentni. Hajne namerno bira pojam »budala« da bi pojačao kontrast i naglasio nesamerljivu razliku između otkrivanja i distribucije otkrivenog. Dok proces otkrivanja počiva na izvanrednom i nesvakidašnjem, proces distribucije i širenja odvija se u suprotnom pravcu i od izvanrednog i nesvakidašnjeg stvara nešto obično i svakidašnje. Utoliko je proces civilizacije, koji uključuje i distribuciju novootkrivenog, ujedno nužno i proces banalizacije. Naime, prelaz iz mudrog u samorazumljivo, preobražaj u kojem nešto vanredno poprima lik običnog i svima poznatog obično zovemo banalizacija. Pri tom je neobično važno shvatiti da *rezultat banalizacije nije banalnost*, nego opšta pristupačnost. Nešto što je itekako važno i značajno, ali je isprva bilo poznato i pristupačno samo pojedincima i nekolicini, sada postaje potencijalni posed svih.

Važna otkrića, kako misaona, tako i materijalna, donose nove horizonte, a ti horizonti poseduju sebi svojstvenu intencionalnost. Idejom *horizontske intencionalnosti*, Huserl je hteo da nam skrene pažnju da i u slučaju opažanja i u slučaju mišljenja važi pravilo prekoračivanja konačnosti. Naime, ono viđeno, opaženo i uočeno uvek upućuje povrh samog sebe, tako da određenost horizonta ne insistira na tome da ostane takva kakva jeste, nego uvek teži da napusti sebe i da nas uputi ka neviđenom, neopaženom i neuočenom. Ako horizontskoj intencionalnosti treba da zahvalimo to što naša svest nije svodiva na jednolično nizanje dobro poznatih predstava, jer je odlikuju nova saznanja, sveži uvidi, upoznavanje s neprimećenim i neopaženim, onda i neprekidnom odvijanju banalizacije treba odati priznanje za omogućavanje novih spoznaja, novih senzibiliteta i novih izražajnih oblika.

Naglasak Hajneove teze koja indirektno kazuje da proces civilizacije u dobroj meri jeste proces banalizacije nije bio na omalovažavanju svih kulturnih posrednika. Oduzimajući joj unapred bilo kakav moralni prefiks, Hajne je pre nastojao da ukaže da banalizacija nije posao za koji su zadužene problematične namere zlih pojedinaca. Proces civilizacije u stvarima umetnosti funkcioniše tako što neki jedinstveni pesnički iskorak vremenom postaje kulturno dobro svih, što nužno uključuje i one koji mu po mnogo čemu nisu dorasli. Masovna hermeneutika prisvajanja umetničkih oblika čiji tok sledi putanju od vanrednog do prosečnog, pa čak zauzima svoje mesto i ispod prosečnog, u svojoj srži iskazuje kako nešto pojedinačno postaje opšte svojstvo svih pripadnika zajednice. Logika stvaranja društva ne može se razdvojiti od procesa civilizacije, a ovaj potonji je tesno vezan uz praksu omasovljenja, zahvaljujući kojoj pojedinačna postignuća postaju kolektivno kulturno dobro.

Tvrdnja da je banalnost mnogo mlađa od banalizacije podrazumeva da su za njen nastanak bili neophodni konkretni istorijski preduslovi. Presudni među njima bio je vezan za status opšteg, odnosno zajedničkog, iz kojeg potiče i etimologija banalnosti. Reč naime potiče iz sedamnaestovekovne feudalne Francuske, u kojoj je *banalité* označavala ono obično, zajedničko, što svima pripada. Nasuprot poruci koju pojava ove reči sugerise, na idejnom planu nije bilo nikakve dileme da je ono opšteljudsko, ono što pripada svim ljudima u modernosti posmatrano naglašeno optimističnom optikom. Najpre u racionalizmu, a zatim i u prosvetiteljstvu, stvorena je vizija ljudskosti koja će se u budućnosti razviti zahvaljujući svima dostupnim racionalnim potencijama. Takva razmišljanja su bila direktno suprotstavljena logici na kojoj se temeljio vladajući poredak. Ilustracije radi, u feudalno vreme, u kojem je vladala striktna hijerarhija i različito

zakonodavstvo u pojedinim slojevima društva, Dekart se zalagao za ideju da je zdrav razum stvar koja je najbolje podeljena na svetu.

U svetu sazdanom od samih nejednakosti, razumska crta ljudskog bića prepoznata je kao agens jednakosti. Kao obećanje buduće zajednice u kojoj će razum biti jedini autoritet i jedini gospodar. Srodne nade podgrevalo je i prosvetiteljstvo, sa svojim demokratskim naglaskom na ljudskom rodu kao jedinom legitimnom istorijskom subjektu, kao i na autonomnom delanju, u kojem se odgovornost pojedinca uspostavlja u relaciji sa zamišljenim totalitetom ljudske zajednice. Banalnost u racionalno projektovanom čovečanstvu naprosto nije imala svoje mesto, jer bi po automatizmu bila pripisana retrogradnim snagama i institucijama koje počivaju na pedagogiji zaglupljivanja s ciljem da sačuvaju postojeću društvenu vertikalnu. Kantov pojam zajedničkog zdravog razuma prožet je srodnim optimizmom. Za njega je on »veliki dar neba« (Kant, 1838: 8), obećanje za budućnost čovečanstva koje će ugledati svetlo dana zajedno s neizbežnom teleologijom prirodnih dispozicija, koje kao takve već postoje u čoveku kao rodnom biću, s tim što je samo potrebno vreme da se one razviju u dovoljnoj meri.

Stvari se menjaju već početkom devetnaestog veka, nakon što je Fihte uočio da takozvani zdravi razum u svojim konkretnim moralnim ispoljavanjima po ljudsku zajednicu nije nimalo zdrav. U liberalnim uslovima, zdrav razum je postao presudno oružje u rukama ekonomski nastrojenog egoizma. Služeći se njegovim sredstvima, koja su svima data na raspolaganje, pojedinac se našao u prilici da se na svaki način bori za svoje lične interese, i to nauštrb onih pojedinaca, kojima je nesrećno promakla mogućnost da ista ta sredstva iskoriste za sebe. Rečju, Fihte prvi uočava spregu između zdravorazumski vođenog i moralno korumpiranog čovekovog delanja. Pod vođstvom zdravog razuma, čovekom ovladava utilitaristički moral, a s njim zajedno i samoživost čiji dosledni korelat se ogleda u potpunoj ravnodušnosti prema drugima.

Dakako, samoživa osoba neće se mnogo osvrutati na unapređivanje postojeće stvarnosti zahvaljujući bilo kakvim idealnim kriterijumima. Svet u kojem živi za nju predstavlja zadato polje za delanje i snalaženje, a ne polaznu osnovu za unapređivanje i poboljšanje. Misliti samo na sebe postala je presudna vrlina u »doba apsolutne ravnodušnosti prema celokupnoj istini i potpune nevezanosti za neke niti vodilje« (Fichte, 1965: 11-12). Premda je svega deset godina pre rada na *Osnovnim crtama savremenog doba* gradió svoju filozofiju na ideji apsolutnog Ja i na beskonačnoj produktivnosti autonomnog ljudskog bića, Fihteove refleksije o realnim ostvarenjima ljudske umnosti jednoznačno su demonstrirale da ono što je ljudima zajedničko zapravo mora biti okarakterisano kao suprotno od dobrog.

Osobnosti bliske svim ljudima su pre izvor problema, a ne medijum usrećenja. Doba usavršene individualne racionalnosti ujedno je i samoživo, beskrupulozno, lišeno najmanje naznake istinskog međuljudskog odnosa. Rečeno Fihteovim rečima, mi živimo u »doba dovršene grešnosti«. Napokon, izlazak iz te dovršenosti, napuštanje diktata duha vremena koji porok uporno pretvara u vrlinu, a vrlinu osuđuje kao porok, ovaj veliki uzor romantičarskog pokreta prepoznaje u novoj, budućoj eri. U njoj će umetnosti ponovo steći svoje veliko mesto u vaspitanju čovečanstva. Nasuprot racionalističkom isključivanju umetnosti u ime buduće, unapredene zajednice, uvid da je ono zajedničko zapravo ono problematično, nagnao je Fihtea na tezu o sadejstvu umetnosti i nauke. Predlažući novu kovanicu nemačkog jezika *Kunst-Wissenschaft*, Fihte je imao na umu jedino jemstvo na koje se može osloniti umnost čovečanstva, ovaj put emancipovanog od ideala koje je samo kreiralo, a za koje je ustanovljeno da ga isporučuju direktno u ruke samodestrukcije. Rečju, za nas je ovde iznad svega zanimljiva direktna *veza između osporavanja zdravog razuma kao osnove međuljudskog zajedništva i reintegracije umetnosti u novovekovni program racionalne subjektivnosti*. Pomenuto osporavanje ipak nije istovetno odbacivanju. Pre bi se moglo reći da se radi o naporu da se izvesna jednostranost novovekovne racionalnosti nadomesti nečim što joj nedostaje. Da bi se to moglo učiniti, sve nauke i umetnosti trebalo bi sjediniti u jednu celinu. Zadatak budućnosti vezan je za izgradnju sveta lišenog jednostranosti. Sveta u kojem umetnost i nauka više neće figurirati kao nezavisne sfere ljudskog delanja od kojih svaka ima samo sebi svojstveno, jedinstveno i neprevodivo zakonodavstvo. Naprotiv, jezička kovanica umetnost-nauka cilja na nešto što evropska istorija do tada još nije upoznala, a što bi većina avangardista verovatno potpisala i unela u svoje manifeste.

ROMANTIZOVANJE JE SUČELJAVANJE SA BANALIZOVANJEM

Romantičarski program nije slučajno prepoznao u Fihteu svoju nezamenljivu zvezdu vodilju. Upravo na tragu Fihteovog pojma subjektivnosti Novalis je izveo svoj slavni postulat o nužnom romantizovanju sveta: »Svet mora biti romantizovan. Tako se iznova pronalazi izvorni smisao. Utoliko što prostom dajem viši smisao, običnom tajnoviti izgled, poznatom dostojanstvo nepoznatog, a konačnom beskonačan privid, tako ga romantizujem« (Novalis, 2001: 201). U prilog romantičarskog doprinosa otkriću fenomena banalnosti dovoljno je skrenuti pažnju na polaznu osnovu Novalisovog pesničko-filozofskog nacrtu. Misleći upravo na tu osnovu, neophodno je da postavimo pitanje: odakle započinje proces romantizovanja? Od *prostog, običnog, poznatog i konačnog!* Polazište o kojem je

reč pristupačno je svakom, ali se nevolja sastoji u tome što ono za većinu ujedno označava i ishodište. Opšte poznato ne sme biti prepušteno sebi, jer istinski ljudski smisao ono može da poprimi tek posredstvom umetničke intervencije zahvaljujući kojoj biva prožeto višim, tajnovitim, dostojanstvenim, nepoznatim, neiskušenim, beskonačnim. Zahvaljujući Novalisu, moderni svet poprimio je oblik dvojstva u kojem s jedne strane stoji stvarnost uobičajenog, a s druge umetnički proizvedeno oneobičavanje. Rečju, umetnost se ispostavlja kao neophodna jer je obični svet denunciran kao inertan, tromi svet banalnog postojanja u kojem nema mesta za slobodu. Otuda sledi da je poreklo zla, prema Novalisu, tesno vezano za ostajanje isključivo u okvirima takvog sveta: »Postoji samo jedan uzrok zla – opšta slabost, a ta slabost nije ništa drugo do [...] nedostatak nadražaja od strane slobode« (Novalis 1997: 159-160).

Dijagnoze koje su Novalis i Fihte izneli na prelazu iz osamnaestog u devetnaesti vek biće sve više potvrđivane, ali i zaošttravane kako potonji bude više odmicao. Štaviše, *ono što je zajedničko, što predstavlja životno polazište svakog pojedinca, biva okarakterisano kao banalno*: »U banalnom moderni građanin prezire samog sebe, inertnost svog života, svoga porekla i običaja: njemu nasuprot on stavlja neumornu težnju ka autonomiji i napretku. Otuda bi se banalno moglo okarakterisati i kao jedno otkriće devetnaestog veka« (Strasser, 1997: 17). To otkriće čitljivo je i na stranicama Huserlovog ogleada *Obnavljanje i nauka* gde izričito stoji: »naivno, nerefleksivno životarenje vodi u greh« (Husserl, 1989: 44). Premda je netematizovana upotreba hrišćanskih termina netipična za Huserla, treba reći da je čitav program fenomenologije počivao na ideji da je neophodno modifikovati prirodni stav i zauzeti poziciju koja je *daleko od prirodnog mišljenja*. Zagovaranje potpune promene stava i isključivanja ukupnih dosadašnjih misaonih navika u Huserlovom slučaju nije bilo motivisano religijskom potrebom za uspostavljanjem produbljenog verujućeg dodira s Bogom. Naprotiv, ono što je prirodnom stavu manjkalo nije Bog, nego realnost.

Premda za generalnu tezu prirodnog stava važi da je »svet kao stvarnost uvek tu« (Husserl, 1913: 53), ispostavlja se da je njegova modifikacija neophodna upravo zbog hroničnog nedostatka stvarnosti. Prirodna, neposredno dostupna stvarnost ne zaslužuje svoje ime. Otuda smatramo da nereflektovani život ne »vodi« u greh, nego je on sam po sebi već »u grehu« zbog toga što se odvija u stvarnosti kojoj nedostaje stvarnost. Dijastaza, tj. otkriće razlike posredstvom iskustva prekida s naviknutim za Huserla je nužno, jer je to jedini način sučeljavanja sa doživljenim izostankom stvarnog, sa »nestvarnošću«, koja je najčešće samorazumljivo prihvatana kao jedino što čovek ima na raspolaganju. Potreba za filozofijom, odnosno fenomenologijom je utoliko ravnopravna sa potrebom za stvarnošću. Da bi

tu potrebu mogao da zadovolji, Huserl provodi dvostruku strategiju: s jedne strane, favorizuje moguće, irealno i fantazirano, a s druge se štiti od svake proizvoljnosti proglašavajući transcendentalnu svest *apsolutnim izvorom svakog saznanja i smisla*.

Nešto slično, doduše u znatno ležernijem, izrazito neakademsom gestu pokušava i Tristan Cara afirmišući suprotnosti poredak-haos, ja-ne ja, afirmacija-negacija kao »najviše zrake apsolutne umetnosti« (Tzara, 1968: 21). Paradoksalni prelazi iz jednog u drugo mogli bi biti nešto više od neobavezne igre, ukoliko im pripišemo volju za permanentnim napuštanjem svakog nagoveštaja dovršenosti, ostvarenosti, priznate realnosti. Vezu između apsolutne svesti i apsolutne umetnosti, između Huserlove stroge nauke i Carinog šašavog nihilizma mogli bismo pronaći na tragu nekih ideja vodilja Bretonovog nadrealizma. Dok Huserl brani *fenomenološku epoché*, tj. uzdržavanje od svakidašnjih važenja, Bretonov interes je više naglašen egzistencijalno, tako da on ne poziva na suspenziju sazajnih navika, nego na suspenziju svakidašnjeg *konformizma*. Prevedena u egzistencijalni, ili književni ambijent, suspenzija ustaljenih važenja uvek poprima lik sučeljavanja s nekim vidom praznine, nedostatka, odsustva. Ono što nadrealista imenuje *konformizam* ima svoju idejnu klicu u Hajdegerovom upozorenju da egzistencijalna *bačenost* u svet prevashodno ima za posledicu korumpirani odnos prema tome svetu. Konformizam bi utoliko bio druga reč za izvornu egzistencijalnu konstelaciju u kojoj dominira naša podložnost različitim oblicima iskorenjenosti.

Premda na prvi pogled deluje izrazito inovativno, nadrealistički imperativ *apsolutnog ne-konformizma* (Breton, 1963: 63) zaista ne donosi ništa neobično niti posebno, time što poziva na *egzistencijalnu diferenciju*, na napuštanje svakidašnjeg, banalnošću pregniranog iskustva koje »tumara po kavezu iz kojeg ga je sve teže izvući. Ono se takođe oslanja na neposrednu korist i vođeno je zdravim razumom« (Breton, 1963: 19). Osnovna Bretonova sugestija dobro je poznato upozorenje koje glasi da je svakidašnji horizont ljudskog postojanja neobično uzak i trivijalan, te da nam je za življenje, mišljenje i delanje neophodno da se od njega neprekidno iznova udaljavamo, da ga ostavimo što dalje iza sebe. Njegov kolega Luj Aragon polazi od srodne pretpostavke: »Nezgrapno ograničavanje na izvesne oblasti – to je sve što je čovek izvukao iz svog vlastitog iskustva« (Aragon, 1964: 55). Slaveći volju za upoznavanjem »trenutne, ekstremne lakoće svih stvari« (Breton, 1963: 11-12), Breton nastoji da evocira ekstazu oslobođenosti od svakidašnjih odnosa, rezona i kalkulacija, sličnu onoj, koja u teorijskom smislu karakteriše Huserlovu ejdetsku varijaciju. Napokon, Carin paradoksalni princip *aktivne indiferentnosti* (Schrott, 1992: 15) bismo mogli da pridružimo ovom nizu iskaza koji demonstriraju nezadovoljstvo postojećim likovima međuljudskih odnosa.

Da bismo aktivno radili na novim oblicima društvenosti prema Huserlu, Cari i Bretonu bilo je neophodno da postanemo indiferentni spram postojećih. Pri tom se nipošto nije radilo o tome da simuliramo svoju imunost i izvrsnost u odnosu na »odviše ljudske« stvari, nego da svoju zainteresovanost provodimo u delo tako da ne dozvolimo da nas konstituiše ustanovljeno, svakidašnje, banalno lice ljudske zajednice. Indiferentno otuda postaje ono što nas ne konstituiše i ne određuje, spram čega smo se oduprli, a što je po svojoj prirodi poprilično moćno i delotvorno, svojevrsni generator neautentičnosti, odgovoran za to što: »Niko u svakidašnjici nije on sam« (Heidegger, 1995: 13).

NASILNI KARAKTER RASKRIVANJA BANALNOSTI

Osporavanje zajedničkih osnova čovekovog života predstavljalo je doslednu posledicu egzistencijalnog osećaja neodomaćenosti u vlastitom svetu. Izvrstan, dadaističkom senzibilitetu izuzetno blizak Hajdegerov izraz *bačenost* (*Geworfenheit*), pogađa tačno u središte savremenog izazova i predstavlja otisak visoko diferencirane i razvijene kulture. Budući da svoj elementarni doživljaj postojanja savremeni subjekt vezuje za međuljudske odnose koji mu ne pružaju dovoljan oslonac, on nužno uočava svoju otuđenost od sveta koji mu u određenoj meri deluje tuđ, nepristupačan i stran.

Iz svoje situacije on može da potraži izlaz na dva načina. S jedne strane, može se opredeliti da po svaku cenu premosti distancu koja ga razdvaja od drugih, a to će učiniti ukoliko kriterijume mišljenja, doživljavanja i delanja, koje prepoznata kao standardne i uobičajene, prisvoji kao vlastite kriterijume. Huserlov pojam greha, Bretonova figura konformizma i Hajdegerova neautentičnost ciljaju upravo na takve slučajeve. Sa druge strane, postoji i mogućnost produbljivanja uočene distance, ali ono nije moguće tek izmaštanim kreiranjem fiktivnih ideala kao alternative postojećoj stvarnosti. Naprotiv, pojedinac najpre mora da osvesti presudne strukture polja uobičajenog delanja, mora da raskrije ono što je svojstveno njegovom konkretnom životu, a ujedno doprinosi da se oseća tuđim, odvojenim od samog sebe.

Otuda se rođenje banalnosti, ali u isti mah i suočavanje s njom, ne može razdvojiti od analiza svakodnevice. Posebnost Hajdegerove egzistencijalne analitike prepoznata je upravo u takvom pristupu. Marlen Zarader pri tom poentira da svakidašnja egzistencija za Hajdegera ne znači ništa posebno, vredno pažnje i emancipovano, pošto je zapravo reč o *banalnoj egzistenciji*: »Njegova kapitalna ideja je da analizu Dasein valja osloniti na svakidašnju egzistenciju, na banalni Dasein« (Zarader, 2012: 93). Jedna od presudnih sugestija koje nam saopštava

Hajdegerova tematizacija banalnosti glasi da svaki pokušaj definitivnog otrgnuća, ili jednom za svagda izboreno bekstva od nje nužno okončava neuspehom. Koliko god poziv na autentičnost egzistiranja delovao na prvi pogled uzvišeno i plemenito, Hajdeger nas upozorava da je okvir banalnosti ono u čemu se neminovno krećemo najpre i najčešće (*zunächst und zumeist*).

Prva posledica te figure implicira da nismo banalni tek naknadno i tek ponekad. Nadalje, za razliku od Huserla i Bretona, Hajdeger nas upozorava da banalnost nije tek prokletstvo drugih, od kojeg smo mi za sva vremena spaseni zahvaljujući unapred osiguranoj autentičnosti. Ona nije s one strane urednog i odgovornog načina života. Banalnost je osnova ljudskosti koja se ne može tek tako dokučiti. Ona je najbliža, ali nju nije nimalo lako pojmovno približiti. U ovom stavu uzaludno je uočavati navodni konzervativni odijum spram savremenosti, ili standardni repertoar kulturnog pesimizma, jer je zapravo reč o doslednoj primeni fenomenološkog stava na egzistencijalnom tlu.

Banalnost je polazna tačka fenomenalizacije. Upravo zbog toga se Huserlove nade u apsolutnost svesti mogu povezati i sa poverenjem u moć subjekta da se »pri svojim konstrukcijama ne zadovolji elementima postojeće stvarnosti« (Fellmann, 2007 : 261). Upravo od tih elemenata započinjemo pristup svakom fenomenu, pri čemu to egzistencijalno mesto iz kojeg sagledavamo izmiče refleksiji. Banalnost je samozatajna, ona kao da želi da postane mera svega, tako da pri tom sama ipak ostane neosvetljena. Hajdeger je prvi uočio da banalno tubivstvovanje ima tendenciju da se prikriva, da ne bude prepoznato kao takvo. Na osnovu toga donosi zaključak da izlaganje banalnosti ne može biti ni spontano ni rutinirano, nego da mora da odaje utisak usiljenosti i neprirodnosti: »Od ontološke interpretacije, koja je sebi postavila za cilj izvornost fenomenološkog pokazivanja, način bivstvovanja tubivstvovanja otuda iziskuje da se bivstvovanje toga bića osvoji uprkos njemu svojstvenoj tendenciji da se prikriva. S obzirom na zahteve, odnosno samozadovoljstvo i spokojnu samorazumljivost svakidašnjeg izlaganja, egzistencijalna analiza stalno ima nasilan karakter« (Heidegger, 1993: 310).

Banalno je prazan fenomen. Imenovanje banalnog je otuda vanredno težak, gotovo nemoguć posao. Zbog toga Hajdeger naglašava nasilnu prirodu analize banalnog. Ono se ne može verbalizovati, jer verbalizovano banalno postaje trivijalno: opšte mesto, ono o čemu ne treba trošiti reči jer je svima notorno poznato. Istorijska iskustva sa avangardnim verzijama drastično transformisanog života, u čijem središtu se instalirala umetnička komunikacija sa svetom, podučile su nas da radikalne promene uistinu nema, a nema je usled banalizacije. Uprkos tome što se konkretizacija i faktičko ostvarivanje egzistencijalne diferencije u okviru svih radikalnih reformskih pokreta ispostavilo kao neuspešno: »Zahtev

pojedinih reformatora života da se izdvoje iz mainstream-a i da vode naročito individualan životni stil postajao je mučno smešan da bi napokon dotični pripadnici pokreta ličili 'kao prekopirani pausom'« (Carstensen/Schmid, 2016: 19), avangarde su nesumljivo značajne i zbog toga što su unele dodatno komešanje i nemir s obzirom na savremeno otkriće banalne osnove ljudske egzistencije. S jedne strane, one reaguju protiv neautentičnosti kulturne hermeneutike čiji osnovni mehanizam počiva na banalizaciji. S druge strane, taj protest se odvija u svetu koji intimno više ne veruje u mogućnost značajnije promene života. Otuda se bes avangardi usmeren protiv prošlosti može protumačiti i protiv slova većine avangardnih manifesta.

Naime, premda su oni prepuni iskaza koji najavljuju umetnički izbornu promenu ljudske svakidašnjice, realnost avangardnih gestova nas pre upućuje na osvešćenje o mogućnostima daljeg života umetnosti u vreme koje više nije negovalo iluzije o njenoj superiornoj moći da transformiše celokupni ljudski rod. Avangardni umetnici prosto nisu želeli da budu deo kulturne hermeneutike koja počiva na procesu banalizacije. Štaviše, moglo bi se reći da *avangardisti prvi otkrivaju umetničko nasleđe kao konstitutivni element procesa banalizacije*. Zbog toga pokušavaju da tradicionalni pojam umetničkog dela dovedu u ozbiljnu krizu, insistiraju da nema ponavljanja, i nastoje da stvore takvu umetnost koja se ne može tek tako reprodukovati niti prisvojiti. Čitava umetnost sada postaje jedno nastojanje da se odoli prisili na banalizaciju. Ukoliko je pak moguće distancirati se od banalizacije, to se ne može reći za banalnost. U jezgru savremenog umetničkog jezika neminovno stoji banalnost, s tim što joj je iznad svega stalo da iskorači s one strane banalizacije. Nova ljudskost utoliko traži uporište u strategiji anti-politike, istoj onoj strategiji prema kojoj je Niče odbijao politiku u ime kulture, svaki put kada bi osetio da se politika preteći nadvija nad kulturom (Taylor, 1990: 208). Premda su fenomenološka i avangardna sučeljavanja s banalnošću pre nagovestila sudbinski klinč savremenog čoveka čije trajanje nije oročeno, nego suverene poteze prevladavanja i prevazilaženja, konture zajednice uzdrmanih, lišenih temelja i osuđenih na neprekidan rad danas se naziru više nego vek ranije.

Dragan Prole

EXISTENTIAL DIFFERENCE.
PHENOMENOLOGICAL AND AVANT-GARDE DISCUSSION ON BANALISATION

Summary

In the first part of the article, the author discusses the avant-garde strategies of resistance to ideological, political and economic misuse of the arts. Their break with the traditional cultural system was based on a deconstruction of everyday routines, a characteristic feature of what Rüdiger Bubner named *aesthetical experience*, and Bernhard Waldenfels *fault lines of experience*. By means of disclosing the close relationships between phenomenological and avant-garde criticism of the apparent banality of daily life, the concept of existential difference was introduced in order to demonstrate the contemporary need for changing and reinventing our basic relation towards life and the world. In the second part of the paper, the difference between banality and banalisation was elaborated within the context of relation between the denial of common sense as the very basis of human community and the reintegration of the arts in the programme of rational subjectivity.

Keywords: Phenomenology, Avant-garde, Existential difference, Aesthetical experience, Fault lines of Experience

NAVEDENA LITERATURA

- Aragon, Luj, *Seljak iz Pariza*, Prosveta, Beograd 1964. prev. N. Bertolino.
- Argan, Giulio Carlo (1974) *Walter Gropius e la Bauhaus*, G. Einaudi, Torino.
- Balász, Béla (1924) *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films*, Deutsch-Österreichischer Verlag, Wien/Leipzig.
- Breton, André (1963) *Manifestes du surréalisme*, Gallimard, Paris.
- Carstensen, Thorsten/Schmid, Marcel (2016) (Hg.), *Die Literatur der Lebensreform. Kulturkritik und Aufbruchstimmung um 1900*, Transcript, Bielefeld 2016.
- Dali, Sallvador (2002) *Misli*, Gradac, Čačak, prev. Ž. Kara Pešić
- Dedinac/Popović, Koča/Ristić Marko, »Nerazumevanje dijalektike«, u: *Nadrealizam danas i ovde*, Beograd II/3, juni 1932.
- Descartes, Réne (1996) *Les principes de la philosophie*, u: *Œuvres de Descartes X*, Vrin, Paris, éd. C. Adam/P. Tannery.
- Fellmann, Ferdinand (2007), »Phänomenologie und Expressionismus«, u: *Einführung und phänomenologische Reduktion. Grundlagen Texte zu Architektur, Design und Kunst*, Lit, Berlin [et al.], Hg. T. Richter/J. Gleiter.
- Gadamer, Hans Georg (1972) »Die phänomenologische Bewegung«, u *Kleine Schriften III. Idee und Sprache*, J. C. B. Mohr, Tübingen.
- Gehlen, Arnold (1965) *Zeit-Bilder. Zur Soziologie und Ästhetik der modernen Malerei*, Athenäum Verlag, Frankfurt a. M./Bonn.

- Gehlen, Arnold (1971) »Das Ende der Persönlichkeit«, u: *Studien zur Anthropologie und Soziologie*, H. Luchterhand, Neuwed/Berlin
- Heidegger, Martin (1993) *Sein und Zeit*, M. Niemeyer, Tübingen.
- Heidegger, Martin (1995) *Der Begriff der Zeit*, Max Niemeyer, Tübingen 1995, Hg. H. Tietjen.
- Heine, Heinrich *Gedanken und Einfälle*, u: Werke Band V, Hg. E. Kalischer/R. Pissin, Berlin/Leipzig/Wien/Stuttgart [s.a.]
- Huelsenbeck, Richard (1974) *Memoirs of Dada Drummer*, Viking Press, New York.
- Husserl, Edmund (1913) *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I*, Max Niemeyer, Halle.
- Husserl, Edmund (1989) »Erneuerung und Wissenschaft«, u: *Aufsätze und Vorträge (1922-1937)*, Husserliana XXVII, Kluwer, Dodrecht, Hg. T. Nenon/H.-R. Sepp.
- Kant, Immanuel (1838) *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, L. Voss, Leipzig.
- Kler, Žan, (2006) *Odgovornost umetnika. Avangarde između terora i razuma*, Gradac, Čačak 2006, prev. A. Grubor.
- Maljevič, Kazimir (2010) »Svet kao bespredmetnost. Uvod u teoriju dodatnog elementa«, u: *Bog nije zbačen*, Sabrana dela, Plavi krug/Logos, Beograd, prev. A. Acović [et al.]
- Novalis (1997), *Hajnrüh od Ofterdingena*, Paideia, Beograd, prev. B. Živojinović.
- Novalis (2001), *Werke*, C. H. Beck, München, Hg. G. Schulz
- Patočka, Jan (1990) »L'homme spirituel et l'intellectuel«, u: *Liberte et sacrifice. Ecrits politiques*, Millon, Grenoble, tr. E. Abrams.
- Patočka, Jan (2009) »Vers une sortie de la guerre«, u: *Esprit*, Paris, Fév.
- Taylor, Seth (1990) *Left-Wing Nietzscheans. The Politics of German Expressionism 1910-1920*, Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Tzara, Tristan (1968) »Manifeste Dada 1918«, u: *Sept manifeste Dada*, Pauvert, Paris.
- Waldenfels, Bernhard (1994) *Antwortenregister*, Suhrkamp, Frankfurt am/M.
- Waldenfels, Bernhard (2002) *Bruchlinien der Erfahrung. Phänomenologie – Psychoanalyse – Phänomentechnik*, Suhrkamp, Frankfurt am/M.
- Waldenfels, Bernhard (2010) *Sinne und Künste im Wechselspiel. Modi ästhetischer Erfahrung*, Suhrkamp, Berlin.
- Zarader, Marlène (2012) *Lire Être et Temps de Heidegger*, Vrin, Paris.

ИСТОРИЈА

Györe Zoltán*
Pfeiffer Attila
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

UDK : 314.06(497.11:436-89)"1910"
DOI: 10.19090/gff.2017.2.89-116
Стручни научни рад

OSNOVNE DEMOGRAFSKE ODLIKE UGARSKE PREMA POPISU STANOVNIŠTVA IZ 1910. GODINE**

Predmet istraživanja bio je opšti popis stanovništva Ugarske iz 1910. g., a cilj da se na osnovu rezultata popisa prikažu osnovne demografske odlike stanovništva. Sem sadržajnosti popisa važna je činjenica, da se radi o najsavremenijem ugarskom popisu, koji je ujedno bio i poslednji pred njen raspad 1920. godine. Popis je simultano vršen u ceoj Austrougarskoj. Autori su posebnu pažnju posvetili teritorijama današnje Vojvodine. Pri izradi studije korišćeni su prvenstveno sumarni i detaljni rezultati popisa za Ugarsku, podaci za austrijske krunovine, kao i relevantna stručna literatura. Pri obradi podataka upotrebljene su osnovne statističke metode, a u prezentaciji rezultata dijagrami, tabele i jedna karta. Popis oslikava Ugarsku u razvoju, uz rast stanovništva, sa dinamičnim migratornim kretanjima, sve izraženijim procesom urbanizacije, jačanjem građanskih elemenata društva i procesa industrijalizacije, rastom obrazovnog nivoa, određenim promenama u etničkoj strukturi i slično. Uz to, uočene su pojave koje su zabrinjavale savremenika: snažna ekonomska emigracija i rast broja porodica s jednim detetom – odnosno smanjenje nataliteta u odnosu na prethodna vremena. Popis iz 1910.g. je vanredno vredan istorijski izvor za izučavanje demografske, društvene i privredne istorije Vojvodine i Ugarske u doba dualizma (1867-1918).

Ključne reči: popisi, stanovništvo, 1910, Ugarska, Vojvodina, Austrougarska, demografija, migracije, statistika, konfesije.

UVOD

Razvijene države popise stanovništva vrše još od starog veka, s ciljem da utvrde realno stanje društva, njenu snagu kao i mogućnosti finansijskog i vojnog opterećenja. Uz brojne informacije o stanovništvu, podaci popisa predstavljaju dobru osnovu za detaljne analize složenih društvenih i privrednih procesa, koje mogu biti od

---

* gyz@ff.uns.ac.rs

** Istraživanja na ovoj temi vršena su okviru rada na republičkom projektu broj 177002, pod naslovom *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije*, te se zahvaljujemo Ministarstvu za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj za njenu velikodušnu finansijsku podršku.

znatne koristi pri donošenju odluka u zakonodavstvu i državnoj upravi, kao i u vezi sa formiranjem dugoročne strategije razvoja raznih segmenata društva.

Prvi moderni opšti popis stanovništva u Austrijskoj monarhiji/Ugarskoj izvršen je u vezi sa državnim reformama kraljice Marije Terezije, koja je 1777. g. proklamovala uredbu o sveukupnom popisu stanovništva u statističke svrhe. Usled vladarkine skore smrti, planirani popis uspeo je sprovesti tek njen sin, car Josif II tokom 1784–1787. g. Sledeći korak u istoriji popisa stanovništva bila je odluka državnog sabora Ugarske kojom je potvrđena uredba cara Leopolda II iz 1790. o sprovođenju opšteg popisa. Međutim, zbog smrti Leopolda II i ratnih zbivanja u narednim godinama, planirana konskripcija nije sprovedena, ali su izvršeni parcijalni popisi 1805, 1820. i 1838. godine. Za vreme mađarske revolucije 1848/49. pod upravom Eleka Fenješa formiran je prvi statistički ured Ugarske, ali je nestao sa porazom revolucije. U doba neoapsolutizma 1850. i 1857. bečka vlada je izvršila opšti popis.

Do istinskog razvoja statističke delatnosti i istraživanja na polju istorijske demografije u Ugarskoj došlo je posle austro-mađarske nagodbe 1867. g. Paralelno sa sprovođenjem odredaba Nagodbe i ustanovljavanjem mađarskih ministarstava, ustanovljen je Zemaljski statistički savet (*Országos Statisztikai Tanács*), koji je četiri godine kasnije transformisan u Zemaljski mađarski kraljevski statistički ured (*Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal*). Po logici stvari, odmah po Nagodbi izvršen je prvi sveobuhvatni popis stanovništva (1869.) Ugarske. Drugi i treći popis (1880. i 1890.) već su rađeni uz primenu savremenih međunarodnih standarda, a u pripremi popisa iz 1890. učestvovala je i Mađarska akademija nauka. Daljem poboljšanju kvaliteta popisa (iz 1900. g.) doprinela je činjenica da je po zakonu iz 1897. Centralni statistički ured dobio znatan stepen samostalnosti, odnosno da su popisivači od 1900. honorisani za svoj rad i da su bili edukovani za taj posao (Faragó, 2008: 17-18, Bánszky, 2011).

Popis stanovništva iz 1910. godine bio je posebno motivisan zainteresovanošću stručnjaka, političara pa i javnosti, jer su se u prvim godinama 20. veka odigrali negativni događaji (zastoj u privrednom razvitku, unutrašnja i spoljnopolićka napetost, opadanje rate prirodnog prirasta, iseljavanje, sve prisutnija praksa rađanja samo jednog deteta u pojedinim oblastima Ugarske) čiji je utisak na stanovništvo valjalo sagledati.

Sprovođenje popisa odlučeno je VIII zakonskim člankom iz 1910. godine. Po njegovim odredbama popisivanje je trebalo sprovesti od prvog do desetog januara, pri čemu je namera bila da se utvrdi stanje u ponoć između 31. decembra 1910. i 1.

januara 1911. godine.¹ Posao organizacije, finansiranja i vršenja popisa utvrđen je detaljnim uputstvima. Uz stanovništvo popisani su stanovi i stambeni objekti. Popisivanje je, uz odgovarajući honorar, stavljeno u dužnost nastavnica osnovnih škola koji su za vreme posla dobili status državnih službenika. Na osnovu ranijih iskustva pomno i detaljno je regulisan i unapređen rad kontrolora popisivača kao i način i forma predaje materijala Centralnom statističkom uredu. Naročito puno pažnje posvećeno je podacima u vezi sa natalitetom, zanimanjem, obrazovanošću i migracijom stanovništva. Popisivano je tzv. prisutno stanovništvo, pri čemu se za svakog stanovnika ispunjavao jedan individualni listić (*számlálólap, popisnica*). Popisnica je bila detaljna, sa 29 pitanja i brojnim potpitanjima. Uz individualni listić popunjavani su posebni listići u kojima su beležene informacije o stambenim zgradama, njihovim odlikama, stanarima i načinu korišćenja. Prikupljeni podaci su proveravani, po potrebi je vršena revizija te je materijal slat na sređivanje, obradu i publikaciju u statističke urede u Budimpešti i Zagrebu. Finansijske troškove popisivanja snosile su opštine (samo popisivanje, prvu kontrolu podataka, prevoz i slične troškove), a troškove izrade popisnih formulara, detaljne obrade podataka i njihove publikacije pokrivala je država. Vrhovnim nadzorom sprovođenja popisa zaduženi su ministri finansija i trgovine, a u Hrvatskoj ban. Prema istim principima kao u Mađarskoj, popisivanje u Hrvatsko-slavonskoj kraljevini vršio je Zemaljski statistički ured, osnovan 1875. g. u Zagrebu (Buday, 1911: 463-478; Macura, 1953: 31-36).

Sem Ugarske, popis je sproveden u Austriji i u Bosni i Hercegovini. Interesantna karakteristična crta popisa jeste, da je on u BiH vršen posebno, s obzirom na činjenicu da usled različitih stavova Dvora i mađarskih političara u vezi sa mogućom pripadnošću oblasti, Bosna i Hercegovina nije priključena ni austrijskim ni ugarskim zemljama, već je njome rukovodilo zajedničko ministarstvo finansija.

Stanovništvo je u Ugarskoj o popisu, njegovim ciljevima i važnosti obavestavano u svim gradovima i opštinama putem plakata, reklama u novinama i putem doboša.² Radi ujednačenosti, tekst proglasa formulisao je Centralni statistički ured. Posebno korisnim se pokazalo objavljivanje informacije u božićnom broju

¹ 31. decembar bio je određen kao idealno vreme uzimanja podataka kod mađarskih popisa iz 1869., 1880., 1890., 1900., 1910., 1920. i 1930. godine (Rédei, 2006: 184).

² Praksa u Ugarskoj (prvenstveno u selima) da se informacije od javnog značaja (poput saopštenja organa civilne ili vojne vlasti, odluke pojedinih županija, ali i informacije od lokalnog značaja) obznane na taj način da za to zadužene osobe, obilazeći naselje kočijom ili peške, glasno pročitaju proglase, pri čemu su pažnju meštana privlačili udaranjem u bubanj, tj. u doboš.

budimpeštanskih dnevnih novina koje su bile popularne u celoj zemlji (Lakatos, 2003: 173-174).

Naš cilj je bio da prikazemo najosnovnije rezultate popisa za teritoriju Ugarske i da skrenemo pažnju naučne javnosti na postojanje ovog bogatog istorijskog vrela. Praktično smo samo „zagrebali“ površinu popisa, te postoji veoma široko polje za dalja istraživanja, kako u vezi sa današnjom vojvođanskom oblašću, tako i u smislu komparacije podataka sa ranijim ugarskim popisima stanovništva, sa paralelnim popisom iz austrijskog dela Monarhije, sa podacima popisa stanovništva Bosne i Hercegovine ili Kraljevine Srbije. Takođe bi bila poželjna dublja istraživanja pojedinih segmenata društvenog i privrednog života vojvođanskih oblasti. Pri izradi studije koristili smo pretežno sumarne i detaljne podatke popisa publikovane od strane Mađarskog statističkog ureda 1912. g., paralelne publikacije Carsko-kraljevskog statističkog ureda u Beču kao i relevantnu naučnu literaturu dostupnu pretežno na mađarskom jeziku.

Rezultati popisa objavljeni su u šest knjiga u periodu od 1912. do 1920. g., na 5.186 stranica gusto štampanih tabela i 16 geografskih karata. One su u celosti dostupne u elektronskoj formi na internet adresi Centralnog statističkog ureda u Budimpešti.³

PROSTOR

Podaci popisa za Ugarsku su tabelarno grupisani i obrađeni u skladu sa tadašnjim državnim i upravnim sistemom: po opštinama, u slučaju opština sa više od 20.000 stanovnika i po kvartovima, po municipalnim gradovima,⁴ županijama i

---

³ Radi se o dragocenom sajtu za naše istraživače. Sem popisa iz 1910. g. tu se nalaze digitalizovani opšti popisi stanovništva Mađarske od 1784. do 1990. godine (15 popisa), mikrocenzovi 1963. do 1996. godine; serija podataka o etničkoj i religijskoj strukturi stanovništva 1880–1941. g., neki inostrani popisi, npr. popis stanovništva SSSR pred njen raspad, itd. Adresa Internet sajta je: *Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Magyarországi népszámlálások, mikrocenzusok, adatai internet hozzáféréssel*

(https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/).

⁴ U doba dualizma najvažniji i istaknuti organi državne organizacije Ugarske srednjeg nivoa bile su municipije (mađarski: *törvényhatóság*). Prema savremenoj političkoj teoriji njihova vlast nije poticala od kralja, odnosno od središnje vlasti, već je direktno izvirala iz mađarskog ustava. Kao takve, raspolagale su znatnom autonomijom koja se oslanjala na tri elementa: lokalna samoupravna prava (autonomija u vršenju njihovih unutrašnjih poslova, donošenje pravnih akata na istom nivou, sprovođenje tih akata, autonoman izbor činovnika,

regijama Ugarske: Desna obala Dunava (*Duna jobb partja*), Leva obala Dunava (*Duna bal partja*), Međurečje Dunava i Tise (*Duna-Tisza köze*), Desna obala Tise (*Tisza jobb partja*), Leva obala Tise (*Tisza bal partja*), Ugao između Tise i Moriša (*Tisza-Maros szöge*), Preko prevoja Kiraljhago (*Királyhágóntúl*, praktično je teritorija Erdelja), Rijeka i njen okrug (*Fiume és kerülete*), Hrvatsko-slavonske države (*Horvát-Szlavónországok*). Potom su podaci popisa iz pomenutih regija sabirani posebno za Mađarsku, posebno za Hrvatsko-slavonsku kraljevinu, a na kraju je stajao zbir pomenuta dva entiteta. Radi lakšeg snalaženja u podacima popisa pomenute regije označili smo to na donjoj karti.

1. Karta. Regije Ugarske prema popisu iz 1910. godine.

itd.); posredovanje u sprovođenju centralne državne vlasti i pravo da se bave pitanjima od opšteg zemaljskog značaja. Posle zakonske regulative 1870, 1876. i 1886. g. u Kraljevini Mađarskoj bilo je ukupno 89 municipija: 63 županija, 24 grada sa municipalnim pravom (mađarski: *törvényhatósági joggal rendelkező város*), prestonica Budimpešta i slobodan grad Rijeka sa svojim okrugom. U Hrvatsko-slavonskoj kraljevini bilo je osam županija i četiri grada sa samoupravnim pravima (Zemun, Osijek, Varaždin i Zagreb).

Prostor Ugarske 1910. godine iznosio je 325.411 kvadratnih kilometara,⁵ od čega je 42.541 km² pripadalo Hrvatskoj i Slavoniji, a 282.870 kvadratnih kilometara Kraljevini Mađarskoj. Sa tim prostranstvom Ugarska je činila nešto više od polovine Dvojne monarhije bez BiH (Austrija je imala 300.005, a BiH 51.199 km²) i bila je na sedmom mestu po veličini u Evropi bez Rusije (Msk, 1912: 1*; Kks, 1912: 38*; Sdl, 1912: XXIII).

BROJNO STANJE STANOVNIŠTVA.

Brojno stanje stanovništva Ugarske⁶ bilo je 20.886.487 žitelja, gotovo osam miliona manje od Austrije bez BiH. S tim stanovništvom Ugarska je bila peta zemlja na prostoru zapadne i srednje Evrope (Kks, 1912: 33*-35*⁷). Uvećanje broja stanovnika u odnosu na stanje iz 1869. g. iznosilo je gotovo 7,7 miliona stanovnika (58%), a u odnosu na 1900. godinu 1.631.928 duša. Primetan rast stanovništva bio je u skladu sa promenama koje su se u Ugarskoj javile od 1880. g., nakon poslednjih epidemija kolere (1866–67. i 1872–74): poboljšanje zdravstvenih i higijenskih uslova života, brže opadanje stope mortaliteta od stope nataliteta (Tóth, 2002: 26).

Rast stanovništva rezultiralo je i uvećanjem gustine stanovnika sa 59,2 na 64,2 žitelja po km². Najgušće naseljena županija bila je Varaždinska, sa 120,3 žitelja po km², a daleko ispod proseka, sa manje od 30 stanovnika, bile su županija Čik i Besterce-Nasod. Od županija na teritoriji današnje Vojvodine gustina stanovništva Sremske županije podudarala se sa zemaljskim prosekom županija (58,8 stanovnika po km²), Torontalska je bila za nijansu gušće naseljena, a Bačko-Bodroška iznad proseka (71,6). Najgušće naseljeni grad Ugarske, kao što smo i očekivali, bila je Budimpešta sa 4.538 stanovnika na km², a u našem regionu Temišvar sa 853,6 i

⁵ Popis iz 1900-te godine konstatuje površinu od 324.851 kvadratnih kilometara. Razlika od 560 kvadratnih kilometara je rezultat delom ispravki na osnovu tačnijih proračuna, a manjim delom usled ispravki granica prema Rumuniji.

⁶ Terminologija koju koristimo u ovoj studiji je u skladu sa onovremenom terminologijom i upravnom podelom: pojam Ugarske odnosi se na sve zemlje krune Svetog Stefana pod upravom mađarske i hrvatske vlade, tj. na Mađarsku, Erdelj, Hrvatsku i Slavoniju bez Dalmacije, nad kojom je administrirala bečka vlada. Pod Mađarskom se podrazumeva Mađarska, Erdelj i Rijeka, a hrvatsko-slavonske ili u mađarskoj tadašnjoj terminologiji tzv. pridružene zemlje, podrazumevaju hrvatske županije i gradove bez Dalmacije. Radi lakšeg snalaženja u ovom i ranijim popisima nazive naselja smo koristili u obliku u kojem se u popisima nalaze i koji su familijarni srpskim istraživačima.

⁷ Demografi su utvrdili da je na oblastima koje je 1910. g. obuhvatala Ugarska, osamdeset godina kasnije živelo 31,6 miliona ljudi (Rédei, 2006: 71).

Zemun sa 305,9 stanovnika po km² (prosek municipija je bio 331,6) (Msk, 1912: 2*, 25*-26*).

Rast stanovništva bilo je jedno od pitanja koje je najviše zanimalo savremene demografe, a takođe i širu javnost – i predstavljao je složen i teško rešiv problem. Realan rast stanovništva zemlje u odnosu na 1900. godinu bio je 8,5%, što je bilo primetno manje nego u prethodne dve decenije, kada je prelazio 10%. Pomenuto usporavanje rasta međutim nije proisticalo iz smanjenja prirodnog prirasta stanovništva već iz sve većeg obima emigracije. Prirodan rast stanovništva je u Ugarskoj zapravo bio veći od prethodnih decenija (u Mađarskoj 11,8% u hrvatskim oblastima čak 13,4%), ali se broj iseljenih sa 166.746 u periodu od 1900. do 1910. godine gotovo učtвороstručio na 646.540, te smanjenje realnog rasta stanovništva proističe iz te činjenice. Pomenimo, da je realna stopa rasta stanovništva u Ugarskoj bila osetno manja od one u Austriji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji i Rusiji, ali je bila već od realnog rasta stanovništva u Italiji, Francuskoj ili Španiji (Msk, 1912: 25*-26*; Hanák, 1983: 403).

Kao što vidimo emigracija je udarila vidljiv pečat na realan rast stanovništva Ugarske i izazivala je brojne diskusije u ugarskoj javnosti. Podaci popisa iz 1910. rečito svedoče o emigraciji. Za deset godina broj stanovnika Ugarske koji su živeli u inostranstvu je više nego udvostručen: sa 240.220 iz 1900. godine ta brojka je povećana čak na upečatljivih 598.219. Podaci upućuju na konstataciju da su, srazmerno stanovništvu, migratorna kretanja 1900-1910. bila življa u hrvatsko-slavonskim oblastima nego u Mađarskoj: beleži se i više stranaca (2,9% prema 1,1%) i više emigranata (5,7% prema 2,5%), a činjenica takođe jeste da su iseljenici iz hrvatsko-slavonskih oblasti (bez Dalmacije i Rijeke sa okolinom) davali 22,5% svih iseljenika (145.317 lica) iz Ugarske. Posmatrajući podatke po ugarskim municijama najviše emigranata je bilo iz oblasti leve obale Tise i ugla između reke Moriš i Tise, gde je broj iseljenih u pojedinim naseljima čak udesetostručen. Popis dalje konstatuje okolnost, da je iz županija bilo više iseljenika nego iz gradova, a manje stranac-imigranata, dok je situacija u gradovima bila obrnuta. Ujedno, u odnosu na ranija vremena, u gradovima je uočeno smanjenje broja stranaca, što su savremenici komentarisali sa izvesnim zadovoljstvom, verujući da to ukazuje na jačanje finansijsko-industrijskog razvoja na osnovi domaćih snaga (Msk, 1912: 2*-3*).⁸

⁸ Prema procenama, u doba dualizma iselilo se iz Ugarske približno 1,8-2 miliona stanovnika u SAD i 300-400.000 u Nemačku, Austriju i Rumuniju. Prema podacima državne statistike 1899-1913. legalno se iz zemlje iselilo približno 1,4 miliona lica. Od iseljenika se vratilo njih oko pola miliona. Motivi iseljenja su bili želja za zaradom ili barem sigurnom egzistencijom; mnogi su planirali da u SAD steknu uštedevinu od koje će vrativši

U većini oblasti današnje Vojvodine bio je vidan gubitak stanovništva usled migracije: realan rast stanovništva Bačko-Bodroške i Torontalske županije iznosio je sukcesivno 12,9% i 9,2%, međutim realan rast od toga bio je znatno niži: 4,7% i 0,7%. Praktično, gubitak stanovništva te dve županije usled migracije, za deset godina, iznosio je gotovo sto hiljada stanovnika. U Sremskoj županiji gubitak je bio приметно niži: 9.192, pri čemu je realan rast stanovništva bio 8,8%, a prirodni rast 10,8% (Msk, 1912: 25*-26*).

Najslabiji prirodni prirast stanovništva notiran u Ugarskoj je u uglu Tise i reke Moriš (8,2%), koji je emigracija dalje prepolovila na svega 4,2-postotni realan rast. Stanovništvo dve županije: Ličko-Krbavske i Arve znatno je opalo usled velikog obima emigracije (Msk, 1912: 1*-2*). U apsolutnim brojevima u celoj Ugarskoj najviše migranata bilo je iz Torontalske (50.354), Bačko-Bodroške (49.031) i Zagrebačke županije (35.239). Međutim, i uz tolike gubitke Bačko-Bodroška (632.560) i Torontalska županija (594.343) bile su na drugom i trećem mestu po brojnosti stanovništva iza županije Pešt-Piliš-Kiškun (1.030.836), a Subotica sa svojih 94.610 žitelja bila je na trećem mestu među ugarskim gradovima, iza Budimpešte i Segedina.

Uz sve gubitke pretrpljene usled ekonomske emigracije, stanovništvo Ugarske je ipak i dalje sasvim solidno bilo u rastu, pri čemu je najveći stvarni prirast stanovništva beležen u međurečju Dunava i Tise i na levoj obali Tise (Msk, 1912: 25*-26*). Na zemaljskom nivou stanovništvo gradova raslo je u većoj meri od stanovništva županija – međutim, ne usled većeg prirodnog rasta, već usled useljavanja iz županijskih oblasti. U gradovima sa municipalnim pravom (njih 31) stanovništvo se uvećalo za prosečnih 17,8%, u županijama za više nego upola manje: za 7,4%.⁹ Useljavanje žitelja iz sela u gradska naselja bio je markantan trend koji se može pratiti još od popisa iz 1880. godine. Ukoliko sem gradova u pravnom smislu, u gradove računamo i naselja iznad 10.000 stanovnika, koji su se brzo razvijali i imali sve više građanski karakter, možemo konstatovati da je u Mađarskoj, bez hrvatskih

---

se kući započeti svoj posao. Tri četvrtine iseljenika poticalo je iz seoskih oblasti i bili su siromašni seljaci, bereši, sluge, ostali su bili većinom industrijski radnici i nadničari. U pogledu etničkog sastava 33% činili su Mađari, 25% Slovaci, 18% Nemci, 15% Rumuni 4,5% Rusini, i svega 2,6% južnih Slovena, tj. više od dve trećine činili su pripadnici nemađarskih narodnosti. Iz vojvođanskih oblasti bilo je najviše emigranata iz Banata, zatim iz Bačke pa iz Srema. Relativno je bilo manje iseljenika iz gradova. Najviše su se iseljavali Nemci (Györe, 1992: 849-850, Hanák, 1983: 412-413).

⁹ Proces kretanja stanovništva ka gradovima i gubitak stanovnika u županijama rečito ilustruje podatak, da su gradovi na zemaljskom nivou za deset godina imali rast od 208.734 žitelja, a županije su usled prekomorske emigracije i unutrašnje migracije izgubile 855.274 duša (Msk, 1912: 2*).

oblasti, 23,7% stanovnika živelo u gradskim naseljima. Prema statističkim podacima povećanje najvećeg mađarskog grada, Budimpešte, je usporeno: stvarni prirast je sa 44,8% u periodu 1890-1900. opao na 20,2% u narednoj deceniji. Dinamiku porasta stanovništva Budimpešte nadmašilo je čak devet gradova: (Marošvašarhelj sa 30,7% Satmarnemeti sa 29,8%, Zagreb sa 29,6%, Rijeka sa 27,5%, Nađavarad sa 27,9%, Osijek sa 25,9%, Koložvar sa (23,8%), Debrecin 23,6% i Temišvar sa realnim prirastom od 22,5%). Ipak, treba da imamo na umu da je usled povećanih cena nekretnina u Budimpešti broj onih koji su se iselili u okolinu bio približan broju onih koji su se uselili u glavni grad Mađarske, kao i da je iseljavanje u pravcu jeftinijih nekretnina praktično značilo jačanje ili nastajanje naselja u okolini Budimpešte, koji su ubrzo prerasli u periferne delove samog grada, te je Budimpešta u ovo vreme sa svojim prigradskim naseljima zapravo imala približno 1,1 miliona stanovnika.

Uz pomenute gradove popisi svedoče o dinamičnom razvoju Miškolca, Đera, Pečujja i Košica – gradova koji su svoje tradicije slobodnih kraljevskih gradova, administrativnih i saobraćajnih središta uspeli spojiti sa procesom industrijalizacije. Uz njih izrastao je čitav niz gradova u novim industrijskim oblastima. Tempo razvoja starih gradova u Erdelju i Alfeldu bio je sporiji i u pogledu značajki moderne industrijalizacije manjkaviji (Hanák, 1983: 410).

Situacija u vojvođanskim gradovima bila je u skladu sa zemaljskim trendom: beleži se uvećanje broja stanovništva usled useljavanja – iako je i iz njih bilo emigranata, zbir je bio ipak pozitivan. Banatski municipalni gradovi Temišvar, Vršac i Pančevo beležili su natprosečan realan rast (22,5%, 8,6%, 9,8%) usled migracije, pri čemu je najveći priliv išao u pravcu Temišvara, čak 12.630 lica. Kao posledica useljavanja u grad (1.685 lica), Zemun je beležio gotovo šestostruko viši realan rast (13,6%) od prirodnog (2,4%). Uz prirodan prirast, broj stanovnika Subotice i Novog Sada takođe je uvećan useljavanjem u grad (3.223 i 2.655 osoba). Za razliku od pomenutih gradova u Somboru je konstatovan negativan zbir emigranata i useljenika od 282 lica. Realan rast stanovnika u Subotici, Novom Sadu i Somboru iznosio je sukcesivno 13,9, 14,7 i 3,8 odsto. Primetimo, da je useljavanje u gradove bilo dobro došlo usled prilično niskog prirodnog priraštaja u njima (Msk, 1912: 25*-26*).

Ekonomska emigracija dobila je kod savremenika širok publicitet i ozbiljno je zabrinjavala javne delatnike, međutim činjenica jeste da je od nje karakterističnija bila unutrašnja migracija: popis iz 1910. beleži 5,5 miliona stanovnika koji su se u prethodnim decenijama preselili iz svog rodnog u neko drugo mesto – obično u gradska naselja u svojoj ili udaljenijoj županiji (od njih 2,2 miliona migriralo je tokom 1900-1910.). Ukoliko znamo da su ukupni gubici kroz emigraciju od 1869. g. premašili dva miliona, a broj imigranata se kretao između trista i četiristo hiljada, tek

onda stičemo sliku o obimu migracija u Ugarskoj tokom perioda dualizma (Györe, 1992: 844, Hanák, 1983: 412-413).

Od ukupnog broja stanovnika 1910. njih 141.743 služilo je u vojsci Austro-Ugarske, što je za 9.524 više nego deset godina ranije. Pri tome, nesrazmerno veći broj vojnika poticao je iz slavonsko-hrvatskih oblasti, što se objašnjava činjenicom da je zbog ratne opasnosti iz 1909. g. više vojnika dignuto iz oblasti koje su bile direktno ugrožene (Msk, 1912: 1*).

Popis iz 1910. godine konstatuje 278.130 stranaca sa boravištem u Ugarskoj, što je bilo za 32.586 (13,3%) više nego deset godina ranije. Ipak, to uvećanje bilo je znatno umerenije nego u prethodnom desetleću, kada je iznosio 58.000 duša. Na osnovu analize detaljnih podataka popisa se čini da je pravac useljavanja stranaca bio u vezi sa popunjavanjem praznina nastalih intenzivnim iseljavanjem iz određenih oblasti, te je u njima i bilo srazmerno najviše imigranata. Tako je uz Budimpeštu, koja je privlačila migrante brojnim radnim mestima i sjajem pravog evropskog velegrada, najviše useljenika bilo u pojedinim županijama u severnim regijama Ugarske, u koje su se useljavali pretežno rimokatolici ili unijati iz Galicije (Msk, 1912: 2*).

Rodna i starosna struktura stanovništva

U pogledu rodne strukture stanovništva popis je registrovao bitnu promenu dotadašnje tendencije: ranijih decenija broj muškaraca je sustizao broj žena, ali je od 1900. do 1910. taj balans izmenjen u korist žena – što se takođe objašnjava povećanim obimom prekomorske emigracije. Smanjivanje broja muškaraca u ukupnom stanovništvu bilo je s time više vredno pažnje, da je njihov broj u prirodnom priraštaju iz godine u godinu nadmašio broj ženske dece. Na vezu između većeg broja žena i emigracije ukazuje činjenica da je najveća nesrazmera notirana upravo u municipijama sa najvećim obimom emigracije (županije Arva, Lipto, Trenčen, Abauj-Torna, Šaroš, Ung, Zemplen, Modruš i Rijeka) u kojima je na 1.000 muškaraca dolazilo više od 1.100 žena. Slična je bila situacija na nivou hrvatsko-slavonskih oblasti: dok je ovde u proseku 1900-te godine bilo više muškaraca od žena – na 1.000 muškaraca dolazilo je 998 žena – dotle se do 1910. g. situacija korenito promenila i na 1.000 muškaraca dolazilo je 1.045 žena (Msk, 1912: 3*).

Popis je takođe uočio slučajeve koji su se razlikovali od opšte tendencije: bilo je dosta županija sa više muškaraca od žena, pri čemu se radilo o oblastima u kojima je boravilo više vojske, u koje je zbog privrednih razloga (posao u industriji ili rudarstvu) stizalo više muškaraca ili odakle je migracija žena bila izraženija. Iz sličnih razloga i u gradovima je postojao uravnoteženiji odnos među polovima – u

zemaljskom proseku u gradovima na 1.000 muškaraca dolazilo je u proseku 1.005 žena, a u županijama 1.021 (Msk, 1912: 3*).

Što se tiče županija na tlu današnje Vojvodine možemo konstatovati da u Bačko-Bodroškoj i u Torontalskoj županiji prekobrojnost žena nije dostizao zemaljski županijski prosek (1.019 i 1.017 žena na 1.000 muškaraca), kao i da je u Sremskoj županiji živelo više muškaraca od žena (na 1.000 dolazilo je svega 972 žena). Od vojvođanskih municipalnih gradova u Zemunu, Pančevu i Subotici bilo je manje žena od muškaraca (859, 973 i 998 žena na 1.000 muškaraca), dok je u Novom Sadu (1.048), Somboru (1.038) i Vršcu (1.026) postojao disbalans u korist žena (Msk, 1912: 28*).

Što se tiče starosne strukture stanovništva Ugarske, jedva da je bilo razlike u odnosu na prethodni zemaljski popis. Ono što je ipak vidljivo, bilo je povećanje srazmere žitelja iznad 60 godina (sa 7,6% na 8,2%) i smanjenje broja dece ispod 6 godina (sa 16,0% na 15,5%). Prvo je bilo u vezi sa poboljšanjem higijenskih i zdravstvenih uslova života, a drugo sa smanjenjem broja novorođene dece. U smislu starosne strukture bilo je dosta razlike u gradovima u odnosu na zemaljski prosek i u odnosu na županije. Produktivno stanovništvo (20-39 godine života) u županijama bilo je zastupljeno sa 26,5%, a u gradovima sa 36,2%, štaviše u industrijski najrazvijenijim gradovima taj odnos je bio viši, npr. u Budimpešti iznosio je 41% (Msk, 1912: 4*).

U vezi sa srazmerom produktivnog stanovništva podaci popisa svedoče o tome da su Bačko-Bodroška, Torontalska i Sremska županija bile blago iznad ugarskog proseka županija, ali i da su se svi vojvođanski municipalni gradovi nalazili ispod ugarskog proseka gradova (Msk, 1912: 31*-32*).

Po pitanju strukture porodičnog statusa jedva da ima razlike 1910. godine u poređenju sa onim iz 1900. godine: procenat neoženjenih i neudatih bio je 53,6%, srazmera onih u bračnoj zajednici u oba popisa iznosila je 40,2%; odnos udovica i udovaca bio je 6,2%, a razvedenih 0,2% (u apsolutnim brojevima 39.342). U Baranji koja je bila poznata po običaju ranog stupanja u brak procenat oženjenih/udatih iznosio je rekordnih 49,7%, a u Ličko-Krbavskoj županiji, odakle je emigracija bila izrazita, iznosila je svega 34,2%. Zapravo, negativan uticaj iseljavanja uočljiv je i na široj skali: broj brakova smanjen je u onim oblastima iz kojih je bilo najviše emigranata. I u ovom slučaju konstatovana je razlika između gradova i županija: bilo je znatno više neudatih/neoženjenih, a znatno manje bračnih parova u gradovima nego u provincijskom delu zemlje (Msk, 1912: 5*).

U vojvođanskim županijama postojala je dobra volja za sklapanjem brakova primetno iznad proseka, a do razvoda je u Torontalskoj i Sremskoj županiji dolazilo u meri koja se podudarala sa ugarskim prosekom, a u Bačko-Bodroškoj čak

ispod proseka. Od gradova u Subotici, Somboru i Vršcu srazmera lica u bračnoj zajednici bila je iznad zemaljskog proseka, dok je u Pančevu, Novom Sadu, Temišvaru i naročito u Zemunu (34,9%) bio ispod proseka. Po pitanju razvoda prednjačili su Pančevo, Zemun (u oba slučaja 0,8%), za kojima su sledili Temišvar i Novi Sad (0,4%), Sombor (0,3%), Vršac (0,2%) i Subotica (0,1%) (Msk, 1912: 33*-34*).

ETNIČKA PRIPADNOST STANOVNIŠTVA

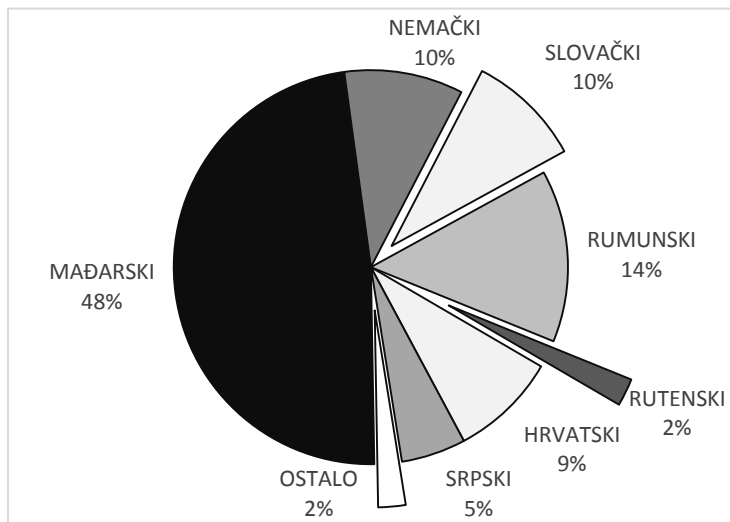
U popisu iz 1910. godine nije traženo izjašnjavanje po nacionalnoj osnovi, već o maternjem jeziku, a maternjim jezikom se smatrao „jezik koji smatrate vašim, jezik koji najradije i najčešće koristite“ (Buday, 1911: 465). Ti podaci su najbliži, iako po svoj prilici ne i podudarni, sa etničkom pripadnošću stanovnika. U obzir su uzimani samo živi jezici, a pošto hebrejski nije smatran takvim, hebrejski jezik nije bilo moguće upisati kao maternji.¹⁰ Teškoće za precizno utvrđivanje etničke strukture stanovništva stvara i okolnost da popis nije vršen po istoj metodologiji na nivou cele Austro-Ugarske, barem kada se radi o stanovništvu sa srpskim i hrvatskim maternjim jezikom. U Ugarskoj je razlikovan srpski od hrvatskog jezika, a u austrijskom delu Srbi i Hrvati su podvođeni pod kategoriju stanovnika sa srpskohrvatskim maternjim jezikom.

1. Tabela. Struktura stanovništva Ugarske po maternjem jeziku prema popisu stanovništva iz 1910. godine

	<i>MADARSKI</i>	<i>NEMAČKI</i>	<i>SLOVAČKI</i>	<i>RUMUNSKI</i>	<i>RUSINSKI</i>	<i>HRVATSKI</i>	<i>SRPSKI</i>	<i>OSTALO</i>	<i>UKUPNO</i>
<i>MADARSKA</i>	9.944.627	1.903.357	1.946.357	2.948.186	464.270	194.808	461.516	401.412	18.264.533
<i>HRVATSKA I SLAVONIJA</i>	105.948	134.078	21.613	846	8.317	1.638.354	644.955	67.843	2.621.954
<i>UKUPNO</i>	<i>10.050.575</i>	<i>2.037.435</i>	<i>1.967.970</i>	<i>2.949.032</i>	<i>472.587</i>	<i>1.833.162</i>	<i>1.106.471</i>	<i>469.255</i>	<i>20.886.487</i>

¹⁰ Štaviše, detaljno uputstvo propisuje da kod „...osoba jevrejske veroispovesti koji u pojedinim oblastima zemlje koriste mešanjem sa hebrejskim iskvareni nemački jezik, tzv. žargon, maternjim jezikom treba naznačiti nemački“ (Msk 1911, 497).

1. Dijagram Struktura stanovništva Ugarske po maternjem jeziku prema popisu iz 1910. godine, izražena u procentima

Na osnovu gornje tabele i dijagrama vidi se da su nešto više od 48% stanovnika Ugarske činili žitelji mađarskog maternjeg jezika. Pri tome bez hrvatsko-slavonskih oblasti, u samoj Mađarskoj, Mađari su činili apsolutnu većinu od 54,5%. Takođe je uočljivo, da su približno tri četvrtine stanovnika činili su narodi ne slovenskog porekla: Mađari, Rumuni i Nemci – za razliku od austrijskog dela Monarhije u kojoj su Sloveni činili više od 60% stanovnika. Slično, u austrijskom delu Monarhije nemački je maternjim jezikom smatrao manji deo stanovništva nego mađarski u Ugarskoj (35,6%). U Ugarskoj posle Mađara, Rumuna i Nemaca najbrojniji su bili Slovaci, Hrvati pa Srbi, dok su 2% stanovnika činili manje jezičke zajednice, pre svega Roma (121 hiljada), Bunjevaca, Šokaca, Dalmatinaca, Bošnjaka (93 hiljada), Venda i Slovenaca (88 hiljada), Čeha i Moravljana (64 hiljada), Poljaka (41 hiljada), Italijana (33 hiljade), Bugara (23 hiljada) i drugih (npr. Turaka 306 i Grka 194) (Msk 1916, 117-120).

Pri razmatranju jezičke strukture stanovništva ne smemo smetnuti s uma, da su austrougarski Jevreji svojim maternjim jezikom označavali mađarski, nemački ili eventualno neki drugi jezik. O njihovom brojnom stanju svedoče rezultati popisa na osnovu verske pripadnosti, koji konstatuju 932.458 judaista (odnosno *izraelita* po onovremenoj terminologiji) u Ugarskoj i njih 1.313.698 u Austriji (Msk, 1912: 5*, 8*, Kks, 1912: 54*). Ta okolnost upućuje na postojanje populacije sa dvostrukim identitetom, sa vezivanjem istovremeno za dve etničke i kulturne zajednice: u slučaju

Austrije možemo razmišljati o jevrejsko-nemačkom u slučaju Ugarske o jevrejsko-mađarskom identitetu.

Upoređujući jezičke podatke popisa sa onima iz 1900. godine uočava se nekoliko glavnih tendencija. Pre svega, uočljiv je porast srazmere Mađara od 15%, što je znatno prelazilo zemaljski prosek realnog uvećanja stanovnika u istom razdoblju. Natprosečan rast primećujemo još samo kod Rusina i Hrvata (ovih poslednjih samo na teritoriji Slavonije i Hrvatske). Broj Srba i Rumuna povećavao se ispod proseka (5,5% i 5,3%), a broj Nemaca i Slovaka se smanjio. Izričit porast jezičkih zajednica podvedenih pod ostalo (18%) samo je delimično u vezi sa stvarnim rastom njihovog broja, a više u vezi sa poboljšanim metodama popisa i s time, da su Romi uopšteno, Poljaci u županiji Arva, a Šokci u Baranji puno tačnije prebrojani nego ranijih godina. U stvarnosti prirast tih etničkih zajednica bio je dosta nizak (Msk, 1912: 5*).

Popisu savremeni mađarski statističari, političari i sama javnost bili su prijatno iznenađeni značajnim uvećanjem broja i srazmere Mađara u stanovništvu zemlje: od ukupnog prirasta stanovništva u Ugarskoj 80% otpadalo je na Mađare; od šezdeset tri mađarske županije Mađari su imali apsolutnu većinu u trideset, a relativnu većinu u još četiri županije; udeo Mađara je u Ugarskoj sa 45,4% 1910. godine porastao na 48,1%, a u samoj Mađarskoj sa 51,4% na 54,5%. Takav, troprocentni porast udela Mađara nije zabeležen od 1880. kada se u popisima počeo iskazivati sastav stanovništva po maternjem jeziku. U ugarskim municipalnim gradovima srazmera Mađara se sa 69,1% popela na 73,7% (Msk, 1912: 6*).

Posmatrano po regijama možemo konstatovati da je broj i udeo Mađara najviše rastao na levoj obali Dunava, u međurečju Dunava i Tise (tu je porastu znatno doprinela asimilacija velikog broja Nemaca u Budimpešti i njenoj okolini). Od municipija najveći porast zabeležen je u Zemunu (164,4%), u županiji Turoc (154,6%) i u Rijeci (128,5%). Sem ovih bilo je još deset municipija gde je srazmera Mađara za deset godina porasla 50-100 odsto. Popis beleži i od glavne tendencije suprotne promene: u šest municipija (Baja, Hodmezevašarhelj, Kečkemet, Bihar, Haromsek, u županiji Maroš-Torda) došlo je do smanjenja srazmere Mađara u ukupnom stanovništvu (Msk, 1912: 6*-7*).

Konstatovani veliki porast broja mađarskih žitelja u periodu 1900-1910. objašnjava se sa nekoliko okolnosti. Jedan od značajnih uzroka bila je činjenica da je u posmatranom razdoblju prirodni prirast Mađara bio veći od drugih naroda. Određenu ulogu igrao je i srazmerno veći obim prekomorskog ekonomskog iseljavanja Nemaca i Slovaka od Mađara. Dalje, važnu stavku čini dobrovoljna asimilacija pripadnika nemađarskih narodnosti, pre svega u gradovima, gde su se među Mađare pretežno asimilovali Jevreji, Nemci i Slovaci. Sem gradova asimilacija

pripadnika nemađarskih narodnosti odigravala se u oblastima sa pretežno mađarskom većinom i na etnički mešovitim oblastima, dok gotovo da i nije postojala (ili je čak imala obrnuti smer) u oblastima sa pretežno nemađarskim stanovništvom. Važno je imati na umu, kako su se Jevreji u jezičkom smislu u posmatranom razdoblju asimilirali pre svega među Mađare, a u manjoj meri među Nemce (Msk, 1912: 6*, 8*). S druge strane, Nemci su u Mađarskoj u prvim godinama dvadesetog veka beležili pad od gotovo sto hiljada duša, pri čemu pretpostavljamo da je sem smanjenog prirodnog priraštaja Nemaca i njihove prekomorske emigracije, tome kumovala i okolnost da je određen broj Jevreja umesto nemačkog počeo da se izjašnjava u korist mađarskog maternjeg jezika. Slično Nemcima i broj Slovaka se za deset godina smanjio – na ispod dva miliona. Pri tom je njihov broj u nekim municipijama, ipak, rastao (Vršac, Pančevo, Đer, Mošon, Silađ, Bihar, županija Torontal) (Msk, 1912: 7*).

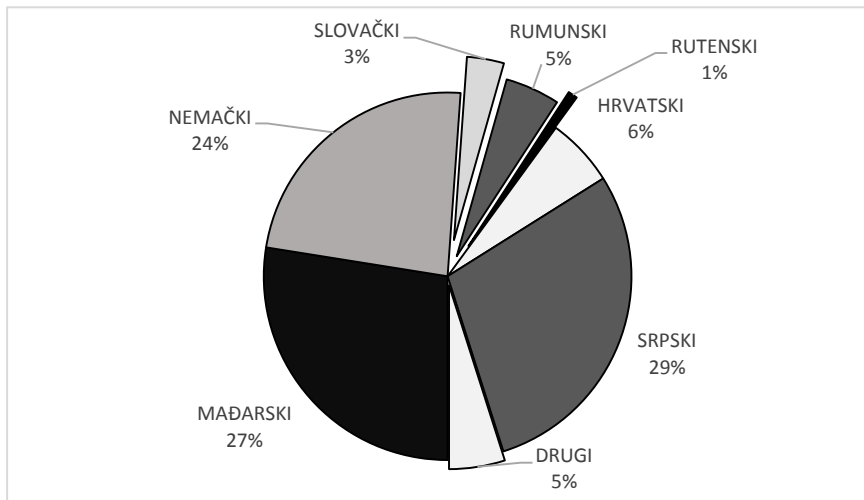
Popis pruža dosta zanimljivu sliku o jezičkoj strukturi stanovništva današnje Vojvodine. Pri analizi smo se ograničili na podatke vojvođanskih municipija, bez svođenja podataka popisa na današnju teritoriju AP Vojvodine: tri županije i šest municipalnih gradova. Ti gradovi su u popisu izdvojeni iz teritorija županija na kojima su se inače nalazile. Obuhvaćena teritorija je od današnje AP Vojvodine, ali ipak, pokriva pretežan njen deo i obuhvatala je 1910. godine ukupno 1.848.108 stanovnika. Svesni smo da zbog razlike u teritorijalnom opsegu podaci ne oslikavaju potpuno tačnu situaciju na današnjim prostorima Vojvodine, ali svakako pružaju uvid u glavne karakteristične crte etničkih odnosa toga doba.

2. Tabela. Struktura stanovništva vojvođanskih municipija po maternjem jeziku 1910. godine (Msk, 1912: 35*-36*)

	MADARSKI	NEMAČKI	SLOVAČKI	RUMUNSKI	RUSINSKI	HRVATSKI	SRPSKI	DRUGI	UKUPNO
BAČKO-BODROŠKA Ž.	267.714	178.950	28.501	189	10.400	520	117.854	28.432	632.560
TORONTALSKA Ž.	125.041	158.312	15.899	86.168	10	4.068	191.036	13.809	594.343
SREMSKA Ž.	27.523	61.527	13.706	511	4.634	103.998	177.456	7.748	397.103
SUBOTICA	55.587	1.913	100	60	7	39	3.514	33.390	94.610
NOVI SAD	13.343	5.918	1.453	83	332	621	11.594	246	33.590
SOMBOR	10.078	2.181	38	28	15	83	11.881	6.289	30.593
VRŠAC	3.890	13.556	127	879	9	38	8.602	269	27.370
PANČEVO	3.364	7.467	244	769	1	135	8.714	114	20.808
ZEMUN	1.999	6.559	135	76	8	2.200	5.653	501	17.131
UKUPNO	508.539	436.383	60.203	88.763	15.416	111.702	536.304	90.798	1.848.108

Ukoliko posmatramo prosek pomenutih samoupravnih teritorija dobijamo impresivnu sliku. Pripadnici tri naroda, Srbi, Mađari i Nemci činili su 80% stanovnika vojvođanskih oblasti, pri čemu je njihova srazmera u ukupnom broju stanovnika bila istog reda veličine i kretala se od 24 do 29 odsto. Druga konstatacija jeste da su neslovenski narodi činili barem 56% stanovnika, a razni slovenski oko 44% stanovnika, što je više išlo u prilog slovenskim narodima od udela u celokupnom stanovništvu Ugarske (28%). U odnosu na zemaljski prosek, na vojvođanskim prostorima bila je znatno veća srazmera Nemaca i Srba, a dosta manji udeo Mađara, Rumuna i Slovaka. Prisustvo Jevreja u jezičkoj strukturi nije vidljivo, kao ni postojanje prilično velikog broja bačkih, subotičkih i somborskih Bunjevaca i Šokaca – koji su sakriveni unutar kategorije „drugi“. No i bez toga je očito, da je regija imala izrazito višenacionalni karakter sa dominantnom ulogom Srba, Mađara i Nemaca (i dodajmo – Jevreja) u njenom društvenom, privrednom političkom i kulturnom životu (Msk, 1912: 35*-36*).

2. Dijagram. Struktura stanovništva teritorije današnje Vojvodine po maternjem jeziku, na osnovu podataka popisa stanovništva iz 1910. godine (Msk, 1912: 35*-36*).

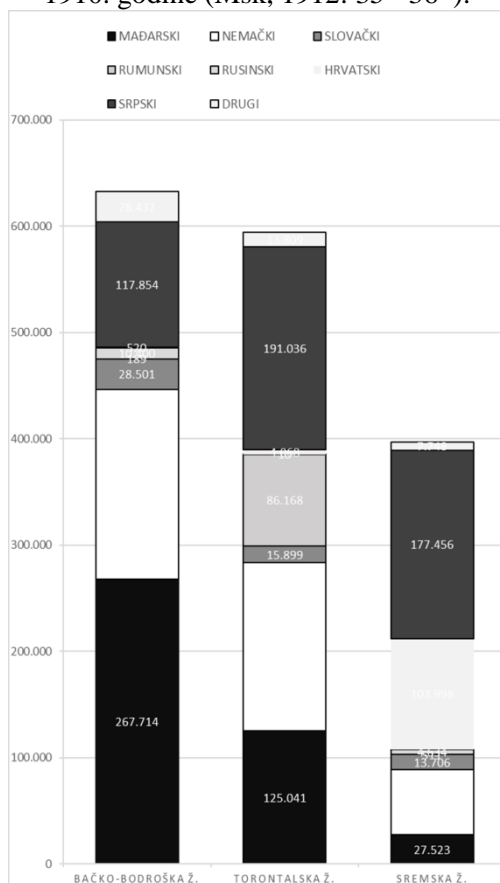

Na osnovu donjih dijagrama jasno je uočljivo koliko su pojedine oblasti koje čine današnju Vojvodinu u jezičko-etničkom smislu bile različite. Bačka je imala mađarsku relativnu većinu (42%), pri čemu su oni zajedno sa Nemicima činili nešto više od 70% stanovnika. Značajan je bio udeo Srba u stanovništvu, a primetna je i srazmera Slovaka, Rusina i “drugih” koja je prevazilazila njihov udeo u stanovništvu

ostalim županija. Torontalska županija pokazuje donekle drugačiju sliku. Ona je imala najviše ravnomernu etničku strukturu: iako su Srbi činili relativnu većinu od 32%, Nemci, Mađari i Rumuni su takođe bili zastupljeni u znatnoj srazmeri i činili su ukupno preko 60% stanovnika. Oblast sa slovenskom većinom predstavljala je Sremska županija: Srbi su činili relativnu većinu od 45%, a značajnu jezičko-etničku zajednicu predstavljali su Hrvati (26%). U Sremskoj županiji egzistiralo je relativno značajno stanovništvo sa nemačkim maternjim jezikom (15%) i najmanja zajednica Mađara od svih županija (7%). Slovaci su bili приметni u svim županijama, dok su Rumuni u većem broju živeli samo u Torontalskoj županiji (Msk, 1912: 35*-36*).

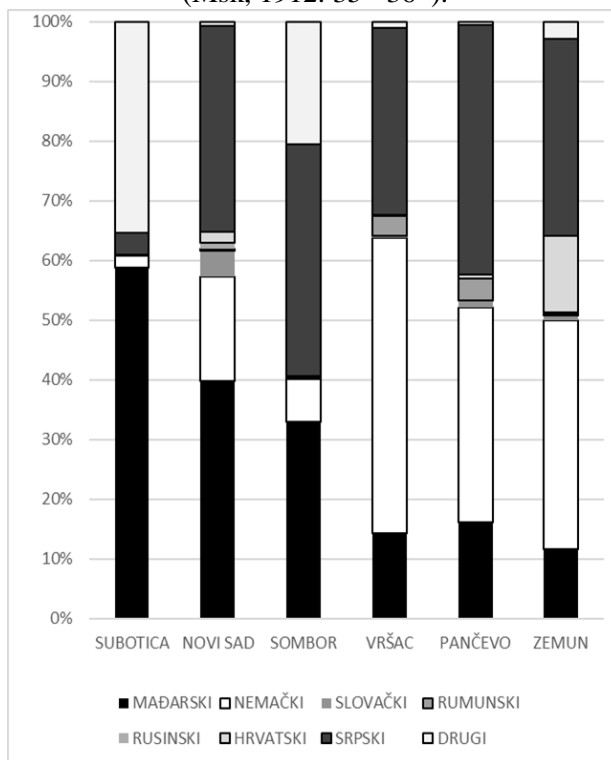
3. Dijagram. Struktura stanovništva vojvodanskih županija po maternjem jeziku 1910. godine (Msk, 1912: 35*-36*).

Dvanaest posto, odnosno, 224.102 duša sa posmatranih vojvodanskih oblasti živelo je u 6 municipalnih gradova (12,1%). Od tog broja preko osamdeset osam

hiljada bili su Mađari i gotovo pedeset hiljada Srbi. Karakteristična crta municipalnih gradova bila je okolnost da je sem Sombora, u ostalim gradovima nemačko-mađarsko stanovništvo dostizalo ili prelazilo 50%. Mađari su predstavljali preko 30% stanovnika nekadašnjih kraljevskih gradova Subotice, Sombora i Novog Sada, dok su u ostalim municipijama bili zastupljeni sa udelom između deset i dvadeset odsto. Srbi su sem Subotice, svugde živeli u srazmeri koja je prelazila 30%, u Somboru i Zemunu njihov udeo se kretao oko 40%. Nemaca je u Zemunu i Pančevu bilo u srazmeri od oko 30% u Vršcu blizu 40%, a u kraljevskim gradovima u manjem procentu od spominjanih (Msk, 1912: 35*-36*).

4. Dijagram. Struktura stanovnika vojvođanskih municipalnih gradova 1910. godine (Msk, 1912: 35*-36*).

Zadovoljstvo mađarske javnosti, uzrokovano porastom srazmere Mađara u ukupnom stanovništvu Ugarske, donekle je pomutilo pitanje udela onih koji su iz redova nemađarskih naroda govorili mađarski jezik: svega 1.939.987 (17,9% na

nivou Ugarske, a bez hrvatsko-slavonskih oblasti 22,5%) (Msk, 1912: 7*).¹¹ Pomalo iznenađuje činjenica da pretežna većina nemađarskih stanovnika Mađarske nije smatrala neophodnim znanje mađarskog jezika za život u Mađarskoj. Utoliko više, da je taj jezik bio i službeni jezik Mađarske i da je 18. zakonski članak iz 1879. godine propisivao uvođenje mađarskog jezika kao predmeta u školama sa nemađarskim nastavnim jezikom; odnosno propisivao je da svi nastavnici u nemađarskim narodnim školama imaju obavezu da nauče mađarski jezik. Čini se da taj zakon nije striktno sproveden, s obzirom da je 11 godina kasnije bilo još preko 2.000 nastavnika koji nisu poznavali službeni jezik države i 2.400 narodnosnih škola u kojima učenje mađarskog jezika nije doneo gotovo nikakav rezultat. Pokazalo se da je učenje mađarskog bilo efikasno samo u gradovima ili u mešovitim sredinama u kojima su učenici imali priliku da se u svakodnevnom životu sretnu sa mađarskim jezikom. U pretežno nemađarskim regijama gde to nije bio slučaj, deca i nisu naučila mađarski jezik (Katus 2015). Podaci popisa upravo potvrđuju ovu konstataciju: poznavanje mađarskog jezika bilo je u srazmeri sa mogućnošću živog kontakta s tim jezikom. Ovakvo stanje pak dovodi u pitanje konstataciju o sprovođenju nasilne mađarizacije u doba dualizma. Istina, mađarski onovremeni analitičari su voleli isticati određeni napredak u poznavanju mađarskog jezika u odnosu na podatke prethodnog popisa stanovništva: tada je u Mađarskoj mađarski jezik poznavalo 16,9% pripadnika nemađarskih narodnosti, a na nivou Ugarske 13,5%. Pada u oči nizak odnos poznavalaca mađarskog jezika u hrvatskim oblastima (2,6% 1910. godine) – što je verovatno u vezi sa činjenicom da je učenje mađarskog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji bilo moguće samo u ličnom kontaktu sa poznavaočima mađarskog – pošto se u školama nije učio (Msk, 1912: 7*).

Srazmera onih koji su u Ugarskoj 1910. govorili mađarski, bilo kao maternji bilo kao jezik društvene sredine, za deset godina porastao je za 4,5% (sa 52,9% na 57,4%), što ipak nije bez značaja. Industrijska zanimanja, uslužne delatnosti, izražen kulturni život, intenzivniji društveni život i mađarska društvena okolina učinili su da je u municipalnim gradovima taj odnos bio daleko veći: 85,1% i bila su samo tri grada (Rijeka, Vršac i Pančevo) u kojima poznavaoči mađarskog jezika nisu bili u apsolutnoj većini. Primetimo, da je u Rijeci broj onih koji su govorili mađarski jezik za deset godina porastao sa 4.595 čak na 10.737 (Msk, 1912: 7*-8*).

---

¹¹ U rubriku pod naslovom „Jezici koje govorite sem vašeg maternjeg” trebalo je uneti jezike koje je ispitanik govorio na nivou koji je bio dovoljan da vodi razumljivu komunikaciju sa osobama drugog maternjeg jezika, u skladu sa svojim životnim okolnostima (Msk 1911, 497).

3. Tabela. Poznavanje mađarskog jezika u vojvođanskim oblastima 1910. godine
(Msk, 1912: 42*-43*)

	BAČKO- BODROŠKA Ž.	TORONTALSKA Ž.	SREMSKA Ž.	SUBOTICA	NOVI SAD	SOMBOR	VRŠAC	PANČEVO	ZEMUN
GOVORI MAĐARSKI	56,8	36,5	10,8	80,4	64,5	52,2	39,5	44,1	21,8
NEMAĐARI KOJI GOVORE MAĐARSKI	24,2	19,5	4,2	52,6	41,1	28,8	29,5	33,4	10,9

Mala srazmera pripadnika nemađarskih narodnosti koji govore službeni jezik države karakterisala je i vojvođanske oblasti: U Bačko-bodroškoj i Torontalskoj županiji kretao se oko proseka Mađarske, a u Sremskoj županiji, koja je pripadala Hrvatskoj, taj odnos je bio izrazito nizak. Slična je bila situacija u vojvođanskim gradovima u kojima je poznavanje mađarskog bilo ispod mađarskog proseka. Mađarski savremenici su se mogli samo tešiti činjenicom, da je u odnosu na 1900-tu godinu u svakoj municipiji ipak vidljivo širenje poznavanja mađarskog jezika od nekoliko postotaka (Msk, 1912: 42*-43*).

RELIGIJSKA PRIPADNOST STANOVNIŠTVA

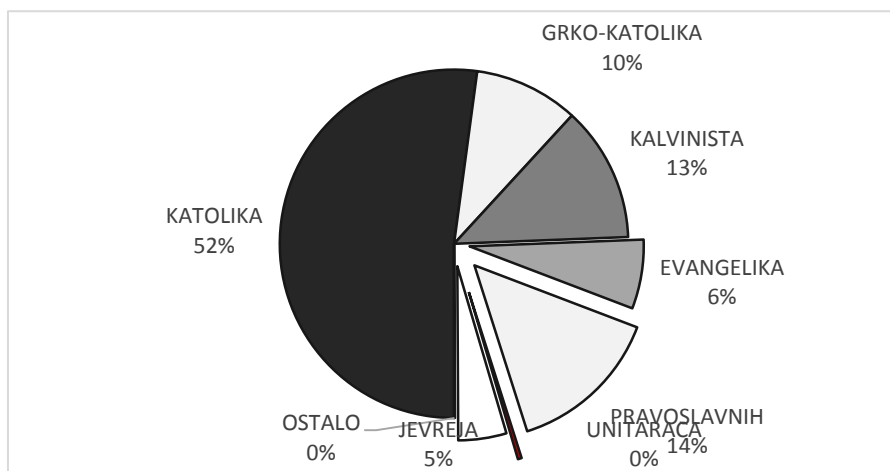
U pogledu verske strukture stanovništva Ugarske nema primetnijih promena u odnosu na stanje iz 1900-te godine, štaviše rezultati popisa potvrđuju tendenciju koja je bila uočljiva od ranijih popisa. Konkretnije, reč je o blagom povećanju udela rimokatolika, grko-katolika i judaista u ukupnom stanovništvu, pri čemu je srazmera drugih veroispovesti bila u opadanju – pre svega luterana i pravoslavnih. Te promene bile su uzrokovane različitim stepenom prirodnog priraštaja, rastom broja mešovitih brakova, prelascima s jedne na drugu konfesiju, ali i posledicama ekonomske emigracije u SAD (Msk, 1912: 8*). Sem ugla Moriša i Tise i desne obale Tise, odakle su se brojni nemački rimokatolici iselili, srazmera katolika je bila u veoma blagom porastu u celoj Ugarskoj. Na zemaljskom nivou udeo Jevreja u ukupnom broju vernika se uvećavao, pri čemu je popis konstatovao njihovo snažno kretanje ka gradovima. Usled tog procesa u županijama je u proseku njihov procenat opadao, štaviše, u nekim oblastima (zapadna Ugarska, Alfeld) vidljivo je i smanjenje apsolutnog broja Jevreja. Kod kalvinista popis takođe beleži intenzivnu migraciju prema gradovima, gde se njihova srazmera od 1900. g. povećala čak više nego srazmera Jevreja. S druge strane, gotovo u svim županijskim oblastima Mađarske udeo kalvinista se smanjivao. Srazmera luterana se takođe smanjivala, ali u njihovom slučaju umanjenje je bilo izrazitije u

gradovima nego u županijama. Pravoslavni su u odnosu na 1900-tu godinu ojačali svoje pozicije na levoj obali Tise, ali je njihova srazmera blago opala na desnoj obali te reke, kao i u međurečju Dunava i Tise i u Erdelju, a u gradovima su zadržali svoje ranije položaje (Msk, 1912: 8*-9*).

4. Tabela. Broj pripadnika pojedinih konfesija Ugarske prema popisu iz 1910. godine

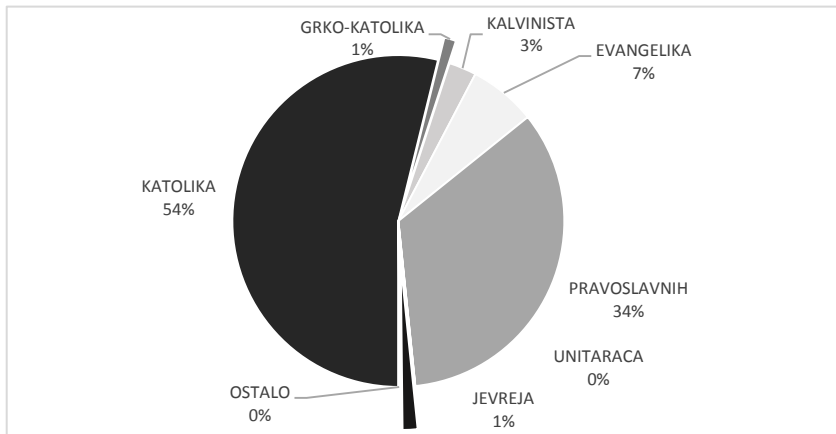
	KATO-LIKA	GRKO-KATOLIKA	KALVINISTA	EVANGELIKA	PRAVOSLAVNIH	UNITARACA	JEVREJA	OSTALO
MAĐARSKA	9.010.305	2.007.916	2.603.381	1.306.384	2.333.979	74.275	911.227	17.066
HRVATSKA I SLAVONIJA	1.877.833	17.592	17.948	33.759	653.184	21	21.231	386
UKUPNO	10.888.138	2.025.508	2.621.329	1.340.143	2.987.163	74.296	932.458	17.452

5. Dijagram. Srazmera pripadnika pojedinih konfesija u ukupnom stanovništvu Ugarske prema popisu iz 1910. godine

Verska struktura stanovništva teritorije današnje Vojvodine je u odnosu na ugarski prosek pokazivao određene lokalne specifičnosti. Pri tome i na vojvođanskim prostorima pretežan deo stanovništva činili su katolici, ali je srazmera grko-katolika bila приметно niža od ugarskog. Slično, u našim oblastima u proseku bilo je dosta manje kalvinista i luterana – u korist pravoslavnih, koji su sa 34% predstavljali drugu po veličinu versku zajednicu. Udeo Jevreja bio je višestruko niži od zemaljskog proseka (Msk, 1912: 44*-45*).

6. Dijagram. Verska struktura vojvođanskog stanovništva 1910. godine (Msk, 1912: 44*-45*).

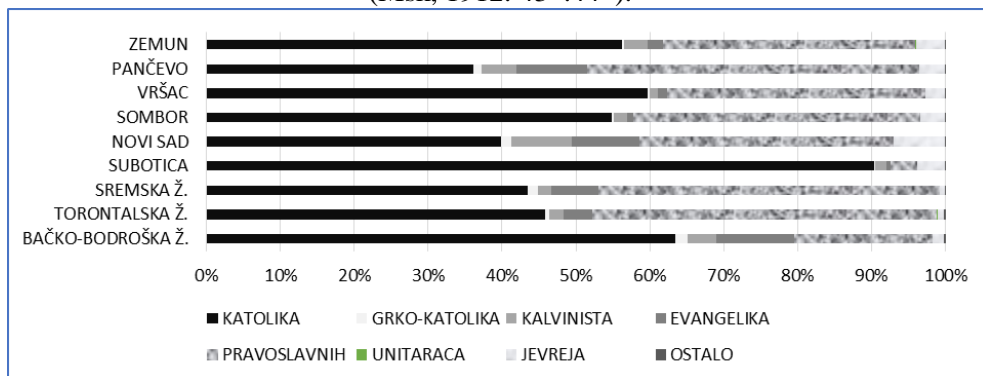

Posmatrajući verski sastav po vojvođanskim municijama jasno se uočava katoličko-pravoslavni karakter uz приметno prisustvo protestanta i Jevreja. Pri tome ukupna srazmera katolika i protestanta svugde prelazi pedeset odsto. Najviše Jevreja u apsolutnim brojevima bilo je u Bačkoj i Torontalskoj županiji, a srazmerno ukupnom stanovništvu, u Novom Sadu, Subotici, Somboru, Pančevu i Zemunu.

5. Tabela. Religijska struktura vojvođanskog stanovništva 1910. godine (Msk, 1912: 43*.44*)

	KATO-LIKA	GRKO-KATOLIKA	KALVINISTA	EVANGELIKA	PRAVOSLAVNIH	UNITARACA	JEVREJA	OSTALO	
BAČKO-BODROŠKA Ž.	401.187	10.963	24.602	66.009	118.764	48	9.271	1.716	632.560
TORONTA-LSKA Ž.	272.283	3.603	11.556	22.926	277.281	108	5.408	1.178	594.343
SREMSKA Ž.	172.506	5.667	6.974	25.570	183.156	1	3.098	131	397.103
SUBOTICA	85.445	152	1.420	511	3.486	6	3.539	51	94.610
NOVI SAD	13.383	458	2.751	3.089	11.553	3	2.326	27	33.590
SOMBOR	16.796	73	543	257	11.880	6	1.017	21	30.593
VRŠAC	16.336	83	314	333	9.544	4	743	13	27.370
PANČEVO	7.510	225	993	1.979	9.361	7	706	27	20.808
ZEMUN	9.634	55	538	357	5.851	6	681	9	17.131
	995.080	21.279	49.691	121.031	630.876	189	26.789	3.173	1.848.108

6. Dijagram. Konfesionalni sastav vojvođanskih municipija 1910. g. u procentima (Msk, 1912: 43*.44*).

OBRAZOVANOST STANOVNIŠTVA

Najvažniji pokazatelj obrazovanosti stanovništva bio je i ostao nivo pismenosti. U tom smislu stanovništvo Ugarske je za deset godina primetno napredovalo. Iako je situacija po raznim regijama i gradovima Ugarske bila prilično šarena, ukupno 11.774.697 pismenih (56,4% ukupnog stanovništva) ipak je značio primetan rast (7%) u odnosu na stanje 1900. godine. Bolja je srazmera pismenih u starosnoj kategoriji iznad 6 godina: 66,7%, pri čemu su pismeni u Mađarskoj činili 68,7%, a u Hrvatsko-slavonskom kraljevstvu dosta manje (52,6%), iako je poboljšanje prema ranijem stanju (44,4%) i ovde bilo vidno. Gradovi su i po pismenosti prednjačili sa 85,4% pismenih stanovnika iznad 6 godina starosti (županije 64,2%). Najviše je bilo pismenih u Šopronu (95%), a zatim u Budimpešti, Požunju, Sekešfehervaru, Đeru, Komaromu, itd. Na donjem delu lestvice nalazile su se Subotica i Sombor sa procentima nižim od zemaljskog proseka (61% i 65%) (Msk, 1912: 9*, 47*). Primetimo da je prosek municipalnih gradova izrazito visok po svoj prilici usled činjenice da je Budimpešta sa svojih 880.371 stanovnika u znatnoj meri podigla tu vrednost. Inače bi se ona verovatno kretala oko 80%.

Od županija sa najviše pismenih bile su županije Šopron, Mošon (u oba po 88,9% pismenih iznad 6 godina), Baranja i Zala, a najniže čitanju i pisanju vičnih bilo je na levoj obali Tise i u županijama Maramaroš i Solnok-Doboka, sa vrednostima ispod 30%, dok je najniža pismenost u celoj Ugarskoj postojala u Ličko-Krbavskoj županiji (25,1%) (Msk, 1912: 9*).

6. Tabela. Procentualni odnos pismenih u vojvođanskim municipijama 1900. i 1910. godine (Msk, 1912: 47*).

	BAČKO- BODROŠKA Ž.	TORONTALSKA Ž.	SREMSKA Ž.	SUBOTICA	NOVI SAD	SOMBOR	VRŠAC	PANČEVO	ZEMUN
PISMENI IZNAD 6 GODINA STAROSTI 1900 u %	67	57,2	58,1	49,5	73,6	55,1	73,7	72,8	76,4
PISMENI IZNAD 6 GODINA STAROSTI 1910 u %	73,7	64,7	66,6	61,1	78,2	64,7	76,8	74,8	83,5

Što se tiče naših oblasti, možemo zaključiti da je tokom deset godina došlo do vidnog napretka. U svakoj municipiji srazmera pismenih primetno je porasla, pri čemu je napredak bio najveći u Subotici i Somboru. Značajan je bio rast u sve tri županije – u kojima je odgovarajući procenat prevazilazio ugarski prosek županija. Najsporiji rast beležen je u Pančevu i Vršcu, s time da nijedan vojvođanski grad nije dostizao zemaljski prosek gradova, iako se Zemun sasvim približio toj vrednosti. (Msk, 1912: 47*).

Obilazeći stanovništvo po kućama, popisivači su beležili broj kuća, kvalitet zidova i krovova. U odnosu na prethodni popis, zabeleženo je 332.000 novih kuća, što je čini se bilo u skladu sa porastom stanovništva, pošto je odnos stanovnika i kuća tokom deset godina ostao isti (5,9). Generalno gledano, u odnosu na ranije decenije, primećivalo se vidno poboljšanje u korišćenoj građi za zidove i krovove, u rastu kvaliteta i složenosti građevina; poboljšavala se opšta gradska slika, prosečna visina zgrada je rasla – naročito su ulepšani centralni delovi gradova; počelo se sa izgradnjom komunalne infrastrukture (popločavaju se putevi, gradi se kanalizacija, gasna i vodovodna mreža, gradska rasveta, itd.). Javne zgrade poput škola, bolnica, kasarni, železničkih stanica zidane su obično u eklektičnom stilu, čime su pokazivale veliku sličnost sa zgradama u drugim delovima Monarhije. Ipak, uz sav progres, još su uvek preovlađivale kuća od naboja ili drva, sa krovom od slame ili trske, a tek 21% kuća građeno je od kamena i cigala, i njih 39% sa popločanim krovom (Hanák, 1983: 411, Msk, 1912: 9*-10*).

ZAKLJUČAK

Popis iz 1910. godine je pravo vrelo raznovrsnih podataka iz nekadašnjih ugarskih oblasti. Mogli bismo konstatovati da je njegovo istraživanje u našoj

istoriografiji tek u početnoj fazi i da će buduće analize svakako iznedriti vredne priloge društvenoj i privrednoj istoriji.

Vreme nastanka popisa višestruko uvećava značaj samih sakupljenih podataka. Radilo se o popisu koji je od svih predašnjih bio savremeniji, obuhvatniji, dublji i bogatiji. Beležio je stanje stanovništva i društva u vremenu najbližem raspadu mađarske države i ovekovečio je odnose i procese koji su bili karakteristični za Ugarsku u tom momentu – vidljive rezultate građanskog i industrijskog razvitka iz prethodnih decenija i brojne znake da ugarsko društvo u isto vreme karakterišu brojne reminiscencije ranijih vremena, ali i modernog razvoja.

Popis je obuhvatao stanovništvo različite etničke i verske pripadnosti, sa različitim privrednim, društvenim i kulturnim preferencijama; obuhvatalo je stanovništvo u oblastima sa prilično različitim geografskim odlikama – počev od planinskih stočarskih oblasti na obroncima Karpata, sa raštrkanim selima, slabo povezanim sa drugim naseljima, do oblasti sa gustom mrežom mnogoljudnih sela sa dobrim saobraćajem i razgranatom železničkom mrežom. Bilo je regija sa pretežnom poljoprivrednom delatnošću, ali i gradova i varoši sa sve brojnijim industrijskim postrojenjima, rudnicima, sve više diferenciranim uslužnim delatnostima, pa i sa milionskim evropskim velegradom kakav je bila Budimpešta. Sve njih povezivao je zajednički državno-pravni okvir i viševekovni zajednički istorijski uslovi razvitka, manje-više zajednička sudbina. Čini nam se da istraživanje ovoliko raznovrsnog društva može predstavljati pravi izazov za naučnike različitog profila – pre svega iz aspekta istorijskog funkcionisanja složenih društava. Uz to, smatramo da bez poznavanja pomenutog ugarskog istorijskog okvira, gotovo da nije moguće razumeti brojne procese i pojave (demografske katastrofe izazvane epidemijama, ratovima, migratorna kretanja, razvoj mreže naselja i procese urbanizacije, interetničke i konfesionalne odnose, političke tendencije, itd.) karakteristične za pomenute narode u 19. i 20. veku.

Rezultati popisa pokazivali su kontinuitet demografskih i društvenih tendencija uočenih u prethodnim decenijama. Proces urbanizacije, unutrašnje i spoljne migracije kao i promene društvene strukture bili su itekako vidljivi u rezultatima popisa. Generalno, popis je prikazao Ugarsku u razvoju: svi značajniji demografski pokazatelji važni u tom dobu (povećanje broja stanovnika, prirodni prirast stanovnika, gustina stanovništva, rast broja žitelja gradova, poboljšanje kvaliteta stanovanja, uvećanje srazmere Mađara i onih koji su poznavali mađarski jezik, stabilnost porodica, migracija prema gradskim centrima, приметно povećanje stanovnika u gradskim naseljima, snažna privlačna snaga Budimpešte, rast obima industrije, industrijske radne snage, uvećanje srazmere pismenih, sve izraženije

razlike u strukturi stanovništva gradova i seoskih oblasti) svedočili su o uzlaznoj putanji ugarskog društva. Paralelno s tim, bilo je znakova koji su upućivali na ozbiljno razmišljanje i preduzimanje neophodnih državnih mera. Mislimo pri tome pre svega na posledice ekonomske emigracije koje su ostavljale sve markantnije tragove na brojnim demografskim aspektima (znatno snižavanje realnog rasta stanovništva, disbalans rodne strukture, diskretne izmene u etničkoj i verskoj strukturi, nedostatak radne snage u nekim oblastima, itd.), ali i na negativne strane smanjenja prosečne veličine porodice, koja je naročito bila uočljiva u gradskim naseljima. Posledice tih pojava danas su nam dobro poznate.

Rezultati popisa iz 1910. godine dobijaju pravu težinu ukoliko se sagledaju u svetlu rezultata prethodna četiri popisa stanovništva Ugarske, jer se na taj način može formirati na prilično sigurnim, kvantitativnim podacima zasnovana slika razvoja ugarskog društva u doba dualizma. Takve analize sigurno bi bile od koristi ne samo istoričarima već i sociolozima, ekonomistima, demografima i privrednim istoričarima.

Györe Zoltán

Pfeiffer Attila

BASIC DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF HUNGARY ACCORDING TO THE POPULATION CENSUS FROM 1910

Summary

The subject of this research was the general census of the population of Hungary from 1910, with the aim of showing the basic demographic characteristics of its population based on the results of the census. The census was carried out simultaneously throughout the Austro-Hungarian Empire. The authors paid special attention to the territories of today's Vojvodina. The general population census of Hungary from 1910 is particularly interesting for researchers for several reasons. It was more modern, more comprehensive and more detailed than all the previous Hungarian population censuses. It recorded the state of the population and society in the time closest to the disintegration of the Hungarian state, and it fixed an image of Hungary as of a state with reminiscences of the past, but also with the processes typical of modern capitalist and civic development. The inventory is especially valuable to the researchers, since it included the population of different ethnic and religious affiliations, in areas with many different geographical features, with different economic, social, and cultural preferences, but under the same state-legal framework and for a thousand-year-long common destiny. So, these circumstances could awaken the curiosity of numerous researchers of different profiles, especially from the aspect of the functioning of complex societies.

The results of the census showed the continuity of demographic and social tendencies observed in previous decades. The process of urbanization, intensive internal migration, and a massive migration to the USA, as well as changes in the social structure, were clearly

visible. In general, the census showed Hungary in development: all the more significant demographic indicators (population increase, population density, improved housing quality, increasing proportion of Hungarians and those who spoke the Hungarian language; stability of families, a noticeable increase in population in urban settlements, a strong attractive force of Budapest, the proliferation of industrial labour, increasing proportion of literates, increasing differences in the structure of the population of cities and rural areas, etc.) testified about the upward path and the development of the Hungarian society. Of course, there were certain signs that provoked serious contemplations and considerations of necessary state measures to take: the consequences of economic emigration have left more and more traces on a number of demographic factors (a significant reduction in real population growth, a gender imbalance, discrete changes in ethnic and religious structure, lack of labour in some areas, etc.); on the basis of the census, contemporaries also pointed to the negative consequences of a decrease in the average family size, which primarily occurred in urban settlements. The consequences of these phenomena are especially well known to us today.

Continuity or cessation of the phenomena noted in this census after the dismemberment of the Kingdom of Hungary can be, with considerable difficulty, investigated through the history of the successor countries to Hungary.

The information that the census of 1910 tells us gets the right weight if we look at the results of the previous four censuses (1870, 1880, 1890, and 1900). In this way, a solid picture of the development of the Hungarian society in the age of dualism can be formed on quite reliable, quantitative data. Such analyses would surely benefit not only historians, but also sociologists, economists, demographers, and economy historians.

Key words: population, census, 1910, Vojvodina, Austria-Hungary, historical demography, migrations, statistics, ethnic and confessional structure.

KORIŠĆENI IZVORI I LITERATURA

Népszámlálások története. U: A népszámlálásokról. Központi Statisztikai Hivatal. Preuzeto 18.06.2017. sa sajta

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/nepszamlalások_tortenete.

Népszámlálási Digitális Adattár. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára preuzeto 6. 6. 2017. sa sajta: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistickai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Stairsztikai Közlemények, Új sorozat*, 42. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum, 1912. U citatima: Msk, 1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. *Magyar Stairsztikai Közlemények Új Sorozat*, 61.

- Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum, 1916.
U citatima: Msk 1916.
- Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den Reichsraten vertretenen, 1. Heft, Die summarische Ergebnisse der Volkszählung mit 6 Kartogrammen.* Wien: Bureau der K.K.Statistischen, 1912. U citatima: Kks 1912.
- Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und Herzegovina vom 10. Oktober 1910.* Sarajevo: Statistischen Department der Landesregierung. 1912. U citatima: Sdl 1912.
- Buday, L. (Ed.) (1911). Az 1910-es népszámlálás. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal munkássága 1871-1911. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*, 36. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum. 463-503.
- Bánszki, H. (2011). Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák. Magyar Nemzeti Levéltár SzSzB megyei Levéltára. Preuzeto 29. 06. 2017. sa sajta: <http://www.olvassok.at.hu/leveltar/?q=content/n%C3%A9p%C3%B6ssze%C3%ADr%C3%A1sok-n%C3%A9psz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%A1sok-%C3%A9s-statisztik%C3%A1k>.
- Faragó, T. (2008). A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története a kezdetektől 1945-ig. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 6, 5-40.
- Györe, Z. (1992). Kivándorlás Bács-Bodrog, Torontál és Szerém megyéből 1900-1910 között. *Létiünk*, 1992, 843-853.
- Katus László (2015). *Lex Apponyi. Rubicon*, 2, 35-36.
- Lakatos, M. (2003). A magyar népszámlálások kommunikációja. *Statisztikai Szemle*, 2, 171-190.
- Pomogyi L. (ed.) (2003), Az 1910. évi népszámlálásról. Ezer év törvényei. Preuzeto 18.06.2017. sa sajta, <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7087>.
- Tóth P.P. Magyarország népessége 1850-től napjainkig. *Korunk*, 2002, 2, 23-47.
- Rédei, M. (2006). *Demográfiai ismeretek*, Budapest: ELTE Eötvös.
- Macura, M. (ured.) (1953). *Stanovništvo Narodne Republike Srbije 1834-1953*. Serija B sveska 1. Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije.
- Hanák P. (1983). Magyarország társadalmá a századforduló idején. U: Pach Zsigmond Pál (ed.) *Magyarország története 1890-1918*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 412-506.

МЕДИЈСКЕ СТУДИЈЕ

Владимир Баровић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 070”192/193” SAVREMENI NOVI SAD
DOI: 10.19090/gff.2017.2.119-133
Оригинални научни рад

„САВРЕМЕНИ НОВИ САД“ – МЕЂУРАТНИ ЛОКАЛНИ НЕДЕЉНИ ТАБЛОИД

У истраживању се анализира лист „Савремени Нови Сад“ који представља први локални недељни таблоид у међуратној историји новосадске журналистике. У раду смо изнели тематски опус посматраног медија који се бавио градским темама, скандалима, сензационалним вестима, проституцијом, корупцијом, криминалом, спортом, а било је и рубрика које се баве сатиром и шалом. У редакцији тог медија окупила се група новосадских новинара коју предводи Велисав Спасић. Анализирани медиј у структури је имао доста локалних вести, коментара, цртица, козерија и уредничких уводника. Анализом медијског дискурса може се установити да је тај медиј имао новинаре који се воде таблоидним резонансом да је занимљивост и сензационализам важнији од јавног интереса. Због текстова у којима се нападају личности, редакција је више пута добијала озбиљне претње. „Савремени Нови Сад“ одликују одличне карикатуре, мали број фотографија и скромне графичке могућности. Лист је као таблоид имао одређену улогу у међуратној журналистичкој на српском језику јер је хроничар разних градских скандалозних догађаја и процеса који излазе из оквира стандардне политичке и привредне историје Новог Сада.

Кључне речи: локална штампа, недељник, таблоид, журналистика, сензационализам, Нови Сад, новинари.

УВОД

Савремени штампани медији код нас су у великој кризи, пошто је медијском политиком и суровом приватизацијом највећи број дневних и недељних новина које су излазиле на локалу једноставно угашен, због низа објективних и субјективних разлога. Најчешће се наводе као узрок гашења финансијски проблеми, недостатак оглашивача у мањим срединама, пад читаности и усмерење млађе популације ка онлајн платформама. Са друге стране важно је напоменути да је у прошлости наша журналистика имала богату традицију издавања новина на локалу, чак и у руралним срединама. Нови Сад је још од друге половине 19. века био центар новинарства и

---

* barovic@ff.uns.ac.rs

штампарства на српском језику, а поред чувене Милетићево, доцније Томићево „Заставе“, ту је излазио и „Браник“, такође веома утицајан либералски лист (Баровић, 2016:131). Треба поменути и медије који су мање познати широј јавности, као што је „Панчевац“, „Граничар“, „Нови граничар“, који су познати по либерализму, као и високом нивоу новинарског израза, лепоти и складу реченичне структуре уредника Јована Павловића (Мартиновић, Шуковић, 1988). Било је и примера новинарства које је било склоно служењу интересима оних који су спремни да плате, у чему се посебно истиче лист „Српски народ“ и његов дводеценијски уредник Јован Грујић Јота (Крестић, 2003:444).

Након уједињења 1918. године, Нови Сад у значајној мери губи значај који је некада имао у српској журналистици а разлог томе можемо сагледати кроз више негативних фактора (Милитар, 1940). По избијању Првог светског рата угарске власти забраниле су све новине на српском језику, а велики број новинара и уредника је ухапшен, интерниран, или им је просто забрањен рад због припадности српском народу. Иако је по завршетку рата „Застава“ наставила са излагањем под уредништвом Јаше Томића, значајно је истаћи да други познати листови попут „Браника“, нису били те среће (Боаров, Баровић, 2011). Читалачка публика била је више оријентисана на велике и богате престоничке листове, који су имали озбиљну дописничку мрежу широм Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ситуација у Новом Саду ипак није била толико поражавајућа, јер се након завршетка рата медији полако консолидују а новинари организују у струковно друштво у чему је веома важну улогу имао прота Јован Храниловић, уредник и директор „Јединства“, листа блиског тадашњој Демократској странци (Баровић, 2014:32).

Лист „Савремени Нови Сад“ настајао је у периоду послератног опоравка, средином двадесетих година прошлог века, као потреба да се читалачка публика релаксира и истој се понуди партијски неострашћен недељни лист који ће бити окренут таблоидном дискурсу и локалним проблемима и темама које су на нивоу градских трачева. Лист се може детерминисати као таблоид, али основна идеја покретача тог медијског пројекта била је садржана у чињеници да се читалачка публика уморила од страначких борби у штампи, која је већином имала униформисан тон, строгу форму и јасно дефинисане страначке интересе којима је поданички служила. „Све до 1929. године свака политичка партија у граду, па и фракције унутар њих имале су бар по један орган који им је служио за предизборну пропаганду и међусобне оптужбе. Вечито завађени новосадски радикали делили су се и на претплатнике *Заставе*, *Дунава*, *Радикала*, *Радикалске речи*... Демократе су се

у Новом Саду препознавале по томе што су читале *Јединство* и *Народ*, самосталци *Видовдан* и једено време *Јединство*, социјалисти *Слободу* и тако даље“ (Бјелица, 2008: 174).

Да би придобили читалачку публику за медијске садржаје који нису политички већ интригантни, сензационалистички и локални, у редакцији „Савременог Новог Сада“ окупила се група млађих новосадских новинара, а неки од њих ће доцније оставити великог трага у историји наше међуратне журналистике. „Новосадски новинар Велисав Спасић био је упоран и после многих покушаја коначно је, уз помоћ Војислава Матића, Миће Иванчевића и Озрена Суботића, успео да нађе „рецепт“ како се могу смештати локалне вести...“ (Попов, 1983: 269). Треба истаћи да је данашње медије које обично називамо таблоидима тешко упоредити са таблоидима који су излазили пре стотину година, зато што је данашња штампа немерљиво вулгарнија, примитивнија, експлицитнија и лишена сваке мере пристojности и доброг укуса. Таблоид о ком пишемо, свакако је то по избору тема али је имао много рафиниранији језик, мањак агресивности и одређене моралне норме, које никако не красе данашње таблоиде.

Фотографије – Насловнице првог и другог броја „Савременог Новог Сада“ (фотографисао В. Баровић)

ЛОКАЛНИ ТАБЛОИД У ЗАЧЕТКУ

„Савремени Нови Сад“ излазио је као недељни лист у Новом Саду од 1. јуна 1924. године под уредништвом Велисава-Веце Спасића, док је као главни и одговорни уредник потписан Душан Чампраг у чијој штампарији се лист штампао од 1924. године. Уредништво је у заглављу поносно истакло да је лист „Савремени Нови Сад“ – како је стајало – „потпуно независни недељни лист“. Од 2. маја 1925. године тај недељник звао се само „Нови Сад“, излазио је суботом и био смањен на формат од 8 страница (тај лист је излазио до 1941. године, када се гаси са избијањем Априлског рата – последњи број изашао је 12. априла 1941. године). За потребе овог рада анализирани су сви бројеви листа који су излазили у периоду од 01.06.1924. године до 02.05.1925. године, када је лист преименован. „Савремени Нови Сад“ излазио је на кварт формату, обично се штампао на 12 страница и у првом броју уредништво истиче своје мотиве за покретање листа: „Интереси Новог Сада диктовали су (тако стоји у оригиналу – прим. аут.) покретање нашег листа. Наша штампа без разлике слабо се бави локалним стварима, а остали листови из других градова баве се нашим градом површно и са врло мало познавања наших прилика. Ту празнину има да попуни ‚Савремени Нови Сад‘. Као потпуно независан лист, он ће моћи потпуно објективно пратити све догађаје у Новом Саду. Сви новосађани без разлике признају потребу једног оваквог листа као што је наш *који ће се искључиво бавити с локалним приликама* и осталим догађајима у свету, уколико они тангирају Нови Сад (мала слова и курзив у тексту стоје у интегралној верзији текста – прим. аут.)“ (Савремени Нови Сад, 7. јун 1924, број, 1, насловница, „Нашим читаоцима“).

Тај лист покренула је група новинара на чијем челу је био познати међуратни новосадски журналиста Велисав Спасић, а лист је истицао да стоји „на принципу ванпартајчности“ и да се не узда у котерије већ у своје читаоце који га могу сачувати од пропасти. У уводнику је уредништво изнело принципе на којима ће почивати лист и радити редакција: „Ми нећемо правити разлике међу грађанима, које би базирале на верским национал. или социјалним основама; за нас постоје две врсте новосађана: радни, вредни и поштени новосађани и – бадавције.... Сатира као што рекосмо, сачињаваће добар део нашег листа, али ми унапред наглашавамо да нам није ни на крај памети да простачки вређамо поједине исправне људе. Наша је тежња да се наша иронија схвати као нека опомена онима, који су забраздили. С друге стране тежња нам је да спроведемо култ Новог Сада, нашег лепог (али не баш увек) Новог Сада, који даје обилно материјала да се о њему пише и са

озбиљне и са шаљиве стране“ (Савремени Нови Сад, 7. јун 1924, број, 1, насловница, „Нашим читаоцима“). На основу анализе горе цитираног текста можемо закључити да се у листу није превише водило рачуна о правопису, а ни новинарски стил у почетку није превише негован, већ се стиче утисак да су текстови писани на брзину, са вечитим журналистичким проблемом – достизање задатих рокова за прелом и улазак листа у штампу. Такође је редакција дала себи за право да оцењује ко је исправан, а ко је „забрздио“, што је потпуно у духу таблоидне логике.

Ако се лист вреднује са медијског аспекта, није тешко утврдити да је реч о таблоиду који је усмерен на локалне теме и проблеме у Новом Саду и околини. Редакција није увек водила рачуна о професионалној етици а циљ је био објавити сензационалне, класичне таблоидне садржаје који су требали да привуку читаоце, са жељом да се продају новине. У првом броју имамо занимљив избор тема, јер се редакција пита ко је одговоран за велику поплаву у Новом Саду (која је девастирала град), полемише се о потреби изградње касарне за ватрогасну чету, а затим се нашироко пише о разним инцидентима, скандалу пред градским магистратом, о отварању популарног купалишта „Штранд“. У листу се пише о жестокој тучи угледних људи у једној новосадској кафани (Савремени Нови Сад, 9. август 1924., број 10, „Туча у бару“, стр. 4-5), скандалу на прослави крсне славе војних авијатичара – св. Илије, где су се официри и њихови гости добро најели а обични војници остали без ручка и разним другим сензационалним догађајима који су потресли град (Савремени Нови Сад, 9. август 1924., број 10, „Како је весело протекла авијатичка слава...“).

Пошто се ради о локалном листу сасвим је разумљиво постојање редовне рубрике „Са новосадске калдрме“, која је обично смештена при крају новина, на деветој страници. Занимљива је вест о хапшењу београдског новинара Милоша Сокића који је извештавајући о поплавама у Сомбору допао затвора, што је остала штампа како пише „Савремени Нови Сад“, смишљено прећутала: „Сокић је у близини Сомбора, у разговору са сељацима, почео да буни народ против власти, говорећи, да нико није дужан да ради око појачања насипа, јер је влада својом индоленцијом злонамерно дозволила да дође до катастрофе. Он се при томе позивао и на неке законе и сасвим је природно, да је ово несавесно агитовање имало успеха, јер су сељаци побацали ашове и мотике и пошли својим кућама.... Сокић је спроведен у затвор државног одветништва у Сомбору, али је дакако на моћну интервенцију из Београда, већ други дан пуштен на слободу. И како смо извештени, сада је још г. Сокић необично револтиран због „нелојалног“

поступка власти према њему и тражи сатисфакцију!“ (Савремени Нови Сад, 7. јун 1924, број, 1, „Хапшење београдског новинара у Сомбору“, стр. 3). „Савремени Нови Сад“ тражи драконске мере против Сокића, без испитивања истинитости тог случаја и уопште је био манир тог листа да се личности таксативно оптужују за разне преступе без јасних чињеница и доказа.

Често се писало о хапшењима, криминалу, полицијској хроници али и о промашеним акцијама полицијских и жандармеријских службеника и то у циничном тону и са подсмехом: „По свему изгледа да је по среди нешто сасвим друго, а не скривање оружја, јер тек нико неће претпоставити, да су два властелинска чиновника, у непосредној близини Новог Сада, са једном војничком пушком и две бомбе хтели, можда да дигну устанак и направе неку узбуну у околини Новог Сада! Наивна жандармерија, да се благо изразимо, по свој прилици се мало затрчала и насела!“ (Савремени Нови Сад, 28. јун 1924, број 4, „Револуција“ на имању грофа Котека“, стр. 3)

Лист је имао и шaljиву рубрику под називом „Ко шта жели у Новом Саду?“ где су пласиране измишљене шеретске поруке: „Орден Св. Саве VII степена – Марко Марцикић, градски отац, кавалјир, члан свију могућих и немогућих одбора и посланички кандидат I. Новосадског гњаваторског удружења“ (Савремени Нови Сад, 7. јун 1924, број 1, насловница, „Ко шта жели у Н.Саду?“, стр. 10-11).

Фотографија – Карикатура уредник листа Велисава Спасића (фотографисао В. Баровић)

СТАНДАРДНЕ ТАБЛОИДНЕ ТЕМЕ

„Савремени Нови Сад“ је био таблоид по свим карактеристикама, осим у погледу фотографије, која из техничких и материјалних разлога није била у значајној мери заступљена у том листу. Прва фотографија појавила се у броју 12 (од 23. августа 1924. године, стр. 2) и била је посвећена подизању споменика композитору Јосипу Руњанину. Из угла нашег дигиталног доба фотографија је неквалитетна, али је за време када је настала сасвим прихватљива за публикување у медијима. У погледу фотографије најбоље је уређен број 15 (од 13. септембра 1924. године) у ком су биле чак 3 фотографије (две са слета ОРЈУНЕ и једна са дефилеа армијских јединица поводом рођендана престолонаследника). У листу се појављују фотографије које најчешће потписује атеље Крушедолац или само Крушедолац, а понекад се наводи и да је одређена фотографија ексклузивно снимљена за лист „Савремени Нови Сад“.

Фотографија – Слет ОРЈУНЕ у Новом Саду са нагласком да је специјално за лист тај скуп снимно „г. Крушедолац“ (Савремени Нови Сад, 13. септембар 1924. године, стр. 2)

Тај медиј је могуће детерминисати као таблоид по избору тема којима се бави, и које су у фокусу пажње редакције иако је био скромних техничких могућности и не превише умешно дизајниран. Лист је на таблоидном пољу показао и медијску иницијативу те је већ у броју 2, изашао конкурс на тему „Која је најлепша дама на Штранду“ (број 2, стр. 7); у ту сврху штампају се и купони којим читаоци гласају, а затим се редакција бави сасвим баналним булеварским наклапањима тј. полемише са „фрајлама“ (број. 2, „Новосадске тенисцике-због чега се новосадске фрајле луте“, стр. 9).

И данас је у теорији медија познато да је успешан таблоид конципиран тако да испуњава три с захтева у погледу избора тема: секс, сензација и спорт (неки додају и четврто **с-смрт**). Редакција листа се трудила да у структури новина увек пласира неку интригантну тему која ће привући читаоце који преферирају наведену област, те је писано и о „Новосадској берзи љубави“, односно уличној проституцији која је двадесетих година прошлог века била лоцирана на простору Његошеве улице: „И новосадска берза љубави преместила се на улицу. Од зграде Управе Фондова, па Његошевом улицом све до порушене зграде окружне радничке благајне, видећете између 9 и 11 сати ноћу испијена, бледа, болесна лица палих девојака и жена, које ту на тротоару траже живот и привидну, тренутну срећу и задовољство које им може дати први пролазник-ако је тога вечера нарочито расположен и за такве будалаштине.... Сваке вечери одигравају се на новосадској берзи љубави мале, ситне, а који пут и крупније драме, а да за њих скоро нико и не хаје. Мушки пол, заступљен је на тој берзи очаја, бола и страха, из свих друштвених класа, и нико не хаје за последице, за сутрашњи дан“ (Савремени Нови Сад, 28. јун 1924, број 4, „Новосадска берза љубави“, стр. 5). Лист је истрајно посвећен праћењу интригантне теме те је читаву насловну страну посветио тајнама проституције у Новом Саду, где је исцрпно писано о потреби сузбијања тог порока (Савремени Нови Сад, 26. јул 1924, број 8, насловна „Нови Сад-Елдорадо тајне проституције“). Било је и текстова који се по својој структури могу окарактерисати као флерт са порнографијом, мада су по савременим таблоидним стандардима то еротизоване приче; за време када су настали ти текстови били су више него ласциван материјал, достојан булеварске штампе (Савремени Нови Сад, 23. август 1924, бр. 12, „Перверзна прича“, стр. 7).

Фотографија – Насловница листа од 26. јула 1924. године (фотографисао В. Баровић)

Сличан тематски оквир у коме доминира градски секс-скандал као важна тема може се наћи и у тексту под насловом „Пикантерије са Штранда - Сензационално откриће на штранду-гумице за сигурност“: „Чистачи штрандских кабина у последње време налазили су у појединим кабинама неке гумице које спадају у интимну тоалету у неким интимним моментима. Најимтимније је било то да су те гумице биле *употребљене*. Тако је само у *прошлој недељи нађено ни мање ни више, него равно четрдесет и два-наравно употребљена-комада тих гумица* (курзив у ориг. – прим. аут.). Наравно да је овај догађај дао повода нашим Новосађанима да о њему надугачко и нашироко причају. Сасвим је природно да су споменуте и личности ‚уплетене‘ у ову ‚аферу‘. (Савремени Нови Сад, 12. јул 1924, број 6, „Пикантерије са Штранда-Сензационално откриће на Штранду- Гумице за сигурност“, стр. 6). За временски оквир у ком је лист излазио то су биле веома експлицитне теме које су биле на линији најслободнијих сексуалношћу набијених описа, који се нису могли наћи у другој штампи. То је још један прилог у тези да је „Савремени Нови Сад“ био таблоид, увијен у привидну форму полутаблоида, али анализом свих елемената јасно је какве је лист имао тендеције и медијске карактеристике. Интересантно је да смо нашли и први текст о наркоманији у Новом Саду, односно о „кокаинистима“: „Као што рекосмо, сазнали смо да су се последњих дана појавили у Новом Саду неки Талијани са Ријеке, који продају шверцован кокаин појединим новосадским кокаинистима који плаћају баснословне паре за кокаин“ (Савремени Нови Сад, 11. октобар 1924, бр. 19, „Кокаинске шпиле у Новом Саду?“, стр. 4). Тема наркоманије експлоатисана је и даље, а посебно у булеварској скандалозној вести да је наводно једна лепа Русиња, оптужила свог партнера такође Руса-емигранта, да је дрогирао „кокајином“ те је против њене воље обљубио, што је пренето као поуздана вест из полицијских извора.

ГРАДСКЕ ТЕМЕ И ПРОБЛЕМИ

Лист је имао медијске иницијативе око решавања разних градских проблема, а често је без икаквог основа исмевао за град животну важне одлуке, пројекте и планове: „Код наше градске управе наћићете читаву једну серију најлепших и најимпозантнијих планова и пројеката о улепшавању, дотеривању, усавршавању и увеличавању нашег града, али све су то мртва слова на папиру, која се никада неће претворити у стварност“ (Савремени Нови Сад, 21. јун 1924, број 3, „Централно гробље, водовод, жељезнички мост, нове транвајске пруге и трећи спрат градске куће у Новом Саду-

Фантастична прича из хиљаде и једне ноћи“ (стр. 3). Из наслова се види да је редакција прогласила за глупости и фантазије важне инфраструктурне пројекте који су реализовани у Новом Саду те је Велисав Спасић са својим новинарима пројекат изградње гробља, градског превоза, мост и водовод прогласио за мртва слова на папиру и „приче из хиљаде и једне ноћи“ које се никада неће остварити?! Спасић је доцније после свега три месеца сам себе демантовао, када је донео наслов „У Новом Саду се гради централно гробље, паркирају улице, подижу нови насипи“ (бр. 21, стр. 2). У листу се напада градска управа у Новом Саду, чак се и насловница посвећује тој теми и то у броју 21 (од 25. октобра 1924.): „Срамна акција новосадских градских отаца, који штите корупцију“.

У листу се напада Матица српска и њена тадашња управа као корумпирана, неспособна, нерадна и као кружок који окупља квазикњижевнике: „Зато се ни најмање не чудимо, што је последњим избором опет ушло у то Матично Књижевно Одељење неколико господe, који са књижевношћу имају таман толико везе, колико и сваки други наш чесњејши пургер....Али да у једну чисто књижевничку заједницу уђу људи, који су свога века нашкрабали свега један или два чланка сумњиве вредности, е то је већ много и за наше матичаре. Поред оваквих матичиних ‚књижевника‘ заиста и може ‚цветати‘ књижевност у Матици Српској“ (Савремени Нови Сад, 2. август 1924, број 9, „Новосадски *бесмртници*“, стр. 6). Стиче се утисак да је било личних елемената у тим нападима на Матицу српску и да је „Савремени Нови Сад“ био добар полигон новинарима који су желели да се медијски обрачунају са тадашњом управом најстарије српске институције културе.

„Савремени Нови Сад“ је са пуним правом, пре скоро стотину година писао о уништавању старог језгра града, и тадашњем а још више данашњем маниру да се старе зграде, споменици старе архитектуре, реновирају, преправљају па и руше без икаквог плана и одобрења урбанистичких власти. „Пре неког времена у приземљу те куће отворена је ресторација, чији портал даје веома неповољан суд о укусу свог газде који није могао да направи ресторацију у стилу целе куће него је направио формални циркус и обојио га *црвеном дречећом бојом* (курзив у ориг. – прим. аут.). У другим културним градовима где у управи града седе људи, који имају иоле бољи укус, томе ресторатеру уопште не би било дозвољено да прави портал по своје ћефу, него у стилу целе зграде. Нарочито ако се та зграда налази у главној улици! (Савремени Нови Сад, 5. јул 1924, број 5, „Још једна брука-У Новом Саду човек може зидати кућу на три ћошка, ако хоће, а нико му то не може забранити“, стр. 5).

У листу се у негативном контексту пише о градској управи у Петроварадину (који је у то време био административно одвојен од Новог Сада), где се наводе разне махинације и пропусти, од корупције лекара до неразумних одлука локалне администрације, која се чак оптужује за „монстроуозну мотивацију“ (Савремени Нови Сад, 28. јун 1924, број 4, „Монстроуозна мотивација петроварадинског градског заступства“, стр. 6). Такође је вођена хајка против појединаца који су маркирани као градске штеточине и друштвена несрећа а дешавало се да таквима у наслову текста буде црним флором уоквирено име, уз „пригодан“ наслов. Те јавне прозивке и морбидни елементи, суштинска су одлика која том листу даје јасну црту жуте штампе, који појединца таксативно проглашава за „гробара новосадског позоришта“.

Фотографија - Савремени Нови Сад, 5. јул 1924, број 5, „Гробари новосадског позоришта др Брана Војновић и „Паризлије“, стр 2-3 (Фотографисао В. Баровић)

Позориште је била једна од тема о којој се неретко полемисхе у негативном светлу. О стању у новосадском СНП-у, „Савремени Нови Сад“ пише следеће: „Ми отворено питамо, да ли је то познато г.Министру Просвете, да глумци Народног позоришта у Н.Саду гладују и да ће данас-сутра морати постати или чистачи обуће или носачи, само да би зарадили оно парче хлеба, без ког су остали....ОВО ОВАКО ДАЉЕ НЕ МОЖЕ? Валда тек мора имати у овој земљи некога, ко ће да заузме одлучан став према овом немару и индеференцији па да и Управи и онима у Уметничком Одељењу подвикне: доста је стрпљења, доста је циркуса и шта је згрешило новосадско позориште, најстарије у држави да се са њиме поступа на један крајње маћехински начин!“ (Савремени Нови Сад, 16.08.1924, бр. 11, „Шта ово значи?“). „Савремени Нови Сад“ је имао редовну рубрику из области спорта и на страницама листа могу се наћи текстови о фудбалским утакмицама које су играли локални тимови: Војводина, Беочински спорт клуб, Јуда Макаби (новосадски јеврејски фудбалски клуб), а било је и извештаја о шаховским турнирима. Посебно занимљиве биле су карикатуре неких од тада популарних новосадских спортиста који су својим суграђанима били лако препознатљиви а те су их карикатуре несумњиво забављале.

Фотографија – Карикатура новосадских спортиста (фотографисао В. Баровић)

У листу су објављивани редовни извештаји са популарног купалишта „Штранд“: „Највише се на ово време љути лепои спол, коме је одузета прилика да кроз недељу дана дрско показује ножице на штранду, што овде у вароши није увек могуће. Управа штранда сербез сеири: паре смо убрали и за кабине и за купање, па сад може бити и лепо и лоше време“ (Савремени Нови Сад, 21. јун 1924, број 3, „Са штранда“, стр. 9).

ЗАКЉУЧАК

На основу анализе „Савременог Новог Сада“ можемо закључити да се ради о првом таблоидном медију који је на недељном нивоу излазио у међуратној новосадској средини. Тај лист је имао све карактеристике које имају штампани медији тог типа: бавио се сензационализмом, интригантним темама као што је проституција, скандали, пежоративно се пише о појединцима, који се оптужују без јасних доказа за корупцију, неспособност, непотизам, пише се о кокаинским аферама и сл. Избор тема, карикатуре, формат и новинарски дискурс сугеришу да је тај лист био пионирски подухват таблоидног новинарства на локалном нивоу у историји журналистике Новог Сада.

Иако се редакција више пута декларисала као изразито аполитична и ванпартијска, пред изборе крајем 1924. године није одолела да се упусти у предизборну борбу и да се ипак бави политиком, што редакција отворено истиче на насловници (Савремени Нови Сад, 4.октобар 1924, бр. 18, насловна „Наш лист ће се од сада бавити и политиком“). Лист је генерално критиковао парламентарни систем Краљевине СХС као неефикасан, прескуп и нефункционалан. Напада се и немарност службеника, јавашлук у управи, порези, и свеprisутна корупција која влада у држави. „Лист је позивао Србе да се организују у једну јаку јединствену националистичку организацију и да напусте ‚партизанство‘ као велико зло“ (Попов, 1983: 269).

У листу се објављују и рекламе, које су биле скромно дизајниране али углавном у складу са ондашњим поимањем маркетинга и медијске промоције комерцијалних производа. Неретко се рекламирају лаки филмови са интригантном љубавном тематиком, који се дају у биоскопу, разни производи и сл. Иако није било превише фотографија, може се рећи да је тај медиј на основу анализираних текстова могуће детерминисати као локални међуратни таблоидни недељник, који се у градским оквирима бавио темама које практикује жута штампа. Лист је занимљив за истраживање историје новинарства Новог Сада и Дунавске бановине, зато што је био пионирски подухват у области таблоидног новинарства на локалном нивоу а недељни темпо излагања је такође занимљиво решење. Лист је својеврсна друштвена хроника скандала, непроверених вести, градских прича и непоузданих полуинформација из разних области живота Новог Сада у прошлости и у томе се огледа његов значај за историју новинарства. Истине ради треба истаћи да је у „Савременом Новом Саду“ било и квалитетних, добрих текстова, који су долазили из пера неких од најбољих новосадских новинара, који су

сарађивали у том недељнику, и у професионалном смислу задовољили журналистичке стандарде.

Владимир Баровић

"SAVREMENI NOVI SAD" - THE LOCAL INTERWAR WEEKLY TABLOID

Summary

The paper analyzes the newspaper which represents the first local weekly tabloid in the interwar history of Novi Sad journalism. In this paper, we have presented the thematic diversity of the media which dealt with urban topics, scandals, sensational news, prostitution, corruption, crime, and sports; on the other hand, there were also sections dealing with satire and jokes. A group of Novi Sad journalists led by Velislav Spasić gathered in the editorial office of this certain media. The analyzed media in its structure had a lot of local news, comments, dashboards, gossip, and editorial articles. By analyzing the media discourse, it can be established that the journalists of this media were led by the tabloid belief that interest and sensationalism are more important than the public interest. Due to the texts which are attacking personalities, the editorial board was repeatedly receiving serious threats. "Savremeni Novi Sad" is characterized by excellent caricatures, a small number of photographs and modest graphics possibilities. As a tabloid, the paper played a certain role in the interwar journalism in the Serbian language, because it is a chronicler of various local scandalous events and processes that are going beyond the framework of the standard political and economic history of Novi Sad.

Key words: local press, weekly, tabloid, journalism, sensationalism, Novi Sad, journalists.

ЛИТЕРАТУРА:

- Баровић, В. (2014). Уреднички рад Јована Храниловића у новосадском листу „Јединство“. У: Живанчевић Секеруш, И. (уред.) (2014). *Сусрет култура. Седми међународни интердисциплинарни симпозијум*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду. 31-40.
- Баровић, В. (2016). Писање новосадског листа „Застава“ о атентату на Франца Фердинанда. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 154 (1/2016), 129-138.
- Бјелица, С. (2008). *Политички развој Новог Сада између два светска рата*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Боаров, Д.-Баровић, В. (2011). *Великани српске штампе*. Београд: Службени гласник.
- Крестић, В. (2003). *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт.

Мартиновић, Д.-Шуковић, Р. (1988). *Јован Павловић – живот и дјело*. Нови Сад: Матица српска.

Милитар, Т.(1940). *Штампа у Војводини – преглед историјске грађе*. Нови Сад: Матица српска.

Попов, Д. (1983). *Српска штампа у Војводини 1918-1941*. Нови Сад: Матица српска.

Dubravka Valić Nedeljković*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 32.019.5:81'42
324(497.11)"2017"
DOI: 10.19090/gff.2017.2.135-151
Originalni naučni rad

POLITIČKI TV SPOT PREDSEDNIČKE KAMPANJE U SRBIJI 2017**

Cilj ovog rada je da se dekonstruišu političke poruke propagandnih televizijskih političkih spotova u vreme predsedničke predizborne kampanje u Srbiji 2017.

Korpus je obuhvatio 64 televizijska promotivna politička predizborna spota 11 kandidata za predsednika Srbije.

Korišćena je kvalitativna i kritička analiza medijskog diskursa i deskriptivna metoda.

Predsednička kampanja 2017., kada je u pitanju predizborni politički televizijski spot, bila je kreativna, raznovrsne i bogate produkcije. Istovremeno, prema rezultatima izbora, odvijajući se samo na Internetu, nije doprla do birača. Kandidati koji su se promovisali najkreativnijim, i po sadržaju i po formi, spotovima sa veoma jasnim porukama suštinski su dobili najmanje glasova jer su njihova realna politička moć i uticaj mali.

Cljučne reči: predizborni, politički, tv spot, predsednička, kampanja

1. UVODNA RAZMATRANJA

„Kad je temeljnu ‘civilizaciju knjige’ u velikoj meri zamenila ekspanzivna ‘civilizacija slike’ promenio se stil ljudskog komuniciranja. Masovni mediji su već odigrali presudnu ulogu ne samo u napuštanju tradicionalne kulture, nego i u stvaranju njene audiovizuelne naslednice.

Stvorena posredstvom tehničkog uma, ostavlja za sobom princip stvaralačkog individualiteta i uspostavlja kolektivni doživljaj sveta i vrednosti” (Božović 2014.:9).

Rečeno je izrazito vidljivo u medijatzaciji politike (Valić Nedeljković 2016.).

---

* dubravka.valic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta *Nove medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* Odseka za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Odsek za medijske studije projekat realizuje od 2010. do 2017. Projekat finansira Republičko ministarstvo prosvete i nauke, šifra projekta III 47020.

Politički subjekti i mediji su u snažnoj simbiozi, Bursten (Boorstin prema Anita Fetzer, Gerda Eva Lauerbach 2007.:5) je definiše kao „srećna simbioza“, u kojoj se „informacija (uloga koja pripada političarima) razmenjuje sa publicitetom (uloga koja pripada medijima)“. Ova simbioza se ogleda u dva pojavna oblika.

Jedan je zakonom (*Zakon o izboru narodnih poslanika* 2000. članovi 5 i 48; *Zakon o lokalnim izborima* 2007.: član 4; *Zakon o javnim medijskim servisima* 2014.:član 7) utvrđena obaveza političkih subjekata da se u medijima predstavljaju i pružaju pravovremeno tačne informacije od javnog interesa koje su besplatne, ali i mogućnost da politički subjekti pod jednakim uslovima za sve zainteresovane zakupe, prema zakonom utvrđenim pravilima, medijsko vreme i prostor radi promocije u predizbornoj kampanji¹. Tako prema *Izveštaju o kontroli troškova izborne kampanje 2016.* u kojem je data struktura troškova predizbornih kampanja 2012., 2014., i 2016. godine ukupno je potrošeno od celokupnog budžeta 2012. na političko plaćeno oglašavanje čak 81,01%, 2014. godine 70,80%, a 2016. godine 70,35% (Agencija za borbu protiv korupcije 2016.:7). Iako se procentualno smanjuje rashod za oglašavanje to je i dalje izrazito najveća stavka² budžeta.

Drugi pojavni oblik predstavlja prikriveno oglašavanje, koje u povlašćen položaj stavlja političke elite koje imaju u određenom periodu moć u društvu. To podrazumeva da mediji o njihovoj aktivnosti obaveštavaju javnost bez obzira na to da li su informacije od javnog interesa, odnosno da li su zaista medijski događaj, ili su pseudodogađaj iniciran od strane vlasti radi sticanja besplatnog publiciteta.

U oba slučaja politički subjekti dobijaju medijsku promociju, a mediji dobijaju informacije koje distribuiraju različitim komunikativnim kanalima do javnosti, ostvaruju i profit od političkog reklamiranja i na kraju obezbeđuju određenu vrstu blagonaklonosti političkih elita i shodno tome dostupnost ekskluzivnijim subjektima i obaveštenjima, ali i sredstvima iz različitih izvora (na primer projektno finansiranje medija iz budžeta različitih ministarstava, državno oglašavanje), kao i povlašćen položaj (nedodirljivost).

Volfsveld (Wolfsfeld 2011:2-5) navodi pet principa koji definišu ovu simbiozu.

---

¹ „Na način emitovanja političke oglasne poruke primenjuju se odredbe člana 56 stavovi 1 i 2 i 67 stavovi od 1-7, 10-13 i 15-18 *Zakona o elektronskim medijima* i odredbe podzakonskog akta kojim se bliže određuju obaveze pružalaca medijskih usluga u vezi sa televizijskim oglašavanjem i televizijskom prodajom“ (Član 10 *Pravilnika o obavezama pružalaca medijskih usluga tokom predizborne kampanje* REM 2015.).

² Ostale stavke su troškovi izbornog materijala, javnih događaja i ostali pojedinačni troškovi.

Prvi princip: Politička moć uvek se može prevesti u moć nad informativnim medijima.

Drugi princip: Kada vlast izgubi moć nad političkom sferom istovremeno gube kontrolu i nad informativnim medijima.

Treći princip: Ne postoji objektivno novinarstvo.

Četvrti princip: Mediji su posvećeni pre svega pričanju dobrih priča i to može imati veliki uticaj na političke procese.

Peti princip: Efekat informativnih medija na građane teži da bude nenamerno i neuočljivo propagandno delovanje.

U vreme predizborne kampanje i njene medijizacije prvi, treći i peti princip Volfsvelda su posebno uočljivi.

U analizi diskursa koja se bavi dekonstrukcijom uređivačke politike medija u vreme predizborne kampanje „kategorija žanra je centralna, a može biti osnovna jedinica analize. Tip aktivnosti su konvencionalizovani modeli za komunikaciono rešenje socijalnih 'problema'“ (Anita Fetzer, Gerda Eva Lauerbach 2007: 10). Autorke zbornika o političkom diskursu u medijima posvećenom uglavnom predizbornim kampanjama navode da je „Diskurs masovnih medija (je) predmet koji se stalno menja. Te promene se manifestuju kroz hibridizaciju komunikativnih žanrova inkorporiranjem karakteristika jednog žanra u drugi, ili i mešanjem osnovnih stilova, odnosno inkorporiranjem elemenata ekonomskog, ekološkog i naučnog diskursa u politički diskurs (Fairclough 1995)“ (Anita Fetzer, Gerda Eva Lauerbach 2007.: 11).

Politička oglasna poruka, u ovom slučaju *predizborni televizijski spot* kojim se bavimo u tekstu kao osnovnim predmetom istraživanja, ali i osnovnom jedinicom analize, je medijski/komunikativni žanr koji je u suštini hibrid političkog i ekonomsko-propagandnog oglašavanja (EPP). Ono što im je zajedničko je format spota (kratka audio-vizuelna forma koju čine slogan, telo spota i zaključak u vidu apela ili informacije), a donekle ih razlikuju sadržaj (ideologija nasuprot konzumerizmu/proizvodi koji se promovišu) i cilj (glasanje nasuprot kupovini proizvoda za novac). U suštini i sadržaj i cilj su im veoma slični a to je dosegnuti i pridobiti auditorijum kao konzumenta političkog, odnosno robnog proizvoda. Jezički izbori su takođe veoma slični i kreću se u okviru, pre svega, apelativnog i ekspresivnog, manje referencijalnog, iako bi upravo ova poslednja trebalo da bude primarna. Kako navodi Dajer (prema Valić Nedeljković 2014.:17) „oglašavanje definišemo kao skretanje pažnje na nešto, ili informisanje nekoga o nečemu”.

Fokus nam je na onlajn političkom predizbornom komuniciranju sa virtuelnom zajednicom potencijalnih birača. Još su 2004. Rajs i Kec (112) identifikovali dva tipa internetskih korisnika kada je reč o političkim onlajn

aktivnostima. Prva grupa, *politički pregledači*, čitaju onlajn biltene, diskusije, posećuju političke sajtove sa političkim sadržajima, prate onlajn kampanju, prate onlajn izborni dan, i gledaju onlajn informacije o rezultatima nakon izbora. Druga grupa, *onlajn politički interaktivisti*, aktivno učestvuju u onlajn diskusijama, primaju i šalju imejllove koji se tiču kampanje, šalju drugima imejl predizborne i izborne cirkulare čiji je izvor vlada i drugi oficijelni izvori.

Predizbornom političkom komuniciranju pripada i oglašavanje koje je u poslednja tri izborna ciklusa u Srbiji (2014., 2016. i 2017.) naglo dobilo na značaju, odnosno poraslo i po obimu i po učestanosti pristupa onlajn korisnika i to iz obe grupe Rajsa i Kaca (2004.). To znači da onlajn korisnici ne samo da pregledaju na socijalnim mrežama (uglavnom YouTube), a ređe na partijskim sajtovima, predizborne spotove, već ih često i komentarišu.

Analizom onlajn izbornih ciklusa bave se istraživači intenzivnije od sredine '90-tih i početka 2000-te godine pa nadalje. U centru pažnje su, pre svega, sajtovi političkih partija (na primer Cristian Vaccari 2006; Nixon, Paul, Stephen Ward and Rachel Gibson 2003; Ronald E. Rice and James E. Katz 2004.), zatim mogućnost onlajn glasanja (na primer Jennifer Stromer-Galley 2004.), ali i onlajn politička komunikacija, pre svega, na društvenim mrežama u vreme kampanja (fondacija SHARE Srbija 2016. i 2017.). „Nezvanične procene globalnih alata za merenje internetskog saobraćaja govore da je od oko 4 miliona korisnika društvenih mreža u Srbiji, više od 90% opredeljeno za Fejsbuk” (SHARE Lab 2017.).

Političkim predizbornim oglašavanjem se bavilo jako malo istraživača (uporedi Valić Nedeljković 2008.a i b, 2012.a i b, 2014., 2016., Zoran Slavujević 1999., 2007.). Ovaj format promovisanja kandidata i kandidatkinja je kao istraživačka tema zanemareno iako zauzima značajno mesto u budžetima predizbornih kampanja³ i predstavlja snažno ubeđivačko sredstvo.

„Predizborni politički TV spot, čine: slogan i telo spota uz neraskidivu vezu sa grafikom (obavezni sastavni deo je istaknut broj koji lista nosi na izborima) i muzikom koja je ili prepoznatljiva fraza neke već poznate kompozicije, ili fraza komponovana specijalno za određenu političku partiju, koja onda postaje lajtmotiv te stranke” (Valić Nedeljković Dubravka 2016.:34).

Slogan je kratki, efektni, asocijativan, lako zapamtljiv i motivišući iskaz koji je moto cele kampanje i odražava zalaganja partije/kandidata, odnosno kandidatkinje, za poboljšanje stanja u društvu. Slogan se uobičajeno pojavljuje

---

³ Agencija za borbu protiv korupcije nakon svake kampanje objavljuje izveštaj o utrošku sredstava. Izveštaji su dostupni onlajn na <http://www.acas.rs/finansiranje-politickih-subjekata/>.

najmanje dva puta u svakom spotu na samom početku i na kraju spota kako bi se napravila jasna distinkcija u odnosu na spotove koji se, ako je u pitanju zemaljsko emitovanje, puštaju pre i nakon datog spota. Istovremeno ova praksa na implicitnom nivou šalje poruku zatvorene celine, zaokruženosti i svrha je da direktno utiče na ciljnu grupu efektivnim otvaranjem i zatvaranjem spota.

Slogani mogu biti *potpuni* i *skraćeni*. Znači da potpuni slogan u različitim spotovima u odnosu na konkretne poruke koje se šalju sadržajem tela spota može biti sveden, ali tako da je i dalje prepoznatljiv „trejdmark” partije. Slogan čak može da se kreira i kao varijacija na istu temu. Nije potpuno identičan, ali sadržaj ovog izvedenog slogana direktno i jasno asocira na bazičnu varijantu.

Prema sadržaju tela spota predizborni TV spotovi se dele na dve osnovne kategorije: a) afirmativni spot i b) anti-spot. Afirmativni spot promovise pozitivne kampanje (okrenuta svojim programima za buduće delovanje), a anti-spotovi promovisu negativne kampanje (okrenuta protiv direktno suparničke stranke i njenog lidera/liderke).

Spotovi se dele još i na a) originale i b) parodije. Originali su spotovi čiju produkciju stranka, odnosno nezavisni kandidati, finansiraju i odobravaju za emitovanje, a parodije nastaju na određeni originalni spot i proizvode se po modelu tog originala, ali sa određenim izmenama. Najčešće diskursne strategije parodije su humor, sarkazam, satira, zamena teza. Ovi spotovi se emituju van kontrole stranke, odnosno kandidata i cilj im je da na humorističan način ukažu na kreativnu „nepodobnost” originalnog spota, odnosno da ismeju osnovnu ideju i poruku originala.

Osim navedenog spotovi se još mogu klasifikovati u odnosu na način kreiranja na: a) promotivni (spot i anti-spot), b) parodiju, c) plagijat, d) kombinovani.

Na osnovu sadržaja tela spota može se identifikovati, prema Zoranu Slavujeviću (1999), osam osnovnih kategorija.

1) *Lik, lider partije ili kandidat, koji govori*: (a) kandidat se direktno obraća publici iznoseći svoju političku poruku; (b) kandidat govori poruku, a dokumentarni snimci su pokrivalica.

2) *Lik iz života koji govori o svojim potrebama i kako vidi rešenje određenih problema u društvu*;

3) *Poznate ličnosti zagovaraju stranku/kandidate*; 4) *Dokumentarni spot*; 5) *Produkcioni*; 6) *Animacijski*; 7) *Igrani spot*; 8) *Edukativni i motivacioni TV spot*.

2. CILJ, METOD, KORPUS

2.1. Cilj je da se dekonstruišu političke poruke propagandnih TV političkih spotova u vreme predsedničke predizborne kampanje u Srbiji 2017. sa fokusom na slogane i analizu spotova dva favorita u kampanji Aleksandra Vučića i Saše Jankovića.

Cilj je takođe da se uoče trendovi u žanrovskoj strukturi političkih TV spotova u Srbiji u kontekstu društveno-političkih kretanja i ideoloških polarizacija i političkih centara moći. Za ostvarenje ovog cilja u analizu su uključeni svi spotovi iz korpusa.

2.2. Metode koje će se koristiti su kvalitativna i kritička analiza medijskog diskursa i deskriptivna metoda.

2.3. Korpus čine 64 promotivna spota, 2 plagijata, 8 parodija. U kampanji 2017. je bilo 11 predsedničkih kandidata, analizirano je 12 spotova Saše Jankovića; 11 Nenada Čanka; 8 Aleksandra Popovića; 6 Milana Stamatovića; 5 Saše Radulovića; po 4 Aleksandra Vučića, Vuka Jeremića, Luke Maksimovića (Ljubiša Preletačević Beli), Miroslava Parovića; 3 Boška Obradovića; 2 Vojislava Šešelja.

3. ANALIZA

3.1. Slogan

Slogani 11 predsedničkih kandidata koji su upotrebljeni u kampanji 2017. i u TV spotovima, kao i u njihovim ostalim predizbornim aktivnostima, uglavnom nisu bili jasni, motivišući, niti su odražavali ideologiju, program osobe i njena zalaganja za put kojim bi trebalo da ide Srbija u narednom predsedničkom mandatu. Ukoliko prihvatimo da bi slogan trebalo da odražava jednu od tri jezičke funkcije (referencijalnu, apelativnu i ekspresivnu) i da prema zadatku koji ima sve tri budu podjednako zastupljene (slogan bi trebalo da informiše, da pokrene na akciju, ali i da utiče na emocije potencijalnih birača), možemo zaključiti, nakon analize diskursa slogana iz 2017., da njihovi kreatori nisu iskoristili potencijal koji slogan, kao najsazetija politička poruka, može da ima.

Slogani su bili ograničeni na jednu od mogućih funkcija i to: šest slogana su imali referencijalnu funkciju, četiri apelativnu i jedan ekspresivnu.

Kandidat	Partija/pokret	Slogan	Funkcija poruke
Aleksandar Popović	DSS	Čovek pre svega	Referencijalna
Aleksandar Vučić	Vladajuća koalicija	Brže, Jače, Bolje	Apelativna
Vojislav Šešelj	SRS	Najboljeg za predsednika	Apelativna
Boško Obradović	Srpski pokret „Dveri”	Da živimo kao ljudi	Ekspresivna
Saša Janković	Grupa građana „Za Srbiju bez straha”	Ljudi koje čekamo smo mi	Referencijalna
Luka Maksimović	Grupe građana Ljubiša Preletačević Beli, Beli „Samo jako”	Samo jako	Apelativna
Milan Stamatović	Grupa građana „Za zdravu Srbiju - Milan Stamatović” (Srpska narodna partija)	Predsednik domaćin	Referencijalna
Miroslav Parović	Narodni slobodarski pokret	Jedan od nas	Referencijalna
Vuk Jeremić	Grupa građana „Možemo bolje”	Možemo Bolje	Referencijalna
Saša Radulović	Dosta je bilo	Glasaj protiv Vučića	Apelativna
Nenad Čanak	LSV	Ljudi žive i van Beograda	Referencijalna

Tabela 1: Slogani predsedničkih kandidata u predizbornoj kampanji 2017. u Srbiji

Prvu grupu slogana čine oni koji su derivirani iz slogana kandidata vladajuće koalicije i referiraju na način realizacije programa rada budućeg predsednika. Sloganu predsedničkog kandidata vladajuće koalicije, desni centar, Aleksandra Vučića koji je imao najdužu, najatraktivniju, najskuplju i najagresivniju predsedničku kampanju pod sloganom „Brže, Jače, Bolje” veoma je sličan sloganu „Samo jako” dvadesetpetogodišnjaka Luke Maksimovića predstavnika Grupe građana Ljubiša Preletačević Beli. Luka Maksimović je i u predizbornoj kampanji za parlamentarne i lokalne izbore 2016., kada je potpuno neočekivano osvojio 21% glasova u Mladenovcu i dobio 12 poslaničkih mesta, i u predsedničkoj kampanji parodirao i izvrgao podsmehu političku scenu Srbije. Za portal „Krik” Maksimović

je izjavio „Mogu da budem nosilac društvenih promena. Možda vi mislite da smo mi ludaci, ali mi stvarno mislimo da je ovo OK metoda”. Na izborima se kandiduje kao alter ego Ljubiša Preletačević Beli „izmišljena ličnost čija je svrha banalizovanje političkog sistema” („Krik” 2017.) i osvaja 9,6% glasova, treći nakon Vučića i Saše Jankovića koji su imali ozbiljno pripremljenu i vođenu kampanju. Slogan Maksimovića „Samo jako” je u suštini parodija na slogan kandidata vladajuće koalicije „Brže, Jače, Bolje”. Ovaj slogan ujedno šalje auditorijumu i implicitnu poruku o političkom despotizmu koji se vezuje za vladajuću koaliciju i Vučićevu ličnost.

Slogan „Može bolje” Vuka Jeremića predstavnika grupe građana, inače nekadašnjeg visokopozicioniranog člana Demokratske stranke⁴ iz koje je uklonjen pre kampanje, takođe referira na Vučićev „Brže, Jače, Bolje” ali je ovoga puta implicitno značenje da će kandidat ponuditi program koji je još „bolji” od onoga koji nudi predstavnik vladajuće koalicije koji je neprikosnoveni favorit predsedničke kampanje 2017. i ujedno središte političke moći u Srbiji.

Drugu grupu čine slogani čija je implicitna poruka da ne mora biti predsednik onaj za koga je agresivnom kampanjom nametnuto da to mora biti. Iz ove grupe slogana najeksplicitniji je „Glasaj protiv Vučića” kandidata pokreta „Dosta je bilo” Saše Radulovića. Osim njega tu se svrstavaju i slogani „Ljude koje čekamo smo mi” Saše Jankovića, „Jedan od nas” Miroslava Parovića, „Predsednik domaćin” Milana Stamatovića i „Najboljeg za predsednika” Vojislava Šešelja. U ovoj grupi su slogani kandidata koji po svom ideološkom opredeljenju pripadaju od demokratskog centra (Saša Janković) do ultradesnice (Vojislav Šešelj).

U Treću grupu se mogu svrstati slogani čije implicitno značenje ukazuje na to da je sistem u kojem žive građani Srbije narušio njihova osnovna ljudska prava i da oni sami to moraju da promene dajući glas nekom drugom, a ne favoritu koji je ujedno i uzrok narušavanja njihovih ljudskih prava. Tu su slogani „Čovek pre svega” Aleksandra Popovića, „Da živimo kao ljudi” Boška Obradovića, „Ljudi žive i van Beograda” Nenada Čanka. Prva dva iz ove grupe su kandidati desnice, a treći je kandidat centra sa jakim naglaskom na regionalizaciju Srbije.

Ponudeni slogani potencijalnim biračima koji su trebali da ih motivišu da svoj glas daju određenom, i nijednom drugom, kandidatu u ovoj kampanji nisu odigrali svoju ulogu. Bili su nedovoljno prepoznatljivi, nedovoljno motivišući, bez empatije i prave informacije. Slične poruke je slala i levica i centar i krajnja desnica. Svi slogani su, u suštini, imali jednu jedinu poruku „nemojte glasati za nametnutog favorita ove kampanje on nije ‘spasilac nacije’”. To u suštini nije bila

---

⁴ Uvek oponent SNS-a, a ranije i SRS-a iz koje se 21.10.2008. izdvojila SNS.

dovoljno snažna poruka da bi birači odabrali jednog od „ostalih 10”, a ne favorita vladajuće koalicije i jedinstvenog predstavnika političke i ekonomske elite Srbije kojem je u trenutku kampanje bila naklonjena i međunarodna zajednica.

3.2. Telo spota

Zadatak kreatora televizijskog političkog propagandnog tela spota jeste da u 30-tak sekundi ukaže na suštinu političkog programa kandidata/kandidatkinje, odnosno liste na kojoj je.

U našoj političkoj praksi (up. Valić Nedeljković 2008.a i b, 2012.a i b, 2014.) najčešće korišćen je tip 1. *Lik, lider partije ili kandidat, koji govori*, sa dva uočena podtipa (a) kandidat/kandidatkinja se direktno obraća publici iznoseći svoju političku poruku; (b) kandidat/kandidatkinja govori poruku, a dokumentarni snimci su pokrivalica, (c) kandidat/kandidatkinja okružen pristalicama koji podržavaju njegovu/njenu kandidaturu i direktno obraćanje kandidata/kandidatkinje u kameru.

Ovu vrstu ubeđivačke strategije koriste sve političke stranke koje imaju jake, u javnosti veoma prepoznatljive, lidere/liderke.

U kampanji 2017. ovaj tip spota, podtip (c), koristio je predsednički kandidat opozicione opcije Saša Janković. Njegov kreativni tim je nadogrudio bazičnu podvrstu, do sada u našoj političkoj praksi ne korišćenim rešenjem, da se reči kandidata čuju u ofu, a poznate javne ličnosti iz svih sfera života, koje ga podržavaju, govore te iste reči u nemom snimku. Poruka koju šalje telo spota je da su svi sledbenici Grupe građana „Za Srbiju bez straha” jedinstveni u stavovima da su svi ljudi jednaki, te da život ne sme da zavisi „od jednog koalicionog sporazuma, partijske knjižice, poznanstva, samovolje i kaprica”.

Kreativni tim je napravio jedan produkcionu dug spot (4 minuta) i zatim ga skraćivao u odnosu na tematske celine i objavljivao na nacionalnim televizijama u 12 „epizoda”. Sadržaj spota je u domenu ljudskih prava i kršenja prava čoveka, dakle upravo oblasti u kojoj je kandidat kao ombudsman bio aktivan. Ovi spotovi ukazuju na sve nedostatke postojeće administracije i političkih i ekonomskih centara moći, odnosno društvenih pojava (na primer korupcija, mito, partijsko zapošljavanje, nepoštovanje zkona, malverzacije svih vrsta). Ipak, u suštini, spot ne ukazuje na to šta je konkretan program predsedničkog kandidata. Sva zalaganja ostaju u domenu etike, morala i negovanja demokratskih vrednosti.

Kreativni tim favorita u predsedničkoj kampanji 2017. godine Aleksandra Vučića kandidata vladajuće koalicije, za razliku od njegovih prethodnih kampanja (vidi Valić Nedeljković 2012.a i b, 2014. i 2016.), kao i za razliku od njegovog direktnog oponenta u ovoj kampanji Saše Jankovića, odlučio se za igrane spotove

(„Ima li pilota u avionu”, „Bibliotekarka”, „Društvo uz pivo”, „Raskid u restoranu”, „Čekajući majčin, rukom mešeni, hleb”) koji su izazvali veoma kontroverzne reakcije u javnosti.

Prvi put u našoj političkoj praksi napravljene su parodije na najfrekventnije emitovane spotove koji su promovisali favorita kampanje Aleksandra Vučića. Na primer predsednički kandidat Aleksandar Popović (DSS) parodirao je spot „Ima li pilota u avionu”. Anonimni kreativni tim pod nazivom „Banana država” izradio je parodije na sve spotove Aleksandra Vučića i objavio ih na Internetu. Model ovih spotova koristio je i standap komičar Ivan Ivanović. Ivan Ivanović po modelu Vučićevog spota „Društvo uz pivo” hvali svoju emisiju „Veče uz Ivana Ivanovića”. U videoteci vraća kasetu jednog od najpoznatijih pornografskih filmova u svetu „Duboko grlo”, spot izrađen po modelu Vučićevog spota „Bibliotekarka”. Parodije ukazuju u satiričnom diskursu koliko su ovi igrani spotovi bili kontroverzni i po umetničkom dometu i po implicitnim porukama koje su slali i po njihovom agresivnom plasmanu u medijima.

Vučićev kreativni tim je koristio steroipe u izradi sadržaja spotova. Ovo su spotovi dijaloga Vučića sa prototipičnim likovima „iz života” koji mu postavljaju pitanja, optužuju ga, ili daju podatke koji dezavuišu dosadašnji njegov rad koristeći najčešći medijski antivučićevski diskurs. Vučić im uvek odgovara na „miran” i „dostojanstven” način koji karakteriše „velikog državnika” kako nisu u pravu i kako ustvari nemaju istinite informacije koje im on sad saopštava.

Spot „Ima li pilota u avionu” prikazuje turbulenciju na linijskom letu čiji piloti su izgubili kontrolu nad letelicom. Među putnicima nastaje panika i u tom trenutku kamera fokusira smirenog kandidata, koji je jedan od putnika. Vučić se obraća auditorijumu direktno u kameru, a ne uspaničenim putnicima, rečima „Naša zemlja je poverena dvojici ljudi Predsedniku i Premijeru i ako ta dva čoveka vode državu u dva različita pravca nećemo moći da očuvamo stabilan kurs koji trenutno imamo”. Piloti komentarišu „Dobro rečeno” i tada avion hvata stabilan kurs.

Ovaj spot aludira na neslogu između tadašnjeg predsednika Tomislava Nikolića i premijera Aleksandra Vučića. Prvo emitovanje se pojavilo na TV ekranima odmah nakon što je Vučić prihvatio da bude kandidat vladajuće koalicije.

Nije izostala reakcija virtuelne Internetske zajednice čak i na provladinom portalu „Politika onlajn”:

„**Voja:** 18.02.2017. u 13:36

Kad stize da snimi ovaj spot ako je tek sinoc prihvatio da bude kandidat?⁵

Nesa: Kosovo i Metohija: 18.02.2017. u 15:00

---

⁵ Svi primeri su navedeni u obliku u kojem su objavljeni na portalu.

Vucicu narod Kosova i Metohije je sa tobom i za tebe, ostavite ove koji pisu svasta jer naucili da im drugi zaradjuje za zivot. Vucic predsednik SRBIJE.

Paki: 19.02.2017. u 00:43

Pa on vec ima unapred snimljen i spreman spot. Znaci da nas je zamajavao, jos pre nedelju dana je znao da ce se kandidovati.

Anka: 19.02.2017. u 11:23

Ovo je sramota.....sprdaju se s narodom!"

Za neke od komentara potrebno je određeno predznanje, odnosno dnevno-politička obaveštenost i pismenost da bi se razumeli.

„Sremac: 18.02.2017. u 18:56

Fali deo kad stjuardesa prolazi i deli sendvice.”

U komentaru potpisanom „Sremac” aludira se na demonstracije podrške A. Vučiću koje organizuje SNS, kao nadoknadu učesnici dobijaju sendvič i sok.

„Nesa:18.02.2017. u 18:49

Jel to pilot opet prosuo kafu?"

U komentaru na spot „Ima li pilota u avionu” potpisanom sa „Nesa” misli se na predsednički avion koji se vratio sa rute prema Vatikanu jer je pilot navodno prosuo kafu po instrument-tabli. Zvanično saopštenje je bilo da se predsednik Nikolić vraća u Beograd neobavljene zvanične posete, jer je na avionu primećen manji kvar.

Valja dodati i to da su se ubrzo nakon prvih emitovanja ovog spota na Jutjubu pojavila dva gotovo identična spota. Jedan je kreiran za izbore u Ukrajini, a drugi za izbore u Slovačkoj. Nije poznato da li su autori od Vučićevog kreativnog tima tražili odštetu za povređena autorska prava za ideju znatno ranije plasiranu.

„Bibliotekarka” je scena postavljena u školskoj čitaonici. Kandidat nakon 25 godina vraća knjigu „Đulići” Jovana Jovanovića Zmaja. Ovo je najkontroverzniji spot celog ciklusa jer na implicitnom nivou obesmišljava i instituciju biblioteke i obrazovni sistem kao takav. Aleksandar Vučić, bibliotekarka ga zove „Mali Alek”, vraća knjigu „Đulići “ ali bez „Uveoci”. Sledi dijalog „Kao premijer radiš svoj posao odlično ali šta ti sad treba da se kandiduješ za predsednika”. Sledi odgovor „Samo držim svoju reč”. Bibliotekarka ga šalje u ćošak jer kasni sa vraćanjem knjige pošto je imao puno posla u međuvremenu. Vučić pita „Deca vas i dalje zovu ajkula?”, ona odgovara „Da”, on konstatuje „Tako sam i mislio” - poruka je da je biblioteka jedno neprijatno, rigidno, hladno mesto, na kojem nema šta da se nauči,

niti zašto da se tamo ide, a bibliotekari su osobe koje nemaju ni malo pedagoškog dara, oni su predatori, opasni i surovi prema deci. Prosvetni radnici su burno reagovali na ovaj spot.

U sceni smeštenoj u prototipičnoj kafani „Društvo uz pivo” komentariše sve ono što se inače osporava kao rezultat premijerskog mandata A. Vučića, a predsednički kandidat A. Vučić im na svaku njihovu odgovara najkonkretnijim podacima o uspesima. U ovom spotu je umontiran i poznati uzvik sa stadiona „Partizana” (utakmica Srbija protiv Albanije 14.10.2014.) „Vučiću pederu” vešto uklopljen u celu kafansku diskusiju. Spot je stereotipizirano viđenje „glasa naroda” i opredmećena ideja Jirgena Habermasa (2012.) da se javno mnjenje kreira u kafani.

Manje komentara i reakcija u javnosti izazvali su spotovi „Raskid u restoranu”, „Čekajući majčin domaći, rukom mešeni, hleb”.

3.3. Novi formati

U ovoj kampanji muzički spotovi, rađeni prema svim pravilima prototipičnim za ovaj medijski žanr, bili su čest izbor kreativnih timova. Do sada, dakle od 1990. i prvih višestranačkih izbora u Srbiji, ovaj tip spota koristili su samo LDP u jednom izbornom ciklusu i Regioni Srbije (Valić Nedeljković 2008a).

Šansu da se promovišu atraktivnim songovima u stilu rokenrola, repa, narodnog melosa, ali i klasičnih budilica iskoristili su: Vojislav Šešelj (SRS), Milan Stamatović (Grupe građana „Za zdravu Srbiju - Milan Stamatović/Srpska narodna partija) i Luka Maksimović (Grupa Građana Ljubiša Preletačević Beli).

Vojislav Šešelj predstavio se sa dva muzička spota, jedan reperski sa pokrivalicama isečaka iz dokumentaraca u kojima je zabeleženo gde je sve bio, šta je radio i sa kim se susretao. Refren repa je potpuno mobilizirajući „To je Vojislav Šešelj“. Cilj je da sledbenici repuju na javnim okupljanjima i tako privuku mlade glasače. Urađen je i spot na narodnu muziku po istom principu.

Milan Stamatović je takođe, osim spotova tipa „lik koji govori”, svoju kampanju promovisao i muzičkim spotom. Uz gusle peva Njegoš Njega Radenović „U planini gde su zime jake gde se kreću zveri svakojake o Čigoto gde je vetar silan rodio se Stamatović Milan...“. Muzički spot na narodni melos prate pokrivalice stereotipizirane ruralne sredine opštine Čajetina u kojoj je Stamatović predsednik u četiri mandata.

Luka Maksimović učestvuje u svom muzičkom spotu kao glavni akter sa skiptarom u ruci. Muzički spot u rok stilu uz prateće vokale i džez baletsku grupu peva „odu” Belom i na sarkastičan način ismeva političku scenu u Srbiji uz refren „Srbija gori izlazimo svi ovoga puta nema predaje (...) Beli ti si vitez ti si zaštitnik

(...) Treba nam pravi lider da nas vodi, da svi živimo u slobodi. Poslat je sa neba da spasi duše sve. On je budućnost, on je nada za sve ljude. Samo jako". Spot je i titlovan i tako prilagođen osobama sa oštećenim sluhom. Inače Luka Maksimović je u privatnom životu i muzičar.

Novi vid animiranog spota promovisao je kandidata pokreta „Dosta je bilo” Sašu Radulovića. Za razliku od dosada korišćenih animiranih spotova ovih pet su pravi serijal crtanih filmova koji traju od 50 sekundi do oko dva minuta i svaki je posvećen jednoj od društvenih pojava, odnosno situacija koja bi mogla da odvрати mlade ljude od aktivizma. Korišćena je diskursna strategija pro i kontra debatnog tipa. Reč je o porodici Apstinenović čiji članovi se nalaze u različitim životnim situacijama u kojima se govori o nepodopštinama naše svakodnevice, ali jedan od likova u ovom sasvim svedenom linijskom crtanom igrokazu se uvek zalaže da se izađe na izbore i uradi nešto. Likovi su: baka penzionerka, roditelji, deca adolescenti, službenici u kancelariji, prodavci i kupci na pijaci. Poruka je uvek ista „Ako ti ne glasaš ima ko hoće”. Izrazito kreativna kampanja sa jasnom porukom koja je, na žalost, ostala van domašaja prosečnog birača jer se mogla videti samo na Internetu. Istovremeno politički uticaj, kao i ciljna grup ovog kandidata nisu značajni. Radulović je dobio poverenje od svega 1,41% glasača.

4. ZAKLJUČAK

U analiziranom predsedničkom izbornom ciklusu 2017. godine spot kampanja, prvi put od višestranačkih izbora u Srbiji 1990., odvijala se uglavnom na Internetu.

Tradicionalne medije koristio je gotovo isključivo Aleksandar Vučić i delimično Vuk Jeremić, sporadično Saša Janković. Korišćeni su niskoprodukcijski i niskobudžetni spotovi, izuzetak su igrani spotovi Aleksandra Vučića.

Slogani su bili neinventivni, slični, bez prepoznatljivog ličnog pečata kandidata kojeg promovišu, sa nejasnim porukama biračima.

Najčešći formati tela spota su bili „Lik koji govori i o kojem se govori”, „Dokumentarni spot”, „Igrani spot”, „Animirani spot”, „Montažni spot” i „Muzički spot”. U ovoj kampanji, za razliku od 2016., kreativni timovi su negovali uglavnom čiste formate.

Spot kampanja je bila prema sadržaju uglavnom antikampanja i to svih 10 kandidata protiv isključivog medijskog favorita Aleksandra Vučića koji je koristeći svoju moćnu pozivciju premijera okupirao medijski prostor i besplatnog i plaćenog i prikriivenog oglašavanja.

Kampanja, pa tako i spotovi, nije imala ni polarizujuću, niti jedinstvenu temu, već se bazirala na to da će kandidati raditi drugačije od Aleksandra Vučića i da će tako svima biti bolje.

U spotovima je istaknuto šta su sve problemi Srbije danas, nisu nuđeni načini na koje to treba menjati.

Najčešća diskursna strategija je bila stereotipizacija likova, scena iz života, obeležja urbane i ruralne Srbije, društvenih pojava.

Nova forma dokumentarno-muzički spot (Beli, Stamatović, Šešelj) i to reperski, rokerski, turbofolk i tradicionalni narodni melos Srbije su kreirani ili u obliku satire, ili budilice.

Internetska zajednica reagovala je na kampanju političkog TV spota. Na onlajn multimedijalnim portalima se vodila diskusija o formi i sadržaju političkih TV spotova, što do sada u prethodnim kampanjama nije bio slučaj.

Prvi put da su u predizbornoj kampanji u većoj meri kreirane parodije na spotove i to samo na one Aleksandra Vučića, kao i da je uočeno i objavljeno da su neki spotovi plagijati.

Predsjednička kampanja 2017., kada je u pitanju predizborni politički televizijski spot, bila je kreativna, raznovrsna i bogata, mada niskobudžetna, produkcije. Istovremeno, prema rezultatima, odvijajući se samo na Internetu, nije doprla do većine tradicionalnih birača. Kandidati koji su se promovisali najkreativnijim (i po sadržaju i po formi) spotovima sa veoma jasnim porukama suštinski su dobili najmanje glasova, jer u realnosti njihova politička i ekonomska moć nije bila dovoljna da se suprotstave favoritu kampanje, predstavniku vladajuće koalicije.

Dubravka Valić Nedeljković

THE POLITICAL TV CLIP OF THE 2017 PRESIDENTIAL CAMPAIGN IN SERBIA

Summary

The aim of this paper is to deconstruct the political messages of political propaganda television clips during the presidential election campaign in Serbia in 2017, with a focus on slogans and analysis of the clips of the two favorites in the campaign, Aleksandar Vučić and Saša Janković.

The goal is also to spot the trends in the genre structure of political TV spots in Serbia in the context of socio-political movements and political polarizations and political centers of power.

The corpus contained 64 television promotional political pre-election videos of 11 candidates for the president of Serbia.

A qualitative and critical analysis of media discourse was used.

The slogans were, unlike the body of the video, uninventive, similar to each other, without a recognizable personal stamp of the candidate. The most common formats of the body of the videos were “the person who is speaking and is spoken about”, “documentary clip”, “featured clip”, “animated clip”, “edited clip” and “musical clip”.

When it comes to the pre-election political television clip, the presidential campaign of 2017 was creative, diverse and luxurious in production. At the same time, according to the results, since it was published only on the Internet, it did not reach the most traditional voters. Candidates that were promoted by the most modern and the most creative clips in terms of both form and content, conveying very clear messages, were given the least votes, because in reality their political and financial power was not enough to oppose the most favorable campaign.

Key words: Pre-election, TV clip, Presidential, Campaign

LITERATURA

- Božović, Ratko (2014.). Kriza medijske komunikacije. U *Medijski dijalozi*. Godina VII broj 20. Str. 9-25.
- Habermas, Jirgen (2012.). *Javno mnjenje*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Izveštaj o kontroli troškova izborne kampanje 2016.* (2016.). Agencija za borbu protiv korupcije. <http://www.acas.rs/finansiranje-politickih-subjekata/> (pregledano 21.06.2017.).
- Luka Maksimović predsednički kandidat, KRIK baza imovine političara (2017.). https://imovinapoliticara.krik.rs/display/disp3/profil.php?disp_id=42 (pregledano 27.06.2017.).
- Nixon, Paul, Stephen Ward and Rachel Gibson (2003.). Conclusions: The Net Change. In R. Gibson, P. Nixon and S. Ward (eds) *Political Parties and the Internet: Net Gain?* London, New York: Routledge. Pp 234-43.
- Political Discourse in the Media* (2007). Edited by Anita Fetzer, Gerda Eva Lauerbach.
- Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company.
- Share Lab (2016.). *Analiza online medija i društvenih mreža: Izbori u Srbiji 2016.* <https://labs.rs/sr/analiza-onlajn-medija-i-drustvenih-mreza-tokom-izbora-2016-u-srbiji/> (pregledano 22.06.2017.).
- Share Lab (2017.). *Monitoring predsedničke onlajn kampanje: trendovi i tenzije na Internetu.* [https://labs.rs/sr/izbori2017./](https://labs.rs/sr/izbori2017/) (pregledano 21.06.2017.).
- Slavujević, Đ. Zoran (1999.). *Politički marketing*. Beograd : Fakultet Političkih nauka.

- Slavujević, Đ. Zoran (2007.). *Izborne kampanje: Pohod na birače, Slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine*. Beograd : Institut društvenih nauka.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2008.a). Analiza sadržaja političke TV reklame u predizbornoj kampanji 2008. u Srbiji. U MIOKO 002-003/. St. 49-63. Novi Sad : FORIN.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2008.b). (Ne)vidljivost žena u političkom TV spotu?- Analiza diskursa političkog TV spota u predizbornoj kampanji 2008. u Srbiji. U *Kandidatkinje, monitoring prisustva žena kandidatkinja u medijima tokom predizborne kampanje za lokalne i pokrajinske izbore u 2008*. Knjiga 3; (ur.) Dubravka Valić Nedeljković. Novosadska novinarska škola i Zavod za ravnopravnost polova Vojvodine. Str. 147-165.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2014.). Plaćeno političko oglašavanje u predizbornim kampanjama u Srbiji. Fokus na TV spot. U: *Koga su mediji izabrali.. a šta su partije nudile?* II, (ur.) Jovanka Matić. Str. 15-43 Novi Sad : Novosadska novinarska škola.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2012.a). Politički TV spot u senzacionalističkom ključu. *Medijska kultura - međunarodni naučno- stručni časopis*. br.3/2012. Nikšić: Civilni forum. Str.87-101.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2012.b). Da li su partije i njihovi lideri nešto naučili u protekle četiri godine?: Uporedna analiza TV spotova predizborne kampanje 2007/8-2012. U: Dubravka Valić Nedeljković i Dejan Pralica *Koga su mediji izabrali.. a šta su partije nudile?* Str. 68-89. Novi Sad : Novosadska novinarska škola.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2014.). Izostanak političarki u plaćenom oglašavanju. *Godišnjak* Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Godina XXXIX-1. Str. 151-176.
- Valić Nedeljković Dubravka (2016.). Političko plaćeno oglašavanje – TV spot: Stranačke poruke biračima Srbije 2014. i 2016. *Media and Communication/Mediji i komunikacije: Međunarodni naučni časopis za medije, komuniciranje, novinarstvo i odnose s javnošću*. Godina III, broj 5, jun 2016. Str. 30-43.
- Valić Nedeljković Dubravka (2016.). Dekonstrukcija uređivačke politike dnevnog lista „Danas” u vreme parlamentarne predizborne kampanje u Srbiji 2016. *Godišnjak* Filozofskog fakulteta XLI str. 503-518. Novi Sad : Filozofski fakultet.
- Vaccari, Cristian (2008.). Research note: Italian Parties’ Websites in the 2006. Elections. *European journal of Communication*. Volum 23, No 1, pp. 69-77.

Wolfsfeld, Gadi (2011.). *Making Sense of Media and Politics: Five Principles in Political Communication*. New York&London:Rutledge.

Perišin, Tena (2010.). *Televizijske vjesti*. Zagreb:Naklada medijska istraživanja.

Pravilnik o obavezama pružalaca medijskih usluga tokom predizborne kampanje (2015.). REM. Sl. glasnik RS, br. 55/2015 i 90/2017.

Zakon o izboru narodnih poslanika Sl. glasnik RS, br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003. - dr. zakon, 75/2003. - ispr. dr. zakona, 18/2004., 101/2005. - dr. zakon, 85/2005. - dr. zakon, 28/2011. - odluka US, 36/2011. i 104/2009. - dr. zakon.

Zakon o lokalnim izborima (2007.). Sl. glasnik RS, br. 129/2007., 34/2010. - odluka US i 54/2011.

Dinko Gruhonjić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 654.195:004.738.5
DOI: 10.19090/gff.2017.2.153-163
Originalni naučni rad

PERSPEKTIVE RADIJA U ERI INTERNETA**

Rad se bavi analizom teorijskih stanovišta domaćih i stranih autora o budućnosti radija u eri interneta. Radio stanice više se ne mogu ograničiti na linearne, jednosmerne, tradicionalne kanale, jer su očekivanja publike da radio može pratiti kroz brojne druge kanale, na prvom mestu preko mobilnih telefona i drugih platformi koje su povezane na internet. Zahtev publike je i da ima određenu kontrolu nad sadržajem programa, ali se u tom slučaju postavlja pitanje ko će preuzeti uređivačku odgovornost nad takvim medijem. Samim tim, postavlja se pitanje da li je medij koji nema urednika uopšte medij u tradicionalnom smislu te reči ili je u pitanju neka nova, hibridna forma? Situacija u Srbiji je takva da većina radio stanica zapravo i nema informativni program, već je uglavnom reč o muzičkim stanicama. Činjenica koja se potvrđuje kroz istraživanja je takođe da se taj poslovni model nije pokazao uspešnim, a pritom je u dobroj meri uništio medijski pluralizam, jer se takav radio ne bavi ostvarivanjem javnog interesa. U takvoj situaciji, a zahvaljujući internetu, otvara se šansa ne samo za javne radijske servise da podignu svoj uticaj u javnosti, već i za specifične vrste radija, kao što je (g)lokalni radio i – još više – za radio zajednice.

Ključne reči: radio, internet, participativnost, identitet, budućnost

UVOD

U ovom radu razmatraju se teorijska stanovišta o perspektivama radija kao medija u eri interneta. U skladu sa činjenicom da je internet kao platforma za medije nametnuo participativnost publike kao jedan od osnovnih zadataka koji se postavlja pred tradicionalne medije, u radu se polazi upravo od teze da je participativnost auditorijuma osnovni preduslov za opstanak i razvoj radija.

Pošto je reč o aktuelnoj i živoj materiji, rad nema pretenzije da ponudi konačne odgovore, već pre svega da, kroz analizu različitih teorijskih i istraživačkih stanovišta, utvrdi specifičnosti radija u današnjem trenutku, koje bi mu mogle biti od koristi za rast slušanosti i uticaja u javnosti.

---

* dinko.gruhonjic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je proistekao iz doktorske disertacije „Odnos novinarskih žanrova na tradicionalnom radiju i radiju na internetu“, koja je odbranjena 18. februara 2016. godine, na Fakultetu političkih nauka u Beogradu

METOD

Osnovni metodi koji se koriste u radu su metod teorijske analize, istorijski metod, metod komparativne analize i metod studije slučaja.

Metodima teorijske i komparativne analize u radu se daje pregled razmišljanja domaćih i stranih medijskih teoretičara o budućnosti radija u eri interneta, kako bi se pokušalo stići do odgovora na pitanje iz naslova rada: kakve su perspektive radija u eri interneta? Upoređuju se teorije koje zagovaraju stanovište da je potrebno izaći u susret zahtevima publike za participativnošću u kreiranju medijskih sadržaja. S druge strane, navode se teorije koje insistiraju na definiciji da je medij onda i samo onda medij ukoliko ima urednički kreirani sadržaj.

Kroz istorijski metod i metod studije slučaja pokazuje se evolucija radija kroz istoriju, kako bi se dokazala aktuelna komercijalizacija radijskih sadržaja, koja je dovela do toga da komercijalne radio stanice u Srbiji danas najviše liče na “džubokse”, dok su govorni sadržaji svedeni na minimum, kako bi se troškovi proizvodnje programa sveli na minimum.

Kroz primenu svih navedenih metoda, raspravlja se o mogućnosti da javni radijski servisi, (g)lokalne radio stanice i mediji zajednice imaju šansu da vrate poverenje u radio kao medij i da samim tim podignu svoj uticaj kod publike, koja zaista zahteva participativnost, ali istovremeno ima potrebu i za proverenim, relevantnim, analitičkim i istraživačkim novinarskim sadržajima.

S obzirom da se analizira aktuelna materija, rad nema pretenziju da kroz primenu navedenih metoda ponudi konačne odgovore na komplikovana pitanja aktuelne medijske stvarnosti u eri interneta.

IDENTITET RADIO STANICE

Ima li radio odgovor na pitanje sopstvene budućnosti u eri mreže, konvergiranih medija i generacija internetskih domorodaca, koje imaju sasvim drugačije navike u konzumiranju medija? Prema Ani Martinoli, današnji medijski potrošač je jedinstven, zahtevan i angažovan, uključen u praktično sve etape medijske proizvodnje (Martinoli, 2010). Samim tim, tvrdi ona, radio stanice više neće moći da se ograniče na distribuciju i promociju sadržaja isključivo kroz linearne, tradicionalne kanale, jer su očekivanja publike da radio mogu da prate kroz brojne druge kanale, od mobilnih telefona, interneta, MP3 plejera, do ajpoda. Ključna reč za budućnost radija, sa takve tačke gledišta, jeste interakcija između redakcije i publike, i to tako da se publici omogući određena kontrola nad sadržajem programa. Međutim, ko će u takvom svetu onda preuzeti uređivačku odgovornost nad takvim medijem? I kako je

moguće publici prepuštati, makar i delimičnu, kontrolu nad sadržajem? Da li je to onda uopšte medij u tradicionalnom smislu reči ili je u pitanju neka nova, hibridna forma? Ako slušaocima, na primer, prepustimo mogućnost da sami formiraju plej liste na radio stanici, da li će to zaista i dalje biti radio, ili tek "digitalni džuboks", koji suštinski ne ispunjava nijednu funkciju koja je od javnog interesa?

Bez obzira na format, vrstu muzike, lokaciju ili konkurenciju, za uspešan poslovni model presudno je izgraditi identitet radio stanice (Warren, 2005). Identitet se zasniva prevashodno na programu koji se nudi slušaocima, a Stiv Voren razlikuje šest vrsta identiteta: zabavni radio, informativni radio, format nagradnih igara, imidž javnog servisa, negativni i specijalizovani (za starije, sportski, tinejdž i sl).

S druge strane, sporan je model koji iz američke tradicije prenosi Dušan Mašić, koji smatra da svaka radio stanica mora da izabere sopstveni format, jer je to osnovni preduslov da bi preživela na tržištu (Mašić, 2009). Mašić na taj način suštinski ne nudi ništa novo, jer ono što on naziva „formatom“ oduvek se nazivalo uređivačkom koncepcijom nekog radija.

Formatirane radio stanice često se nazivaju i lajfstajl (lifestyle) stanice, koje su specijalizovane za užu grupu publike. U bivšoj Jugoslaviji to su prvi, intuitivno, otkrili takozvani "narodnjaci" koji su se formatirali kao komercijalne muzičke radio stanice, koje 24 sata dnevno, 365 dana u godini puštaju folk muziku, upotpunjenu i muzičkim željama i pozdravima, kao i kontakt-programom. Lajfstajl stanice su, primera radi, i one „hit“ stanice za publiku starosti od 12 do 25 ili od 25 do 45 godina, ali i one na kojima se sluša isključivo muzika grupe Pink Floyd (Pink Floyd) ili neke druge grupe. Prema formatu ili uređivačkoj koncepciji, radio stanice se mogu podeliti na muzičke, informativne i specijalizovane (Mašić, 2009). Nesumnjivo su najrasprostranjenije muzičke radio stanice, koje zahtevaju najmanje novinarskog rada, kao što su nesumnjivo najzahtevnije i samim tim najskuplje one radio stanice koje akcenat stavljaju na informativni program. Prema Mašiću, formatiranje i podformatiranje jesu osnovni preduslovi da bi radio postao slušan ili posećivan na internetu, pošto to otvara prostor za održivi tržišni model poslovanja i za privlačenje oglašivača. Ali, kakve su posledice takvog pristupa? Formatiranje i podformatiranje nesumnjivo vode ka programskoj redukciji i rapidnom žanrovskom siromašenju, pod izgovorom sticanja većeg profita, kao svemogućeg opravdanja za sve.

Kompanija Arbitron je bila razvila model prema kojem na izbor formata neke radio stanice utiče čak 21 faktor. Unutrašnji faktori su oni koje mogu kontrolisati vlasnik, direktor ili redakcija određene radio stanice: dužina plej liste, kvalitet nove muzike, raspored i dužina vesti, kvalitet studijske produkcije, kvantitet reklama, raspored i odsustvovanje voditelja, kvalitet voditelja, promocija programa na radiju, rotacija muzike te broj i kvalitet starih snimaka. Od spoljašnjih faktora može se uticati

samo na jedan: na promociju stanice van programa. Na ostale faktore se ne može uticati: lokalni i nacionalni događaji, nova muzika i njena dostupnost, druge stanice na tržištu, kvalitet raspoloživog kadra, sportski događaji, vremenski uslovi, drugi mediji, promene stila života, doba godine. Iako se ne može uticati na ove faktore, oni se moraju uzeti u obzir kada se odlučuje o formatu radio stanice. Na primer, da li nekom gradu treba još jedna muzička radio stanica, ukoliko ih već ima deset? Ili da li državi poput Luksemburga treba informativna (*news*) stanica koja bi se bavila isključivo vestima iz unutrašnje politike? Da li vašem gradu baš treba dvanaesta muzička stanica (Mašić, 2009)? Međutim, često se u ovim uputstvima za formatiranje nesumnjivo kriju dosetke komercijalnih emitera s ciljem da se izbací ljudski rad, a onda se to još opravdava medijskim teoretisanjem u kojem ispunjavanje javnog interesa nekog radijskog programa ostaje u potpunosti na margini.

U drugoj deceniji 21. veka terestrijalni radio može se, dakle, obogatiti i portalom ili se može primeniti poslovni model pokretanja internetskog radija. Činjenica jeste da se na taj način lokalni/regionalni/nacionalni radio može teoretski učiniti globalnim, iako nije jasno koliko će se kroz takvu uređivačku koncepciju zaista proširiti auditorijum, što je preduslov da se multiplikuje i mogućnost zarade od oglašavanja. Svakako da treba imati u vidu da je, recimo, 2010. godine količina novca koja odlazi na onlajn oglašavanje u Velikoj Britaniji premašila onu koja ide na televiziju i bila je čak šest puta veća od sume koju zarade sve radio stanice zajedno. Naravno, broj sajtova je neuporedivo veći od broja TV ili radio stanica, ali je isto tako činjenica da jedino onlajn oglašavanje nije bilo pogođeno nedavnom recesijom (Mašić, 2010). U Srbiji je, kako navode različita istraživanja, onlajn oglašavanje praktično još uvek na svojim počecima, a izazovima internetskog marketinga malo ko se bavi na ozbiljan način, što se svakako može definisati kao propuštena poslovna prilika.

Uređivačka koncepcija pojedine radio stanice koja podrazumeva i zemaljsko i internetsko emitovanje ili samo internetsko emitovanje, nužno sa sobom nosi i potrebu prisustva te radio stanice na društvenim mrežama, a pogotovo na najpopularnijoj od njih, Fejsbuk. Važno je privući što više prijatelja i „lajkova“ za stranicu radio stanice na Fejsbuku, ali se opet postavlja pitanje kako je to moguće uraditi ukoliko je odabran format koji podseća na „digitalni džuboks“, bez informativnih i govornih sadržaja. I Fejsbuk i internet uopšte po svojoj prirodi traže stalno prisustvo da bi neka stranica bila vidljiva i aktivna. I tu se postavlja logično pitanje: kako je moguće insistirati na prisustvu na Fejsbuku, a nemati u programu, na primer, makar najnovije vesti koje se potom dele (*share*) na Fejsbuku? Ali, same vesti svakako neće biti dovoljne, pošto u današnjem internetskom svetu postoji toliko agregatora vesti (*news aggregators*) da se nameće pitanje smisla takve uređivačke

konceptije koja bi se oslanjala samo na preuzimanje tuđih vesti. Dakle, ni internet ni Fejsbuk neće biti od velike pomoći, ukoliko se novinarski žanrovi i programski sadržaji redukuju toliko da određena radio stanica praktično nema svoje žanrovske proizvode i ekskluzivne vesti i priloge. A to će svakako uticati i na broj „lajkova“ na Fejsbuku i na broj poseta na internetskoj stranici određene radio stanice, odnosno to će obezbediti interaktivnost na društvenim mrežama koje su, kao što im i ime kaže, bazirane pre svega na socijalnim kontaktima. Tek tada je moguće, kroz interakciju sa publikom, saslušati njihove primedbe na uređivačku koncepciju, kako bi se podigla slušanost radija i posećenost internetskih i Fejsbuk stranica. Radio stanica koja insistira na interaktivnosti to može da obezbedi i kroz društvenu mrežu Tviter, kao i kroz takozvane servise za ćaskanje (*chat*), poput Skajpa, MSN-a, Fejsbuk mesindžera (*Messenger*), ili kroz SMS poruke. Radio stanica može da iskoristi i prednosti mreže za deljenje video proizvoda na Jutjubu (*YouTube*), ali se i tu postavlja pitanje šta okačiti na upravo otvoreni kanal na Jutjubu, ukoliko su programski i žanrovski sadržaji redukovani do maksimuma.

Jedan od direktora BBC-a za radio, Tim Dejvi (Tim Davie) smatra da je dobro rešenje reafirmacija kontakt-programa. Prema njegovim rečima, ponovno uvođenje zaboravljenih vrednosti staromodnog radija, pri čemu je dvosmerna i verbalna komunikacija sigurno najvažnija, mogle bi dati radiju novi elan, kako u analognom tako i u novom digitalnom okruženju (Mučalo, 2010). Što možda ide u prilog onim teoretičarima koji tvrde da tradicionalni radio i ne mora nužno da ide onlajn.

Današnji konzument medija dakle teži tome da ne bude samo potrošač, već da bude i – *prosumer*. Reč je o terminu koji je kovanica od dve engleske reči: **producer** (proizvođač) i **consumer** (potrošač), koji je prvi upotrebio Alvin Tofler (Toffler, 1980). Današnjim rečnikom govoreći, to znači da svaka individua može potencijalno da stigne do masovne ili segmentirane publike, naravno putem mreže. S druge strane, publika radija na internetu i internetskog radija je merljivija, što jeste važan komercijalni aspekt i još jedan argument za pristalice teze da nije racionalno danas imati radio a ne koristiti sve one dobre strane interneta. Na sajtu se može izmeriti svaka aktivnost korisnika: koliko posetilaca pokreće *strim*¹, koliko dugo slušaju program, koji je kvalitet signala koji primaju. Za svakog slušaoca posebno se

---

¹ Emitovanje uživo putem interneta, *lajvstriming*, (*live streaming*, *stream*, engl. – tok, strujanje) jeste oblik distribucije radijskog programa koji je najbliži emitovanju uz pomoć elektromagnetnih talasa, samo je u ovom slučaju radijski signal digitalizovan i emituje se na drugoj platformi. *Lajvstriming* se odvija simultano sa emitovanjem programa putem redovnog terestrijalnog frekventnog opsega.

može saznati i da li prvi put sluša program ili je to činio i ranije. Takav auditorijum više ne predstavlja nepreglednu masu, već tačno određene, poznate pojedince (Vuković, 2010).

(G)LOKALNI RADIO

Poseban potencijal nove tehnologije teoretski nude lokalnim i regionalnim stanicama, koje sada mogu da dopru do slušalaca van dometa terestrijalnog emitovanja programa. Već pominjani "narodnjački" lokalni radio sa muzičkim željama, pozdravima i SMS porukama koje se naplaćuju, zahvaljujući internetu može da postane i radio ne samo za "rodni kraj", kao u svom terestrijalnom vidu, već i za (mnogo bogatiju) dijasporu. Prema pojedinim istraživanjima, broj slušalaca takvog radija preko interneta neprestano raste, i tu možemo govoriti o globalnom pristupu (Valić Nedeljković, 2010), jer lokalni radio izlazeći na internet istovremeno postaje globalni radio koji tretira lokalne teme. Ali, izlaskom na internet ovakav radio često zanemaruje lokalne teme. Uostalom, koga bi, sem dijaspore, i mogle zanimati lokalne teme na globalnom nivou, sem u situaciji kada lokalne vesti zbog svog pojedinačnog značaja prerastaju u globalne vesti, što je veoma redak slučaj?

Istraživanje Centra za medije beogradskog Fakulteta političkih nauka pokazalo je i da najveći deo dnevne programske sheme lokalnih radio stanica čini muzika, zastupljena od 70 do 80 odsto, izuzev kod radio stanice sa specijalizovanim sportskim sadržajima (Milojević, 2011). Sve stanice obavljaju rudimentarnu informativnu ulogu, emitujući kratke emisije vesti na svakih sat vremena. Nedostatak kadrova lokalne radio stanice nadomešćuju kupovinom određenih programskih sadržaja ili koprodukcijom. Pošto na lokalnu funkcioniše mali broj preduzeća, emiteri se u borbi za reklame fokusiraju na male preduzetnike, ali je cena emitovanja marketinških poruka veoma niska, što se posledično odražava i na kvalitet informisanja. Opstanak lokalnih radio stanica dodatno ugrožava i činjenica da agencije koje se bave prodajom oglasnog prostora imaju monopolnu poziciju i na taj način ugrožavaju slobodnu tržišnu utakmicu, a pre svega poziciju lokalnih medija. Prema navodima Ane Milojević i Aleksandre Ugrinić, veliki oglašivači drže 80 odsto medijskog tržišta u Srbiji, a pritom veoma neredovno isplaćuju lokalnim medijima ono što im duguju za distribuciju reklama i oglasa (Milojević, Ugrinić, 2012). S druge strane, u borbi za deo tržišta oglašavanja i u besparici mediji prvo žrtvuju novinarski kadar, smanjuju plate i broj zaposlenih, a krajnji rezultat toga je svođenje radija na „džuboks“ aparat, odnosno na gotovo isključivo emitovanje muzike, bez programske i žanrovske raznolikosti.

JAVNI RADIJSKI SERVISI

Radio kao javni servis postoji od 1927. godine kada je BBC dobio Kraljevsku povelju, i od tada do danas vredi pravilo da takav radio treba da informiše, obrazuje i zabavi, a svi programski segmenti treba da obezbede najviše standarde kvaliteta, da se na javnom radiju nađu sadržaji za sve društvene grupe, a da uređivačka koncepcija bude nezavisna od uticaja raznih centara moći, pre svega od politike” (Ugrinić, Veljanovski, 2014: 49).

Njegova glavna misija je da se stara o javnom interesu, a pošto se finansira iz nezavisnih izvora, to jest od građana (putem pretplate, takse, ili iz budžeta), njemu profit nije cilj.

U susednoj Hrvatskoj, Marina Mučalo oštro kritikuje odnos javnog radijskog servisa, Hrvatskog radija prema novim tehnologijama, konvergenciji medija i uopšte prema načinu na koji taj medij koristi internet. Prema njenim rečima, internetski programi Hrvatskog radija nigde se ne oglašavaju i izgledaju više kao obaveza nego kao stvarno strateško promišljanje budućnosti u cilju privlačenja mlađih slušalaca (Mučalo, 2010).

Prema rečima Marine Mučalo, mnoge radio stanice, pa tako i Hrvatski radio kao javni radijski servis, lako bi se mogle modernizovati internetskim audio servisima i alatima, od striminga, podkasta², skidanja sadržaja (*download*) i radija na zahtev (*on-demand*). Ona postavlja pitanje kako je moguće da se takva prilika propušta, s obzirom da to može da ugrozi poslove za hiljade zaposlenih na radio stanicama u Hrvatskoj.

S obzirom da, po definiciji, javni radijski servis treba da informiše, zabavi i obrazuje publiku, podkasting je potencijalno idealna tehnologija da se proširi brend javnih emitera (Murray, 2009). Ne samo zato što podkasting dovodi do širenja auditorijuma, već još više zbog toga što omogućava dublje, stabilnije slušanje programa javnih emitera, koje je publika ranije slušala možda samo jednom u toku

² Podcast je kovanica složena od ajpada (*iPod*), Eplovog (*Apple*) revolucionarnog "digitalnog vokmena", i reči „emitovanje“ (*broadcast*). Britanski Gardijan (*Guardian*) 2004. godine o podkastingu je pisao kao o fenomenu koji obećava novi bum amaterskog radija. Fenomen podkastinga datira iz 2004. godine i pripisuje se bivšem voditelju na čuvenom MTV-u Adamu Kariju (Adam Curry), koji je pronašao lak način da doda audio zapis na svoj lični blog. Zasluge za podkasting svakako pripadaju i Dejvu Vineru (Dave Winer), kreatoru revolucionarnog RSS (*Real Simple Syndication*) koda za blogove, koji je omogućio automatsko skidanje (*download*) novih epizoda podkasta. (videti u: Markman M. K. (2012). *Doing radio, making friends, and having fun: Exploring the motivations of independent audio podcasters*. str. 548-566. New Media Society.

dana ili sedmice u tradicionalnoj formi emitovanja radijskog programa. Istraživanja koja je australski javni radijski emiter ABC sproveo 2005. godine pokazala su, tada neočekivano, da je značajan broj Australijanaca u dijaspori ali i stranaca skidao podkast servise ABC-a. Podkasting se pokazao kao izuzetno jeftin i za slušaocce i za samog javnog emitera, naročito za govorne programe, za koje autorska prava na muziku ne predstavljaju problem. Što je najvažnije, podkasting je omogućio slušaocima da svoj omiljeni program na javnom radijskom servisu ABC slušaju kada njima odgovara, a ne u stvarnom vremenu, kao u eri tradicionalnog radija.

RADIO ZAJEDNICE (*COMMUNITY RADIO*)

Pored komercijalnih i javnih radijskih emitera, postoji i takozvani radio zajednice, odnosno komjuniti (*community*) radio, čiji se nastanak vezuje pre svega za Veliku Britaniju, a potom i za SAD, kao reakcija demokratske javnosti na dominaciju korporativnih medija (Ivanović, 2000).

Radio zajednice se naziva i medijem trećeg puta jer se razlikuje od mejnstrim (*mainstream*, engl. – konvencionalni, dominantni) medija, pošto je nastao s ciljem da omogući pristup do etra običnim građanima, a posebno društvenim manjinskim i marginalizovanim grupama. Princip participativnosti je dominantan u ovoj vrsti radija: njega finansira pre svega publika. U članku "Zaostavština borbe za opstanak u državnom i kapitalistički kontrolisanom medijskom okruženju", Bart Kamerst (Cammaerst, 2009) navodi da su karakteristike radija zajednice na Zapadu da funkcioniše na medijskoj margini, da ima tradiciju borbe za egzistenciju i opstanak, ali i da ga u emitterskoj zajednici tretiraju kao amaterski radio. Radio zajednice tretira slušaocce kao subjekte i učesnike, a ne kao objekte koje treba edukovati ili ih izložiti propagandi (Lewis, Booth 1989).

Radio zajednice vodi poreklo iz anarhističkog pank pokreta, zatim pokreta za zaštitu okoline i iz studentskih pokreta. On je, dakle, izrastao iz potrebe opiranja državnoj kontroli i kao takav on i danas predstavlja platformu za disidentske glasove, te tako doprinosi promociji medijskog pluralizma.

Internet je prirodni saveznik radija zajednice, jer mu pruža mogućnost da emituje bez obzira na granice – preko mreže, kroz internetski radio.

ZAKLJUČAK

Svakako se postavlja pitanje da li je tačno da je vreme jednodimenzionalnih medija završeno, a da je multiplatformnost postala imperativ i glavna vodilja

medijskim producentima.³ Ali i multiplatformnost može da bude jednodimenzionalna i da smanji raznovrsnost programskih i žanrovskih sadržaja. Isto tako, ne može se dati konačan odgovor na pitanje da li će multiplatformnost nekoj radio stanici automatski obezbediti opstanak na tržištu. Kao što je napred rečeno, formatiranje lišeno uredničkog i kreativnog novinarskog rada na proizvođenju vlastitih priloga i emisija, smanjuje šanse i za opstanak na tržištu koje je preopterećeno raznoraznim formatiranim radio stanicama. Uza sve uvažavanje novih internetskih tehnologija, potrebno je zadržati istraživačku skepsu prema ovoj materiji koja je savremena i koja samim tim izmiče pred konačnim zaključcima.

Dinko Gruhonjić

PERSPECTIVE FOR RADIO IN THE INTERNET ERA

Summary

The paper deals with the analysis of theoretical views on the future of radio in the Internet era. Radio stations can no longer be limited to linear, one-way, traditional channels, because the audience expects that the radio can be tracked through many other channels, in the first place via mobile phones and other platforms connected to the Internet. The interaction between the editorial and the audience is of crucial importance for the future of radio. The public wishes to have some control over the content of the program, but in this case, it raises the question of who will assume the editorial responsibility over such media? Therefore, whether the media that does not have an editor in general is a media in the traditional sense, or is it a new, hybrid form of media? The situation in Serbia is such that most radio stations do not actually have an informative program, but are mostly music stations. It is also a fact that this business model has not proved successful, and has largely destroyed media pluralism because it does not help the realization of public interest. In such a situation, and thanks to the Internet, there is a chance not only for public radio services to raise their influence on audiences, but also for specific types of radio, such as (g) local radio and - even more - for radio communities.

Keywords: radio, internet, participation, identity, future

---

³ Videti u: Martinoli, A. (2013). *Uticaj aktivne publike na budućnost news sadržaja u digitalnom medijskom okruženju*. Časopis *Medijski dijalozi* (str. 281-297), godina VI, broj 16. Istraživački medijski centar. Podgorica

LITERATURA

- Cammaerst, B. (2009). *A Legacy of Struggle for Survival in a State and Capitalist Controlled Media Environment*. The International Communication Gazette
- Ivanović, G. (2000). Američki nekomercijalni radio: Mainstream (public) vs. Community radio. *Medijska istraživanja*, 6, 1, 63–73. Zagreb: Fakultet političkih znanosti
- Lewis, P.M.–J. Booth (1989). *The Invisible Medium: Public, Commercial and Community Radio*. London: Macmillan.
- Markman M. K. (2012). Doing radio, making friends, and having fun: Exploring the motivations of independent audio podcasters, 548–566. *New Media Society*.
- Martinoli, A. (2010). *Izazovi novih tehnologija i budućnost radija*. Monitoring medijske scene. Publikacija III. Beograd: ANEM
- Martinoli, A. (2013). Uticaj aktivne publike na budućnost news sadržaja u digitalnom medijskom okruženju. *Medijski dijalozi*, 281–297, VI, 16. Podgorica: Istraživački medijski centar.
- Mašić, D. (2010). Facing the Facebook – radio na globalnoj Mreži. Preuzeto 12. aprila 2013, sa <http://www.media.ba/bs/menadzment-novinarstvo/facing-facebook-radio-na-globalnoj-mrezi>, pristupljeno 12. aprila 2013.
- Mašić, D. (2009), *Osnovni elementi programiranja na radiju*. Mediacentar online. Preuzeto 21. jula 2013, sa [www.media.ba,http://www.media.ba/bs/menadzment-novinarstvo-tehnikeforme-vezza-novinarstvo-tehnike-i-forme/osnovni-elementi-programiranja](http://www.media.ba/bs/menadzment-novinarstvo-tehnikeforme-vezza-novinarstvo-tehnike-i-forme/osnovni-elementi-programiranja)
- Milivojević, S. (2011). Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva. Preuzeto 24. jula 2013, sa centarzamedije.fpn.bg.ac.rs/index.php?p=87
- Milojević, A.–Ugrinić, A. (2012). Perspektiva lokalnih komercijalnih radio stanica u Srbiji. U: Veljanovski, R. (ured.) (2012) *Radio-difuzija u Srbiji – sadašnjost i budućnost*, 103–127. Beograd: Fakultet političkih nauka
- Mučalo M. (2010). *Radio bez frekvencije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti
- Mučalo, M. Frtalić, A. (2011). Radio na internetu: moda ili potreba? *Medianali*, 5, 10, 21–47. Zagreb: Fakultet političkih znanosti
- Murray, S. (2009). *Servicing 'self-scheduling consumers': Public broadcasters and audio podcasting*. Global Media and Communication 2009, 5, 197. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore and Washington DC: Sage
- Toffler, A. (1980). *The Third Wave: The Classic Study of Tomorrow*. New York, NY: Bantam

- Ugrinić, A.–Veljanovski, R. (2014). *Savremeni radio sa praktikumom radio novinarstva*. Beograd: Čigoja štampa
- Valić Nedeljković, D. (2010). Internetski radio i radio na internetu: globalizacija lokalnog radija. *Mediji i globalizacija, Medijski dijalozi*, III, 6, 81–97. Podgorica: Istraživački medijski centar.
- Valić Nedeljković, D. (2010). Lokalni radio u Srbiji - da li će i kako preživeti? Preuzeto 22. januara 2012, sa <http://www.media.ba/bs/medijska-politika-regulativa/lokalni-radio-u-srbiji-da-li-ce-i-kako-preziveti>
- Van der Hoeven, A. (2012). The popular music heritage of the Dutch pirates: illegal radio and cultural identity. *Media Culture Society* 2012 34: 927-944. SAGE Publications
- Vuković, V. (2010). Internet (radio) kao globalni medij(um). U: Drašković, M. (ured) (2010) *Mediji i globalizacija, Medijski dijalozi*. Podgorica: Istraživački medijski centar.
- Warren, S. (2005). *Radio: the book*. London: Elsevier Focal Press

Jelena Kleut*
Brankica Drašković**
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 77.03:364.56(497.11) "2016/2017"
316.774:364.56
DOI: 10.19090/gff.2017.2. 165-183
Originalni naučni rad

VIZUELNE REPREZENTACIJE IZBEGLICA NA "BALKANSKOJ RUTI" U MEDIJIMA U SRBIJI***

U radu analiziramo predstavljanje izbeglica na „Balkanskoj ruti“ u televizijskoj slici i novinskoj fotografiji. Rad ima za cilj da istraži kako se izbeglice predstavljaju u zemlji u kojoj izbeglička kriza nije politizovana i da ispita kako se izbeglice predstavljaju u različitim modalitetima - putem statičnih i pokretnih slika. Uzorak od 125 tekstova i televizijskih priloga prikupljen je tokom sedam dana u martu 2016. godine i tokom marta 2017. godine iz onlajn izdanja novina *Blica* i *Politike*, i večernjih dnevnika Radio-televizije Srbije i TV N1. Metoda vizuelne analize zasnovana je na Kresovoj i Van Lijuvenovoj vizuelnoj gramatici, i posebno na analizi vizuelnih toposa predstavljanja. U pogledu narativnih obrazaca predstavljanja identifikuje se pet toposa: drama, kretanje, primanje pomoći, higijena i igra. U konceptualnim obrascima pojavljuju se toposi porodice, dece, usamljenosti, žice i simboličke drugosti. Pozitivnije nego u drugim zemljama, ove su vizuelne predstave izbeglica su kontradiktorne – iako pozivaju na saosećaje i dalje konstruišu drugost i razlike između „nas“ i „njih“.

Ključne reči: kritička analiza diskursa, multimodalnost, novinska fotografija, televizijska slika, izbeglice, Srbija

UVOD

Srbija uz Grčku, Makedoniju i Hrvatsku postaje tokom 2015. godine delom najvažnijeg kopnenog tranzitnog puta prema Zapadnoj Evropi velikog broja izbeglica i migranata uglavnom iz Azije i Afrike, koji u političkom i medijskom

---

* jelena.kleut@ff.uns.ac.rs

** brankica.draskovic@ff.uns.ac.rs.

*** Rad je nastao u okviru projekta III 47020 „Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene“, koji se realizuje uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i projekta „Kulturno nasleđe i identitet u kontekstu modernizacijskih procesa i sociokulturnih i tehnoloških promena“

koji je finansiran od strane Pokrajinskog sekretarijata za nauku i tehnološki razvoj (br. 114-451-2790/2016-01). Ranija verzija ovog rada predstavljena na konferenciji "Vjerodostojnost medija" koja je organizovana maja 2016. godine na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu.

diskursu dobija naziv „Balkanska ruta“. Do usmeravanja izbeglica i migranata na putovanje duž balkanskih granica došlo je iz bezbednosnih razloga nakon višegodišnjih dramatičnih događaja na mediteranskim obalama Italije, do kojih su se, bežeći uglavnom od ratnih događaja i siromaštva u svojim zemljama, prebacivali brodovima i čamcima, i često nesretno okončavali živote. Prema podacima Ministarstva za rad, koji su nedavno predstavljani javnosti, od početka izbegličke krize, maja 2015. godine, kroz Srbiju je prošlo milion ljudi. Trenutno u njoj boravi između 6.000 i 7.000 migranata, od toga 980 dece bez roditelja i 3.000 maloletnika, a njih 1.700 je zatražilo azil ("Pozitivan stav...", 2017).

Medijskim izveštajima o izbeglicama i migranatima na takozvanoj „Balkanskoj ruti“ pridaje se veliki značaj u kreiranju javnog menja. Površan i senzacionalistički pristup navodi se kao jedan od glavnih uzročnika stvaranja uglavnom negativnog odnosa građana Srbije (Vuletić et al., 2016), ali i Hrvatske (Lalić, 2016) i drugih zemalja koje se suočavaju sa najvećom migracijom ljudi koja se dogodila nakon Drugog svetskog rata.¹ Prema prošlogodišnjem istraživanju koje je sproveo Centar za primenjena društvena istraživanja medijsko izveštavanje je „dosta ili presudno“ uticalo na mišljenje građana Srbije o izbegličkoj krizi. Grupa autora koja je sprovedla istraživanje smatra da je senzacionalističko izveštavanje medija koje je, kako se ističe, „imalo funkciju buđenja kako pozitivnih tako i negativnih emocija“ prema izbeglicama bez analitičkog pristupa uslovalo „značajnu konfuziju u stavovima građana prema čitavoj problematici“ izbegličke krize (Vuletić et al., 2016: 13).

Od samog početka neusklađena je terminologija kojom se kriza naziva kako u medijima tako i u političkom diskursu. Bez obzira što najveći broj ljudi dolazi iz ratom zahvaćenih zemalja pre svega iz Sirije, Avganistana, Iraka, Somalije (UNHCR, 2016) koji bi prema međunarodnom pravu trebalo da se nazivaju izbeglicama ovaj termin se vrlo malo upotrebljava. U gotovo svim medijima, ne samo srpskim nego i stranim, stotine hiljada ljudi koji dolaze u Evropu mnogo češće se nazivaju migrantima (ilegalnim, nelegalnim, ekonomskim), azilantima, imigrantima. Ova kakofonija delimično je posledica neznanja novinara i njihovog samovoljnog tumačenja leksičke identifikacije u kojoj je vrlo često ulogu imala i ideološka matrica podele na dobre izbeglice i loše migrante, odnosno onih koji dolaze opravdano i one koji dolaze „neopravdano“. Mnogi evropski zvaničnici nazivaju je „migrantskom krizom“ kako bi sa sebe skinuli odgovornost koju prema međunarodnim konvencijama imaju prema izbeglicama. U radu se opredeljujemo za termin izbeglice koji prema našem mišljenju adekvatnije opisuje ljude koji

---

¹ Procenjuje se da je od početka krize oko 65 miliona ljudi napustilo svoje domove.

prolaze Srbijom i koji upućuje na univerzalni humani tretman bez obzira na razloge koji stoje iza odluke da se krene put "Balkanske rute".

MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE IZBEGLICA – PREGLED ISTRAŽIVANJA

Medijsko izveštavanje o izbeglicama čest je predmet istraživanja, a razlog tome može se pronaći u činjenici da od kraja prošlog veka u zemljama Zapada ova tema dolazi u središte političkih diskusija i ima značajno mesto u pozicioniranju političkih stranaka, posebno populističke desnice. Stoga se najveći deo istraživanja bavi situacijom u Austriji (Reisigl & Wodak, 2001; Rheindorf & Wodak, 2017), Velikoj Britaniji (Baker et al., 2008; Banks, 2012; Khosravini, 2010), Nemačkoj (Holmes & Castaneda, 2016), Italiji (Colombo, 2017; Richardson & Colombo, 2013), Španiji (Alonso Belmonte, McCabe, & Chornet-Roses, 2010; Martinez Lirola, 2014) i Australiji (Lenette & Cleland, 2016). Nešto je manje komparativnih studija (Caciedes, 2015; Berry et al., 2016), koje pokazuju da, iako u većini zemalja mediji uglavnom negativno predstavljaju izbeglice, ipak postoje određene razlike. Na primer, izveštaj za UNHCR kojim su obuhvaćene Italija, Španija, Švedska, Nemačka i Britanija pokazuje da je švedska štampa naklonjenija izbeglicama dok su u Velikoj Britaniji najzastupljeniji negativni stavovi (Berry et al., 2016: 10).

Prema teorijsko-metodološkim polazištima, u relativno velikom korpusu mogu se uočiti tri pravca – analiza medijskih okvira (engl. framing), kritička analiza diskursa i vizuelna analiza. Teorija medijskog uokvirivanja podrazumeva da obimom izveštavanja i izborom pojedinih dimenzija događa, ljudi i procesa mediji formiraju javno mnjenje, odnosno utiču na percepciju događaja, njegovog značaja i ponuđenih rešenja (Scheufele, 1999). U kontekstu izbeglica u Francuskoj, Italiji i Velikoj Britaniji, Kavides (Caviedes, 2015) uočavaju dva okvira – ekonomski i bezbednosni. Unutar bezbednosnog, izbeglice se predstavljaju kao fizička pretnja, u kontekstu terorističkih napada i kriminala, kao i u smislu obezbeđivanja granica. Podjednako negativni, ekonomski okvir pojavljuje se onda kada se dolazak izbeglica dovodi u vezu sa kretanjima na tržištu rada, troškovima boravka i dodeljivanja azila. Holmes i Kastaneda konstatuju da se migranti i izbeglice najčešće prikazuju kao „ekonomski oportunisti“ (Holmes & Castaneda, 2016: 15), te da medijske predstave variraju između „konstituisanja onih koji su (ne)dostojni prijema i ksenofobije“ (Holmes & Castaneda, 2016: 15).

Prateći prethodne studije o retorici diskriminacije (Reisigl & Wodak, 2001), u oblasti kritičke analize diskursa najobimnije istraživanje sproveo je tim okupljen oko austrijske lingvistkinje Rut Vodak na Univerzitetu u Lankasteru. Kombinacijom kritičke analize diskursa i korpusne lingvistike, analiziran je

medijski i vanmedijski diskurs u Velikoj Britaniji, u periodu od 1996. do 2006. godine. Jedan od zaključaka istraživanja jeste da se različiti nazivi – izbeglice, tražioci azila, imigranti i migranti – koriste kao sinonimi iako imaju drugačije pravne konsekvence (Baker et al, 2008: 283). U medijskom diskursu preovlađuje negativna perspektivizacija, zasnovana na diskursnom konstruisanju razlika između „nas“ i „njih“, a među najzastupljenijim topoima je topos brojeva, koji zajedno sa vodenim metaforama („reka“, „poplava“, „talas“) naglašava masovnost dolazaka kao pretnju lokalnom životu (Baker et al., 2008). Pored ovog, pojavljuju se još i topos ekonomskog tereta, topos pretnje, topos opasnosti i topos zakona (Baker et al., 2008; Khosravinić, 2010). U predstavljanju izbeglica identifikovane su strategije agregacije, kolektivizacije i funkcionalizacije kao „lingvistički procesi kojima se ove grupe ljudi sistematski predstavljaju i konstruišu kao homogena grupa sa sličnim karakteristikama, pričama, namerama, motivacijama i ekonomskim statusom ili se svode na funkcije, npr. "oni koji ulaze"“ (Khosravinić, 2010: 13).

Vizuelna reprezentacija izbeglica ima poreklo u hrišćanskoj ikonografiji (Wright, 2002), posebno kada se naglašava ljudska patnja. Međutim, predstavljeni kao pretnja, savremene izbeglice su dekontekstualizovane, a retko se koriste krupni kadrovi sa prikazima lica (Bischoff, Falk & Kafehsy, 2010). U medijima preovlađuju slike muškaraca u grupama i slike prenatrpanih brodova, napravljene iz perspektive Evropljana, kako dolaze ka "nama" – gledaocima, koje se mogu interpretirati kao vizuelne metafore invazije (Horsti, 2011: 10).

Analiza novinskih fotografija pokazuje da se imigranti predstavljaju kao drugačiji od nas (strategija distanciranja), kao inferiorni, siromašniji i manje moćni (strategija obespravljanja) i kao predmeti (strategija objektivacije) (Martinez Lirola, 2014: 18). Kako pišu Blejker i saradnici: „Vizuelnim obrascima se izbeglice predstavljaju kao 'problem' – ne kao humanitarna katastrofa koja zahteva saosećajni odgovor javnosti, već kao pretnja koja pokreće mehanizme odbrane i kontrole granica. Ovi dehumanizujući vizuelni obrasci direktno podstiču politiku straha“ (Bleiker et al, 2013: 399). Do sličnog zaključka dolazi i Manik koja konstatuje da „vizuelne predstave izbeglica obezvređuju njihovu patnju jer prikrivaju, komodifikuju i senzacionalizuju individualno i stvarno iskustvo patnje“ (Mannik, 2012: 264).

Čestu temu u vizuelnoj analizi čini prikaz lika izbeglice. Saosećanje izazivaju slike žena i dece, o čemu Linet i Kliland pišu u kontekstu rastuće „feminizacije slika“ (Lenette & Cleland, 2016). U negativnom kontekstu, izbeglice se predstavljaju u ključu „vizuelnog disfemizma“ jer se „pežorativne odlike tabua naglašavaju sa ciljem vređanja“ (Martinez Lirola, 2014: 420). Slično i Benks piše o tri „vizuelna scenarija“:

„prvo, bezlični i de-identifikovani stranac omogućava konstrukciju prikaza zastrašujućih subjekata. Drugo, stigma se implicitno ilustruje, devijantnost se suptilno signalizira i 'spolied identiteti' konstruišu se. Treće, maske se skidaju i tražilac azila je identifikovan i njegov devijantni status potvrđuje se. Ovaj proces se uz manje modifikacije ponavlja u vestima, a devijantnost postaje utkana u sliku tražioca azila“ (Banks, 2012: 293).

U odnosu na dosadašnja istraživanja ovaj rad ima dva cilja. Prvo, da istraži kako se izbeglice predstavljaju (vizuelnim izrazom) u zemlji u kojoj izbeglička kriza nije istaknuto pitanje političke debate i u kojoj ne postoje političke stranke koje jasno artikulišu anti-imigrantske pozicije. Drugo, cilj je da se ispita kako se izbeglice predstavljaju u različitim modalitetima – posredstvom statičnih i pokretnih slika – te da se na taj način dopuni postojeći korpus studija koje se preovlađujuće bave fotografijama.

METODE ISTRAŽIVANJA

U radu koristimo kritičku analizu diskursa (KAD), ne kao metodu već kao širi pristup građi (Baker et al., 2008: 274) koji omogućuje da se propita kako se dominacija, diskriminacija, moć i kontrola stvaraju i obnavljaju u diskurzivnim praksama (Reisigl & Wodak, 2001; Van Dijk, 1988, Van Leeuwen, 2008). Srodna KAD-u nastaje i socijalna semiotika koja pojmovni aparat diskursne analize primenjuje na različite nejezičke modalitete (Hodge & Kress, 1988; Kress, 2010; Kress & Van Leeuwen, 2001; Kress & Van Leeuwen, 2006; Manchin, & Mayr, 2012; O'Halloran, 2004). Polazište socijalne semiotike jeste da su svi, pa i vizuelni znaci, motivisani sklopovi oznaka (formi) i označenih (sadržaja, značenja), te da umesto o kodovima treba govoriti o semiotičkim resursima koji imaju različite potencijale da iskažu značenja.

Formulišući „vizuelnu gramatiku“, Kres i Van Lijujen kreću od stava da „poput lingvističkih struktura, vizuelne strukture upućuju na određene interpretacije iskustva i forme društvene interakcije“ (Kress & Van Leeuwen, 2006: 2). U prevođenju jezičkih u nejezičke kategorije, oslonac pronalaze u Halidejevim metafunkcijama jezika – ideacionoj, interpersonalnoj i tekstualnoj. Pod ideacionom funkcijom razumeju „sposobnost semiotičkih sistema da predstavljaju objekte i njihove odnose u svetu izvan sistema reprezentacija ili u semiotičkim sistemima kulture“ (Kress & Van Leeuwen, 2006: 47). Dakle, u analizi vizuelnih sadržaja u odnosu na ideacionu funkciju postavlja se pitanje na koji način su predstavljeni ljudi, događaji i predmeti, i kako se vizuelnim „jezikom“ određuju relacije između njih. U ovim obrascima predstavljanja autori razlikuju narativne procese i

konceptualne predstave, koji uslovno odgovaraju dinamičkim i statičnim prikazima. „Dok konceptualni odnosi predstavljaju učesnike u pogledu klase, strukture ili značenja, drugim rečima u smislu uopštenih i manje ili više stabilnih i vanvremenskih odlika, narativni obrasci služe da predstave razvoj radnje i događaje, procese promene, tranzitne prostorne rasporede“ (Kress & Van Leeuwen, 2006: 59).

Interpersonalna funkcija upućuje na to da se u realizaciji semiotičkih modaliteta stvaraju odnosi između pošiljalaca i primalaca, kao i između primalaca i ljudi koji su vizuelno predstavljeni. Radi se, zapravo, o dve grupe učesnika (predstavljenih i interaktivnih, koji komuniciraju posredstvom slika) i o tri vrste odnosa: 1) odnosi između predstavljenih učesnika, 2) odnosi između interaktivnih i predstavljenih učesnika i 3) odnosi između interaktivnih učesnika (Kress & Van Leeuwen, 2006: 114). Pod tekstualnom funkcijom razume se sposobnost svakog semiotičkog modaliteta da „formira tekstove, skupove znakove koji su koherentni interno i eksterno, kao sa kontekstom u kom su stvoreni“ (Kress & Van Leeuwen, 2006: 43). Analiza realizacije tekstualne funkcije upućuje na odnose između različitih modaliteta poruke, kao i na odnose koji se uspostavljaju među elementima unutar jednog modaliteta.

U radu će biti predstavljen deo analize koji se bavi ideacionom funkcijom, dok će ostala dva analitička elementa imati pomoćnu svrhu pri diskusiji o konkretnim primerima. Prateći pojmovnik vizuelne gramatike reprezentacije izbeglica grupisane su u narativne i konceptualne obrasce predstavljanja. Kada se radi o fotografijama, dva obrasca se uglavnom uzajamno isključuju, dok u televizijskim priložima oni često sadejstvuju kao kombinacija statičnih i dinamičnih kadrova, odnosno sekvenci kao skupa kadrova kojima je zajednička tema ili postupak. Unutar dve grupe vizuelnih reprezentacija, u svrhe analize deduktivno je kreiran inventar toposa koji imaju zajedničke sadržinske i formalne odlike. U analizi diskursa topici se opisuju kao rezervoari uopštenih glavnih ideja iz kojih nastaju određene izjave ili argumenti (Richardson & Colombo, 2013: 183), i posreduju između opštih kognitivnih struktura, kao prethodnog znanja učesnika komuniciranja, i konkretnih realizacija semiotičkih potencijala. Topos nije tema – makro-tema u smislu u kom Van Dejk analizira medijski diskurs (Van Dijk, 1988), posebno kada se radi o vizuelnom izrazu koji se pojavljuje zajedno sa verbalnim. Ovakvom tumačenju vizuelnih topika ide u prilog i činjenica da se pojedini snimci ili fotografije pojavljuju u više, tematski različitih tekstova ili televizijskih priloga.

Korpus televizijskih slika i novinskih fotografija prikupljen je periodu od 11. do 17. marta 2016. godine iz onlajn izdanja dnevnih listova *Blic* i *Politika*, kao i iz večernjih dnevnika Radio-televizije Srbije i TV N1 koji se emituju u 19.30

časova. U drugom ciklusu, period uzorkovanja je činio ceo mesec mart 2017. godine. Onlajn uzorak je formiran tako da budu zastupljene dve uredničke koncepcije – tabloidna i netabloidna, dok je televizijski uzorak formiran tako da obuhvati javni TV servis i komercijalnu televiziju. Uzorkovani su samo oni tekstovi i prilozi koji sadrže prikaze izbeglica na „Balkanskoj ruti“. Samih tekstova je bilo i više, ali njih 12 nije uopšte imalo fotografije dok u 39 tekstova fotografije ne prikazuju izbeglice već političare.

Tabela 1: Pregled uzoraka

	Broj tekstova/priloga
<i>Blic</i> (2016)	53
<i>Blic</i> (2017)	27
<i>Politika</i> (2016)	15
<i>Politika</i> (2017)	7
RTS (2016)	7
TV N1 (2016)	10
TV N1 (2017)	6
UKUPNO	125

Na ovaj način kreiran uzorak sastoji se od 223 fotografija koje su objavljene u 102 teksta, kao i od 23 televizijskih priloga (Tabela 1). Ovde treba dodati da je broj pojedinačnih fotografija manji jer se pojedine slike pojavljuju u više tekstova. Očekivano, sa smanjenjem broja izbeglica i delimičnim zatvaranjem "Balkanske rute", broj tekstova i priloga je manji u 2017. godini u odnosu na posmatrani period iz 2016. godine, kada su analizirani mediji objavljivali po dve vesti dnevno.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Narativni obrasci predstavljanja

Analiza pokazuje da su najčešći narativni obrasci oni kojima se predstavlja *kretanje* i *drama*, potom *primanje pomoći* i u manjoj meri *igra* i *higijena*. Topos *kretanja* čine grupne ili masovne fotografije i snimci, na kojima su izbeglice prikazane u pokretu, jedni iza drugih, pri čemu ljudska tela čine liniju koja pokretu daje pravac. Dve realizacije ovog toposa prikazane su na Slici 1 i Slici 2. Na prvoj pravac kretanja je ka „nama“, gledaocima, dok na drugoj pravac s leva na desno nema određište već prati liniju horizonta. Fotografijama je zajedničko kolektivno i

agregirano predstavljanje nosilaca radnje, a lica izbeglica se ne prikazuju, što doprinosi depersonalizaciji prikaza. Ovakve reprezentacije mogu se posmatrati kao pandani već identifikovanom toposu brojeva u tekstualnim strategijama (Baker et al., 2008). Posebno Slika 1 na metaforičkom planu odražava ideju toka, takođe zastupljenu u verbalnim opisima „reke izbeglica“.

Slika 1. Topos kretanja
(*Blic*, 15. 3. 2016)

Slika 2. Topos kretanja
(*Politika* 12. 3. 2016)

Topos *drame* pronalazimo u fotografijama i televizijskim slikama koje kompozicijom i predstavljanjem radnje ukazuju na konflikt ili napetost. I za ovaj topos je karakteristično predstavljanje izbeglica u grupama. Slika 3, koja se pojavljuje u pet različitih tekstova, primer je fotografije u kojoj napetost proizilazi iz kompozicije tri elementa – izbeglica iza ograde, policajca ispred ograde – čiju poziciju deli i čitalac – i same ograde. Transakcioni vektor interakcije stvara se između izbeglice u žutoj majici, čiji pogled je usmeren ka policajcu, a njihovi odnosi naglašeni su razlikom između tiskajuće mase razdrljenog odela i stroge urednosti predstavnika države.

Dramatizacija kao strategija reprezentovanja izbeglica često se javlja zajedno sa topoima kretanja i primanja pomoći (Slika 4 i Slika 6), i u ovim slučajevima drama se naglašava prikazima lica. Slike na denotativnom planu već označavaju dramatičnu radnju, ali ona drama se ističe - kontrastom između šarenila dečijeg odela i sivila šume, reke i odela odraslih na Slici 4, i proksemijom glava i ruku, njihovom brojnošću u odnosu na oskudnu pomoć oko koje se bore na Slici 6.

Slika 3. Topos drame
(*Blic* 11. 3. 2016, 12. 3. 2016, 12. 3. 2016, 12. 3. 2016, 15. 3. 2016)

Slika 4. Topoi drame i kretanja
(*Blic*, 11. 3. 2016, 12. 3. 2016, 12. 3. 2016, 12. 3. 2016, 15. 3. 2016, *Politika*, 14. 3. 2016)

Slika 5. Topos pomoći
(*Blic* 11.3.2016, 11.3.2016)

Slika 6. Topoi drame i pomoći
(*Blic* 11. 3. 2016, 15. 3. 2016, 16.3.2016)

Topos *primanja pomoći* karakteriše građenje transakcionog odnosa između uvek eksplicitno reprezentovanih primalaca i često isključenih davalaca pomoći. Na Slikama 5 i 6, iako nude različite rakurse pa stoga i različite pozicije gledaoca, oni koji donose pomoć su izostavljeni iz kadra, tek implicirani kao učesnici radnje. Na obe slike, sama pomoć se predstavlja kao oskudna, a potražnja za njom velika.

Slika 7. Topos igre

Slika 8. Topos higijena

(Blic, 13. 3. 2016, 15.3.2016)

(Vesti u 19.30, N1, 11. 3. 2016.

Topos igre (Slika 7) i topos higijene (Slika 8) odudaraju od prethodno diskutovanih vizuelnih reprezentacija. Prvo, fotografije i televizijske slike ovih toposa su svetlije i oštrije. Potom, na njima su izbeglice prikazane pojedinačno ili u manjim grupama, što doprinosi individualizaciji. Treće, ove fotografije počivaju na oneobičavanju običnog tako što svakodnevne radnje kontekstualizuju u „izbeglički život“, odnosno u širim planovima pozicioniraju nosioce radnje ističući tako kontrast između okruženja i same radnje. Na primer, na Slici 7 u prvom planu vidimo decu dok u drugom, zamagljenom vidimo šatore izbegličkog kampa u Idomeniju. Na Slici 8 scena šišanja postavljena je u polju, među razbacanim stvarima i sa kućama koje simbolizuju „normalni život“, negde u daljini.

Konceptualni obrasci predstavljanja

Deca, porodica, usamljenost, žica i simbolička drugost jesu topoi u kojima se statično predstavljaju izbeglice. Vizuelne reprezentacije dece i njihovih roditelja su najzastupljenijih jer, kako su i prethodna istraživanja ustanovila, oni predstavljaju žrtve dostojne pomoći (Lenette & Cleland, 2016). Deca se uglavnom predstavljaju krupnim kadrovima, kao jedini (Slike 10 i 11) ili centralni (Slika 9) element kompozicije. Za razliku od drugih toposa u kojima se retko uspostavlja veza između interaktivnih i predstavljenih učesnika, deca na slikama najčešće se obraćaju gledaocu – vizuelno, usmeravanjem pogleda ili verbalnim porukama.

Slika 9. Topos deca
(Politika, 13. 3. 2016)

Slika 10. Topos deca
(Blic 11. 3. 2016, 15. 3. 2016)

Slika 11. Topos deca
(Blic, 12. 3. 2016)

Slika 12. Topos porodica
(N1, 14. 3. 2016)

Galerija od 14 fotografija objavljena u *Blicu* pod nazivom „Ogledala užasa: Oči mališana koji su pobjegli od rata u Siriji govore više od hiljadu reči“ potencira ideju da pogled deteta budi saosećanje. Međutim, ove fotografije odstupaju od obrasca prema kome su deca predstavljena u realnom okruženju, musava ili neadekvatno obučena. Klasifikacija dece kao „dece izbeglica“ u ostalim slikama ovde se transformiše, briše se kontekst i specifikacija, a na taj način univerzalizuje se prikaz. Drugim rečima, dok ostale fotografije govore „ovo su deca izbeglice“, galerija šalje poruku „ovo su deca“.

Jedina fotografija (Slika 13) koja se pojavljuje u oba perioda uzorkovanja (mart 2016, mart 2017) i uz sedam različitih tekstova jeste slika na kojoj su kombinovana tri toposa – topos dece, topos usamljenosti i topos žice. Topos usamljenosti realizuje se u kadrovima koji su zamućeni i u njima prikazani likovi pognute su glave (Slika 14) ili zamišljenog pogleda koji je usmeren negde daleko izvan okvira kadra (Slika 15). Usamljenost se prikazuje ponekad kao prostorna izolovanost od grupe (Slika 14) ili psihička izolacija kao u Slikama 14 i 15, na kojima zamišljeni pogled izvodi izbeglice izvan konteksta.

Slika 13. Topoi deca, usamljenost i žica
(Blic, 11. 3. 2016, 11. 3. 2016, 15. 3. 2016, 21. 3. 2017, 23. 3. 2017, 7. 3. 2017, 7. 3. 2017).

Slika 14. Topoi deca i usamljenost
(Politika, 13. 3. 2016)

Slika 15. Topos usamljenosti
(N1, 6. 3. 2017)

Žica se kao motiv pojavljuje u mnogim narativnim i konceptualnim reprezentacijama. U delu fotografija, kakav je slučaj sa Slikom 13, žica kojom se ograničava kretanje prestaje da bude detalj i dobija centralnu ulogu. U televizijskim priložima žica može da se pojavi samostalno unutar kadra ili sekvence, na nivou detalja (Slika 17) ili, što je češće slučaj, na slikama se kontrastiraju žica i ljudsko telo u blizini (Slika 16).

Slika 16. Topos žice – fotografija
(*Blic*, 19. 3. 2017)

Slika 17. Topos žice – televizijski prilog
(RTS, 13. 3. 2016)

Pored vizuelnih reprezentacija ljudi, postoje i slike koje posredno govore o njima, opisuju ih putem crtica iz izbegličkog života. Izrazito metaforičke predstave denotiraju nužnost života „u civilizovanom svetu“, poput odeće, obuće, hrane ili krova na glavom, a konotiraju njihov izostanak, manjak ili neadekvatnost. Tumačenje ovih slika počiva na znanju o tome šta čini običan i normalan život, a oni koji ga nemaju posredno se konstruišu kao Drugi. Ovako konstruisana drugost može se dalje čitati dvojako – kao različitost koja je privremena, koja je posledica prinudnih okolnosti i koja zahteva pomoć ili kao drugost koja je već postojeća, posledica drugačije kulture i životnih navika i koju treba odbaciti ili promeniti.

Slika 18. Topos simbolička drugost
(*Blic*, 11. 3. 2016)

Slika 19. Topos simbolička drugost
(*Blic*, 12. 3. 2016)

DISKUSIJA

Vizuelni toposi kojim su predstavljene izbeglice na „Balkanskoj ruti“ pojavljuju se u narativnim i konceptualnim obrazaca predstavljanja. Razlike u njihovoj zastupljenosti u onlajn izdanjima dnevnih listova *Blic* i *Politika* i u televizijskim priložima Radio-televizije Srbije i N1 neznatne su. Kretanje i drama, zajedno sa slikama dece, najfrekventniji su u svim analiziranim medijima. Međutim, kada se posmatraju dva perioda, mart 2016. godine i mart 2017. godine, mogu se uočiti razlike. Prvo, već u odnosu na broj TV priloga i tekstova, može se ustanoviti pad interesovanja za temu izbeglica. Čini se da je „zatvaranje“ pravca koji vodi preko Republike Srbije uspelo da smanji broj izbeglica, a time i medijsko interesovanje. Drugo, topos drame i primanja pomoći pojavljuje se samo tokom 2016. godine, dok tokom 2017. godine mediji češće izveštavaju o životu izbeglica smeštenih u Srbiji.

U celini posmatrani, topoi šalju kontradiktorne vizuelne poruke. Sa jedne strane, fotografije i prilozi predstavljaju direktne ili indirektne apele za saosećanjem, u čemu najznačajniju ulogu imaju slike dece, koje ponekad čak neskriveno persuazivno imaju ovaj cilj (npr. Slika 9). Topoi porodice, primanja pomoći i usamljenosti takođe opisuju izbeglice u kontekstu humanitarne krize koja zahteva humani odgovor. Međutim, pozivajući na saosećanje, vizuelne poruke održavaju distancu između predstavljenih subjekata i interakcijskih subjekata (fotoreportera, snimatelja i gledalaca). Ovo se naročito odnosi na one fotografije i slike izbeglica zabeležene iz gornjeg rakursa koji sam po sebi označava nemoć i slabost snimanog objekta. Izbeglice se iz ovog ugla posmatranja, odnosno kadriranja, stavljaju u poziciju objekta koji se gleda s visine, pružajući perspektivu pružaoca pomoći sa druge strane žice što gledaoca postavlja izvan okvira iskustva izbeglice i umanjuje mu mogućnost uspostavljanja empatije.

Lice izbeglice je prepoznatljivo kada se radi o ženama i deci, dok se slika muških lica pojavljuje onda kada treba da potencira dramatičnost događaja. Ujedno, muškarci su češće prikazani u većim grupama, dok je, kada se pojavljuje, lice deteta jedini element na slici. U retkim slučajevima kada je prikazan jedan muškarac, onda postoje drugi markeri koji ga reprezentuju kao žrtvu – povijeno telo (kao na Slici 15), krv na licu, cebe u koje je zavijen, i slično. Na ovaj način mediji konstruišu dve grupe aktera – one sa kojima komuniciramo jer im vidimo lice i koji su dostojni podrške, i one koje ne raspoznavamo u masi pa i ne možemo sa njima da saosećamo.

Topos *kretanja* jedan je od najfrekventnijih, a njime se izbeglice predstavljaju kao kolektivni akteri svedeni na odlazak i dolazak. Snaga i žilavost ovog toposa potvrđuje se i u njegovoj verbalnoj realizaciji, u vidu metafora

povezanih sa vodom („reka izbeglica“, „izbeglički talas“, „priliv“). Međutim, posmatrano kao vizuelna metafora, *kretanje* funkcioniše kao slika puta koji je dekontekstualizovan. On nema početak ni kraj (videti Slike 1 i 2), polazište kao osnovni referent za razumevanje događaja nije predstavljeno, a cilj je neizvestan i dalek, negde izvan okvira slike. Na taj način *kretanje*, to jest *put*, iako pripada narativnom obrascu, postaje stanje – ključna odrednica izbeglica.

Posmatrano u kontekstu prethodnih istraživanja, topos *kretanja* jedini je koji ima negativnu konotaciju, naglašenu u prikazima *kretanja* koje vodi ka „nama“. U četiri analizirana medija nije bilo slika na kojima su izbeglice predstavljene kao kriminalci, rušitelji granica i u lažnoj potrebi za pomoći. I kada se vizuelnim sredstvima konstruiše drugost, negativno vrednovanje nije eksplicirano nego je naznačeno kao mogući interpretativni pravac koji će zavisiti od prethodnih saznanja i stavova interpretatora.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Fotografije i televizijske slike, zajedno sa ostalim elementima vesti postavljaju ljude i događaje u interpretativne okvire (Tomanić Trivundža, 2015), nudeći svojoj publici određene perspektive. U tom kontekstu treba primetiti da podaci do kojih je došla agencija Prozitiv, pokazuju da je negativno mišljenje građana Srbije o izbeglicama poraslo sa 19 odsto u 2016. na 33 odsto u 2017. godini, dok pozitivan stav i empatiju prema izbeglicama u Srbiji danas ima 43 odsto građana, što je za 1,8 odsto manje nego na početku izbegličkog talasa (Stavovi građana Srbije prema izbeglicama, 2017: 2)². Povećan strah od izbeglica logična je posledica izmenjenog načina medijskog izveštavanja, koje je na početku izbegličkog talasa bilo intenzivnije i pozitivnije.

U medijskom pristupu uočavaju se dva pristupa, jedan koji je motivisan željom za profitom, koji vodi senzacionalizmu i drugi u kojem se slike koriste ne samo da pobude pažnju javnosti, što je bio slučaj sa objavljivanjem fotografije Ajlana Kurdija u septembru 2015. godine, već da zaista obezbede pomoć. Prvi ilustruje tekst u britanskom *Dejli mejlu* sa fotografijom izbeglica koje po snegu čekaju na red za hranu u Beogradu, a ona se poredi sa starom fotografijom

---

² Tri ankete u periodu 2016-2017. sprovedela je agencija Propozitiv u svim mestima gde postoje prihvatni centri za migrante. Ukupan broj ispitanika u istraživanju sprovedenom 2017. godine iznosio je 2.700 osoba starih 15 i više godina, iz Beograda, Dimitrovgrada, Lajkovca, Preševa, Sjenice, Tutina, Subotice i Šida (za ostale izveštaje videti: <https://www.divac.com/Razvoj-demokratije-i-podrska-lokalnim-zajednicama/2113/PODRSKA-LOKALNIM-ZAJEDNICAMA-U-ODGOVORU-NA.shtml>).

nemačkih zarobljenika u Staljingradu 1943. godine, uz komentar da ove dve scene „zapanjujuće liče jedna na drugu“ (Dinham, 2017). Za razliku od ovog senzacionalističkog pristupa humanitarna kriza sa beogradskih ulica zabeležena na fotografijama imala je i drugačije odjeke u javnosti. Naime, serija fotografija koje je zabeležio fotograf Igor Čoko imala je važnu mobilizatorsku ulogu jer je prikupljena pomoć od 90 hiljada eura, novi mobilni toaleti, šatori, hrana, odeća.

Imajući u vidu ove različite pristupe, istraživanje predstavljeno u radu trebalo bi proširiti tako da se obuhvate raznovrsnije uređivačke konceptualizacije, od senzacionalističkih tabloida do alternativnih portala koji koriste slike volontera kako bi preneli utiske. Takođe, analiza medijskog izveštavanja o izbeglicama treba da se dopuni istraživanjem verbalnih poruka koje prate fotografije i televizijske slike pošto verbalni sadržaji mogu intenzivirati ili modifikovati vizuelne.

Jelena Kleut, Brankica Drašković

VISUAL REPRESENTATIONS OF THE REFUGEES ON THE "BALKAN ROUTE" IN THE SERBIAN MEDIA

Summary

This paper provides an analysis of representations of the refugees on the "Balkan route" in television images and news photographs. The aim of the paper is to identify how the refugees are represented in the country in which the refugee crisis is not politicized, and to examine how the refugees are represented in different modalities - static and moving images. The sample, consisting of 125 texts and television news stories, has been collected during seven days in March 2016 and in March 2017 from online editions of daily newspapers *Blic* and *Politika*, and from evening newscasts of Radio-television of Serbia and TV N1. The method of visual analysis is based on Kress and Van Leeuwen's visual grammar, and specifically on the analysis of visual topoi of representation. In terms of narrative patterns of representation we identify five topoi: drama, movement, receiving help, hygiene and play. Within conceptual patterns there are topoi of the family, children, loneliness, wire and symbolic otherness. More positive than in other countries, these visual representations are contradictory - although they call for compassion, they still construct otherness and the differences between "us" and "them".

Keywords: critical discourse analysis, multimodality, news photograph, television image, refugees, Serbia

LITERATURA

Alonso Belmonte, I., McCabe, A., & Chornet-Roses, D. (2010). In their own words: The construction of the image of the immigrant in Peninsular Spanish

- broadsheets and freesheets. *Discourse & Communication*, 4(3), 227–242. doi: 10.1177/1750481310373218
- Baker, P., Gabrielatos, C., KhosraviNik, M., Krzyzanowski, M., McEnery, T., & Wodak, R. (2008). A useful methodological synergy? Combining critical discourse analysis and corpus linguistics to examine discourses of refugees and asylum seekers in the UK press. *Discourse & Society*, 19(3), 273–306. doi: 10.1177/0957926508088962
- Banks, J. (2012). Unmasking deviance: The visual construction of asylum seekers and refugees in English national newspapers. *Critical Criminology*, 20(3), 293–310. doi: 0.1007/s10612-011-9144-x
- Berry, M., Garcia-Blanco, I., & Moore, K. (2016). Press coverage of the refugee and migrant crisis in the EU: a content analysis of five European countries. Retrieved from <http://orca.cf.ac.uk/id/eprint/87078>.
- Bischoff, C., Falk, F., & Kafehsy, S. (Eds.). (2010). *Images of illegalized immigration: towards a critical iconology of politics*. Bielefeld: Transcript.
- Bleiker, R., Campbell, D., Hutchison, E., & Nicholson, X. (2013). The visual dehumanisation of refugees. *Australian Journal of Political Science*, 48(4), 398–416. doi: 10.1080/10361146.2013.840769
- Caviedes, A. (2015). An Emerging ?European? News Portrayal of Immigration? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(6), 897–917. doi: 10.1080/1369183X.2014.1002199
- Colombo, M. (2017). The Representation of the “European Refugee Crisis” in Italy: Domopolitics, Securitization, and Humanitarian Communication in Political and Media Discourses. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 1–18. doi: 10.1080/15562948.2017.1317896
- Crespo Fernández, E., & Martínez Lirola, M. (2012). Lexical and visual choices in the representation of immigration in the Spanish press. *Spanish in Context*, 9(1), 27–57. doi: 10.1075/sic.9.1.02cre
- Dinham, P. (10. 1. 2017). Food queue with echoes of Europe's dark past: Freezing migrants wait for aid in Belgrade today in pictures chillingly similar to those from the Second World War. *Daily Mail*. URL: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-4107102/Belgrade-migrants-wait-food-pictures-similar-Second-World-War.html#ixzz4mRV37cjr>
- Hodge, R., & Kress, G. (1988). *Social Semiotics*. Cambridge: Polity
- Höijer, B. (2004). The discourse of global compassion: The audience and media reporting of human suffering. *Media, Culture & Society*, 26(4), 513–531. doi: 10.1177/0163443704044215

- Holmes, S. M., & Castaneda, H. (2016). Representing the 'European refugee crisis' in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death: Representing the 'European refugee crisis?' *American Ethnologist*, 43(1), 12–24. doi: 10.1111/amet.12259
- Horsti, K. (2016). Visibility without voice: Media witnessing irregular migrants in BBC online news journalism. *African Journalism Studies*, 37(1), 1–20. doi: 10.1080/23743670.2015.1084585
- Jenni, K., & Loewenstein, G. (1997). Explaining the identifiable victim effect. *Journal of Risk and Uncertainty*, 14(3), 235–257.
- Khosravini, M. (2010). The representation of refugees, asylum seekers and immigrants in British newspapers: A critical discourse analysis. *Journal of Language and Politics*, 9(1), 1–28. doi: 10.1075/jlp.9.1.01kho
- Kress, G. (2010). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- Kress, G., & Van Leeuwen, T. (2001). *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. Arnold: London.
- Kress, G., & Van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design*. 2nd Edition. London: Routledge.
- Lalić, S. (2016). *Uloga medija u oblikovanju javnog mnijenja prema izbjeglicama i tzv. izbjegličkoj krizi*. Zagreb: GONG - Kuća ljudskih prava Zagreb. URL: <http://www.dostajemrznje.org/wp-content/uploads/2016/10/Uloga-medija-u-oblikovanju-javnog-mnijenja-prema-izbjeglicama.pdf>
- Lenette, C., & Cleland, S. (2016). Changing faces: Visual representations of asylum seekers in times of crisis. *Creative Approaches to Research*, 9(1), 68.
- Lenette, C., & Miskovic, N. (2016). 'Some viewers may find the following images disturbing': Visual representations of refugee deaths at border crossings. *Crime, Media, Culture*, doi: 10.1177/1741659016672716
- Manchin, D., & Mayr, A. (2012). *How To Do Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. London: Sage.
- Mannik, L. (2012). Public and private photographs of refugees: the problem of representation. *Visual Studies*, 27(3), 262–276. doi: 10.1080/1472586X.2012.717747
- Martinez Lirola, M. (2014). Exploring visual dysphemisms in pieces of news related to immigrant minors in a Spanish newspaper. *Visual Communication*, 13(4), 405–427. doi: 10.1177/1470357214541741
- O'Halloran, K. L. (2004). *Multimodal Discourse Analysis. Systemic-Functional Perspectives*. London: Continuum.

- Pozitivan stav prema migrantima ima 43 odsto građana Srbije (19. 6. 2017). *Insajder*. URL: <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/5357/Pozitivan-stav-prema-migrantima-ima-43-odsto-gra%C4%91ana-Srbije.htm>
- Reisigl, M. & Wodak, R. (2001). *Discourse and discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London: Routledge.
- Rheindorf, M., & Wodak, R. (2017). Borders, Fences, and Limits? Protecting Austria From Refugees: Metadiscursive Negotiation of Meaning in the Current Refugee Crisis. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 1–24. doi: 10.1080/15562948.2017.1302032
- Richardson, J., & Colombo, M. (2013). Continuity and change in anti-immigrant discourse in Italy: An analysis of the visual propaganda of the Lega Nord. *Journal of Language and Politics*, 12(2), 180–202. doi: 10.1075/jlp.12.2.02ric
- Scheufele, D. (1999). Framing as a theory of media effects. *Journal of Communication*, 42(1): 103–122.
- Stavovi građana Srbije prema izbeglicama (2017). Fondacija Ana i Vlade Divac. URL: https://www.divac.com/upload/document/trifold_srpski_preview.pdf
- Szörényi, A. (2006). The images speak for themselves? Reading refugee coffee-table books. *Visual Studies*, 21(1), 24–41. doi: 10.1080/14725860600613188
- Tomanić Trivundža, I. (2015). *Press Photography and Visual Framing of the News*. Ljubljana: Faculty of Social Sciences.
- Van Dijk, T. A. (1988) *News as Discourse*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford University Press.
- Vuletić, V., Stanojević, D., Vukelić, J., & Pešić, J. (2016). *Studija o izbeglicama – Srbija 2016*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung - Centar za primenjena društvena istraživanja. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12928.pdf>.
- Wright, T. (2002). Moving images: The media representation of refugees. *Visual Studies*, 17(1), 53–66. doi: 10.1080/1472586022000005053

Дејан Пралица*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 32.019.51:316.647.5
DOI: 10.19090/gff.2017.2.185-206
Оригинални научни рад

ЗЛОУПОТРЕБА МОЋИ МЕДИЈА НА ПРИМЕРИМА *ОТВОРЕНИХ ПИСАМА* ЖЕЉКА МИТРОВИЋА

Овај рад представља покушај да се скрене пажња на то да се уз помоћ јавне речи може злоупотребљавати утицај медија и ширити политички некоректан говор. Циљ рада јесте да покаже које све стратегије актер користи како би се кроз форму *отворених писама* обрачунао са неистомишљеницима. Корпус овог истраживања представља свих девет *отворених писама* које је власник Медијске компаније *Пинк* Жељко Митровић током јуна и јула 2017. упутио власнику дневног листа *Курир* Александру Родићу (четири писма), народном посланику *Демократске странке* Радославу Милојичићу (три писма) и локалном политичару и естрадном менаџеру Саши Мирковићу (два писма). Сва писма – јавна обраћања обилују говором мржње и данима су у информативним емисијама у целини објављивана на програмима *Телевизије Пинк*, као и у појединим дневним листовима са високим тиражима. Методом квалитативне анализе садржаја *јавних писама* утврђени су елементи које пошиљалац користи како би дисквалификовао поменуте примаоце поруке: формуле поздрављања и опраштања, лексику, стилске фигуре, као и стратегије: антагонизма, уцене, моралисања и *адвоката у име власти*.

Кључне речи: медиј, *ТВ Пинк*, епистоларни дискурс, отворено писмо, политички некоректан говор, говор мржње.

„Свако има своју истину, свој укус свако своју нагодбу
с Богом или сопственом савешћу“ (Бал 1997:13).

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У Србији легално пет телевизијских кућа има дозволу за национално емитовање програма. Поред јавног медијског сервиса *Радио-телевизије Србије (РТС)* то су још и *Телевизија Пинк*, *Телевизија Б92*, *Телевизија Прва* и *Телевизија Хепи*. Према садржају, све ове медијске куће пружају *опште медијске услуге*, што значи да у својој програмској шеми имају и

---

*pralica@ff.uns.ac.rs

информативни програм, чиме је њихова одговорност за информисање грађана и те како важна. Њихов рад заснива се на поштовању медијских закона¹ – *Закона о јавном информисању и медијима*, као и *Закона о јавним медијским сервисима*, који важи, у овом случају за РТС, односно *Закона о електронским медијима* који регулише рад приватних, комерцијалних медија. Савет РЕМ-а прати рад медија и стара се о поштовању медијских закона.

С обзиром на то да је тема овог рада презентација садржаја отворених писама на *ТВ Пинк* у наставку рада биће речи искључиво о овој медијској кући. *Телевизија Пинк* основана је 1994, а њен власник од тада је Жељко Митровић. Године 2000. био је кандидат за народног посланика на листи (тада владајуће) *Социјалистичке партије Србије* и *Југословенске левице*. Након свргавања режима Слободана Милошевића постаје близак (тада) новој власти². Његов однос и према актуелној власти³ такође је непромењен. Митровићева телевизија једна је од најгледанијих у Србији (слика 1), тачније има највећи удео гледаности у односу на друге комерцијалне телевизије са националном покривеношћу. Самим тим њена одговорност према јавности мора бити на изузетно високом нивоу, што често није био случај.

Програм *ТВ Пинка* обилује тривијалним садржајима попут турских серија, ријалити програма, забавно-музичког програма, али и информативним емисијама типа *Национални дневник* и *Вести*. Због проблематичног садржаја у програму често је предмет критике (упореди са: Пралица 2011: 306-319). У *Регистру пружалаца медијских услуга* наведено је како је та медијска кућа три пута (званично) *кажњена*⁴ – и то два пута 2015. године због непримереног

¹ Ови закони донети су 2014. године:

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnom_informisanju_i_medijima.html;

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_elektronskim_medijima.html;

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnim_medijskim_servisima.html (посећено: 10.07.2017).

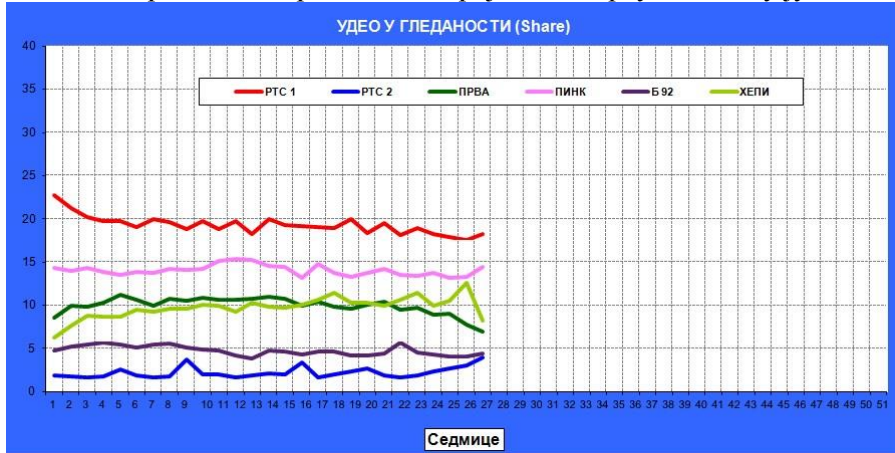
² Мисли се на власт *Демократске опозиције Србије* коју је предводила *Демократска странка*.

³ Мисли се на власт коју предводи *Српска напредна странка*.

⁴ Савет РЕМ-а, према *Закону о електронским медијима*, има права да *кажњава* медије уколико се не придржавају одредби закона. Најблажа мера је *Опомена*, затим *Упозорење*, па *Привремена забрана објављивања програмског садржаја*. Најстрожа казна је *Одузимање дозволе* – односно забрана рада медија. Будући да Закон предвиђа да се „Изречена мера *Опомене* и *Упозорења* брише из *Регистра медијских услуга* у року од две године од дана њеног изрицања...” (Члан 29 Закона о електронским

садржаја у ријалити програму *Фарма б*, када јој је Савет РЕМ-а изрекао *Опомену*, односно *Упозорење* због непоштовања „достојанства личности малолетника“ у оквиру емисије *ДНК*. Због исте емисије *ТВ Пинк* је изречена још једна мера *Опомене* и у априлу 2017. Због експлицитних елемената говора мржње у *отвореним писмима* Жељка Митровића које је *ТВ Пинк* на десетине пута у целини емитовала до завршетка овог рада Савет РЕМ-а није реаговао.

Слика 1. Шер *ТВ Пинк* креће се око броја 15. за прву половину јула 2017.⁵

2. ЦИЉ РАДА И ДЕФИНИСАЊЕ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ рада јесте да покаже које све дискурсне стратегије пошиљалац користи како би се кроз форму *отворених писама* обрачунао са неистомишљеницима.

Основна хипотеза истраживања гласи да се „Аутор *отворених писама*, без суштинских разлика, обраћа свима којима је упутио јавну кореспонденцију“. Прва посебна хипотеза гласи да се „Аутор у јавној комуникацији користи непримереним језичким изразима“. Друга посебна хипотеза гласи да „Аутор *отворених писама* злоупотребљава медиј чији је власник како би се обрачунавао са противницима“.

медијима) у *Регистру* се не виде евентуалне раније мере према *ТВ Пинк*. http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_elektronskim_medijima.html (посећено: 10.07.2017).

⁵ Извор за фотографију: <http://www.rts.rs/page/rts/sr/CIPA/story/265/vesti/2588511/graficki-prikaz-gledanosti-tv-programa.html> (посећено: 10.07.2017).

Епистоларни дискурс, чији део представља и форма *отворено писмо*, „представља сложену социокомуникативну појаву и обухвата социјални контекст, из којег црпимо податке о учесницима интеракције и процесима производње и рецепције поруке“ (Поповић 2000:7). Према *Речнику медијских студија/ Dictionary of Media Studies*, *отворено писмо* јесте „писмо које је објављено у дневним новинама или магазину, али које је (практично) упућено појединцу или организацији (*Dictionary of Media Studies* 2006:164). Појам је слично дефинисан и у електронском речнику *Merriam-Webster* где је наведено да је *отворено писмо* „објављено протестно или жалбено писмо обично упућено појединцу, али намењено широј јавности“⁶. Дакле, *отворено писмо* представља вид јавно-приватне комуникације. Намењено је конкретної особи или групи људи, али са циљем да садржај путем медија буде доступан широј јавности како би изазвао реакције, најчешће негативне, према ономе коме је писмо упућено. Михаил Бахтин „сврстао је писмо у свим његовим разноврсним облицима у говорни жанр под којим је подразумевао стабилни структурни тип говорне делатности, сегментоване на исказе“ (Поповић 2000:13 према Бахтин 1979:237).

Разлози због којих се упућују *отворена писма* могу бити различити: 1) да се скрене пажња јавности на одређени проблем; 2) да се упуту порука појединцу/власти у вези са несагласјем око одређених питања; 3) да се покуша започети односно окончати дискусија о одређеном проблему; 4) као вид притиска на реципијента како би од њега била издејствована реакција; 5) да се демонстрира моћ појединца чије *отворено писмо* медији објављују (у целини).

За структуру епистоларног говорног дискурса, коме припада и *отворено писмо*, у овом раду посматраћу поред лексике и формуле *поздрављања* и *опраштања* (почетка и краја комуникације адресанта са адресатима). Биће проверено и какав је степен социјалности, односно на који начин се пошиљалац обраћа примаоцу поруке (*ја – ти, ја – Ви, ја – ви, ми – ви*). Такође, биће проверено и има ли заједничке кохезије за сва писма, или се она разликује у зависности од адресата коме су упућена. „Лексичка кохезија остварује се употребом речи или фраза из једног семантичког поља“ (Пуљјић 2015)⁷.

⁶ Извор: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/open%20letter> (посећено: 10.07.2017).

⁷ Доступно у електронској верзији зборника *Svijet stila, stanja stilistike* - <http://stilistika.org/puljic> (посећено 10.07.2017).

С обзиром на то да је пилот истраживање корпуса *отворених писама* објављених на *ТВ Пинк* показало и у великој мери присуство политички некоректног говора⁸, биће потребно и тај појам дефинисати. „*Језик мржње, говор мржње* или *политички некоректан говор*, у медијском контексту јесте одступање од правила добре праксе медијског извештавања који се базира на истинитом, правовременом, избалансираном и етичком писању медија о људима, догађајима и појавама“ (Пралица 2014:336). Такав говор, односно језик усмерен је на то да се појединац омаловажава и представља „произвођење непријатеља или учвршћивање другог или чак супротног као непријатеља“ (према Вељак 2001)⁹. Поједини аутори уочавају и специфичну структуру *говора мржње*: „развијају се мали, еристички жанрови засновани на фразеологизмима сатиричног, иронијског и пародијског карактера“ (Животић, Станојевић 2013:262). Говор мржње уско је повезан и са идеологијом која се може ширити путем медија. „Разумевање образаца језичке интеракције даје нам јаснији увид у структуру културних модела и разоткрива идеолошке постулате који формирају наше виђење света који нас окружује“ (Филиповић 2009:19).

3. МЕТОДОЛОГИЈА

Отворено писмо представља комплексну језичку, односно говорну структуру. „Служећи се прикладним техникама и стратегијама говорници своје исказе по потреби подешавају“ (Стевић 1997:72). За анализу садржаја *отворених писама* кориштена је квалитативна анализа медијског дискурса.

Квалитативна анализа чува информације о контексту и пружа детаљније истраживање у односу на искључиво квантитативну анализу. „Под квалитативном анализом садржаја понекад се подразумева просто проналажење и придодавање квалификација већ издвојеном, разврстаном и пребројаном материјалу“ (Стојшин 2014:205 према Бранковић 2009).

Анализа дискурса бави се откривањем људског споразумевања (према Половина 1987). Медијски дискурс односи се на интеракцију која се одвија на некој медијској платформи, било да је реч о говору или тексту, а где је дискурс усмерен на неприсутног читаоца, слушаоца или гледаоца, који није у могућности да у тренутку реагује. „Медијски дискурс је јавни, објављени,

⁸ Детаљније о политички некоректном говору код Пралица 2015:81-94.

⁹ Текст доступан на: <http://www.gayecho.com/aktivizam.aspx?id=3277&grid=2001&page=> (посећено: 10.07.2017).

записани облик комуникације. Није ad-hoc ни спонтани (као свакодневни говор или писање), а није ни приватан ни незваничан“ (O’ Keeffe 2012:441). Анализа медијског дискурса изучава друштво и проучава које врсте интеракција текст успоставља између људи и света и између моћних (људи на власти, елите, појединачних моћника) и оних који то нису (опозиција, они који другачије мисле у односу на владајући систем, представници маргинализованих група и слично) (према Matheson 2005:1-3). Јединице анализе овог истраживања јесу *текст отвореног писма* (који укључује садржај писма од самог почетка – обраћања, до краја текста, односно потписа и пост скриптума – тамо где га има), као и *говорни чин* и његова језичка реализација (начин обраћања пошилаоца примаоцима поруке).

4. КОРПУС

Истраживање је обухватило прикупљање и анализу девет *отворених писама* власника *ТВ Пинка* Жељка Митровића које је та телевизија у целини преносила у свом информативном програму током јуна и јула 2017 и то: 12. и 29. јуна, као и 1. и 7. јула писма упућена власнику дневног листа *Курир* Александру Родићу; 25, 26. и 27. јуна народном посланику Демократске странке Радославу Милојичићу и 4. и 6. јула естрадном менаџеру и локалном зајечарском политичару Саши Мирковићу:

Табела 1. Основни подаци о *отвореним писмима*

Датум објаве писма	адресант	адресат	дужина писма (број речи)
12.06.2017.	Жељко Митровић	Александар Родић	622
25.06.2017.	Жељко Митровић	Радослав Милојичић	866
26.07.2017.	Жељко Митровић	Радослав Милојичић	568
27.06.2017.	Жељко Митровић	Радослав Милојичић	462
29.06.2017.	Жељко Митровић	Александар Родић	501
01.07.2017.	Жељко Митровић	Александар Родић	262
04.07.2017.	Жељко Митровић	Саша Мирковић	778
06.07.2017.	Жељко Митровић	Саша Мирковић	799
07.07.2017.	Жељко Митровић	Александар Родић	900

5. АНАЛИЗА И РЕЗУЛТАТИ

Није свеједно ко саопштава неку поруку. „Порука добија на убедљивости ако се веже уз неки моћан, ауторитаран извор [...] Успех поруке не зависи више од вредности поруке, већ од ауторитета онога ко поруку одашиље у масу“ (Шушњић 1999:72-73).

Власник медијске компаније *Пинк* и раније се обраћао *отвореним писмима* појединцима са којима је био у сукобу. Дневни лист *Данас* пише да је Митровић овакав начин обрачуна први пут искористио 2002. када је писао професору Факултета политичких наука у Београду Чедомиру Чупићу.¹⁰ Саговорник *Данаса* адвокат Душан Стојковић објашњава како је тада „против професора Чупића први пут примењена нова *техника* новинарства, да се писмо објављује неколико дана, по неколико пута на телевизији. Да се порука власника кроз његов медиј недвосмислено и директно презентује јавности. Та техника је врло ефикасна и производи жељени ефекат“¹¹.

У јуну и јулу 2017. Митровић је девет пута упутио отворена писма својим опонентима и то власнику листа *Курир* Александру Родићу (четири писма), народном посланику Демократске странке Радославу Милојичићу (три писма) и естрадном менаџеру и локалном политичару из Зајечара Саше Мирковићу (два писма).

5.1. Анализа отварања – формуле поздрављања

Анализа је показала како нема доследне употребе етикета за обраћање, односно ословљавање адресата којима су упућена писма. Само у једном случају на почетку писма адресант се директно не обраћа адресату, већ одмах започиње комуникацију (пример код трећег писма Александру Родићу).

Приликом обраћања у преосталим случајевима, адресант користи следеће формуле по моделу придев (драги/уважени) + презиме адресата у вокативу једнине:

- *Драги Родићу (12.06.2017)*
- *Драги Родићу (29.06.2017)*

¹⁰ „У више отворених писама, Митровић је Чупића, као тадашњег члана Савета за борбу против корупције, оптужио, између осталог, за поседовање бројних некретнина у земљи и иностранству. Чупић је поднео тужбу против Митровића, и добио га на суду наредне године“, пише листу *Данас* у издању од 06.07.2017. (доступно на: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=350358&title=%C5%BDeljko+Mitrovi%C4%87+iznad+zakona, посећено: 10.07.2017).

¹¹ Извор: исто као и фуснота 12.

- *Уважени Родићу (07.07.2017).*

При обраћању другом адресату, Радославу Милојичићу, адресант употребљава нешто другачију формулу по моделу придев (драги) + надимак у вокативу једнине – два пута, а једном допуњену наведену формулу апозицијом – придев (уважени) + политичка функција у вокативу једнине:

- *Драги Кено (25.06.2017. и 26.06.2017)*
- *Драги Кено, уважени посланиче Демократске странке (27.06.2017).*

Обраћајући се трећем опоненту, Саши Мирковићу, адресант излази из домена пристојне јавне комуникације и писмо започиње непримереним изразима по моделу: презиме адресата + детерминатор (увреда, погрдан назив):

- *Мирковићу, дрвосечо кукавички (04.07.2017)*
- *Мирковићу, битанго лоповска и лажљива (06.07.2017).*

Уочено је да само у писмима упућеним Мирковићу, Митровић не поштује правила јавне комуникације, односно уљудно, примерено обраћање.

5.2. Анализа затварања – формула испраштања

Затварање комуникације, односно *отвореног писма*, по обичају, резервисано је за име и презиме онога који писмо упућује, односно пост скриптум, када на крају пошиљалац жели да дода још неку реченицу или мисао коју је (не)намерно заборавио да напише у самом писму. Као ни код формула *отварања*, ни при *затварању* писма аутор не користи јединствену комбинацију речи:

Од девет *отворених писама*, аутор се потписује именом и презименом, али уз различите додатке: име и презиме уз пост скриптум поруку:

- *Жељко Митровић (01.07.2017) + пост скриптум порука;*

са одређеним прилозима, уз пост скриптум поруку, односно без ње:

- *Срдачно Жељко Митровић (26.06.2017) + пост скриптум порука*
- *Забринута, Жељко Митровић (12.06.2017);*

два пута, уз пренесено значење са својим именом:

- *Твој бивши друг Жељко Митровић (07.07.2017),*
- *Твој друг Жељко Митровић (29.06.2017);*

Са прилошком одредбом (за време) и прилогом, уз име и презиме и пост скриптум – једном:

- *До следећег писма и анализе твоје имовинске карте, срдачно Жељко Митровић + пост скриптум порука (25.06.2017).*

Уз прилог, име и презиме и пост скриптум:

- *Срдачно, Жељко Митровић + пост скриптум порука (27.06.2017).*

Уз прилошку одредбу за време, апозицију, име и презиме и надимак:

- *Од данас твоја ноћна мора Жељко Митровић звани Букагија (04.07.2017)*

Уз апозицију, име и презиме и надимак:

- *Ноћна мора рекеташа, битанги и лопова, Жељко Митровић звани Букагија (06.07.2017).*

Формуле опраштања, без обзира на то коме је писмо било упућено нема јединствен образац, односно начин на који се пошљалац поруке обраћа примаоцима појединачно.

5.3. *Говор мржње – анализа лексике*

Говор мржње у отвореним писмима најочигледнији је на лексичком нивоу. Митровић користи различите експлицитне изразе како би дискредитовао своје опоненте. Тако је, за Митровића, Родић:

- *мала прљава кратконога смрдибуба; умоболан; ретардиран (01.07.2017)*
- *дволичан, покварен, лицемеран (29.06.2017)*
- *вуцибатина једна (06.07.2017)¹²*

Други опонент, Милојичић је:

- *дрипац; лопина; алкохолно ушљискана буздованчина; силеџија; хронично пијан; пијана стока; пијандура (25.06.2017).*
- *кратак и глуп; паланачки ђилкош; политички фићфирић (26.07.2017)*
- *троњара; снајка; побегуља; ушљискана буздованчина; дрипац; лопина; (27.06.2017)*

Према трећем опоненту, Мирковићу, аутор писама начинио је следеће увреде.

За Митровића Мирковић је:

- *дрвосеча кукавички; примитивна пихтија; морална гњида; смрдљиви пувоњак; сецикеса подбула; (04.07.2017)*

¹² Митровић помиње Родића и у писму које је наменио Мирковићу.

- *битанга лоповска и лажљива; битанга једна неотесана; члан смрдљиве банде; вуцибатина једна; буздованчино примитивна; бараба једна простачка (06.07.2017).*
- *сирова битанга (07.07.2017).*¹³

Као што се види из примера, говор мржње у домену лексике аутор је користио како би своје опоненте поредио са животињама, лошим карактерним особинама, *простим* јелима, непријатним физиолошким појавама и женским сродственим изразима.

5.4. Говор мржње – анализа стилских фигура

Аутор писама се *двоуми* да ли да власника *Курира* ословљава са *Ацо брате* или *Ацо Бруте*, јасно га поредећи са издајником, као у латинској изреци „*Tu quoque, Brute, mi fili!*“, коју је на самрти изговорио Гај Јулије Цезар. Дакле, већ у првом писму Родић је апострофиран као издајник. Уз констатацију да „не квари политика људе, већ људи кваре политику“ (12.06.2017), Митровић се Родићу, иронично, обраћа као „уваженом новопеченом политичару“. Митровић му поставља и реторско питање: „Купаш ли се, Родићу или се само запираш кад ти долазе гости, имаш ли купатило кући или и даље користиш лавор, користиш ли струју или си још, на свећама и фуруни?“ (01.07.2017).

Милојичића пореди са роботом из вица „кога трчећи јури Нишлијка и виче за њим: бате, батерије за бежање имаш, а за остало ниш“ (27.06.2017). Митровић употребљава и хиперболу: „Документа која поседујем показују да за само једну ноћ попијеш 343 пива и то на терет грађана Србије“ (25.06.2017). Дискриминишући саговорника, користи и метафорично значење у примеру типа: „Зато и кружи легенда да мобилни носиш у гаћама, како би ти тамо бар нешто прорадило, наравно кад ти батерија није празна“ (27.06.2017).

У писму Мирковићу, Митровић га *критикује* да касни са одговорима на његово писмо, кроз метафоре: „ниси каснио само због проблема са азбуком и великом нуждом која те је нагло снашла“ (06.07.2017) и Мирковића „не гађам зато што је кренула сезона на вепрове, већ зато што он као и многи други нису приметили...“ (06.07.2017).

¹³ Митровић помиње Мирковића и у писму које је наменио Родићу.

5.5. *Говор мржње – стратегија антагонизма ја (ми) – ти (ви)*

Поред специфичног начина поздрављања и опраштања, употребе лексике и стилских фигура у говору мржње у својим *отвореним писмима*, аутор користи и неколико стратегија, као поступака чија је сврха остваривање одређених циљева – доказивање противницима да (ниједном) нису у праву.

Тако се Митровић (јавности) *правда* како је био принуђен да одговори (Родићу) и како он није тај који је први започео преписку:

- *Као што си могао приметити нисам хтео да ти пишем писмо док ме ниси лично поменуо и поред чињенице да си моју телевизију поменуо у више наврата... (12.06.2017)*

Митровић помиње и *жртву*, коју је својевремено поднео како би помогао Родићу:

- *Ако ме сећање добро служи, некада смо били другови и бар два пута сам своју главу ставио на пањ, како бих теби помогао (07.07.2017).*

У отвореном обраћању Милојичићу, Митровић се *правда* како послује не легалан начин:

- *Кено драги, ја ћу ти ова писма, писати пуног срца и чисте душе, јер као што знаш, осим ако ниси био хронично пијан па не знаш, Пинк а ни ја лично никад није добио ни један једини динар од државе, нити је у било каквим комбинацијама, а и птице на грани знају да сам морао продати добар део своје имовине да би измирио све порезе и затезне камате, и мораш да знаш да плаћам држави сваке године око 10 милиона евра по основу пореза и обавеза за запослене, и зато се гнушам и мука ми је од лопова и бандита који не само што нису у мишијој рупи него се усуде да ми се јавно обрете. (25.06.2017).*

Такође, наводи и супериорност коју поседује у односу на све своје опоненте:

- *Види, драги Кено, ако хоћеш са мном да се дописујеш, мораш да имаш таленат, брзину и храброст, а ти ништа од тих особина ниси видео чак ни на филму, а литературу да и не помињем. (27.06.2017)*
- *Ја волим да будем груб и да на мегдану растачем на комаде, такве примитивне пихтије док кроз не процуре, а ти процуриши и препаднеш се и кад видиш семафор... (04.07.2017)*

- *Обавестио си јавност да ћеш каснити са одговором јер да пишеш не умеш а и да покушаиш, осим што те заболи глава, мораиш да се присетиши свих слова којих, истини за вољу, за твоје скромне и једва видљиве, мождане капацитете и има превише, али да си ишао у школу уместо што си од малих ногу варао и крао, било би нам свима лакше (06.07.2017).*

За упропаштавање државе оптужује многе:

- *Грађанску Србију, урнишу и упропаштавају управо Родићи, Мирковићи, Анђуси и Корници и сви други који своје ставове и утемељења, немају а ако су их и имали дневно су их продавали за свежњеве љубичасте хартије, ма одакле оне долазиле (07.07.2017).*

Као што се може тумачити из примера, Митровић је у односу на своје противнике: припремљен за сведочење на суду, вешт писац писама, спреман на борбу до краја, не крије ништа од јавности. Са друге стране противници су: неморални, приглупи, лажне жртве, неписмени и лопови.

5.6. *Говор мржње – стратегија уцене (имам доказе)*

Аутор у препискама користи одређена средства како би уцењивао саговорнике. Он прети објављивањем докумената, фотографија, снимака, ес-ем-ес преписке или поверљивих (инсајдерских) информација:

- *Документа која поседујем, показују да само за једну ноћ попијеш 343 пива, и то на терет грађана Србије па није ни чудо што не умеш да пребројиш председнике и друге високе званице које су присуствовале инаугурацији. (25.06.2017)*
- *Да не би било забуне објавићу јавно и твој смс где ми се захваљујеш што сам помогао! Ја ћу увек помагати, и увек ће ми бити част да помогнем неком болесном детету, али ти Кено да си само мало мање трошио на алкохол, гориво и проточни фудбалски клуб, могао си излечити на хиљаде деце! (26.06.2017).*
- *Наравно буди спокојан, фотке су код мене, легенда каже да сте голишави трчкарали и призивали кишу. А за то време су те драги мој Кено, гладни грађани немо гледали и презирали, а на чије си вапаје остајао нем. (27.06.2017).*

- *Ако си случајно заборавио, или те заболела глава па не можеш да се сетиш о чему причам, могу да ти пошаљем скрин шот смс поруке коју си послао на један посебан и веома значајан број. (04.07.2017)*
- *Подаци који су испливали из ресторана КТ на Бежанијској коси, а нисте ни знали ко вас случајно снима, да сте заједно рекетиралити и Анђус, а у време док си био Мркоњићев помоћник у влади Србије. (04.07.2017)*

На овај начин Митровић саговорницима ставља до знања да је у бољој позицији од њих, да поседује информације, односно документа које (ако жели) може да објави, односно употреби против њих и да их на тај начин дискредитује у јавности.

5.7. Говор мржње – стратегија моралисте и старијег брата

Користећи се овом дискурсном стратегијом, Митровић себе поставља у супериоран положај онога коме је све дозвољено, ко је једини у праву и ко има морално право да дели савете, друге критикује, што је илустративно у следећим примерима:

- *Радославе – Кено – посланиче, кад ми следећи пут будеш писао, мој ти је савет да даш неком писменом да ти писмо стилски уобличи, јер овако полуписмено брукаш и себе и странку којој припадаш. (25.06.2017)*
- *Срам те било битанго једна, због таквих старлетана и камењара, народ мисли да смо сви исти! (26.06.2017)*
- *Како те само није срамота да слободно шеташ улицом, додуше са више телохранитеља него што општина има грађана (27.06.2017).*
- *Ја да сам на твојем месту, сам бих отишао у полицију и пријавио се, а пре тога отишао код неког попа да бар њему признаш и и исповедиш грехе и шта си све радио у блудним ноћима са разголићеним и разузданим старлетама. (27.06.2017).*
- *А ако се добро сећаш, више пута сам ти рекао, да тамо где постоје врата глупо је ићи кроз зид, мада врата важе за оне који плаћају своје обавезе и не варају никог. (29.06.2017).*
- *Стоп, стоп, стоп! Рекох стоп! Сад је доста, па макар било и од умоболног и ретардираног Родића. (01.07.2017).*

- *Срам те било, сецикесо подбула, бежиш из земље сада када треба да објасниш како си као члан општинског већа у Бору пребацио својој фирми Беотон 400.000 еура. (04.07.2017).*
- *Мени лично биће част и задовољство да вас на јарбол срама и криминала натакнем једног по једног без одлагања и прескакања и док ти не поиспадају оба предња златна зуба. (06.07.2017).*

5.8. *Говор мржње – стратегија адвоката у име власти*

Последња уочена стратегија којом се Митровић служи у свом јавном обрачуну са противницима јесте *дискурсна стратегија адвоката у име власти*. Он је тако себи доделио улогу оног који је на страни *доброг и праведног*, тамо где су народ и држава, док су сви остали, укључујући не само адресате писама¹⁴ *лоши мошци*. Критикује Родића како је најпре и он хвалио председника Републике и лидера Српске напредне странке Александра Вучића, све док му није стигло решење о наплати пореза па наводи како му (Родићу) је Вучић сад крив:

- *зато што неће и не може државним новцем да финансира твоје губитке (12.06.2017)*

Или док (Родић) није схватио шта се дешава док *ТВ Пинк* није саопштио *праву истину*:

- *Када си, Александре Родићу, видео доказе које је Пинк изнео о томе како су Американци, Руси, и Немци схватили колико је Александар дволичан, покварен и лицемеран, ти једини Родићу у Србији ниси разумео да се пољемисе и расправља о Александру Родићу а не о Александру Вучићу (29.06.2017)*

Као и кад је у питању оспоравање пројекта *Београд на води* и критика Вучића и актуелног градоначелника Београда Синише Малог:

- *Сада је проблем када Вучић, Синиша и многи други, којима је стало граде путеве, фабрике, подижу читаве мале градове (01.07.2017)*

---

¹⁴ Митровић у писмима критикује и прозива и опозиционе политичаре Бориса Тадића, Драгана Шутановца, Бојана Пајтића, Драгана Ђиласа, као и ТВ водитеља Дејана Анђуса, бившег директора *Курира* Александра Корница, естрадног менаџера Зорана Башановића и бившег омбудсмана Сашу Јанковића, као и премијера Македоније Зорана Зајева, којег погрдно назива *Зајџ*.

Такође критикује Родића што Вучића зове диктатором. О Вучићу, са ироничним епитетом *диктатор*, говори шта је све постигао од када је на власти:

- *Диктатор нас уведе у Шенген, диктатор нам отвори преговоре са ЕУ, диктатор нам поправи и међународну позицију али диктатор и од региона направи пријатељско окружење, диктатор значајно, а што смо обојица прижељкивали, поправи односе са Америком, диктатор задржа пријатељске односе са мени такође драгом Русијом, диктатор разви још озбиљније пријатељство са Кином, диктатор смањи незапосленост, диктатор обезбеди раст целе економије, диктатор смањи фискални дефицит али и дебаланс спољно-трговинске размене, диктатор дотера плате на просек од 400 евра, а да не би тебе и твојих, сада би већ биле 680 евра. Диктатор гради путеве, диктатор отвара фабрике, школе, болнице, диктатор клечи пред страним инвеститорима призивајућу их у Србију, диктатор разговара са нацијом скоро сваки, али баш сваки дан. Али као и сваки диктатор ни овај наш није савршен. (07.07.2017)*

Милојичића оптужује за обмане у вези са инаугурацијом новоизабраног председника:

- *Али и то не би било бозна какав проблем да твоје писмо, не обилује лажима, измишљотинама и обиљем нагомиланих фрустрација од којих је последња испољена према инаугурацији председника Вучића. (25.06.2017)*

Мирковића оптужује да је члан банде коју против власти (конкретно против председника Вучића и министара Александра Вулина и Небојше Стефановића) предводи Родић, а коју још уз Мирковића чине, у првом реду, и Милојичић и Бојан Пајтић:

- *Наравно челник и предводник ове распале банде где су нове придошлице Буздован, Клетоман и Голишави је свакако Александар Родић творац идеје о спајању политике рекета уцене и лоповлука, она са својим препоштенним сарадницима Корницом, Анђусом, Ђиласом и Јанковићем, данас и јуче, напада Вулина и Нешу Стефановића мислећи као и сваки*

просечан ретардирани али пре свега тајкунски корумпирани кретен, да се тако може додатно притискати председник Вучић да попусти у рату и обрачуну са овом ипак опако организованом криминалном бандом (06.07.2017).

Митровић своје писмо 06.07.2017. завршава констатацијом како се нада да је близу крај, како је написао, *the end*, и да се нада да ће се Александар Вучић коначно решити битанги и криминалаца.

5.9. Отворена писма, ТВ Пинк и медијски закони

Анализа формулаичних поздрава, лексике, стилских фигура и уочавање четири дискурсне стратегије показала је присуство елемената некоректног говора, непримереног јавној комуникацији. Емитовањем *отворених писама* такве, некултурне садржине, прекршена су барем два члана Закона о електронским медијима¹⁵.

У одредби о *Општим обавезама пружалаца медијске услуге у односу на програмске садржаје* наведено је у члану 47 да је „Пружалац медијске услуге, у односу на свој програмски садржај, у складу са својом програмском концепцијом, дужан да: обезбеди слободно, истинито, објективно, потпуно и благовремено информисање; допринесе подизању општег културног и образовног нивоа грађана. Одредба о објективном информисању на *ТВ Пинк* овде није поштована будући да је та медијска кућа објављивала у целини искључиво *отворена писма* свог власника и то у свим информативним емисијама током девет дана. Објављивање отворених писама у којима се опоненти називају погрдним изразима попут: *смрдибуба, вуцибатина, пијана стока, троњара, морална гњида, смрдљиви пувоњак* и слично никако нису могли допринети, како у Закону, пише „подизању општег културног и образовног нивоа грађана“.

У делу Закона који се бави *Обавезом поштовања људских права*, у члану 50 наведено је како се „Медијска услуга пружа на начин којим се поштују људска права, а нарочито достојанство личности. Регулатор се стара да се у свим програмским садржајима поштује достојанство личности и људска права“. Погрдни изрази нису ти којима се може поштовати достојанство неке личности.

¹⁵ http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_elektronskim_medijima.html ; (посећено: 10.07.2017).

Забрана говора мржње дефинисана је чланом 51, где је наведено како је РЕМ дужан да се стара да „програмски садржај пружаоца медијске услуге не садржи информације којима се подстиче, на отворен или прикривен начин, дискриминација, мржња или насиље због расе, боје коже, предака, држављанства, националне припадности, језика, верских или политичких убеђења, пола, родног идентитета, сексуалне оријентације, имовног стања, рођења, генетских особености, здравственог стања, инвалидитета, брачног и породичног статуса, осуђиваности, старосне доби, изгледа, чланства у политичким, синдикалним и другим организацијама и других стварних, односно претпостављених личних својстава. Однос Митровића према политичким опонентима и дискриминација према генетским особеностима и политичкој припадности такође је уочена кроз поменуте примере.

5.10. Реакције на отворена писма

Осим стручне јавности и коментара по друштвеним мрежама, озбиљније реакције шире јавности на *отворена писма* није било. Савет РЕМ-а који прати рад медија и поштовање медијских закона, није се до краја писања овог рада званично оглашавао. Једино је у изјави за лист *Данас* чланица Савета РЕМ-а Оливера Зекић казала да садржајима *отворених писама* на ТВ Пинку „треба да се баве судови, а не РЕМ“¹⁶.

Некадашња чланица Савета РЕМ-а новинарка Гордана Суша критиковала је изостанак реакције надлежних: „Он (Жељко Митровић) нема право по закону да своју приватну телевизију са националном фреквенцијом користи за личне обрачунае. Због онога што смо у тим писмима могли да чујемо, морали су да реагују и РЕМ, али и јавно тужилаштво“¹⁷.

Објављивање *отворених писама* из дана у дан у информативном програму *ТВ Пинк* критиковао је и професор новинарства на Факултету политичких наука у Београду Раде Вељановски: „Таква злоупотреба фреквенције, коју *Пинк* користи као телевизија са националном покривеношћу је незамислива у иоле демократским државама и била би санкционисана. *Пинк*

¹⁶ Детаљније на:

http://www.danas.rs/politika.56.html?news_id=350434&title=Pajti%C4%87%3A+Da+sam+mogao%2C+jo%C5%A1+5.+oktobra+bih+Pinku+ukinuo+frekvenciju (посећено: 10.07.2017).

¹⁷ Детаљније на:

http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=350358&title=%C5%BDeljko+Mitrovi%C4%87+iznad+zakona (посећено: 10.07.2017).

не само да изричито подржава одређену политичку опцију него њен власник стално има потребу да другу политичку опцију, користећи националну фреквенцију, користи за разрачунавање са онима који немају исто мишљење¹⁸.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анализа је показала које је све стратегије аутор *отворених писама* на *ТВ Пинк* Жељко Митровић користио како би се обрачунавао са својим неистомишљеницима. Митровић је користио: *стратегију антагонизма* где је указивао како је он на *правој* страни, а опоненти на *погрешној*; *стратегију уцене* када је саговорницима *претио* јавним објављивањем порука, докумената, фотографија које би их дискриминисале; *стратегијом моралисања* – где се поставио у улогу *старијег брата* који може да грди, саветује, критикује и *стратегију адвоката у име власти* када је бранио владајуће политичаре, а оштро критиковао све који су против њихове политике. Употреба специфичне лексике и стилских фигура, такође потврђује присуство политички некоректног говора у јавној комуникацији.

Основна хипотеза да се „Аутор *отворених писама*, без суштинских разлика, обраћа свима којима је упутио јавну кореспонденцију“ делимично је потврђена. На нивоу лексике уочено је да се са највише дискриминишућих израза обраћао Милојичићу (16 пута), затим Мирковићу (12 пута), а најмање Родићу (7 пута). Прва посебна хипотеза да се „Аутор у јавној комуникацији користи непримереним језичким изразима“ у потпуности је потврђена, што доказује употреба одабране лексике, али и стилских фигура. Друга посебна хипотеза да „Аутор *отворених писама* злоупотребљава медиј чији је власник како би се обрачунавао са противницима“, такође је потврђена, будући да је *ТВ Пинк*, у свим информативним емисијама, више пута на дан у целини емитовао свих девет *отворених писама* чиме је појачавао ефекат њиховог дејства и демонстрирао медијску моћ коју Митровић има у односу на оне којима су писма намењена.

Ово истраживање потврдило је како је медиј моћно оруђе које се користи и као средство за обрачун са неистомишљеницима.

---

¹⁸ Исто као фуснота 17.

Дејан Пралица

THE ABUSE OF MEDIA POWER: A CASE STUDY OF ZELJKO MITROVIC'S OPEN LETTERS

Summary

This paper represents an attempt to draw attention to the fact that public statements can be used for the abuse of media power and spread of politically incorrect speech. The aim of this paper is to show all the strategies that the actor uses to deal with his political opponents using the form of *open letters*. The corpus of this research comprises all nine *open letters* that the owner of *Pink* media company Željko Mitrović sent to Aleksandar Rodić, the owner of *Kurir* daily newspapers (four letters), Radoslav Milojević, a Democratic party MP (three letters), and Saša Mirković, a local politician and music manager (two letters) during June and July 2017. All these letters – public statements are full of hate speech and were broadcast in their entirety in *Pink TV* news programs, as well as in some daily newspapers with large circulation. The qualitative method of content analysis of these *public letters* determined the elements which the sender of the message used to disqualify the recipients: greetings and farewells formulas, word choice, figures of speech, as well as strategies of antagonism, blackmailing, moralizing, and advocating the government.

Key words: medium, *Pink TV*, epistolary discourse, open letter, politically incorrect speech, hate speech.

ЛИТЕРАТУРА

- Бал, Франсис (1997). *Моћ медија*. Београд: Клио.
- Бранковић, Србобран (2009). *Методи искуственог истраживања друштвених појава*. Београд: Мегатренд универзитет.
- Вељак, Лино (2001). Политички коректан говор. *Жене за мир*. Београд: Жене у црном. Доступно на: <http://www.gayecho.com/aktivizam.aspx?id=3277&grid=2001&page=> (посећено 10.07 2017).
- Dictionary of Media Studies (2006). London: A&C Black.
- Животић, Радомир; Станојевић, Добривоје (2013). *Реторика и политика*. Београд: Јасен.
- Matheson, Donald (2005). *Media Discourse – Analysing Media Texts*. New York: Open University Press.
- O' Keeffe, Anne (2012). Media and Discourse Analysis. In: Gee, James Paul & Handford, Michael (ed.) *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. New York: Routledge. (441-454).
- Половина, Весна (1987). *Лексичко-семантичка кохезија у разговорном језику*. Београд: Филолошки факултет.

- Поповић, Људмила (2000). *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*. Београд: Филолошки факултет.
- Пралица, Дејан (2011). Однос јавности и независног регулаторног тела према ријалтиту програмима у Србији: Студија случаја *Двор*. *Култура*, бр. 133. (306-319)
- Пралица, Дејан (2014). Језик мржње у српским и хрватским дневним новинама и њиховим *Фејсбук* издањима. У: Живанчевић Секеруш, Ивана; Мајсторовић, Небојша (ур.) *Седми међународни интердисциплинарни симпозијум 'Сусрет култура' – зборник радова*. Нови Сад: Филозофски факултет. (335-346).
- Пралица, Дејан (2015). Језик мржње у саопштењима политичких партија у Србији. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књига 40-2. (81-94).
- Puljić, Gabrijela (2015). Jezik novina o jezičnim novinama. U: Ryznar, Anera (ur.) *Svijet stila, stanja stilistike – zbornik radova*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Dostupno na: <http://stilistika.org/puljic> (posećeno 10.07.2017.)
- Стевић, Слободан (1997). *Анализа конверзације*. Београд: Филолошки факултет.
- Стојшин, Снежана (2014). Квалитативна и/или квантитативна анализа садржаја – специфичности примене. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књига 39-1. (193-210).
- Филиповић, Јелена (2009). *Моћ речи – огледи из критичке социолингвистике*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Шушњић, Ђуро (1999). *Рибари људских душа – идеја манипулације и манипулација идејама*. Београд: Чигоја штампа, 5. издање.

ПОСЕЋЕНИ САЈТОВИ

Лист *Данас* –

http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=350358&title=%C5%BDeljko+Mitrovi%C4%87+iznad+zakona (посећено: 10.07.2017).

Лист *Данас* –

http://www.danas.rs/politika.56.html?news_id=350434&title=Pajti%C4%87%3A+Da+sam+mogao%2C+jo%C5%A1+5.+oktobra+bih+Pinku+ukinuo+frekvenciju (посећено: 10.07.2017).

Dictionary Merriam-Webster – <https://www.merriam-webster.com/dictionary/open%20letter> (посећено: 10.07.2017).

Регулаторно тело за електронске медије – <http://www.rem.rs/sr/registar-pruzalaca-medijskih-usluga> (посећено: 10.07.2017).

Сатирични портал Њуз.нет – <http://www.njuz.net/za-ginisa-ovaj-covek-ce-narednih-10-godina-svaki-dan-pisati-otvorena-pisma/> (посећено: 10.07.2017).

Закон о јавном информисању и медијима –

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnom_informisanju_i_medijima.html (посећено: 10.07.2017).

Закон о јавним медијским сервисима –

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnim_medijskim_servisima.html (посећено: 10.07.2017)

Закон о електронским медијима –

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_elektronskim_medijima.html ; (посећено: 10.07.2017).

Удео у гледаности националних ТВ програма –

<http://www.rts.rs/page/rts/sr/CIPA/story/265/vesti/2588511/graficki-prikaz-gledanosti-tv-programa.html> (посећено: 10.07.2017).

ОТВОРЕНА ПИСМА

1. <http://pink.rs/vesti/32498/mitrovi%C4%87-otvoreno-rodici%C4%87u:-gra%C4%91anska-srbija-dopustila-je-da-ih-tvoja-poltronska-i-mlohava-klika-razmrlja-video>

2. <http://pink.rs/politika/31309/%C5%BEeljko-mitrovi%C4%87-odgovorio-radoslavu-miloji%C4%8Di%C4%87u-kenetu:-jedva-%C4%8Dekam-dana-sudu-doka%C5%BEem-za%C5%A1to-sam-rekao-da-si-dripac-i-lopina>
3. <http://pink.rs/vesti/31185/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-radoslavu-miloji%C4%8Di%C4%87u-kenetu:-svi-znaju-da-se-iza-tvog-potpisa-krije-obi%C4%8Dan-palana%C4%8Dki-%C4%91ilko%C5%A1>
4. <http://pink.rs/vesti/31897/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-vlasniku-kurira-i-novo%C4%8Denom-politi%C4%8Daru-aleksandru-rod%C4%87u!-video>
5. <http://pink.rs/vesti/31715/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-vlasniku-kurira-i-novo%C4%8Denom-politi%C4%8Daru-aleksandru-rod%C4%87u-video>
6. <http://pink.rs/vesti/31436/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-radoslavu-miloji%C4%8Di%C4%87u-keni:-ako-ho%C4%87e%C5%A1-sa-mnom-da-se-dopisuje%C5%A1,-mora%C5%A1-da-ima%C5%A1-talenat,-brzinu-i-hrabrost>
7. <http://pink.rs/vesti/29725/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-vlasniku-kurira-i-novo%C4%8Denom-politi%C4%8Daru-aleksandru-rod%C4%87u>
8. <http://pink.rs/politika/32270/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-sa%C5%A1i-mirkovi%C4%87u:-vu%C4%8Di%C4%87-je-ba%C5%A1-takvima-kao-%C5%A1to-ste-ti,-an%C4%91us,-rod%C4%87,-kornic-i-sli%C4%8Dni-objavio-rat>
9. <http://pink.rs/vesti/32383/otvoreno-pismo-%C5%BEeljka-mitrovi%C4%87a-sa%C5%A1i-mirkovi%C4%87u:-bitango-lopovska-ila%C5%BEljiva,-cilj-va%C5%A1e-bande-je-otimanje,-pa-makar-i-od-dece>

ПЕДАГОГИЈА

Јасмина У. Клеменовић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
Наташа Цвијановић**
Министарство просвјете и културе
Републике Српске Бања Лука, БиХ

UDK: 37.018.1/26
37.064.1
DOI: 10.19090/gff.2017.2.209-224
Оригинални научни рад

ИСПИТИВАЊЕ СПОНТАНОГ УКЉУЧИВАЊА РОДИТЕЉА У ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ НА ПОЧЕТКУ ШКОЛОВАЊА***

Рад је усмерен на испитивање активности којима се родитељи спонтано укључују у образовање своје деце и њиховог доприноса напредовању ученика на почетку школовања. Истраживањем је обухваћено 1439 ученика првог разреда из 18 школа Републике Српске и исто толико њихових родитеља. Анкетањем родитеља испитивана је заступљеност различитих типова активности у кругу породице и у комуникацији са школом, док је напредовање ученика на почетку школовања праћено скалом процене остварености исхода учења и развоја у четири развојне сфере. Показало се да је највише спонтаних активности којима се родитељи укључују усмерено на осамостаљивање деце и подршку њиховом моторичком развоју, а потом и на савладавање школских задатака и обавеза. Притом је укљученост мајки у активности оријентисане на школу у позитивној вези са напредовањем ученика у сфери интелектуалног развоја, као и развоја говора, комуникације и стваралаштва, док је укљученост очева у моторичке активности и осамостаљивање деце у позитивној корелацији са напредовањем ученика у свим развојним сферама. Налази указују на важност јачања свести родитеља о значају њиховог укључивања у образовање деце кроз различите типове активности већ од најранијег детињства и посебно током првих година школовања, у чему важну улогу имају све васпитно-образовне установе.

Кључне речи: укључивање родитеља у образовање деце, подршка учењу детета код куће, сарадња породице и школе, напредовање ученика на почетку школовања.

УВОД

Иако је поставка о значају укључивања породице/родитеља у образовање деце већ деценијама уназад незаобилазна компонента образовних

---

* jasminklemenovic.uns@gmail.com

** natasa.c09@gmail.com

*** The paper was written within the scientific and research Project "Pedagogical Pluralism as the Basis of the Education Strategy", supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

политика у већини земаља света, тек деведесетих година прошлог века започело је опсежније систематско праћење и проучавање ефеката ових активности на понашање деце, њихово учење и напредовање током школовања. Већ након првих већих студија наметнуо се општи закључак да „укључивање родитеља у образовање деце може значајно допринети побољшању резултата учења“ (Drake, 2000: 34) будући да омогућава успешније социо-емоционално прилагођавање детета захтевима школе и да подупире постизање бољег академског успеха на почетку школовања (Carter, 2002), али и касније (Simon, 2001). Установљена је позитивна веза између родитељске укључености у образовање и дечјег развоја (Fantuzzo et al., 2000; Collins et al., 2000), те постигнућа детета на почетку школовања (Davis-Kean, 2005).

У новије време, опште прихваћана је поставка да школе, заједнице и породице/ родитељи морају да сарађују и заједнички раде на побољшању искуства учења све деце (Carter, 2002; Klemenović, 2014). Отуда су током последњих деценија широм света интензивно развијани и испробавани различити модели и разноврсни програми подршке јачању ових односа што је довело до великог броја истраживања ефеката интервенција усмерених на побољшање учешћа родитеља, упоредо са истраживањима којима се испитује утицај спонтаног укључивања родитеља у образовање деце на дечји развој, учење и понашање у школи. Док су интервентни програми подршке укључивању родитеља, по правилу иницирани 'одозго' како би се подстакло и осигурало учешће родитеља у образовању или решили неки проблеми у понашању и учењу њихове деце, спонтане активности укључивања родитеља одликује добровољност, самомотивисаност и самоодрживост (Desforges & Abouchaar, 2003: 84), због чега њихово проучавање побуђује посебну пажњу истраживача.

Истраживања спонтаног укључивања родитеља у образовање деце представљају прилику да се боље упознају услови за учење и развој деце у породичном окружењу и сагледа врста подршке на коју се могу ослонити ученици током школовања. Истовремено, овим истраживањима образовне установе добијају прилику да подрже родитељске компетенције кроз препознавање различитих могућности за моделовање сарадње са породицом, те креирају специфичне интервентне програме подршке родитељству, што је нарочито важно за заједнице у којима је почетак формалног школовања детета први сусрет родитеља са образовно-васпитним системом. Будући да се обухват предшколским васпитањем и образовањем у Републици Српској креће око 14% (Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, 2006: 7), за

већину породица са ових простора почетак школовања детета прва је озбиљнија прилика за размену идеја о значају учења и образовања за развој детета, те улогама родитеља у том процесу.

АКТИВНОСТИ УКЉУЧИВАЊА РОДИТЕЉА У ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ

Средином деведесетих година прошлог века Џојси Епстајн (J. Epstein, 1995) је разрадила типологију укључивања родитеља у образовање деце издвајајући шест типова активности: (Тип 1) *родитељство* – активности родитеља и других чланова шире породице којима се деци обезбеђује сигурно и подстицајно окружење за раст, развој и учење у виду стамбене збринутости, здравствене заштите, правилне исхране, безбедности, свакодневне интеракције одраслих са децом уз стимулативне активности за учење; (Тип 2) *комуникацију са школом* – различите активности родитеља у оквиру двосмерне размене информација са наставним и другим особљем о актуелним догађајима у школи, савладавању програмских садржаја од стране ученика и општем напредовању детета; (Тип 3) *волонтирање* – укључивање родитеља у активности подршке и помоћи школским пројектима усмереним на моделовање понашања ученика или побољшање услова за учење кроз лични ангажман у учионици и другим школским активностима; (Тип 4) *подршка код куће* – активности којима родитељи додатно подржавају учење детета и подстичу његово напредовање разговором о школским темама, праћењем израде домаћих задатака; (Тип 5) *одлучивање* – укључивање родитеља у доношење одлука о питањима важним за квалитет рада школе непосредно, и преко разних органа; (Тип 6) *сарадња са заједницом* – ангажовање родитеља у идентификовању услуга и ресурса заједнице којима се може допринети унапређивању услова за учење за свако дете којем је подршка потребна.

Према налазима првих обимнијих емпиријских провера домета активности из типологије Епстајнове (Catsambis, 2001; McNeal, 1999, 2001), наметнуо се закључак да ниједан тип укључивања родитеља у образовање деце сам по себи није могуће директно повезати са академским напредовањем ученика, при чему је уочена позитивна веза између активности укључивања родитеља типа четири („подшка код куће“) са благим побољшањем постигнућа и значајним смањењем проблема у понашању ученика на узрасту од 14 до 18 година (McNeal, 2001: 131), те високим аспирацијама ученика и наставком школовања, без обзира на социоекономски статус породице и етничку припадност испитаника (Catsambis, 2001).

Укључивање родитеља у образовање обезбеђивањем подршке учењу детета код куће условљено је родитељским стилем васпитања, очекивањима родитеља и њиховом спремношћу да стимулишу учење детета, те подрже завршавање школских обавеза на време, и да са децом разговарају о школи и образовању уважавајући специфичности узраста детета (Desforges & Abouchaar, 2003). За млађу децу, на почетку школовања, од посебне важности су стимулативне активности учења у пријатној атмосфери, као и непосредна помоћ, подршка и контрола процеса овладавања школским вештинама и обавезама као што су домаћи задаци (Cooper, Lindsay & Nye, 2000), док на адолесцентском узрасту предност имају активности које промовишу самосталност и независност детета и ослањају се на разговор и дискусију (Sanders & Epstein, 2000; McNeal, 1999, 2001).

Када је емпиријски провераван допринос спонтаног укључивања родитеља напредовању ученика кроз интезивирање комуникације са школским особљем (Тип 2) и појачано волонтерско ангажовање родитеља у пројектима школе (Тип 3) установљено је да су, на нивоу појединог детета, користи од ових активности мале или готово никакве (Okpala, Okpala & Smith 2001; Zellman & Waterman, 1998).

Међутим, студије које су пратиле укључивање родитеља у образовање деце кроз ове типове активности на почетку школовања, забележиле су њихов *умерен утицај на школско постигнуће ученика* (Izzo et al., 1999) иако је током времена долазило до постепеног пада учесталости родитељских контаката, квалитета интеракције са школским особљем и нивоа ангажовања родитеља у школи. Ово је разумљиво, будући да су родитељи на уласку детета у образовање изразито мотивисани да прикупе релевантне информације о школи и актуелним пројектима, наставном програму, атмосфери која се у школи негује, да добро упознају наставно особље и успоставе односе са њима размењујући информације о учењу и напредовању детета (Klemenović, 2014).

Такође, треба имати у виду да однос између учешћа родитеља у школским активностима и напредовања ученика вероватно није линеаран, будући да и минимално ангажовање родитеља у школи унапређује информисаност родитеља и комуникацију са школским особљем, што може повратно да делује на квалитет подршке коју родитељ обезбеђује детету код куће (Desforges & Abouchaar, 2003). На млађим узрастима, овај мотивациони и вредносни механизам делује допуњен укључивањем родитеља у школске активности којима дете стиче вештине од значаја за школовање.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Поставке о значају спонтаног укључивања родитеља у образовање деце на почетку школовања емпиријски су провераване у специфичном контексту Републике Српске кроз истраживање на популацији ученика првог разреда уписаној школске 2014/15. године и њихових родитеља. Специфичност образовне политике на овој територији огледа се у чињеници да је почетак деветогодишњег основног образовања, у које се уписују деца са навршених шест година, за највећи број родитеља и деце представља први сусрет са образовно-васпитним системом.

Циљ истраживања био је испитати везу између типа активности којим се родитељи оба пола спонтано укључују у образовање своје деце, и напредовања ученика на почетку школовања израженог оствареношћу исхода учења и развоја у четири развојне сфере - физички, социо-емоционални, интелектуални, те развој говора, комуникације и стваралаштва. *Претпоставка* је да на почетку школовања израженије исходе учења и развоја у свим развојним сферама остварују прваци чији су очеви и мајке у комуникацији са школом и нуде разноврснију подршку напорима и интересовањима детета у кругу породице.

Истраживање је реализовано анкетним упитником за родитеље о условима живота у породици и типичним активностима са децом у које се мајка и отац укључују код куће и у школи (скала активности укључивања родитеља у образовање деце), те скалом процене остварености исхода учења и развоја детета у четири сфере развоја.

Скала за утврђивање остварености исхода учења и развоја у четири развојне сфере конструисана је на основу мреже исхода учења за физички развој, социоемоционални, интелектуални, и развоја говора, комуникације и стваралаштва на узрасту од шест година (Спасојевић, Прибишев Белеслин и Николић, 2007). Током пилот истраживања укупно 326 индикатора сведено је на 85 ајтема разврстаних у четири супске, који су након провере инструмента факторском анализом и методом главних оса (*Principal Axis*) редуковани на 55 ставки. Примена инструмента подразумевала је да се сваки од индикатора (ајтема) процењује на скали Ликертовог типа са бројевима од 1 до 5 који означавају интензитет испољавања појединог индикатора: 1 – слабо изражено, 2 – делимично слабо изражено, 3 – изражено, 4 – врло изражено и 5 – изразито изражено. Свака од скала засебно је третирана тестом за релијабилност инструмента (*Табела 1*) при чему су добијени коефицијенти

унутрашње сагласности за сваку од њих који указују на то да све имају веома високу поузданост.

Табела 1. Дескриптивни подаци о поузданости скале процене исхода учења и дечјег развоја

Скала	М	SD	бр. ајтема	α
Интелектуални развој	3,97	0,84	22	,98
Говор, комуникација и стваралаштво	3,93	0,83	16	,97
Социо-емоционални развој	4,37	0,66	12	,95
Физички и моторички развој	4,18	0,85	5	,95

Питања у *Упитнику за родитеље* конструисана су по угледу на инструмент Фантуза и сарадника (Fantuzzo, Tighe & Child, 2000) којим се испитује породична укљученост у образовање деце (*Family Involvement Questionnaire* – FIQ), те упитника за испитивање успостављања односа родитеља са школом (*Parent and School Survey* – PASS) који је кориштен у истраживачкој студији за процену родитељске укључености урбаних и руралних породица у Хед Старт програму (Keys, 2014). Конструисан је упитник за родитеље са скалом од 24 ајтема којима се процењује укључивање родитеља у образовање деце. Факторском анализом која примењује методу главних оса (*Principal Axis*) издвојена су три фактора која објашњавају 35,65% заједничке варијансе у вези са родитељском укључености у образовање деце: 1) АКИ – *активности оријентисане на креативност и интелектуални развој детета* – које обухватају укључивање родитеља у когнитивно стимулативне активности и стваралачко изражавање детета кроз игру, цртање, причање прича и сл.; 2) АШК – *активности оријентисане на школу* – односе се на поступке родитеља усмерене на постављање правила у вези са навикама учења, дечјим задужењима у односу на школу, као и партнерство са школом, и 3) АМО – *активности оријентисане на моторички развој и осамостаљивање* – односе се на ставке у вези са условима за развој моторичких способности и подстицање дететове самосталности у обављању „дневних рутина“.

Увид у повезаност издвојених активности родитељске укључености показује да између њих постоје високе корелације, те да се ове активности најчешће јављају заједно (Табела 2). Тако на пример, родитељи који са својом децом чешће проводе време у читању, причању прича и цртању, тј. у активностима које подстичу дечју интелигенцију и креативне потенцијале,

подржавају и општи моторички развој детета и његово осамостаљивање будући да подстичу дете да се самостално облачи, обавља личну хигијену, брине о себи и својим стварима.

Табела 2. Корелације између активности којима се родитељи укључују у образовање деце

Тип активности	АКИ	АШК	АМО
АКИ - активности оријентисане на креативност и интелектуални развој детета	1	,62	,59
АШК - активности оријентисане на школу		1	,60
АМО - активности оријентисане на моторички развој и осамостаљивање детета			1

Накнадном интервенцијом у оквиру упитника за родитеље изостављене су из скале за процену укључености родитеља у образовање деце две ставке са релативно уједначеним оптерећењем на више фактора и још две за које се показало да не остварују значајно оптерећење ни на једном фактору. И поред смањења укупног броја ајтема на 20 може се констатовати да скалу родитељске укључености одликује задовољавајућа поузданост имајући у виду број ајтема по скали (Табела 3).

Табела 3. Дескриптивни подаци о поузданости скале родитељске укључености

Скала	М	SD	бр. ставки	α
АКИ - активности оријентисане на креативност и интелектуални развој детета	3,84	0,59	9	,83
АШК - активности оријентисане на школу	4,03	0,55	7	,75
АМО - активности оријентисане на моторички развој и осамостаљивање детета	4,54	0,46	4	,67

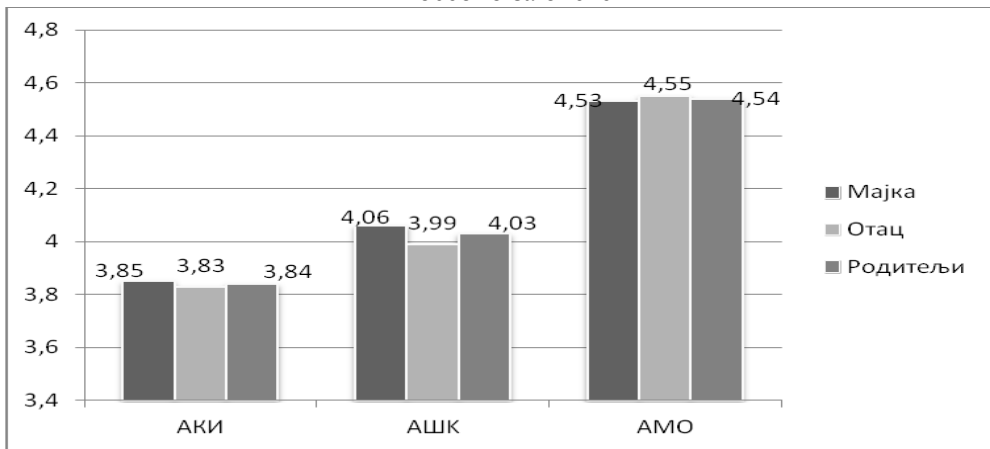
У узорак истраживања ушло је укупно 1439 родитеља и исто толико шестогодишњака (706 девојчица и 733 дечака) из 14 општина са ширег подручја Републике Српске који су уписани у први разред школске 2014/15 године у 12 градских и 6 сеоских школа од којих готово две трећине (907 деце) предходно није похађало ни један облик предшколског васпитања и образовања.

Након прикупљања података и њиховог уноса у информатички програм SPSS13 (*Statistical Package for Social Sciences*) примењена су израчунавања основних мера дескриптивне (аритметичке средине, стандардне девијације, Пирсонов коефицијент) и инференцијалне статистике (факторска анализа, мултиваријатна анализа варијансе).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА¹

Анализа дескриптивних показатеља за типове активности којима се родитељи укључују у образовање деце на почетку школовања (График 1) показала је да се у Републици Српској родитељи највише укључују кроз активности оријентисане на моторички развој и осамостаљивање детета ($M_{AMO}=4,54$), затим кроз активности оријентисане на школу ($M_{AШК}=4,03$), а потом и кроз активности које су усмерене на креативност и интелектуални развој детета ($M_{АКИ}=3,84$). Иако учачамо правилност у понашању родитеља у погледу посвећености родитељској улози, извесне разлике постоје у погледу самопроцене родитељске укључености од стране мајки, с једне стране, и очеве са друге.

График 1. Аритметичке средине активности којима се родитељи укључују у образовање деце на почетку школовања, укупно за родитеље, посебно за мајке и посебно за очеве

Легенда: АКИ – активности оријентисане на креативност и интелектуални развој детета; АШК – активности оријентисане на школу; АМО – активности оријентисане на моторички развој и осамостаљивање детета.

Тестирање разлика према полу у самопроцени димензија родитељске укључености применом мултиваријатне анализе варијансе (МАНОВА), показало је да је ефекат пола родитеља маргинално значајан ($F(3,1435)=2,50$;

¹ У раду су коришћени подаци из истраживања реализованог за потребе израде докторске дисертације „Предшколски програм у Републици Српској као чинилац учења и развоја дјецe“, која је одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду у јулу 2016. године.

($p=,058$) изузев у случају самопроцене активности оријентисаних на школу (Табела 4), будући да мајке процењују да су више укључене у овај тип активности ($M_{ж}=4,06$; $SD=0,02$), него што то процењују очеви ($M_{м}= 3,99$; $SD=0,02$).

Табела 4. Укљученост очева и мајки у типове активности: униваријатни ефекти

Предиктор	Критеријуми	$F(1,1390)$	p
Пол родитеља	Активности оријентисане на креативност и интелектуални развој детета (АКИ)	0,47	,493
	Активности оријентисане на школу (АШ)	5,83	,016
	Активности оријентисане на моторику (АМ)	0,03	,860

У циљу испитивања ефеката пола родитеља и родитељске укључености на аспекте развоја деце, примењена је мултиваријатна анализа варијансе (МАНОВА). У овој анализи варијабле су биле пол родитеља и скорови на димензијама родитељске укључености, а критеријуми су били скорови на четири супскале развоја детета (физички, интелектуални, социо-емоционални и развој говора, комуникације и стваралаштва). Од варијабли које се односе на родитељску укљученост, значајне ефекте на све аспекте развоја и учење детета остварују активности оријентисане на креативност и интелектуални развој (АКИ).

Да би се испитао смер повезаности родитељске укључености на исходе развоја детета, израчунати су нестандардизовани парцијални доприноси (бете) димензија родитељске укључености (Табела 5). Резултати показују да је већа укљученост родитеља у активности оријентисане на креативност и интелектуални развој у позитивној корелацији са израженијим исходима учења и развоја не само из сфере интелектуалног развоја већ и свих других развојних сфера. Важно је напоменути да ефекат ове врсте родитељске укључености не зависи од пола родитеља, тј. укљученост и очева и мајки у активности оријентисане на креативност и интелектуални развој подједнако доприноси напредовању деце на почетку школовања.

Табела 5. Парцијални доприноси активности оријентисане на креативност и интелектуални развој у предикцији развоја детета према развојним сферама

Варијабла	Критеријуми	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Активности оријентисане на креативност	интелектуални развој	0,44	0,07	6,37	,000
и	говор, комуникација и стваралаштво	0,39	0,07	5,76	,000
	социо-емоционални развој	0,26	0,06	4,61	,000
интелектуални развој (АКИ)	физички и моторички развој	0,41	0,07	5,69	,000

Преостала два типа активности родитељске укључености остварују ефекат у интеракцији са полом родитеља. Наиме, интеракција пола родитеља и активности оријентисаних на школу (АШК) остварује ефекат на развој говора, комуникације и стваралаштва и социо-емоционални развој деце, док је ефекат на моторички развој и осамостаљивање маргинално значајан. Позитиван ефекат указује на то да укљученост мајке у активности оријентисане на школу више доприноси развоју комуникације и стваралаштва, социо-емоционалном развоју и маргинално физичком и моторичком развоју (Табела 6). Маргинално значајан униваријанти ефекат интеракције на интелектуални развој у овој анализи није се потврдио, те се може закључити да интелектуални развој детета боље подржава родитељска укљученост у активности оријентисане на креативност али и на школу, и то без обзира на пол родитеља.

Табела 6. Парцијални доприноси активности оријентисане на школу у предикцији развоја детета према развојним сферама

Варијабла	Критеријуми	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Пол родитеља x Активности оријентисане на школу (АШК)	интелектуални развој	0,15	0,10	1,50	,133
	говор, комуникација и стваралаштво	0,21	0,10	2,07	,038
	социо-емоционални развој	0,22	0,08	2,72	,007
	физички и моторички развој	0,19	0,10	1,91	,056

У случају интеракције пола родитеља и активности оријентисаних на моторички развој и осамостаљивање детета (АМО) добијени су резултати који указују на значајан ефекат ове варијабле на све аспекте развоја детета (Табела 7). Негативни ефекти указују на то да је очева укљученост у активности оријентисане на моторички развој и осамостаљивање значајније доприноси свим аспектима развоја детета.

Табела 7. Парцијални доприноси активности оријентисане на моторику у предикцији развоја детета према развојним сферама

Варијабла	Критеријуми	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Пол родитеља x Активности оријентисане на моторику (АМО)	интелектуални развој	-0,26	0,11	-	,022
				2,29	
	говор, комуникација и стваралаштво	-0,32	0,11	-	,004
	социо-емоционални развој	-0,20	0,09	-	,025
				2,24	
	физички и моторички развој	-0,27	0,11	-	,019
				2,35	

ДИСКУСИЈА

Преглед резултата истраживања обављеног на територији Републике Српске потврђује тенденције и везе уочене и у другим студијама између спонтаног укључивања родитеља у образовање деце и напредовања ученика на почетку школовања (Fantuzzo et al., 2000; Davis-Kean, 2005; Collins et al., 2000; Christenson & Sheridan, 2001; Izzo et al., 1999). Наиме, скорови на све четири супскале дечјег развоја и учења (физичког, интелектуалног, социо-емоционалног и развоја говора, комуникације и стваралаштва) најизраженији су код ученика првог разреда чији се родитељи интезивније укључују у образовање деце кроз активности оријентисане на подстицање креативности и интелектуалног развоја (АКИ) причањем прича, читањем и цртањем са децом. Укључивање родитеља у активности оријентисане на школу (АШК), исказано кроз подршку учењу и извршавању школских обавеза, разговором о школским темама те сарадњом са школом, показало је значајнију позитивну корелацију само са напредовањем ученика у сфери интелектуалног развоја.

Запажена је такође, позитивна веза између веће укључености мајки у активности оријентисане на школу (АКИ) и напредка ученика првог разреда у сфери развоја говора, комуникације и стваралаштва, те социо-емоционалном аспекту развоја. С друге стране, већа укљученост очева у активности оријентисане на моторички развој и подршку осамостаљивању детета у позитивној вези је са напредовањем ученика у свим развојним сферама. Уочене тенденције на трагу су студија које истичу развојни значај веће укључености очева у васпитање деце (Dubowitz et al., 2001; Sarkadi et al., 2008), описујући интеракцију очева са децом чешће као телесну и моторички активнију у односу на вербално обликовану интеракцију мајки са децом на предшколском (Winsler et al., 2005) и млађем школском узрасту.

ЗАКЉУЧАК

На основу представљених налаза истраживања, и резултата истраживачких студија других аутора, могло би се закључити да су родитељска подршка детету код куће, партнерска комуникација са школом и учешће родитеља у школским активностима, најзаступљенији типови активности спонтаног укључивања родитеља у образовање деце на почетку школовања који имају умерене позитивне ефекте на учење и напредовање ученика, при чему је нешто израженији допринос родитељске подршке детету код куће у односу на друга два типа (Christenson & Sheridan, 2001; Izzo et al., 1999).

На почетку школовања боље напредују и више успеха у учењу имају ученици чији се родитељи у свакодневној интеракцији са њима у кругу породице, ослањају на (раз)говор као средство подршке и решавања проблема, како у школским тако и практичним и игровиним ситуацијама, нудећи цртање, писање, причање прича и читање као средство за сређивање дечјег искуства (Bracken & Fischel 2008; Yeung, Linver & Brooks-Gunn 2002). Иако су позитивни ефекти ових активности укључивања мајки у образовање деце већ деценијама у назад описани у литератури, новија истраживања истичу развојни значај веће укључености очева у васпитање и образовање деце од најранијег узраста (Dubowitz et al., 2001; Sarkadi et al., 2008; Sirridge, 2001) посебно њиховог ангажовања у активностима причања и читања прича (Baker, 2013; Clark, 2009).

Боље познавање утицаја породице, посебно ефеката укључивања родитеља у образовне активности са децом у породици и школи, од посебног је значаја за све који су професионално усмерени на васпитање и образовање деце и младих. Спонтано укључивање родитеља у образовање детета може имати много већи утицај на дечји развој и учење у односу на друге факторе будући да родитељско учешће у функцију ставља интегрисане ресурсе породице, школе и шире заједнице (Desforges & Abouchar, 2003; Epstein et al. 2002; Westmoreland, 2009). Притом је важно имати у виду да карактеристике образовно система и култура образовно-васпитне установе обликују прилике за укључивање родитеља у активности којима се обезбеђују повољнији услови за учење све деце и развијају сараднички односи на релацији школа – породица, док је на развој родитељских компетенција очева и мајки потребно деловати већ од рођења детета кроз системски организовану друштвену подршку породицама са децом.

Јасмина У. Клеменовић, Наташа Цвијановић

EXAMINATION OF SPONTANEOUS INVOLVEMENT OF PARENTS IN
EDUCATION OF CHILDREN AT THE BEGINNING OF SCHOOLING

Summary

The paper focuses on examining the various types of activities of parents who are involved in the education of children, and their impact on the progress of pupils at the beginning of their schooling. The survey examined 1,439 first-grade pupils and their parents from the territory of the Republic of Srpska. The questionnaire for the parents examined the representation of different types of activities within the family and in communication with the school, while the progress of pupils at the beginning of schooling was monitored by the assessment scale of the achievement of learning outcomes and development in the four spheres of development. It turned out that the most spontaneous activities involving parents were directed towards the independence of children and support to their motor development, then towards overcoming the school tasks and responsibilities, and finally through activities oriented to the creativity and intellectual development of the child. In addition, the involvement of mothers in the school-oriented activities was positively related to the advancement of pupils in the sphere of intellectual development, as well as the development of speech, communication and creativity, while the involvement of fathers in motor activities and the independence of children was in a positive correlation with the advancement of pupils in all the spheres of development. It is necessary to strengthen the parents' awareness of the importance of their involvement in the education of children through different types of activities from the earliest childhood, and especially during the first years of schooling, in which all educational institutions have a key role.

Keywords: involvement of parents in education of children, support for children's learning at home, family and school cooperation, pupils' progress at the beginning of schooling.

ЛИТЕРАТУРА

- Baker, C. E. (2013). Fathers' and Mothers' Home Literacy Involvement and Children's Cognitive and Social Emotional Development: Implications for Family Literacy Programs. *Applied Developmental Science*, 17(4), 184-197.
- Bracken, S. S., & Fischel, J. E. (2008). Family reading behavior and early literacy skills in preschool children from low-income backgrounds. *Early Education and Development*, 19(1), 45-67.
- Carter, S. (2002). *The Impact of Parent/Family Involvement on Student Outcomes: An Annotated Bibliography of Research from the Past Decade*. The Consortium for Appropriate Dispute Resolution in Special Education - CADRE. ED476296
- Catsambis, S. (2001). Expanding knowledge of parental involvement in children's secondary education: connections with high schools seniors' academic success, *Social Psychology of Education*, 5, 149-177.
- Christenson, S. L., & Sheridan, S. M. (2001). *Schools and families: Creating essential connections for learning*. New York : Guilford Press.
- Clark, C. (2009). *Why fathers matter to their children's literacy*. London: National Literacy Trust. Preuzeto 5. oktobra 2016, sa <http://www.files.eric.ed.gov/fulltext/ED513437>
- Collins, W. A., Maccoby, E. E., Steinberg, L., Hetherington, E. M., & Bornstein, M. H. (2000). Contemporary Research on Parenting: The Case for Nature and Nurture. *American Psychologist*, 55(2), 218-232.
- Cooper, H. M., Lindsay, J. J., & Nye, B. (2000). Homework in the home: How student, family, and parenting-style differences relate to the homework process. *Contemporary Educational Psychology*, 25(4), 464-87.
- Davis-Kean, P. E. (2005). The Influence of Parent Education and Family Income on Child Achievement: The Indirect Role of Parental Expectations and the Home Environment. *Journal of Family Psychology*, 19(2), 294-304.
- Desforges C., & Abouchar, A., (2003). *The Impact of Parental Involvement, Parental Support and Family Education on Pupil Achievement and Adjustment: A Literature Review*. DfES Research Report 433. Preuzeto 5. oktobra 2016, sa <http://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/3644>
- Drake, D. D. (2000). Parents and families as partners in the education process: Collaboration for the success of students in public schools. *ERS Spectrum*, 18(2), 34-39. EJ609580.
- Dubowitz, H., ... & Runyan, D. (2001). Father involvement and child functioning at age 6 years: a multisite study. *Child Maltreat*, 6, 300-309.

- Epstein, J. L. (1995). School/family/community partnerships: Caring for the children we share. *Phi Delta Kappan*, 701-712.
- Epstein, J. L., ... & Frances L. (2002). *School, Family, and Community Partnerships: Your Handbook for Action*. Washington: Office of Educational Research and Improvement
- Fantuzzo, J., Tighe, E., & Child, S. (2000). Family Involvement Questionnaire: A Multivariate Assessment of Family Participation in Early Childhood Education. *Journal of Educational Psychology*, 92(2), 367-376.
- Izzo, C.V., Weissberg, R. P., Kasprow, W. J., & Fendrich, M. (1999). A longitudinal assessment of teacher perceptions of parent involvement in children's education and school performance. *American Journal of Community Psychology*, 27, 817-39.
- Keys, A. (2014). Family Engagement in Rural and Urban Head Start Families: An Exploratory Study. *Early Childhood Education Journal*, doi: 10.1007/s10643-014- 0643-8
- Klemenović, J. (2014). *Spremnost za školu u inkluzivnom kontekstu*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- McNeal, R.B. (2001). Differential effects of parental involvement on cognitive and behavioural outcomes by socioeconomic status. *Journal of Socio-Economics*, 30, 171-179.
- Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske (2006). *Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja- eksperimentalna verzija*. Banja Luka: Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske. (ćirilica)
- Okpala, C. O., Okpala, A. O., & Smith, F. E. (2001). Parental involvement, instructional expenditures, family socioeconomic attributes, and student achievement. *The Journal of Educational Research*, 95(2), 110-115.
- Sanders, M. G., & Epstein, J. L. (2000). Building school-family-community partnerships in middle and high school. In M G. Sanders (Ed.), *School students placed at risk: Research, policy, and practice in the education of poor and minority adolescents*. Mahwah : Lawrence Erlbaum Associates. 339-61.
- Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2008). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: A systematic review of longitudinal studies. *Acta Paediatrica*, 97, 153-158.
- Simon, B. S. (2001). Family involvement in high school: Predictors and effects. *NASSP Bulletin*, 85(627), 8-19.

- Spasojević, P., Pribišev Beleslin, T. i Nikolić, S. (2007). *Program predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (ćirilica)
- Westmoreland, H., Bouffard, S., O'Carroll, K., & Rosenberg, H. (2009). *Data collection instruments for evaluating family involvement*. Preuzeto 5. oktobra 2016, sa <http://www.hfrp.org>.
- Winsler, A., Madigan, A. L., & Aquilino, S. A. (2005). Correspondence between maternal and paternal parenting styles in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 20, 1-12.
- Yeung, W. J., Linver, M. R., & Brooks-Gunn, J. (2002). How money matters for young children's development: Parental investment and family processes. *Child Development*, 73(6), 1861-1879.
- Zellman, G. L., & Waterman, J. M. (1998). Understanding the impact of parent school involvement on children's educational outcome. *The Journal of Educational Research*, 91 (6), 370-380.

Milena M. Letić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 159.928:159.942.2/.6
DOI: 10.19090/gff.2017.2.225-241
Originalni naučni rad

EMOCIONALNA INTELIGENCIJA DAROVITIH UČENIKA**

Polazeći od savremenog shvatanja darovitosti kao domenospecifičnog kvaliteta, sprovedeno je istraživanje sa ciljem da se utvrde distinktivne karakteristike učenika darovitih u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike, u prostoru sledećih aspekata emocionalne inteligencije: samosvest, vladanje samim sobom, društvena svest i upravljanje odnosima. Na prigodnom uzorku od 473 ispitanika, koji pohađaju specijalizovane srednje škole za darovite iz Novog Sada, Beograda i Kraljeva, primenjena je skala emocionalnih kompetencija, konstruisana za potrebe ovog istraživanja. Nakon ispitivanja razlika između četiri grupe ispitanika pronađena su dva distinktivna obeležja u setu specifikovanih aspekata emocionalne inteligencije, a to su: vladanje samim sobom i samosvest. Dobijeni nalazi sugerišu da grupa sportski darovitih učenika prednjači u pogledu razvijenosti vladanja samim sobom, te da se po ovom svojstvu statistički značajno razlikuje od likovno i matematički darovitih ispitanika. Kada je u pitanju samosvest, uočljivo je da se likovno daroviti učenici statistički značajno razlikuju od preostale tri grupe ispitanika, te da je ovo svojstvo kod njih najmanje izraženo. Ovakvi rezultati upućuju na značaj domena u nastanku specifične konstelacije emocionalnih kompetencija koja se u njemu manifestuje. Stoga se zaključuje se da se emocionalno funkcionisanje darovitih može precizno sagledati jedino ako se locira u okviru pojedinačnih domena.

Ključne reči: vanintelektualne karakteristike, domeni darovitosti, samosvest, vladanje samim sobom, društvena svest, upravljanje odnosima.

UVOD

Za razliku od nekadašnjeg izjednačavanja darovitosti sa visokom opštom inteligencijom (Terman, 1925), koje je rezultiralo unidimenzionalnim poimanjem ovog fenomena, savremene koncepcije razlažu darovitost na veći broj komponenti, pri čemu su intelektualne sposobnosti ukomponovane u složaj raznovrsnih

---

* milenaletic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat rada na projektu „Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi”, br. 179010 (2011-2017), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. U radu su korišćeni rezultati doktorske disertacije „Značaj moralnih i liderskih svojstava za ostvarenje darovitosti” odbranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu.

vanintelektualnih karakteristika, koji se u celini uzima kao podloga darovitosti (Gagné, 2005; Heller, Perleth & Lim, 2005). Drugim rečima, savremeno viđenje inteligenciju kvalifikuje kao nužan, ali ne i dovoljan uslov razumevanja prirode darovitosti, koji, prema tome, značajan eksplikativni doprinos ostvaruje tek u konstelaciji sa vanintelektualnim karakteristikama (Pekić, 2011). Shodno tome, darovitost se dovodi u relaciju sa: intenzivnom motivacijom, koja podrazumeva izraženu radoznalost, jak motiv postignuća, snažnu istrajnost u ostvarivanju ciljeva (Csikszentmihalyi, Rathunde & Whalen, 1997); visokim stepenom nezavisnosti, kako u socijalnom, tako i u intelektualno-moralnom smislu (Franks & Dolan, 1982; Winner, 1996); povišenom osetljivosti tj. natprosečnim intenzitetom mentalne i emocionalne aktivnosti (Piechowski & Miller, 1995) i sl. Reč je o tome da vanintelektualne karakteristike pospešuju intelektualno funkcionisanje osobe i usmeravaju je da svoj potencijal za darovitost pretoči u socijalno konstruktivnu akciju.

Uvođenjem vanintelektualnih karakteristika proširuje se koncept darovitosti izvan granica opšte inteligencije radi fokusiranja na razvijanje talenata (Csikszentmihalyi et al., 1997; Gagne, 2005), ali se istovremeno uvodi ideja da pojedine vanintelektualne karakteristike, same po sebi, predstavljaju zasebne modalitete darovitosti ili inteligencije. Takve su, na primer, emocionalna inteligencija (Goleman, 1995), interpersonalna i intrapersonalna inteligencija (Gardner, 1999), mudrost (Sternberg, 2000) i sl. Treba, međutim, naglasiti da pomenute karakteristike nisu potpuno „vanintelektualne”. Svaka od njih poseduje neku intelektualnu komponentu i uključuje određen nivo intelektualnih sposobnosti (Lee & Olszewski-Kubilius, 2006).

Emocionalna inteligencija i slični koncepti

Pojam *emocionalna inteligencija* uveli su psiholozi Salovej i Majer (Salovey & Mayer, 1990) početkom devedesetih godina prošlog veka, definišući ga kao skup mentalnih sposobnosti povezanih sa emocijama i sa obradom emocionalnih informacija koje pospešuju logičko razmišljanje i inteligenciju, te su njen sastavni deo. Ovi autori smatraju da se navedene sposobnosti razvijaju sa godinama i sa iskustvom, pa veruju da su one nezavisne od osobina i talenata i od prevladavajućeg načina razmišljanja (Mayer & Salovey, 1993). Prema Majeru i Saloveju (1997) postoje četiri glavne sposobnosti kojima se emocionalna inteligencija realizuje, a to su: opažanje emocija, njihovo izražavanje, emocionalna facilitacija ili korišćenje emocija i upravljanje emocijama. Pomenute sposobnosti trebalo bi da doprinesu tačnoj proceni, razlikovanju i izučavanju vlastitih emocija, a

isto tako i proceni tuđih emocija i upotrebi emocija u planiranju i ostvarivanju ciljeva u životu (Ilić, 2008).

Iako su najzaslužniji za naučno vrednovanje samog tog pojma, Salovej i Majer nisu uspjeli da popularizuju emocionalnu inteligenciju. Ona je svoju afirmaciju u javnosti doživjela tek pošto je Danijel Goleman 1995. godine objavio knjigu *Emocionalna inteligencija – zašto je važnija od kvocijenta inteligencije (Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ)*. Sintetizujući dotadašnja saznanja o tzv. mekim veštinama i proširujući Salovejev i Majerov model sposobnosti, Goleman je ponudio integrisani koncept matrice od ukupno osamnaest emocionalnih kompetencija (Goleman, Bojacis, Maki, 2006), koje je svrstao u četiri domena – samosvest, vladanje samim sobom, društvena svest i upravljanje odnosima, koje je potom podelio u dve velike grupe: lična kompetencija (upravljanje sobom) i društvena kompetencija (upravljanje drugima).

Samosvest, duboko razumevanje sopstvenih osećanja, potreba, namera, vrednosti i slabosti, predstavlja temelj celokupne emocionalne inteligencije. Ona obuhvata tri karakteristike, a to su emocionalna samosvest, tačno ocenjivanje samog sebe i samopouzdanje. *Vladanje samim sobom* ne dozvoljava ljudima da ih štetne, uznemirujuće emocije, kao što su tuga, strepnja ili bes, izbace iz koloseka. Osobe koje uspešno vladaju sobom i svojim negativnim emocijama, uspevaju da i u najtežim situacijama sačuvaju prisustvo duha, dobro raspoloženje i entuzijazam. Karakteristike ove sposobnosti su: samokontrola, transparentnost, prilagodljivost, težnja za uspehom, inicijativa i optimizam. Pored svesti o sebi i upravljanja vlastitim emocijama, emocionalna inteligencija podrazumeva i razvijenu *društvenu svest* i sve njene komponente, a pre svega, empatiju, zatim svest o organizaciji, te predusretljivost. Četvrta oblast emocionalne inteligencije, u kojoj se sustižu prethodne tri, jeste *upravljanje odnosima*. Ovaj domen obuhvata: inspiraciju, uticaj, usavršavanje drugih ljudi, katalizator promene, upravljanje sukobima i timski rad i saradnju (Goleman i dr., 2006).

Iako je model kompetencija logičan nastavak u razvoju teorija o emocionalnoj inteligenciji i predstavlja aplikaciju tog konstrukta u praksi, među naučnicima priklonjenim Salovejevom i Majerovom modelu sposobnosti (Caruso, Mayer & Salovey, 2002) i Golemanovom modelu kompetencija (McClelland, 1998) vodi se snažna polemika o obuhvatnosti tog konstrukta. Naučnici priklonjeni modelu sposobnosti prigovaraju Golemanu zbog uključivanja u definiciju emocionalne inteligencije i elemenata poput inicijative, optimizma i težnje ka uspehu, što su po njima više faktori ličnosti, pa kako ističu Majer i Salovej (1997), nemaju veze sa emocionalnom inteligencijom, dok ih Goleman (1998) smatra

nerazdvojnim elementima emocionalne inteligencije, usko povezanim sa načinom na koji pojedinac upravlja svojim emocijama.

Premda su razvijeni brojni instrumenti za merenje emocionalne inteligencije, ne postoji opšteprihvaćen instrument, a rezultati dobijeni primenom različitih instrumenata zbog različitih varijabli uključenih u pojedine instrumente, ali i zbog drugačijih pristupa proceni emocionalne inteligencije, nisu u potpunosti uporedivi, pa je to glavna zamerka kritičara konstrukta emocionalne inteligencije. Međutim, ako se zna da je emocionalna inteligencija dinamička kategorija, tada se čini ispravnim prihvatiti tezu pojedinih autora (Palmer, Walls, Burgess & Stough, 2001; Gardner & Stough, 2002) da bi emocionalnu inteligenciju trebalo shvatiti kontekstualno, te da bi njena obuhvatnost trebalo da zavisi od okolnosti u skladu sa kojima će se značenje verovatno i dalje razvijati i nadograđivati tokom vremena. Zbog toga se nastojanje ka unificiranju instrumenta za merenje emocionalne inteligencije ne čini opravdanim, pa ni nedostatak takvog, jedinstvenog instrumenta ne predstavlja pravi argument zbog kojeg emocionalnu inteligenciju ne bi trebalo prihvatiti kao dovoljno naučnu (Ilić, 2008).

Ni autori iz oblasti darovitosti nisu ostali imuni na domen emocionalne inteligencije, o čemu svedoče brojni koncepti i modeli koji su slični emocionalnoj inteligenciji ili se na nju odnose. Jedan takav koncept, uveo je poljski psiholog Dabrowski (Dabrowski & Piechowski, 1977), a razradio Pijehovski (Piechowski, 1979) sa saradnicima (Piechowski & Colangelo, 1984; Piechowski & Miller, 1995). Koncept *psihičke preosetljivosti*, kako ga je Dabrowski nazvao, javlja se u pet modaliteta: psihomotornom, čulnom, intelektualnom, imaginativnom i *emocionalnom* (Piechowski & Colangelo, 1984; Piechowski & Miller, 1995). Preosetljivost ili „povišena osetljivost” u tumačenju ovih autora ima pozitivnu konotaciju i podrazumeva „povišeno doživljavanje koje doprinosi razvojnom potencijalu darovitih” (Altaras, 2006: 41). Mejer i saradnici (Mayer, Perkins, Caruso & Salovey, 2001) artikulisali su vezu između emocionalne preosetljivosti i emocionalne inteligencije kroz činjenicu da oba koncepta obuhvataju svest o osećanjima, kao i njihovo razumevanje i kontrolisanje.

Pre nego što je devedesetih godina prošlog veka emocionalna inteligencija postala popularna, Gardner (1983) je utvrdio postojanje sedam različitih inteligencija, dozvolivši mogućnost menjanja njihovog broja. Reč je o sledećim vrstama inteligencije: lingvistička, muzička, logičko-matematička, prostorna (spacijalna), telesno-kinestetička, interpersonalna i intrapersonalna. Poslednje dve, tzv. personalne inteligencije, predstavljaju sposobnost efikasne interakcije sa drugim ljudima putem razumevanja njihovih osećanja, emocija, namera i motiva, kao i sposobnost regulisanja sopstvenog života putem preciznog razumevanja

sopstvenih emocija i sposobnosti. Gardner (1999) je, poput mnogih (npr. Mayer et al., 2001), shvatio da su personalne inteligencije slične Golemanovoj (1995) emocionalnoj inteligenciji po tome što su sve tri vezane za poznavanje, svest i kontrolu sopstvenih i tuđih osećanja, kao i za empatiju i osetljivost na emocionalna stanja (Lee & Olszewski-Kubilius, 2006).

Kao domen darovitosti, Sternberg (2000) naznačava mudrost, koja je koncipirana kao posrednik između inteligencije i kreativnosti, sa jedne strane, i ostvarivanja opšte dobrobiti kroz vlastita postignuća, sa druge strane. Preciznije rečeno, opšta dobrobit se realizuje kroz izbalansiranost intrapersonalnih (vlastiti interesi), interpersonalnih (interesi drugih osoba) i ekstrapersonalnih interesa (interesi zajednice, grada, države itd.), čime se postiže i sklad između adaptacije (menjanje sebe u skladu sa zahtevima sredine), oblikovanja (pojedinac menja sredinu prema vlastitim potrebama) i selekcije okruženja (izbor nove, podesnije sredine). U slučaju da inteligencija i kreativnost nemaju utemeljenje u mudrosti, stvaralaštvo se oglašuje o imperativ opšte dobrobiti i stavlja u funkciju ostvarivanja „intrapersonalnih” interesa (Pekić, 2011). Mudrost je slična emocionalnoj inteligenciji po tome što uključuje skriveno znanje o sebi i drugima, ali je slična i praktičnoj inteligenciji jer se odnosi samo na kontekst svakodnevnog života pojedinca (Lee & Olszewski-Kubilius, 2006).

Pregled relevantnih istraživanja

Emocionalni život darovitih pojedinaca oduvek je otvarao širok dijapazon pitanja koja i danas zaokupljaju pažnju naučne javnosti. Jedno od njih glasi: da li darovitost podrazumeva smetnje u emocionalnom i socijalnom funkcionisanju ili, pak, nosi oznaku superiornosti u naznačenim aspektima? U pionirskom istraživanju ove problematike, Terman (1925) je došao do zaključka da daroviti pojedinci ne ispoljavaju superiornost samo u pogledu mentalnih sposobnosti, odnosno aspekata koji se direktno oslanjaju na inteligenciju (školsko postignuće, interesovanja, profesionalna uspešnost), već i u pogledu mnogih karakteristika koje nisu u neposrednoj vezi sa inteligencijom. Njegovi nalazi sugerišu da su daroviti ispitanici boljeg fizičkog zdravlja, napredniji u domenu fizičkog i motornog razvoja, emocionalno stabilniji, socijalno adaptabilniji, manje skloni antisocijalnom ponašanju, napredniji u pogledu moralnog rezonovanja i sl. (Terman, 1922, prema: Winner, 1996). Zbog ovakvih nalaza, Termanu se pripisuje zasluga za uspostavljanje „načela korelacije” u tumačenju odnosa visokih sposobnosti i vanintelektualnih aspekata razvoja darovitih (Stojaković, 2001, prema: Pekić, 2011). Međutim, neka kasnija istraživanja sugerišu da relacija između intelektualne

darovitosti i statusa u vanintelektualnim aspektima nije jednoznačna kao što je to Terman tvrdio, te da odgovor na gore postavljeno pitanje prevashodno zavisi od intelektualnog nivoa darovitog pojedinca (Pekić, 2011). Naime, u slučaju „umerene” intelektualne darovitosti, ustanovljen je „socijalno optimalan” nivo inteligencije, da bi slučajevi „izrazite” intelektualne darovitosti, bili prepoznati kao korelati socijalne izolacije (Hollingworth, 1942, prema: Winner, 1996). Mnoga savremena istraživanja potvrdila su ove nalaze (Gross, 1993, Maas, 1992, Tannenbaum, 1983, svi prema: Norman, Ramsay, Martray & Roberts, 1999).

Premda postoje istraživanja koja pokazuju da profil darovitih na merama preosetljivosti dosledno odstupa od norme, u većini studija kao diskriminativni su se pokazali određeni, ali ne svi oblici preosetljivosti (Altaras, 2006). Najčešći nalaz je da daroviti ispitanici imaju više skorove na merama emocionalne, intelektualne i imaginativne preosetljivosti (Piechowski & Colangelo, 1984; Bouchet & Falk, 2001). Ove varijacije u nalazima, međutim, ne dovode u pitanje osnovnu tezu da daroviti poseduju određene karakteristike koje predstavljaju manifestacije povišene osetljivosti.

Distinktivna obeležja darovitih iz emocionalne sfere najčešće su utvrđivana u odnosu na prosečnu populaciju. Znatno ređe se, međutim, nailazi na deskripciju emocionalne strane ličnosti u zavisnosti od specifičnog domena manifestovanja darovitosti. Ovo je značajno zbog uvreženog shvatanja darovitosti kao domenospecifičnog kvaliteta, koji se ne ogleda samo u razvijenosti određenih vrsta sposobnosti već i u različitim kombinacijama vansposobnosnih karakteristika (Benbow & Minor, 1990, prema: Pekić, 2010). Ukoliko se zapitamo o tome da li se daroviti u različitim domenima uzajamno razlikuju u emocionalnom funkcionisanju, naći ćemo se na terenu spekulativnog. Upravo zbog toga, ovo istraživanje pretenduje na to da rasvetli pitanje razlika u razvijenosti emocionalne inteligencije u kontekstu različitih vidova darovitosti, te da ovu problematiku prevede sa terena spekulacije na teren empirije (Letić, 2015).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Ovaj rad imao je za cilj da utvrdi distinktivna obeležja učenika darovitih u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike, u prostoru sledećih aspekata emocionalne inteligencije: samosvest, vladanje samim sobom, društvena svest i upravljanje odnosima.

Varijable

Istraživanjem su obuhvaćene sledeće varijable:

Darovitost, shvaćena kao natprosečna razvijenost specifičnih sposobnosti ovladavanja određenim domenom (muzika, slikarstvo, sport, matematika). Ovakvo shvatanje darovitosti korespondira sa teorijskim koncepcijama, odnosno empirijskim nalazima koji sugerišu da je darovitost najopravdanije operacionalizovati preko visokog postignuća na testovima specifičnih sposobnosti (Gagné, 1997; Robinson, 2005). S obzirom na to da istraživanje obuhvata učenike specijalizovanih srednjih škola za darovite, moglo bi se reći da prijemni ispiti za ove škole podrazumevaju primenu testova specifičnih sposobnosti, te da propisani minimum bodova neophodan za upis, zapravo, znači da kandidati moraju imati razvijenije specifične sposobnosti u odnosu na prosečnu populaciju.

Emocionalna inteligencija, postulirana u okviru Golemanovog integrisanog modela koji pretpostavlja da se prostor emocionalne inteligencije može opisati duž sledeća četiri široka domena – samosvest, vladanje samim sobom, društvena svest i upravljanje odnosima (Goleman i dr., 2006). Ono što je podstaklo izbor ovog teorijskog modela jeste njegova konceptualna obuhvatnost, te zapažanje da se u savremenoj literaturi gotovo ne mogu pronaći nalazi koji elaboriraju problematiku darovitosti iz perspektive ovog teorijskog modela.

Instrument

Činjenica da ne postoji opšteprihvaćen instrument za merenje emocionalne inteligencije, te zapažanje pojedinih autora (Palmer et al., 2001; Gardner & Sough, 2002) da je emocionalna inteligencija dinamička kategorija koju bi trebalo shvatati kontekstualno, bili su u osnovi naše motivacije da sačinimo novi instrument za merenje ovog konstrukta. Pri konstrukciji i definisanju ajtema pošli smo od Golemanovog određenja emocionalne inteligencije.

U cilju ispitivanja prostora merenja skale emocionalnih kompetencija, primenjena je faktorska analiza. Provera opravdanosti primene faktorske analize izvršena je preko Kajzer-Mejer-Oklinovog (KMO) pokazatelja adekvatnosti uzorka i Bartletovog testa sferičnosti. Dobijena vrednost KMO iznosila je .905, dok je vrednost Bartletovog testa sferičnosti bila statistički značajna ($p=.000$), što ukazuje na prikladnost korelacijske matrice za faktorsku analizu. Nakon eliminacije psihometrijski loših ajtema u finalnom rešenju je zadržan 51 ajtem. Na osnovu *scree*-testa izolovana su četiri faktora koja objašnjavaju 32,87% zajedničke

varijanse ulaznog skupa varijabli (Tabela 1). Kronbahova alfa iznosi .933, što znači da je pouzdanost instrumenta vrlo visoka.

Tabela 1. Vrednosti karakterističnih korenova i procenat objašnjene varijanse izolovanih faktora skale emocionalnih kompetencija

Faktor	Inicijalne vrednosti			Vrednosti nakon rotacije
	λ	% varijanse	Kumulativni %	λ
1	17.93	19.92	19.92	14.38
2	4.59	5.10	25.09	11.68
3	3.62	4.02	29.04	9.52
4	3.45	3.83	32.87	9.77

Prvi faktor okuplja ajteme koji se odnose na sposobnost artikulisanja zajedničke vizije, na sposobnost efikasnog rešavanja konflikata, kao i na sposobnost timskog rada i saradnje. Taj je faktor stoga nazvan *upravljanje odnosima* ($\alpha=.89$). Drugi faktor okuplja ajteme koji se odnose na empatiju, svest o grupi i predusretljivost. Ovaj je faktor nazvan *društvena svest* ($\alpha=.86$). Treći faktor okuplja ajteme koji se odnose na sposobnost samokontrole, na sposobnost adaptacije na nove i nepredviđene situacije, kao i na uspešno prevazilaženje teškoća. Taj je faktor nazvan *vladanje samim sobom* ($\alpha=.80$). Četvrti faktor zasićen je stavkama koje ukazuju na tendenciju osobe ka dubokom razumevanju sopstvenih osećanja, potreba, namera, vrednosti i slabosti. Ovaj je faktor nazvan *samosvest* ($\alpha=.71$).

Na osnovu matrice strukture izolovanih faktora, odnosno sadržaja stavki koje sa izolovanim faktorima ostvaruju najviše korelacije, potvrđena je operacionalizacija konstrukta emocionalne inteligencije od koje se krenulo u konstrukciji upitnika.

Uzorak

Uzorak je prigodan, ali je način uzorkovanja sadržavao i elemente stratifikovanog uzorka, budući da se obavila njegova stratifikacija prema domenu darovitosti (muzika, slikarstvo, sport, matematika). U okviru četiri stratum pristupilo se primeni upitnika kojima je ispitano ukupno 473 učenika specijalizovanih srednjih škola za darovite iz Novog Sada, Beograda i Kraljeva. Struktura uzorka, te njegova ujednačenost u pogledu relevantnih varijabli vidljiva je iz Tabele 2.

Tabela 2. Struktura uzorka

	Varijable	Frekvencije	Procenat
Domen darovitosti	Muzika	102	21.6
	Slikarstvo	96	20.3
	Sport	152	32.1
	Matematika	123	26.0
Pol	Muški	206	43.6
	Ženski	267	56.4
Uzrast	15 godina	98	20.7
	16 godina	131	27.7
	17 godina	115	24.3
	18 godina	92	19.5
	19 godina	37	7.8
	Ukupno	473	100.0

REZULTATI I DISKUSIJA

Razlike u aspektima emocionalne inteligencije s obzirom na domen darovitosti

U realizaciji specifikovanog cilja istraživanja primenjen je postupak multivarijantne analize varijanse. Rezultati testiranja značajnosti razlika u aspektima emocionalne inteligencije, s obzirom na pripadnost jednoj od pomenutih subpopulacija, prikazani su u Tabeli 3.

Tabela 3. Multivarijantni testovi značajnosti razlika

Multivarijantni testovi	Vrednost	F	p
Pillai's Trace	.518	7.376	.000
Wilks' Lambda	.535	8.166	.000
Hotelling's Trace	.772	9.018	.000
Roy's Largest Root	.627	22.139(b)	.000

Očitavanjem relevantnih vrednosti iz gornje tabele konstatuje se postojanje statistički značajnih razlika u linearnoj kombinaciji zavisnih promenljivih, s obzirom na tip darovitosti. No, kako ovim ostajemo uskraćeni za podatak o pojedinačnim aspektima emocionalne inteligencije u kojima se ispitivane grupe razlikuju, obavljena su naknadna poređenja među grupama.

Tabela 4. Značajnost razlika među grupama na pojedinačnim zavisnim varijablama

Zavisne varijable	Grupišuća varijabla	A.S.	S.D.	df	F	p
Upravljanje odnosima	Muzika	.063	.996	3	.687	.561
	Slikarstvo	-.125	1.057			
	Sport	.025	.907			
Društvena svest	Matematika	.009	1.034	3	1.894	.130
	Muzika	.010	1.089			
	Slikarstvo	-.064	.996			
Vladanje samim sobom	Sport	.161	.840	3	4.591	.004
	Matematika	-.098	1.013			
	Muzika	-.057	.992			
Samosvest	Slikarstvo	-.151	1.000	3	6.165	.000
	Sport	.243	.912			
	Matematika	-.120	1.037			
	Muzika	.151	.885			
	Slikarstvo	-.359	1.072			
	Sport	.129	.989			
	Matematika	.055	.936			

Na osnovu značajnosti F testa moguće je zaključiti da se učenici daroviti u različitim domenima uzajamno razlikuju na faktorima *vladanje samim sobom* ($p=.004$) i *samosvest* ($p=.000$). Iz Tabele 4 uočljivo je da grupa sportski darovitih učenika prednjači u pogledu razvijenosti vladanja samim sobom, dok je samosvest najizraženija kod muzički darovitih ispitanika. No, da bi se precizno utvrdilo između kojih grupa postoje razlike (pošto nezavisna promenljiva ima četiri nivoa), urađene su dve univarijantne analize varijanse, sa testovima za naknadna poređenja među grupama.

Prva od njih, koja je imala za cilj utvrđivanje razlika između četiri grupe ispitanika u pogledu razvijenosti *vladanja samim sobom* (Tabela 5), jasno ukazuje da je ovo svojstvo izraženije kod sportski darovitih učenika nego kod njihovih likovno i matematički darovitih vršnjaka, te da se po njemu pomenute grupe ispitanika statistički značajno razlikuju.

Tabela 5. Scheffe-ov test višestrukih poređenja među grupama (vladanje samim sobom)

(I) Domen darovitosti	(J) Domen darovitosti	Razlika između aritmetičkih sredina I-J	p
Muzika	Slikarstvo	.093	.930
	Sport	-.300	.128
	Matematika	.063	.973
Slikarstvo	Muzika	-.093	.930
	Sport	-.393(*)	.025
	Matematika	-.030	.997
Sport	Muzika	.300	.128
	Slikarstvo	.393(*)	.025
	Matematika	.363(*)	.026
Matematika	Muzika	-.063	.973
	Slikarstvo	.030	.997
	Sport	-.363(*)	.026

Vladanje samim sobom najbolje opisuju ajtemi: „ne dozvoljavam da me štetne, uznemirujuće emocije, kao što su tuga, strepnja ili bes, izbace iz koloseka”; „uspevam da i u najtežim situacijama sačuvam prisustvo duha, dobro raspoloženje i entuzijazam”; „ostajem miran/na i bistrе glave i kada sam pod velikim pritiskom ili opterećen/na problemima”. Specifičnije, učenici daroviti u domenu sporta se, u poređenju sa učenicima darovitim u domenima slikarstva i matematike, mogu opisati kao osobe koje poseduju veći nivo samokontrole (obuzdavanje burnih osećanja i poriva), transparentnosti (ispoljavanje poštenja, integriteta, pouzdanosti), prilagodljivosti (fleksibilno prilagođavanje novim situacijama ili prevazilaženje prepreka), težnje za uspehom (poriv da se kroz usavršavanje dostignu lični standardi izvrsnosti), inicijative (spremnost da se deluje i iskoristi prilika), kao i optimizma (pozitivno sagledavanje događaja). Ovakvi nalazi mogli bi se protumačiti osobenostima datih domena odnosno činjenicom da domen sporta odlikuje veća fokusiranost na spoljnu realnost, dok domeni slikarstva i matematike podstiču introspektivnost i upućenost na intrapsihički plan, što prouzrokuje razlike u njihovoj emocionalnoj sferi. Veća zavisnost sportski darovitih pojedinaca od društvenog konteksta, doprinosi i njihovoj naglašenijoj socijabilnosti, dok uspešno ovladavanje domenom slikarstva ili matematike ne iziskuje naročitu otvorenost ka spoljnoj sredini. Naime, izgrađivanje reputacije u domenu sporta, pre svega, podrazumeva upućenost talentovanog pojedinca na segment njegovog društvenog okruženja označenog izrazom „promoteri”, zbog čega je za ovaj vid darovitosti važna visoka razvijenost socijalnih veština, odnosno ovladanost „pravilima igre” koja karakterišu domen sporta. Za razliku od toga, dostizanje visokog stepena

razvijenosti likovnog ili matematičkog talenta, ne zahteva nikakvu „promociju” te vrste, te je njihova aktualizacija zamisliva i u odsustvu visoke socijalne kompetencije.

Kada je u pitanju *samosvest*, iz Tabele 6 je uočljivo da se likovno daroviti učenici statistički značajno razlikuju od preostale tri grupe ispitanika, te da je ovo svojstvo kod njih najmanje izraženo. Iz iste tabele je uočljivo da grupa muzički darovitih učenika prednjači po izraženosti ovog svojstva (zatim slede sportisti, pa matematičari).

Tabela 6. Scheffe-ov test višestrukih poređenja među grupama (samosvest)

(I) Domen darovitosti	(J) Domen darovitosti	Razlika između aritmetičkih sredina I-J	p
Muzika	Slikarstvo	.509(*)	.004
	Sport	.021	.999
	Matematika	.096	.909
Slikarstvo	Muzika	-.509(*)	.004
	Sport	-.488(*)	.002
	Matematika	-.413(*)	.022
Sport	Muzika	-.021	.999
	Slikarstvo	.488(*)	.002
	Matematika	.074	.941
Matematika	Muzika	-.096	.909
	Slikarstvo	.413(*)	.022
	Sport	-.074	.941

Samosvest najbolje objašnjavaju ajtemi: „sposoban/na sam da utičem na druge”; „snalazim se u nepredviđenim, zahtevnim situacijama”; „živim u skladu sa svojim principima i vrednostima”. Oslanjajući se na rezultate druge univarijantne analize varijanse, možemo zaključiti da likovno daroviti učenici pokazuju manje razumevanje sopstvenih osećanja, potreba, namera, vrednosti i slabosti, u odnosu na ostale ispitanike. Takođe, darovite u domenu slikarstva odlikuje slabije poznavanje vlastitih emocija i razumevanje njihovog dejstva, slabije poznavanje sopstvenih jakih i slabih strana, kao i niži nivo samopouzdanja. U vezi sa tim, ranija istraživanja su pokazala da likovno daroviti učenici pokazuju mnogo veće smetnje u aspektu socijalne prilagođenosti, najverovatnije zbog toga što društvo, te konsekvantno i školski sistem, manje vrednuju darovitost u ovom domenu (Olenchak, 1999), što se verovatno negativno odražava i na njihovo samopouzdanje. S druge strane, izraženost ovog svojstva kod muzički darovitih učenika jasno ukazuje da je visoko vrednovanje vlastitih sposobnosti neobično važno za ovladavanje domenom muzike. S tim u vezi, Subotnikova i Džarvinova

(Subotnik & Jarvin, 2005) ističu važnost samopouzdanja na stepenu razvoja muzičkog talenta koji nadilazi nivo tehničke umešnosti, a poznata su i istraživanja predikcije uspešnosti u muzičkom izvođenju koja su istakla prediktivnu relevantnost doživljaja samoeфикаsnosti (McCormick, 2003).

ZAKLJUČAK

Sprovedenim istraživanjem ostvaren je izvestan doprinos u aspektu detaljnije deskripcije specifičnog kvaliteta različitih vrsta darovitosti. Uočava se da domen determiniše kvalitet darovitosti koja se u njemu manifestuje, te da se specifičnost tog kvaliteta ogleda kako u aspektu sposobnosti, tako i u aspektu emocionalnog funkcionisanja.

Nakon ispitivanja razlika između četiri grupe ispitanika pronađena su dva distinktivna obeležja u setu specifikovanih aspekata emocionalne inteligencije, a to su *vladanje samim sobom* i *samosvest*. Ovakvi rezultati upućuju na značaj domena u nastanku specifične konstelacije emocionalnih kompetencija koja se u njemu manifestuje. To ne znači nužno da domen oblikuje emocionalno funkcionisanje darovite osobe. Reč je o tome da veza između emocionalne inteligencije i domena u kojem se manifestuje darovitost može biti dvosmerna: kao što postoji mogućnost da se određena ponašanja javljaju kao odgovor na zahteve domena, tako je moguće i da darovita osoba, pored izuzetne sposobnosti, poseduje i neke osobine koje je usmeravaju ka određenom domenu (Altaras, 2006). Konačno, nalazi o tome da darovitost podrazumeva različite konstelacije emocionalnih kompetencija u zavisnosti od vrste domena s kojim individua ostvaruje interakciju, upućuju na zaključak da se emocionalno funkcionisanje darovitih može precizno sagledati jedino ako se locira u okvire pojedinačnih domena.

Na kraju, značajno je istaći da svaki naučni rad koji se zasniva na kvantitativnoj metodologiji uključuje ograničenja koja proizilaze iz nesavršenih metoda procene relevantnih fenomena. U tom smislu, postavlja se pitanje da li bi primena nekog drugog instrumenata pružila drugačiju sliku o emocionalnoj inteligenciji učenika darovitih u različitim domenima. S tim u vezi, kao moguće ograničenje sprovedene studije prepoznaje se polje samoprocene ispitanika; uključivanje procene od strane drugih upotpunilo bi podatke o istraživanom fenomenu. Ipak, s obzirom na to da je pomenuta problematika kod nas nedovoljno istraživana, čini se da je studija poput ove predstavljala adekvatan korak.

Milena M. Letić

EMOTIONAL INTELLIGENCE OF GIFTED STUDENTS

Summary

Starting from the modern understanding of giftedness as a domain-specific quality, which is not reflected only in the development of certain types of abilities, but also in various combinations of non-intellectual characteristics, an empirical study was conducted and aimed to complete the knowledge of the emotional sphere of gifted students in different domains. The aim of the research is to determine the distinctive characteristics of students gifted at music, art, sports and mathematics within the following aspects of emotional intelligence: self-awareness, self-regulation, social awareness and relationship management. A scale of emotional competences had been constructed for the needs of this research and was applied on a sample of 473 respondents, who attend specialized high schools for gifted students from Novi Sad, Belgrade and Kraljevo.

After examining the differences between the four groups of subjects, two distinctive features were found in a set of specific aspects of emotional intelligence, which are self-regulation and self-awareness. Self-regulation is most prominent among students gifted in sports and, accordingly, this group of respondents differs in a statistically significant way from the respondents gifted in art and mathematics. Such findings are explained by the specifics of given domains, i.e. by the fact that the domain of sport is characterized by a greater focus on external reality, while the domains of art and mathematics encourage introspectivity and an intrapsychic plan, causing differences in their emotional sphere. When it comes to self-awareness, it was noticed that artistically gifted students differ significantly from the remaining three groups of respondents, and that this feature is least pronounced in them. It is most prominent with musicians, followed by athletes and mathematicians. These findings have been linked to previous studies of similar issues that have shown that artistically gifted students show much more problems in the aspect of social adaptation, most likely because wider society, and consequently the school system, are less valued in this domain, which probably has a negative effect on their self-esteem. On the other hand, the expression of this characteristic in musically gifted students clearly indicates that the high evaluation of one's own abilities is crucially important for mastering the domain of music.

Overall, the results of the research indicate the importance of the domains of giftedness for the emergence of a specific constellation of the emotional competences that manifests itself within it. It is, therefore, concluded that the emotional functioning of gifted students can be accurately considered only if it is located within the frames of individual domains.

Keywords: non-intellectual characteristics, giftedness domains, self-awareness, self-regulation, social awareness, relationship management.

REFERENCE

- Altaras, A. (2006). *Darovitost i podbacivanje*. Pančevo: Mali Nemo.
- Bouchet, N. & Falk, R. F. (2001). The relationship among giftedness, gender, and overexcitability. *Gifted Child Quarterly*, 45(4), 260-267.
- Caruso, D. R., Mayer, J. D. & Salovey, P. (2002). Relation of an ability measure of emotional intelligence to personality. *Journal of Personality Assessment*, 79(5), 306-320.
- Csikszentmihalyi, M., Rathunde, K. & Whalen, S. (1997). *Talented teenagers: The roots of success and failure*. New York: Cambridge University Press.
- Dabrowski, K. & Piechowski, M. M. (1977). *Theory of levels of emotional development: Multilevelness and positive disintegration*. Oceanside, NY: Dabor Science.
- Franks, B. & Dolan, L. (1982). Affective characteristics of gifted children: Educational implications. *Gifted Child Quarterly*, 26(4), 172-177.
- Gagné, F. (1997). Critique of Morelock's (1996) definitions of giftedness and talent. *Roeper Review*, 20(2), 76-85.
- Gagné, F. (2005). From gifts to talents: The DMGT as a developmental model. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 98-120). New York: Cambridge University Press.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1999). *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century*. New York: Basic Books.
- Gardner, W. L. & Stough, C. (2002). Examining the relationship between leadership and emotional intelligence in senior level managers. *Leadership and Organization Development Journal*, 23(2), 68-78.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. New York: Bantam Books.
- Goleman, D. (1998). *Working with Emotional Intelligence*. London: Bloomsbury Publishing.
- Goleman, D., Bojancis, R. & Maki, E. (2006). *Emocionalna inteligencija u liderstvu*. Novi Sad: Adižes.
- Heller, K. A., Perleth, C. & Lim, K. (2005). The munich model of giftedness designed to identify and promote gifted students. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 147-170). New York: Cambridge University Press.

- Ilić, E. (2008). Emocionalna inteligencija i uspješno vođenje. *Ekonomski pregled*, 59(9/10), 576-592.
- Lee, S-Y. & Olszewski-Kubilius, P. (2006). The Emotional Intelligence, Moral Judgment, and Leadership of Academically Gifted Adolescents. *Journal for the education of the gifted*, 30(1), 29-67.
- Letić, M. (2015). *Značaj moralnih i liderskih svojstava za ostvarenje darovitosti*. Neobjavljena doktorska disertacija, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mayer, J. D. & Salovey, P. (1993). The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 17(4), 433-442.
- Mayer, J. D. & Salovey, P. (1997). *What is emotional intelligence. Emotional development and emotional intelligence*. New York: Basic Books.
- Mayer, J. D., Perkins, D. M., Caruso, D. R. & Salovey, P. (2001). Emotional intelligence and giftedness. *Roeper Review*, 23(3), 131-137.
- McClelland, D. C. (1998). Identifying competencies with behavioural-event interviews. *Psychological Science*, 9(5), 331-340.
- McCormick, J. (2003). The role of self-efficacy in a musical performance examination: An exploratory structural equation analysis. *Psychology of Music*, 31(1), 37-51.
- Norman, A. D., Ramsay, S. G., Martray, C. R. & Roberts, J. D. (1999). Relationship between levels of giftedness and psychosocial adjustment. *Roeper Review*, 22(1), 5-18.
- Olenchak, R. F. (1999). Affective development of gifted students with nontraditional talents. *Roeper Review*, 21(4), 293-300.
- Palmer, B., Walls, M., Burgess, Z. & Stough, C. (2001). Emotional intelligence and effective leadership. *Leadership and Organization Development Journal*, 22(1), 5-10.
- Pekić, J. (2010). Uloga domena u nastanku specifičnog kvaliteta darovitosti. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 35(1), 193-205.
- Pekić, J. (2011). *Karakteristike porodica sa akademski darovitim adolescentom*. Neobjavljena doktorska disertacija, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Piechowski, M. M. (1979). Developmental potential. In: N. Colangelo & R. T. Zaffrann (Eds.), *New voices in counseling the gifted* (pp. 25–55). Dubuque, IA: Kendall/Hunt.
- Piechowski, M. M. & Colangelo, N. (1984). Developmental potential of the gifted. *Gifted Child Quarterly*, 28(2), 80-88.
- Piechowski, M. M. & Miller, N. B. (1995). Assessing developmental potential in gifted children: A comparison of methods. *Roeper Review*, 17(3), 176-180.

- Robinson, N. M. (2005). In defense of a psychometric approach to the definition of academic giftedness: A conservative view from a die-hard liberal. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 280-294). New York: Cambridge University Press.
- Salvoley, P. & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 3(9), 185-211.
- Sternberg, R. J. (2000). Wisdom as a form of giftedness. *Gifted Child Quarterly*, 44(4), 252-260.
- Subotnik, R. & Jarvin, L. (2005). Beyond expertise: Conceptions of giftedness as great performance. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 343-358). New York: Cambridge University Press.
- Terman, L. M. (1925). *Genetic studies of genius: Mental and physical traits of a thousand gifted children*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Winner, E. (1996). *Gifted Children: Myths and Realities*. New York: Basic Books.

Biljana Lungulov*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 378.017
DOI: 10.19090/gff.2017.2.243-257
Originalni naučni rad

PEDAGOŠKI ASPEKTI PRIMENE KONCEPTA ISHODA UČENJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI**

U radu se razmatra problematika definisanja, planiranja i upotrebe ishoda učenja u visokoškolskoj nastavi, kao jednog o ključnih aspekata nastavnog rada. Koncept ishoda učenja posebno je aktuelizovan Bolonjskim procesom i predstavlja značajan alat za planiranje nastavnog rada i kreiranje kurikuluma kao i za prepoznavanje stečenih znanja i veština studenata. Analizirani su relevantni dokumenti u okviru reforme visokog obrazovanja kojima se ističe značaj ishoda učenja za usaglašavanje različitih sistema visokog obrazovanja u okviru Evrope. Akcenat je stavljen na pedagoške implikacije upotrebe ishoda učenja i na njihov značaj za nastavni rad, posebno iz perspektive pristupa usmerenog na studenta. Dat je prikaz konkretnih uputstava i smernica za kreiranje i definisanje ishoda učenja. Prikazana je *SOLO taksonomija* kao jedna od značajnijih taksonomija za pisanje ishoda učenja u visokom obrazovanju i za procenjivanje usvojenih znanja i veština studenata. Rezultati ukazuju na to da ishodi učenja predstavljaju konstrukt koji omogućava nastavnicima efikasno planiranje i organizovanje nastave, kao i procenjivanje stečenog znanja i kompetencija studenata. Sa druge strane, studentima omogućava mobilnost na druge univerzitete, priznavanje stečenih kvalifikacija, priznavanje prethodnog učenja i dr. Zaključuje se da adekvatna implementacija ishoda učenja u nastavnu praksu, studijske programe i predmete u značajnoj meri utiče na kvalitet obrazovanja.

Ključne reči: ishodi učenja, nastava, visoko obrazovanje, studenti, nastavnici, Bolonjski proces.

Oblast visokog obrazovanja i sve visokoškolske institucije pretrpele su značajne promene još od početka devedesetih godina prošlog veka i, sa tim u vezi, nastojanja svih država ujedinjene Evrope usmerila su se ka tome da se sistem visokog obrazovanja učine konkurentnijim i efikasnijim, da Evropa postane vodeća ekonomija u svetu i društvo zasnovano na znanju (European Council, 2000, para.

---

* biljana.lungulov@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat rada na projektu „Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi“, br. 179010 (2011-2016), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. U radu su korišćeni delovi rezultata dobijenih u okviru doktorske disertacije pod nazivom "Analiza ishoda učenja kao indikatora kvaliteta visokog obrazovanja" odbranjene na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Novom Sadu.

5). U skladu sa tim, sprovedene reforme realizovane su sa ciljem „evropeizacije visokog obrazovanja“ (de Wit, 2007: 473) koja je podrazumevala intenziviranje mobilnosti studenata i zaposlenih, usaglašavanje stečenih kvalifikacija, kompatibilnost studijskih programa, izgradnju mreža i povezivanje visokoškolskih institucija, transnacionalnu saradnju i sl. Može se reći da su ova nastojanja ostvarena kada je 2010. godine zvanično formiran Evropski prostor visokog obrazovanja.

Radi ostvarenja postavljenih ciljeva predviđenih Bolonjskom deklaracijom, sprovedene su temeljne i zahtevne reforme koje su se odnosile na svaki aspekt visokog obrazovanja. Podrazumevali su promene počevši od organizacije visokoškolskih institucija, preko sistema upravljanja i vođenja, implementacije kontrole kvaliteta, do izmene planova i programa, osavremenjivanja metoda i sredstava u nastavnom radu, povezivanja sa istraživačkim institutima i tržištem rada, sve do drugačijeg pristupa u nastavnom radu koji podrazumeva pristup usmeren na studenta.

Kao rezultat takvih nastojanja, kreirani su posebni *alati* koji su našli svoju široku primenu u okviru sistema visokog obrazovanja. Drugim rečima, kako bi bilo moguće realizovati postavljene ciljeve, uvedeni su alati kao što su evropski sistem prenosa bodova (ESPB), Dodatak diplomu, ishodi učenja, Ugovor o učenju i dr. Ovim i sličnim alatima omogućeno je usaglašavanje različitih sistema i načina studiranja u Evropi, priznavanje ranijeg učenja, mobilnost studenata, priznavanje stečenih kvalifikacija na evropskom tržištu rada, planiranje i organizacija nastave, vrednovanje stečenih znanja i kompetencija studenata i dr.

U nastavku rada posebno će biti razmatrani *ishodi učenja*, koji predstavljaju neophodan i nezaobilazan aspekt kreiranja kurikuluma, planiranja i organizovanja nastavnog rada, provere usvojenih znanja i veština studenata, sticanje adekvatnih kvalifikacija, mobilnost studenata i zaposlenih i dr.

ISHODI UČENJA U KONTEKSTU REFORME VISOKOG OBRAZOVANJA

Uvođenjem koncepta ishoda učenja u proces reforme visokog obrazovanja u Evropi akcentovana je potreba definisanja i prepoznavanja ciljeva određenog studijskog programa, delova programa, kao i pojedinačnih kurseva. Koncept ishoda učenja detaljnije je razmatran na ministarskoj konferenciji u Pragu 2001. godine (Prague communiqué, 2001) i nakon toga je na svakoj od narednih ministarskih konferencija nastavljen proces njegovog definisanja, utemeljenja i implementacije u nacionalnu i transnacionalnu politiku visokog obrazovanja. Na konferenciji u Berlinu 2003. godine, zaključeno je da ministri pružaju podršku zemljama

članicama da uspostave okvir uporedivih i kompatibilnih kvalifikacija za nacionalni obrazovni sistem, koji bi trebalo da definiše stečene kvalifikacije pomoću elemenata kao što su radno opterećenje, nivo studija, ishodi učenja, kompetencije i stečeni profil (Berlin communiqué, 2003).

Na ministarskim konferencijama koje su kasnije održane i u nastojanjima u okviru Bolonjskog procesa, upotreba ishoda učenja dodatno je proširena i razrađena. Tako je u Bergenu zaključeno da se usvaja okvir kvalifikacija u okviru Evropskog prostora visokog obrazovanja koji podrazumeva kvalifikacije za tri ciklusa studija i da opšti deskriptori za svaki od nivoa studija treba da budu zasnovani na ishodima učenja i kompetencijama (Bergen communiqué, 2005). Na ministarskoj konferenciji u Londonu 2007. godine zaključeno je da visokoškolske institucije treba da omoguće lakši prelazak sa jednog na drugi nivo studija na taj način što će nivoi biti definisani preko ESPB bodova i ishoda učenja (London communiqué, 2007).

„Dakle, u dvadeset i prvom veku, ishodi učenja najbolje su sagledani kao ključni blok u izgradnji Bolonjskih reformi. To je iz razloga što predstavljaju praktičan alat i metodološki pristup koji je usvojen da bi se unapredila konkurentnost, transparentnost, prepoznavanje i mobilnost evropskog obrazovanja“ (Adam, 2006: 3).

Takođe, značajni naponi u okviru izmena i unapređenja sistema visokog obrazovanja usmereni su i na realizaciju i povećanje zapošljivosti studenata, njihovu konkurentnost na tržištu rada, razvoj potrebnih kompetencija za život i rad u 21. veku, što u fokus stavlja formulisanje adekvatnih ishoda učenja i kreiranje kurikuluma. U skladu sa tim, značajne konstatacije su donete na konferenciji u Bukureštu, gde se ističe da studenti treba da kombinuju transverzalne, multidisciplinarne i inovativne veštine i kompetencije sa aktuelnim područno specifičnim znanjima kako bi bili u mogućnosti da doprinose širokim društvenim potrebama i tržištu rada. Takva nastojanja mogu se ostvariti razvojem studijskih programa koji podstiču i razvijaju inovativni, preduzetnički i istraživački potencijal studenata (Bucharest Communiqué, 2012).

Značajno je napomenuti da shodno svim reformama ishodi učenja imaju svoju primenu na tri različita nivoa: lokalni nivo pojedinačnih visokoškolskih institucija (ishodi koji se odnose na predmete/module, programe studija i kvalifikacije), nacionalni nivo (okvir kvalifikacija i načine osiguranja kvaliteta) i internacionalni nivo (za šire svrhe prepoznavanja i transparentnosti) (Adam, 2006). Na taj način se tokom protekle decenije koncept ishoda učenja dodatno unapređivao

i od početne ideje razvio u nezaobilazni element svakog sistema visokog obrazovanja i visokoškolskih institucija u okviru Evrope.

PEDAGOŠKI ASPEKTI UPOTREBE ISHODA UČENJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI

Međunarodni trendovi u obrazovanju ukazuju na sve evidentnije premeštanje fokusa interesovanja od *pristupa u čijem je središtu profesor* ka pristupu obrazovanju koje je *više orijentisano na ishod* (Kennedy, 2007). Taj trend dobio je nov zamah Bolonjskim procesom koji akcenat stavlja na učenje orijentisano na studenta i na potrebu za većom preciznošću i jasnoćom prilikom osmišljavanja nastavnih programa. Adekvatno planiranim ishodima učenja, fokus obrazovnog procesa pomera se sa nastavnika na studenta čime se pruža mogućnost da i studenti učestvuju u procesu kreiranja i definisanja ishoda učenja (From Berlin to Bergen, 2005).

Diskusija o ovim temama postala je deo mnogo šireg procesa koji se zaista može nazvati promenom paradigme u obrazovanju i ona čak nije ograničena samo na visoko obrazovanje. Ovakva promena može biti posmatrana i kao deo širenja koncepta doživotnog učenja i obrazovanja, refleksija promene u studentskoj populaciji, novog načina sprovođenja i organizovanja studijskog programa koja uključuje prelazak sa pristupa usmerenog na nastavnika na pristup usmerenog na studenta, od formalnih definicija (dužina programa i sl.) do definicije kompetencija (Tauch, 2004). Dakle, novi izazov za sve koji učestvuju u razvoju kurikuluma u visokom obrazovanju predstavlja upotreba ishoda učenja tako da se proces učenja sagleda iz ugla studenata, a ne iz ugla potreba nastavnog procesa, te da se na taj način unapredi kvalitet učenja za studente (Allan, 1996). U tom smislu, značajno je navesti ključne karakteristike pristupa usmerenog na studenta prilikom planiranja ishoda učenja i nastavnog rada:

- razvoj jasno definisanih ishoda učenja koji bi trebalo da budu ostvareni pre kraja programa;
- dizajniranje kurikuluma, strategija učenja i uslova za učenje tako da se obezbedi ostvarenje ishoda učenja i
- adekvatne procene koje odgovaraju postavljenim ishodima učenja, kao i procenu svakog studenta da bi se proverilo da li je ostvario postavljene ishode (Harden, 2002: 117).

Brojni autori u svojim radovima daju pregled definicija ishoda učenja (Allan, 1996; Moon, 2002; Adam, 2006; Kennedy, 2007; Hussey & Smith, 2003; 2008; James & Brown, 2005; Kennedy, Hyland & Ryan, 2012) pri čemu se slažu da još uvek ne postoji njihovo jednoznačno i jasno određenje u visokom obrazovanju, ali da su, ipak, svi navodi u literaturi koncipirani oko nekoliko ključnih elemenata:

- ishodi učenja podrazumevaju očekivane rezultate procesa učenja;
- u fokus stavljaju studenta i odnose se na ono što bi student trebalo da zna i da može da uradi nakon procesa učenja;
- podrazumevaju sticanje znanja, veština i vrednosti;
- obuhvataju različite oblasti koje se odnose na područno specifične, lične i opšte aspekte razvoja;
- fokus je na studentu i na tome šta je on postigao tokom učenja a ne na nastavniku ili nastavnom sadržaju i
- koncipiraju se na nivou pojedinačnih nastavnih jedinica, delova predmeta ili celokupnih predmeta, modula, kao i na nivou studijskih programa.

Prihvaćeno je određenje kojom se ishodi učenja definišu kao „očekivani ili postignuti rezultati programa ili ostvarivanje ciljeva ustanova, što pokazuje širok raspon indikatora (poput znanja studenata, kognitivnih sposobnosti i stavova). Ishodi su rezultati programa poučavanja, planirani u okvirima razvoja osobe koja uči“ (Vlăscenau, Grünberg & Pârlea, 2007: 63). Ishodi učenja studenata definišu se kao „tvrdnje o tome šta se očekuje da student zna, razume i/ili bude u stanju da pokaže nakon završetka procesa učenja, kao i o specifičnim intelektualnim sposobnostima i praktičnim veštinama koje je usvojio i pokazao, uspešnim savladavanjem dela predmeta, celokupnog predmeta ili programa“ (Vlăscenau, Grünberg & Pârlea, 2007: 64).

U literaturi se navode podele ishoda učenja na osnovu različitih kriterijuma (James & Brown 2005; Hussey & Smith, 2003; 2008), međutim značajno je naglasiti da se oni, takođe, mogu deliti i prema svrsi, odnosno prema tome na koju nastavnu aktivnost ili obrazovnu jedinicu se odnose. U skladu sa tim, Hasi i Smit definišu tri grupe ishoda učenja: (1) ishodi koji se odnose na pojedinačnu nastavnu aktivnost, kao što je seminar, čas ili predavanje; (2) ishodi koji se kreiraju na nivou modula, kratkog kursa ili pojedinačnog predmeta i (3) ishodi koji se odnose na celokupan studijski program koji vodi do sticanja određene kvalifikacije (Hussey & Smith, 2008).

Prilikom kreiranja ishoda učenja studijskog programa, značajno je naglasiti da u okviru Evropskog prostora visokog obrazovanja preovlađuju stavovi da definisanje ishoda učenja treba da prethodi kreiranju kurikuluma. Na taj način se postiže da se nacionalni obrazovni sistemi i studijski programi usklade sa najnovijim naučnim dostignućima, aktuelnim društvenim potrebama i obezbeđuje se kompatibilnost sa studijskim programima u okviru Evropskog prostora visokog obrazovanja. Kreiranje studijskog programa i njemu odgovarajućih ishoda učenja konstantan je proces koji nije statičan niti završen, stoga važno razumeti da je „izrada studijskog programa po svojoj prirodi evolutivni proces. Svaka sledeća iteracija dopunjuje i unapređuje rezultate prethodne iteracije, uz otklanjanje nekonzistentnosti i drugih anomalija“ (Kermek, 2008: 31).

Kada su u pitanju ishodi učenja za pojedinačne predmete ili nastavne jedinice, oni se odnose na relativno specifične i dugotrajne promene kod studenata koji dostignu postavljene ishode, što se može ispoljiti i u ličnom i profesionalnom aspektu razvoja (Hussey & Smith, 2008). Dakle, u okviru konkretne nastavne jedinice, predavanja ili seminara, nastavnik bi trebalo da isplanira ishode koje je važno ostvariti tokom časa. Zato je veoma značajna nastavnikova priprema za nastavu, jer odlučuje o tome šta će studenti tokom časa saznati. Poželjno je da nastavnik napravi scenario za čas i u njemu definiše očekivane ishode učenja, kao i nastavne metode, sredstva i oblike rada koja će mu omogućiti da se postavljeni ishodi učenja ostvare.

ZNAČAJ PLANIRANJA NASTAVNOG RADA I DEFINISANJA ISHODA UČENJA

Tokom proteklih godina realizovane su brojne aktivnosti u pogledu implementacije i utemeljenja koncepta ishoda učenja u visokoškolsku obrazovnu politiku. Zaključeno je da prilikom definisanja i pisanja ishoda učenja studijskog programa važe ista ili slična pravila kao pri definisanju ishoda pojedinačnog predmeta. Razlika je u tome što ishodi koji se definišu za studijski program predstavljaju opštije i kompleksnije tvrdnje i odnose se na znanja, veštine i vrednosti koje će studenti steći nakon završetka studijskog programa. Značajno je ukazati na to da ishodi učenja studijskog programa ne predstavljaju samo zbir ili skup definisanih ishoda za pojedinačne predmete. Oni se određuju kao sinteza i pregled ključnih znanja i kompetencija koje predstavljaju očekivani rezultat svih aktivnosti koje se realizuju u okviru određenog studijskog programa.

Jedan od mogućih načina artikulacije planiranih ishoda učenja jeste *ABCD model* koji predstavlja jedinstveni pristup u pisanju ciljeva programa. Primena ovog

modela obezbeđuje razvoj i pisanje ishoda učenja dovoljno specifičnih i određenih da budu proverljivi (Carr & Hardin, 2010). U ovakvom pristupu svako slovo označava jedan aspekt planiranja programa.

- A = *Audience* (auditorijum/ciljna grupa/publika) – odnosi se na pojedince i grupu ljudi koji odgovaraju na određeni tretman i sprovode određene akcije koje se kasnije procenjuju. U kontekstu visokog obrazovanja, ciljnu grupu predstavljaju studenti, stoga bi iskaz o ishodu učenja trebalo početi sintagmom „*Studenti će moći da...*“.
- B = *Behavior* (ponašanje) – podrazumeva akciju koju će prezentovati ili izvesti ciljna grupa. Akcije se definišu rečima kao što su: izvedu, identifikuju, opišu, implementiraju, sprovedu i sl. Podrazumevana akcija definiše se glagolom u rečenici „*Studenti će moći da identifikuju...*“.
- C = *Condition* (uslovi) – predstavlja okolnosti i uslove pod kojima će se određeno ponašanje ispoljiti ili detaljniji opis akcije i ponašanja. U kontekstu visokog obrazovanja podrazumeva vremenski okvir ili okruženje u kojima se učenje odvija i može se odrediti rečima „*Studenti će moći da identifikuju... do kraja prvog semestra...*“.
- D = *Degree* (nivo, stepen) – predstavlja merljivi element ishoda učenja. Opisuje koliko dobro određena akcija (ponašanje) treba da bude savladana i dostignuta ili koji nivo određene kompetencije će osoba imati kada se ostvare ishodi učenja. Može biti *kvantitativno* određen (npr., 85% tačnih odgovora, maksimalno tri greške i sl.) i *kvalitativno* (bez pomoći nastavnika, uspešno, u skladu sa uputstvima i sl.) (Carr & Hardin, 2010: 141–142).

Prilikom definisanja ishoda učenja pojedinačnog nastavnog predmeta poželjno je da se pretpostavi minimum standarda koje studenti treba da ostvare i iz tog razloga je u pretpostavljene ishode nužno staviti ključne elemente i sadržaje predmeta. Takođe, broj ishoda koji se definišu nije određen, niti unapred propisan i zavisi od različitih faktora. Oni se tiču konkretnog nastavnog predmeta i odnose se na: obim sadržaja i literature, položaj predmeta u studijskom programu, trajanje predmeta i aktivnosti studenata i sl., ali se većina autora slaže da je optimalan broj od pet do devet definisanih ishoda u okviru jednog predmeta. Pojedini autori navode da se ishodi učenja definišu terminima *student će... (moći da uradi)...* Međutim, ističu i da je adekvatnije koristiti izraz *očekuje se da će student moći da...* jer se smatra da nastavnik nema stvarnu kontrolu nad studentskim učenjem (Moon, 2002).

„Može se desiti da student jednostavno ne dođe na predavanje. Suština je, dakle, u tome da niko ne može da prisili i natera studenta da uči ili nauči, nego se jedino možemo nadati da će se učenje desiti. Samo postojanje i definisanje konkretnih ishoda učenja ne znači po sebi da će student ustati iz kreveta i doći na predavanje. Stoga, ishodi učenja predstavljaju materijal koji naglašava razliku između aktivnosti koje se odnose na poučavanje i učenje – a učenje predstavlja proces koji jedino student može da kontroliše“ (Moon, 2002: 56).

Većina univerziteta i veliki broj autora kreirali su posebna uputstva i sugestije na koji način pisati i definisati ishode učenja (Moon, 2002; Kennedy, 2007; Wilde & Hardaker, 2007; Erjavec, 2008; Biggs & Tang, 2011). Na osnovu analize dostupnih publikacija u nastavku je izneta sinteza i pregled najznačajnijih aspekata koji sugerišu načine pisanja ishoda učenja i predstavljaju svojevrsnu pomoć nastavnicima prilikom planiranja i organizovanja sopstvenog rada. Prilikom koncipiranja ishoda učenja pojedinog nastavnog predmeta važno je odgovoriti sledećim zahtevima:

- definisati šta bi student trebalo da zna/može da uradi;
- ishod učenja je nabolje formulisati kao nastavak rečenice: *Nakon učenja student će moći da...*;
- koristiti aktivne glagole koji označavaju radnju (primeniti, pokazati, evaluirati), a izbegavati glagole kao što su znati, prepoznati, definisati i sl.;
- uskladiti ishode učenja predmeta sa definisanim ishodima na nivou studijskog programa;
- ishode treba definisati jasno i jednostavno, kako bi bili razumljivi svim zainteresovanim stranama;
- jasno definisati kriterijume ostvarenja ishoda koji bi trebalo da podrazumevaju minimum potrebnog postignuća za uspešno završavanje kursa;
- definisani ishodi treba da reflektuju kriterijume provere ostvarenosti;
- potrebno je adekvatno odrediti akademske kredite za konkretne ishode učenja (Wilde & Hardaker, 2007: 13);
- koristiti adekvatnu taksonomiju kao pomoć prilikom definisanja ishoda učenja;
- poštovati pravilo: jedan glagol – jedan ishod učenja;
- identifikovati od četiri do osam ishoda za jedan predmet (Erjavec, 2008: 66);
- opisati suštinu učenja u okviru kursa;

- navoditi minimalni prihvatljivi nivo koji omogućuje studentu da položi ispit;
- definisati manji broj važnih ishoda učenja, umesto većeg broja isuviše detaljnih ili opštih i površnih ishoda (Kennedy, 2007: 52).

Postoji i čitav niz sličnih uputstava o tome na koji način bi trebalo definisati i napisati ishode učenja u okviru pojedinačnih predmeta. Autori se slažu da svi moraju biti jasno i precizno definisani i odražavati minimum standarda koje je potrebno da student zadovolji kako bi položio određeni ispit. Značajno je navesti bitne korake koje treba slediti u definisanju ishoda učenja predmeta: (1) razmotriti ciljeve predmeta, (2) napisati ishode učenja, (3) osmisliti zadatke za proveru ishoda učenja, (4) definisati granične kriterijume ocenjivanja, (5) razviti strategiju poučavanja, (6) prosuditi postizanje ishoda učenja (Erjavec, 2008: 71).

Druga grupa autora navodi da se proces određivanja i definisanja ishoda učenja pojedinačnog predmeta može podeliti u pet faza: (1) formulirati ideal ili cilj, (2) napraviti listu prideva koji opisuju idealne karakteristike studenta konkretne oblasti (veštine, znanja, lični kvalitete), (3) definisati kompetencije ili klustere ključnih aktivnosti u okviru polja proučavanja, (4) napisati ishode učenja, (5) napisati grupe izjava koje opisuju šta je potrebno da student zna ili uradi da bi demonstrirao ostvarene ishode (Wilde & Hardaker, 2007: 11–12).

Međutim, ono što je takođe posebno značajno jeste da u proces kreiranja i pisanja ishoda učenja treba uključiti studente. Iako ishode najčešće formulišu nastavnici, sugeriše se da bi ih trebalo dizajnirati i iz ugla studenata, jer je to značajna karakteristika koja ih razlikuje od konvencionalnih obrazovnih ciljeva koji se definišu samo iz perspektive nastavnika. Ishode učenja treba da dostignu studenti (ovo implicira reč *učenje* u sintagmi *ishodi učenja*), a uloga nastavnika je da facilitira taj proces (Castillo, Caruana & Wainwright, 2011). Dakle, iako postoji niz različitih shvatanja o procesu kreiranja i definisanja ishoda učenja, elementima koje treba da sadrži, broju ishoda i sl., većina autora se slaže u vezi sa načinom njihovog definisanja i određenja na nivou predmeta. Na osnovu zajedničkih stavova, konkretna uputstva i pravila mogu se smatrati opštim jer se mogu primeniti na sve obrazovno-naučne oblasti.

Kao svojevrsna pomoć prilikom pisanja i formulisanja ciljeva i zadataka nastavnog procesa i ishoda učenja, kao i planiranja nastavnog rada, sugeriše se upotreba adekvatne taksonomije ciljeva i zadataka nastave. U naukama o obrazovanju taksonomija obrazovnih ciljeva predstavlja „okvir za klasifikaciju tvrdnji i izjava o tome šta se očekuje ili planira da studenti nauče kao rezultat nastave“ (Krathwohl,

2002: 212). U literaturi su poznate brojne taksonomije (npr. Blumova taksonomija (Bloom at. al 1956; Krathwohl, 2002) Koksova taksonomija (Cox, 2003), Karterova taksonomija (Carter, 1985, prema: Otter, 1992), Finkova taksonomija (Fink, 2003; 2009), SOLO taksonomija (Biggs & Collis, 1982), od kojih svaka na određeni način operacionalizuje ciljeve i zadatke nastave i obrazovanja i kategoriše nivoe znanja i razumevanja nastavnih sadržaja. Međutim, nije svaka taksonomija pogodna sa svaki nastavni sadržaj i predmet. Stoga je važno odrediti onu taksonomiju koja na adekvatan način omogućuje postavljanje i definisanje obrazovnih ciljeva i odgovara konkretnom nastavnom sadržaju.

U nastavku će biti prikazana SOLO (*Structure of Observed Learning Outcomes*) taksonomija Bigsa i Kolisa koja je posebno značajna i primenljiva u kontekstu visokog obrazovanja. Oni su u knjizi *Evaluacija kvaliteta učenja: SOLO taksonomija* definisali poseban pristup u određivanju nivoa kompetencija koji ne služi samo pisanju ishoda učenja nego i kao adekvatan kriterijum procene studentskih odgovora i nivoa znanja (Biggs & Collis, 1982). Bigsova SOLO taksonomija predstavlja utemeljenu hijerarhiju koja se sastoji od pet nivoa kompetencija i sadrži rangove od nekompetentnosti do ekspertize (O'Neill & Murphy, 2010). Nivoi opisuju koliko dobro su studenti razumeli određeni sadržaj i primenljivi su na svaku oblast proučavanja. Bigs navodi pet nivoa znanja i razumevanja sadržaja, odnosno odgovora koje studenti daju, koji su hijerarhijski određeni:

- *Prestrukturalni nivo* – na kojem studenti prilikom odgovaranja koriste tautologiju da bi prikrili nedostatak znanja i razumevanja. Odgovori mogu biti sofisticirani, ali akademski ne daju dovoljno dokaza o učenju.
- *Unistrukturalni nivo* – označava realizaciju samo jednog dela postavljenog zadatka i definiše pristup učenju iz najadekvatnijeg aspekta, zapostavljajući druge aspekte koji takođe mogu biti relevantni za razumevanje.
- *Multistrukturalni nivo* – podrazumeva usmerenost na više aspekata zadatka, ali nema dovoljne strukturalne povezanosti među njima. Studenti raspoložu velikim brojem činjenica koje nisu povezane u celinu. Kod ovakvog odgovora „studenti vide drveće, ali ne i šumu“.
- *Relacioni nivo* – predstavlja nivo na kojem studenti poznaju veliki broj činjenica, ali daju i objašnjenja koja povezuju detalje u celinu. Student može da navede primere i struktura se može koristiti da generiše praktične korake. Desila se kvalitativna promena u učenju i razumevanju i „drveće

- je postalo šuma“. Ovo je prvi nivo na kojem razumevanje u akademskom smislu može adekvatno da se upotrebi.
- *Nivo proširene apstrakcije* – nivo znanja i razumevanja na kojem student prevazilazi ono što mu je bilo dato, dok relacioni odgovor ostaje u okvirima onoga što je dato. Koherentna celina je konceptualizovana na višem nivou apstraktnosti i može se primeniti na nove i šire oblasti. Problem je jedino što trenutni odgovor, koji je na nivou proširene apstrakcije, kasnije postaje početni koncept na relacionom nivou (Biggs & Tang, 2011: 88–90).

Ona se koristi ne samo kao pomoć prilikom pisanja ishoda učenja, nego i da bi se adekvatnije kategorizovali odgovori studenata i često se koristi kao kriterijum procenjivanja znanja studenata. Takođe, u okviru osnovnih smernica za definisanje i pisanje ishoda učenja posebno je značajan aspekt procene ostvarenosti i analize uspeha studenata. Deo literature koja se bavi problematikom ishoda učenja u visokom obrazovanju poseban akcenat stavlja na značaj adekvatnog procenjivanja i analize ostvarenosti ishoda i ciljeva obrazovanja.

Dakle, kvalitet visokog obrazovanja je u značajnoj meri određen kvalitetom studijskog programa (kurikuluma) i posebno kvalitetom ostvarenosti ishoda učenja ili razvijenim kompetencijama. Zato ih treba definisati pažljivo i odgovorno, jer se u zavisnosti od stepena njihovog ostvarenja i realizacije, dobija relevantna povratna informacija o pozitivnim aspektima, ali i eventualnim poteškoćama i problemima u realizaciji obrazovnog procesa.

ZAKLJUČAK

Tokom protekle decenije pojam *ishodi učenja* više je dobio na značaju i njegova upotreba proširena je na sve sfere visokog obrazovanja sa ciljem unapređenja kvaliteta obrazovanja. Takođe, termin je sve više počeo da se koristi u naučnoj i stručnoj literaturi, realizuju se istraživanja sa ciljem da se analiziraju i procene ostvareni ishodi, organizuju se obuke nastavnog kadra za njihovu što veću i adekvatniju upotrebu, čime ishodi učenja dobijaju sve značajnije mesto u praksi visokog obrazovanja. Međutim, iako je evidentna ekspanzija i veća zastupljenost ishoda učenja u visokom obrazovanju još uvek se vode diskusije o njihovim krajnjim dometima, prednostima i ograničenjima i stoga ne čudi što ih je određena grupa nastavnika i teoretičara prihvatila kao neophodan alat i sredstvo unapređenja rada, dok ih je druga grupa doživela kao teret i nepotrebnou birokratiju.

Međutim, zaključci upućuju na to da su u okviru obrazovne politike definisane Bolonjskim procesom i reforme visokog obrazovanja, ishodi učenja i kompetencije nakon decenije promena u visokom školstvu zauzeli respektabilno mesto u kreiranju kurikuluma, planiranju nastavnog rada i obezbeđenju kvaliteta obrazovanja.

Biljana Lungulov

PEDAGOGICAL ASPECTS OF LEARNING OUTCOMES CONCEPT AND ITS USE IN HIGHER EDUCATION

Summary

The paper discusses the concept of learning outcomes as a relatively new term in educational practice. The introductory part outlines the concept of learning outcomes in the context of the Bologna process and the reform of higher education in Europe. This emphasizes the importance of learning outcomes as a specially designed tool for harmonizing different education systems within the European Higher Education Area. Learning outcomes, accordingly, represent an irreplaceable tool in creating curricula, student and teacher mobility, recognition of previous learning, recognition of acquired qualifications, and planning and organizing teaching as the most important aspect of university teachers' work. An overview of theoretical dispositions, definitions and conceptualizations of learning outcomes is given through the analysis of the different opinions in the literature which showed and examined its key determinants. The focus of the paper is on pedagogical implications and the use of learning outcomes in teaching practice, which primarily relates to the importance of their definition and planning. In other words, the specific ways of writing learning outcomes is discussed, and the instructions and theoretical bases for defining and writing learning outcomes are presented in the context of the new educational paradigm and student-centered learning and approach. Detailed explanation of the SOLO taxonomy of educational goals and tasks is given, which proved to be one of the most significant taxonomies when it comes to planning and organizing teaching in higher education. For this reason, this paper can also be understood as a kind of guidance for the use and writing of learning outcomes. Key results and conclusions indicate that learning outcomes are a construct that helps teachers to adequately plan and organize teaching, as well as to assess the acquired knowledge and competencies of students. On the other hand, it also enables student mobility to other universities, recognizes prior learning, etc. Therefore, the use of learning outcomes significantly contributes to the harmonization of the higher education system in Europe and has an important effect concerning the improvement of quality of higher education.

Key words: learning outcomes, teaching process, higher education, students, teachers, Bologna process.

LITERATURA

- Adam, S. (2006). An introduction to learning outcomes: A consideration of the nature, function and position of learning outcomes in the creation of the European Higher Education Area. *Journal of the European Higher Education Area, Chapter B – Introducing Bologna Objectives and Tools*, B. 2.3-1, 1-24.
- Allan, J. (1996). Learning outcomes in higher education. *Studies in Higher Education*, 21(1), 93-108.
- Bergen communiqué* (2005). The European Higher Education Area - Achieving the Goals, Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19-20 May 2005, preuzeto sa http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Bergen_Communique1.pdf
- Berlin Communiqué* (2003). "Realising the European Higher Education Area" Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003, preuzeto sa http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Berlin_Communique1.pdf
- Berlin to Bergen* (2005). General Report of the Bologna Follow-up Group to the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education Bergen, 19-20 May 2005, preuzeto sa <http://www.ehea.info/Uploads/Related%20EU%20activities/Report-from-BerlintoBergen-May-2005.pdf>
- Biggs, J., Tang, C. (2011). *Teaching for Quality Learning at University - What the Student Does (4th edition)*. Maidenhead: The Society for Research into Higher Education & Open University Press.
- Biggs, J. B. and Collis, K. (1982) *Evaluating the Quality of Learning: the SOLO taxonomy*. New York, Academic Press.
- Bloom, B.S. (Ed.), Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook 1: Cognitive domain*. New York: David McKay.
- Bucharest Communiqué* (2012). Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area, Bucharest Communiqué, preuzeto sa <http://www.ehea.info/Uploads/%281%29/Bucharest%20Communique%202012%281%29.pdf>
- Carr, J. W., Hardin, S. (2010). The Key to Effective Assessment: Writing Measurable Student Learning Outcomes. *Recreational Sports Journal*, 34, 138-144.

- Castillo, J., Caruana, C. J., Wainwright, D. (2011). The changing concept of competence and categorisation of learning outcomes in Europe: Implications for the design of higher education radiography curricula at the European level. *Radiography*, 17, 230-234.
- Cox, W. (2003). A MATH-KIT for engineers. *Teaching Mathematics and its applications*, 22(4), 193-198.
- de Wit, H. (2007). European Integration in Higher Education: The Bologna Process Towards a European Higher Education Area. In: James J. F. Forest and Philip G. Altbach (Eds.), *International Handbook of Higher Education*. Dordrecht: Springer. 461-482.
- Erjavec, Z. (2008). Ishodi učenja predmeta. U: B. Divjak (Ured.), *Ishodi učenja u visokom školstvu*. Varaždin: TIVA Tiskara, Fakultet organizacije i informatike. 65-72.
- European Council (2000). *Presidency conclusions, Lisbon European Council, March 23–24, 2000*. preuzeto sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- Fink, L. D. (2003). *Creating significant learning experiences: An integrated approach to designing college courses*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Fink, D.L. (2009) A self directed guide to designing course for significant learning. preuzeto sa: https://www.bu.edu/sph/files/2014/03/www.deefinkandassociates.com_GuidetoCourseDesignAug05.pdf
- Harden, R. M. (2002). Developments in outcome-based education. *Medical Teacher*, 24(2), 117–120.
- Hussey, T., Smith, P. (2008). Learning outcomes: a conceptual analysis. *Teaching in Higher Education*, 13(1), 107-115.
- Hussey, T., Smith, P. (2003). The Uses of Learning Outcomes. *Teaching in Higher Education*, 8(3), 357-368.
- Hussey, T., Smith P. (2002). The trouble with learning outcomes. *Active Learning in Higher Education*, 3(2), 220-233.
- James, M., Brown, S. (2005). Grasping the TLRP nettle: preliminary analysis and some enduring issues surrounding the improvement of learning outcomes. *The Curriculum Journal*, 16(1), 7-30.
- Kennedy, D. (2007). *Writing and Using Learning Outcomes*. Cork: University College Cork.
- Kennedy, D., Hyland, Á., Ryan, N. (2012). Writing and Using Learning Outcomes: a Practical Guide. *Journal of the European Higher Education Area, Chapter C – Implementing Bologna in your institution C 3.4-1*, 1-30.

- Kermek, D. (2008). Ishodi učenja u okviru postojeće zakonske regulative. U: B. Divjak (Ured.), *Ishodi učenja u visokom školstvu*. Varaždin: TIVA Tiskara, Fakultet organizacije i informatike. 29-32.
- Krathwohl, D. (2002). The Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview. *Theory into Practice*, 41(4), 212-218.
- London Communiqué* (2007). Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world, preuzeto sa http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/London_Communique18May2007.pdf
- Moon, J. (2002). *The Module & Programme Development handbook*. London: Kogan Page Limited.
- O'Neill, G., Murphy F. (2010). *Assessment – Guide to Taxonomies of Learning*. Dublin: UCD Teaching and Learning/ Resources, preuzeto sa <http://www.ucd.ie/t4cms/ucdtla0034.pdf>
- Otter, S. (1992). *Learning Outcomes in Higher Education*. London: Unit for the Development of Adult Continuing Education.
- Prague Communiqué* (2001). Towards the European Higher Education Area, Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education in Prague on May 19th 2001, preuzeto sa http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/PRAGUE_COMMUNIQUE.pdf
- Tauch, C. (2004). Almost Half-time in the Bologna Process — Where Do We Stand?. *European Journal of Education*, 39(3), 275-288.
- Wilde, F., Hardaker, R. (1997). *Clarity is power: learning outcomes, learner autonomy and transferable skills*. London: Further Education Development Agency (FEDA).

Borka Malčić*,
Nataša Tančić,
Svetlana Kostović,
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 371.212:378.147
DOI: 10.19090/gff.2017.2.259-273
Originalni naučni rad

DIMENZIJE ULOGE NASTAVNIKA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI IZ PERSPEKTIVE STUDENATA**

Rad je usmeren na analizu i istraživanje evaluativnog aspekta visokoškolske nastave i uloge nastavnika kroz percepciju studenata. U teoriji savremene nastave značajno se menja i uloga nastavnika. Posebno u paradigmi učenja („učeće društvo“), uloga nastavnika se pomera na preparativnu fazu nastave, a u neposrednoj realizaciji nastave uloga nastavnika postaje saradnička, partnerska i mentorska u strukuiranju nastavnih aktivnosti, čiji su glavni akteri studenti. Svoju subjekatsku poziciju u nastavi, studenti dokazuju i u procesu evaluacije nastave i nastavnika. U radu se prikazuju rezultati mikropedagoškog istraživanja realizovanog na uzorku studenata treće godine Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. U istraživanju je primenjen instrument za evaluaciju univerzitetskih nastavnika u izvođenju nastave. Analiza rezultata je pokazala jednofaktorsko rešenje upitnika. Akademski uspeh studenata ne ostvaruje značajnu pozitivnu korelaciju sa percipiranjem kvaliteta nastave i postoji značajna razlika u evaluaciji nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika od strane studenata u odnosu na pol ispitanika. Studentska evaluacija je neophodna, ali i nedovoljna za višedimenzionalni konstrukt evaluacije nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika. Koncept savremene pedagoške evaluacije, kako pokazuju i rezultati ovog istraživanja, mora uključiti sve elemente evaluacije visokoškolske nastave, pre svega samoevaluaciju nastavnika.

Ključne reči: studenti, univerzitet, evaluacija, nastavni proces, uloga nastavnika.

UVOD

Prvi podaci o evaluaciji nastavnika u okviru visokog obrazovanja vezuju se za 1970.godinu. Sve do 1990. godine evaluacije su rađene isključivo iz administrativnih razloga, dok je unapređenje rada bilo u drugom planu. Od 1999. godine sa početkom Bolonjskog procesa i političkim usaglašavanjem 48 zemalja,

---

* borka.malcic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta: Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije OI-179010

uspostavljena je harmonizacija različitih univerzitetskih sistema. Korak po korak, implementirane su reforme kako bi se kreirao jedinstven standard rada i kvaliteta fakulteta. Evropski prostor visokog obrazovanja (The European Higher Education Area, EHEA) u cilju unapređenja kvaliteta, zahteva eksternu i internu evaluaciju, kako bi sprovodio pedagoške i organizacione promene.

U savremenom društvu, širom sveta, procesi internacionalizacije i globalizacije su uticali da se u okviru visokog obrazovanja načini konkurentno i otvoreno tržište (Sporn, 2003), gde je primarni cilj univerziteta zadovoljstvo studenata i trka za što boljim rangom u velikoj konkurenciji dostupnih univerziteta. U tom svetlu, postaje sve bitnije mišljenje studenata, njihovo zadovoljstvo nastavnicima i nastavom, a ono se povezuje i sa potražnjom određenog fakulteta, zadržavanjem na odabranom fakultetu, kao i akademskim uspehom studenata (Helgesen, & Nasset, 2007). Stoga je kvalitetna evaluacija uslov kvalitetnog obrazovanja i jedan od šesnaest indikatora kvaliteta obrazovanja u Evropskoj Uniji (Đermanov, 2005).

U savremenoj koncepciji nastave, nastavnik podstiče i usmerava autonomno i samostalno sticanje znanja. On postaje pomagač i saradnik, pomaže studentima da dožive uspeh u učenju i podstiče njihovo samopoštovanje (Đukić, 2010). Studenti su sada glavni akteri nastavnog procesa, stavljaju se u centar nastavnog procesa, naglašava se važnost njihovih potreba, a samim tim raste i značaj njihovog mišljenja o nastavnicima. Modernizacijom nastavnog procesa, prevaziđeno je shvatanje kojim se ocenjivanje svodi samo na nastavnikovo ocenjivanje studenata (Đukić, 2002a). Ono postaje složeni sistem uzajamnog ocenjivanja nastavnika i studenata, koji podrazumeva: nastavnikovo ocenjivanje sopstvenog rada, nastavnikovo ocenjivanje studenata, kao i procene studenata o sopstvenim aktivnostima i njihovo ocenjivanje nastavnika.

Evaluacija visokog obrazovanja se najčešće realizuje na nivou programa i univerziteta, pri čemu se koriste unutrašnje i spoljašnje forme evaluacije (Đukić, 2002a). Danas, u svetu, a i kod nas, rezultati različitih studentskih evaluacija se koriste u proceni kvaliteta samog nastavnika i utiču na njegovo unapređenje (Kuzmanović-Savić-Andrić Gušavac-Makajić Nikolić, & Panić, 2013). Postoje različite metodološke procedure za procenu kvaliteta i evaluaciju nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika. Najčešće korišćena tehnika u evaluaciji nastavnika i nastavnog procesa je studentska procena i ona ima široku primenu kao indikator kvaliteta visokog obrazovanja (Lukas-Santiago-Etxeberria, & Lizasoain, 2014). Evaluacije ovakvog tipa služe kao važna povratna informacija samim nastavnicima, odsecima, fakultetima, univerzitetima, vladi i istraživačima.

TEORIJSKI OKVIR RADA

Studentska evaluacija nastavnog procesa

Koncept savremene pedagoške evaluacije izrastao je iz vrednovanja koje se u početku oslanjalo isključivo na subjektivno procenjivanje znanja učenika, da bi sredinom XX veka došlo do strukturalnog proširenja koncepcije evaluacije i na druge aspekte vaspitno-obrazovne delatnosti (Đermanov, 2003). Ne postoji opšteprihvaćena definicija evaluacije. Autorka Đukić (Đukić, 2006/2007:108), smatra da: „Evaluacija podrazumeva sistematičnu, kritičku analizu i praćenje kvaliteta u obrazovanju, s ciljem da se obezbedi mogućnost pravovremenog i što delotvornijeg uticanja na obrazovni proces, kako bi se postigla njegova optimalna efikasnost, efektivnost i visok kvalitet“.

Studentska evaluacija nastavnog procesa postoji u praksi i koristi se na univerzitetima više od 70 godina. Ona predstavlja jedan od elemenata evaluacije visokoškolske nastave, koja treba da se ostvaruje kroz sistem samoevaluacije i uzajamne evaluacije aktera nastave, nastavnika i studenta (Đukić, 2002b).

Potpisivanjem Bolonjske deklaracije (posle 1999.godine), raste konkurentsko okruženje među fakultetima u Evropi, koji se takmiče za regrutovanje studenata i sve više ih posmatraju kao „kupce“ znanja, čije zadovoljstvo uslugom je na prvom mestu. Time se nastavni proces stavlja pod lupu i njegova efikasnost izbija u prvi plan. Efikasna nastava predstavlja hipotetički konstrukt za koju ne postoji samo jedan indikator (Marsh, 2007). Iz ovoga proizilazi i višedimenzionalni koncept studentske evaluacije nastavnog procesa.

Studentsku evaluaciju nastavnog procesa čine upitnici konstruisani da omoguće studentima kvantitativnu procenu njegovog kvaliteta. One se organizuje sa ciljem: poboljšanja nastavne efikasnosti; za formulisanje kadrovskih odluka, u smislu promocije, mandata, izbora u zvanja, nagrada i sl. i kao informacija koju studenti koriste u svrhu izbora predmeta (Kuzmanović i dr., 2013). Prvobitno cilj evaluacije nastave na fakultetima bio je isključivo formativan i sadržao je povratne informacije o percepciji studenata, sa ciljem promene i unapređenja onoga što se pokazalo neodgovarajuće (Đukić, 2002a). Sa misijom unapređenja kvaliteta u visokom obrazovanju od strane Evropske Asocijacije (European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA)), različite institucije, teoretičari i praktičari u ovoj oblasti sprovode brojna istraživanja i monitoringe. Berk (Berk, 2005) navodi 12 vrsta evaluacije kada je nastavni proces u pitanju: studentska evaluacija; evaluacija od strane kolega nastavnika; samovrednovanje; video zapisi; intervjui sa studentima; rangiranje od strane alumnija; rangiranje od strane

zaposlenih na fakultetu; rangiranje od strane pojedinačnog odseka kome nastavnik pripada; rangiranje od strane odgovornih za projekte u kojima nastavnik učestvuje; nagrade koje nastavnik dobija; ishodi učenja i portfolio nastavnika za predmet koji predaje.

Dimenzije evaluacije nastavnog procesa

Kvalitet nastave je kompleksan fenomen, oko čije dimenzionalnosti postoje oprečna mišljenja. Dok jedni smatraju da je kvalitet nastave jednodimenzionalnog svojstva, drugi navode da je multidimenzionalan, često sa odgovarajućim protivrečnim dimenzijama (Đukić, 2002a). Dimenzije studentske evaluacije nastavnog procesa odnose se na određen broj indikatora ili komponenti koji se koriste u istraživanju studentske percepcije, nastali u odnosu na određene kriterijume (Gursoy, & Umbreit, 2005).

Različiti fakulteti koriste različite modele i instrumente za evaluaciju nastavnog procesa. U praksi postoji veliki broj istraživača koji se bave ovom oblašću u visokom obrazovanju. Feldman (Feldman, 1976) navodi tri dimenzije koje je identifikovao kroz analizu istraživanja i to su: nastava; olakšavanje samog procesa učenja i definisanje predmeta. Isti autor, 1988. godine (Feldman, 1988), u svojoj studiji određuje «dobru nastavu» kroz 22 dimenzije. Istraživači u SAD (Jackson-Teal-Raines, & Nansel, 1999) su 1999.godine identifikovali šest dimenzija kvalitetnog nastavnog procesa i dve sporedne. Primarne dimenzije u evaluaciji nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika bile su: izveštaji studenata; važnost samog predmeta; organizacija nastave; pravičnost prilikom ocenjivanja; teškoće tokom samog semestra i obim predmeta. Dok su se kao sekundarne dimenzije izdvojile: opšti kvalitet same nastave i zahtevi nastavnika vezani za predmet. Iste godine Džonston je realizovao istraživanje (Johnston, & Reid, 1999), u kom se pošlo od preko 400 konstrukata o dobroj nastavi, koji su svedeni na dvadeset, a oni potom na sledećih šest dimenzija: pristupačnost nastavnika, jasnost u predavanjima, dubina ideja i upitno radoznali stav nastavnika, interakcija sa studentima, interesantna prezentacija nastavnih sadržaja, lična organizovanost i organizovanost nastave. Marks (Marks, 2000), navodi pet dimenzija evaluacije nastavnog procesa: organizaciju nastave; teškoće sa kojima se nastavnici susreću; očekivanja i pravično ocenjivanje; brigu nastavnika za studente i znanja koja studenti treba da steknu.

S obzirom na postojanje ovolikog broja različitih klasifikacija dimenzija evaluacije nastavnog procesa, uviđamo da je uloga nastavnika kompleksna i veoma zahtevna. Zato je neophodno da nastavnici poseduju i unapređuju: teorijsko znanje i didaktičku kompetentnost u oblasti koju predaju (Malešević-Adamović, & Đurić,

2011); sposobnost prenošenja znanja, poučavanja (Kostović, 2008); komunikacione veštine, dostupnost i empatiju, neophodnu za studentska pitanja i dileme, a u cilju izgradnje pozitivnih međusobnih odnosa, koji su se pokazali kao krucijalni u motivaciji i podršci studentima (Rubie Davis, 2007); i stručnost u ocenjivanju kroz praćenje i blagovremeno davanje povratnih informacija o njihovom učinku, kako bi dostigli neophodan nivo za polaganje ispita (OECD, 2005).

Uvidom u dosadašnja teorijska i empirijska istraživanja, kao i karakteristike nastavnika koje su u funkciji razvoja kvaliteta nastavnog procesa, pa i same evaluacije, možemo izdvojiti sledeće dimenzije kao najznačajnije za naše istraživanje. Planiranje, koje se odnosi se na proces prethodnog dizajniranja nastavnog sadržaja, sa ciljem podsticanja autonomnog i aktivnog učenja (Lukas, Santiago, Etxeberria, & Lizasoain, 2014). Sledeća dimenzija je nastava kao interakcijsko-komunikacijski odnos nastavnika i studenta. Ona podrazumeva primenu odgovarajućih metodoloških strategija i didaktičkih sredstava koji su potrebni i neophodni za određene predmete sa ciljem razvijanja kompetencija studenata. Takođe se odnosi na motivaciju studenata i prikazivanje entuzijazma od strane nastavnika za postizanje očekivanih rezultata (Lukas i dr., 2014). Treća dimenzija evaluacije nastavnog procesa bio bi rezultat koji se odnosi na sve aspekte koji sadrže rezultat učenja. Tu se podrazumevaju: dostizanje formativnih ciljeva, odgovarajući nivo kompetencija definisanih na početku i zadovoljstvo načinom predavanja (Lukas i dr., 2014).

METODOLOGIJA

Cilj i zadaci istraživanja

Cilj ovog rada je uvid u faktore koji utiču na studentsku procenu kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika. U skladu sa ciljem istraživanja, postavljeni su sledeći istraživački zadaci:

- 1) Utvrditi da li akademski uspeh ispitanika utiče na procenu kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika.
- 2) Ispitati da li pol diferencira ispitanike u proceni kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika.

Hipoteze istraživanja

Na osnovu cilja istraživanja, postavljene su sledeće hipoteze:

H₀- pretpostavljamo da određeni faktori utiču na studentsku procenu različitih dimenzija evaluacije nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika.

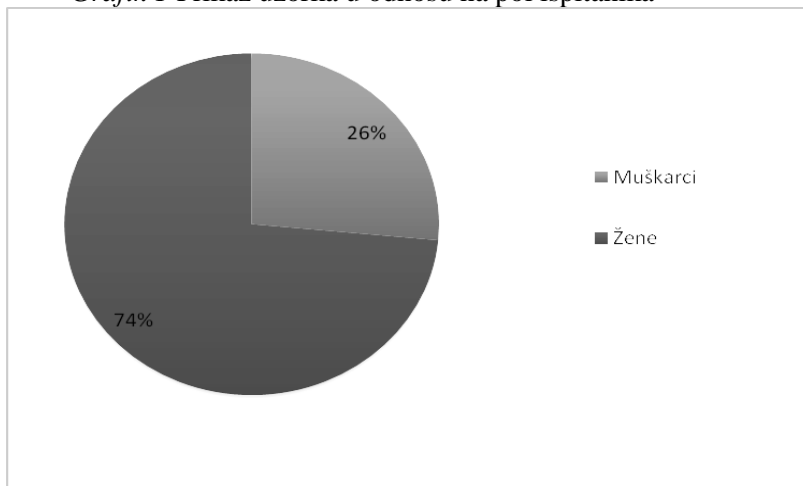
H₁- pretpostavljamo da akademski uspeh ostvaruje pozitivnu korelaciju u odnosu na procenu kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika.

H₂- pretpostavljamo da postoji pozitivna povezanost između pola ispitanika i procene kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika.

Uzorak i procedura istraživanja

U istraživanju je učestvovalo 200 ispitanika (N=200), od čega je bilo 53 (26%) osobe muškog pola (Grafik 1). Ispitanici su bili studenti treće (198 ispitanika) i četvrte godine (2 ispitanika), Filozofskog fakulteta u Novom Sadu sa odseka za psihologiju (57), pedagogiju (55), istoriju (34), anglistiku (25), sociologiju (17), slavistiku (7), i slovakistiku (5). Učesnici su informisani o ciljevima istraživanja i garantovana im je anonimnost podataka. Popunjavanje upitnika je u proseku trajalo 10 minuta, a svi ispitanici su učestvovali dobrovoljno. Istraživanje je sprovedeno u letnjem semestru školske 2016/17. godine.

Grafik 1 Prikaz uzorka u odnosu na pol ispitanika

Instrument

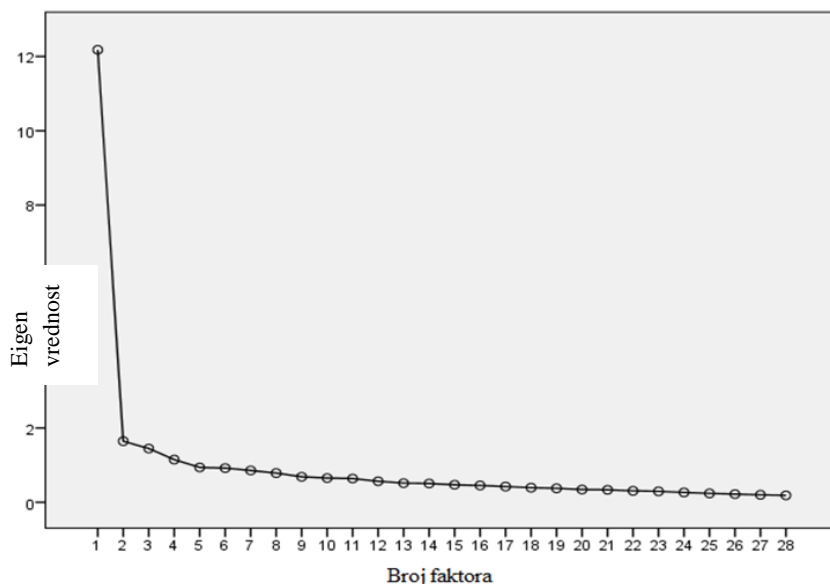
Uzimajući u obzir sve aspekte evaluacije kao i cilj našeg istraživanja, opredelili smo se za instrument Evaluacije nastavnika u izvođenju nastave (Evaluation of Teaching Performance (CEID)), koji je konstruisan na odseku za psihologiju Universidad Miguel Hernández u Španiji (Moreno Murcia-Torregrosa, & Belando Pedreno, 2015), za čiju upotrebu smo dobili saglasnost.

Primenjen upitnik sastoji se iz dva dela. Prvi deo upitnika je konstruisan za potrebe ovog istraživanja i sadrži pitanja o polu i godinama ispitanika, godini studija, prosečnoj oceni u prethodnoj godini studija i studijskoj grupi kojoj ispitanici pripadaju. Drugi deo upitnika se odnosi na studentsku percepciju kvaliteta nastavnog procesa na fakultetu.

Instrument se sastoji iz 28 tvrdnji uz petostepeni Likertov format (od 1 – uopšte se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem). Tvrdnje su grupisane u tri faktora, odnosno dimenzije. Prvi faktor je planiranje nastavnog procesa, sa četiri tvrdnje. Primer stavke je „Profesor/ka pruža jasne informacije o metodama rada, sadržaju, ciljevima, literaturi i zadacima svog predmeta“. Sledeći ispitan faktor je nastava sa sedamnaest tvrdnji (npr. Profesor/ka prezentuje sadržaje jasno, u logičnim okvirima, ukazujući na važne aspekte). Treća dimenzija su rezultati nastavnog procesa, sa sedam stavki. Primer stavke je Profesor/ka primenjuje kriterijume za procenu aktivnosti predviđenu nastavnim planom i programom za taj predmet.

Validacija upitnika je rađena uz pomoć ajtem analize i faktorske analize. Interna konzistentnost skale je dobra, a na pouzdanost skale ukazuje Kronbahova alfa koja je 0.95. Vrednost h1 koeficijenta je 0.40, što znači da je upitnik homogen, odnosno da ima jedan predmet merenja. Pored toga, scree plot ukazuje da je u našem istraživanju reč o jednofaktorskom rešenju (Grafik 2).

Grafik 2 Prikaz scree plot – jednofaktorsko rešenje

I na osnovu faktorske analize, takođe možemo da zaključimo da upitnik ima jedan faktor (objašnjava 41.90% latentne varijable). Nakon pregleda zasićenja stavki možemo zaključiti da je opravdano izuzeti stavku ‘‘Profesor/ka predaje minimalni sadržaj svog predmeta prilagođen znanju studenata’’ s obzirom da je zasićenje niže od 0.32.

Analiza podataka je rađena u programskom paketu SPSS 22.0, a pored deskriptivne statistike, korišćen je Scheffe test, T test i Pirsonove korelacije.

REZULTATI I DISKUSIJA

Osnovni rezultat ovog istraživanja na osnovu faktorske analize i Scree plot ukazuje na to da je reč o jednofaktorskom rešenju upitnika kada su naši ispitanici bili u pitanju. Deskriptivnom statistikom za stavke korišćenog upitnika dobijeno je da je prosečna težina stavki upitnika 3.46 (minimalna 3.02. maksimalna 4.28). Minimalnu težinu ima stavka ‘‘Profesor/ka povezuje sadržaje iz učionice sa sadržajima u praksi’’ dok maksimalnu težinu ima stavka ‘‘Profesor/ka poseduje dovoljno znanja o sadržaju predmeta’’.

Iako je primenjeni upitnik sačinjen od 28 ajtema i sadrži tri faktora, naš rezultat ukazuje na jedan faktor kada je studentska evaluacija nastavnog procesa u pitanju. Ispitani studenti nastavu posmatraju holistički, bez diferenciranja na

dimenzije koje postoje u upitniku. Ovakav rezultat može biti posledica velikog broja ispitanika sa različitih studijskih grupa koji su vrednovali veliki broj nastavnika, a imanentne su im različite karakteristike nastavnog procesa. Takođe kulturološke razlike između studenata u različitim državama utiču na razlike u percepciji i shvatanju bitnih činilaca koji čine nastavni proces. “Halo efekat”, prva impresija o osobi, se do sada pokazala kao značajan faktor varijacija kada je tema evaluacije nastavnika (Apodaca, & Grad, 2005; Spooren, & Mortelmans, 2006) u pitanju. “Halo efekat” koji studenti imaju prema svojim nastavnicima, može da dovede i do netačne interpretacije rezultata evaluacije (Spooren, 2010), odnosno da studenti procenjuju ličnost svojih nastavnika, a ne sam nastavni proces i njegov kvalitet. Ovo može biti i objašnjenje našeg jednofaktorskog rešenja, jer se pokazalo da studenti ne prave jasnu distinkciju između pripreme nastavnika, same nastave i krajnjeg rezultata pri evaluaciji univerzitetskih nastavnika kod nas.

Dobijeni rezultati ukazuju da akademski uspeh studenata ne ostvaruje značajnu pozitivnu korelaciju sa percipiranjem kvaliteta nastavnog procesa (Tabela 1). Prosek ispitanika na studijama je od 6.84 do 10.00. Srednja vrednost za prosek na studijama je 8.34.

Tabela 1 Prikaz Pirsonovih korelacija za akademski uspeh na studijama i procenu kvaliteta nastavnog procesa

	Procena kvaliteta nastavnog procesa	Prosečna ocena
Procena kvaliteta nastavnog procesa	1.000	-.067
Prosečna ocena	-.067	1.000

Dosadašnja istraživanja su pokazala da je akademski uspeh i ocena na ispitu u pozitivnoj korelaciji sa evaluacijom nastavnika (Feldman, 2007; Benton-Duchon, & Pallett, 2011), tačnije, studenti sa najvišim ocenama su najbolje ocenjivali svoje nastavnike (Cohen, 1981). Naši rezultati pokazuju da akademski uspeh nije determinanta pozitivne procene nastavnog procesa. Interesantno je da ispitanici nisu prepoznali i izdvojili dimenziju “rezultat nastavnog procesa”. S obzirom da su naši ispitanici bili treća godina studija (samo dvoje četvrta godina), moguće je da studenti sa viših godina studija, bez obzira na postignute rezultate, usled veće zrelosti i upućenosti u program studija, ujednačenije ocenjuju svoje nastavnike nezavisno od akademskog uspeha (Wachtel, 1998).

Dalje, rezultati našeg istraživanja na osnovu t testa pokazuju da postoji značajna razlika u evaluaciji nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika od strane

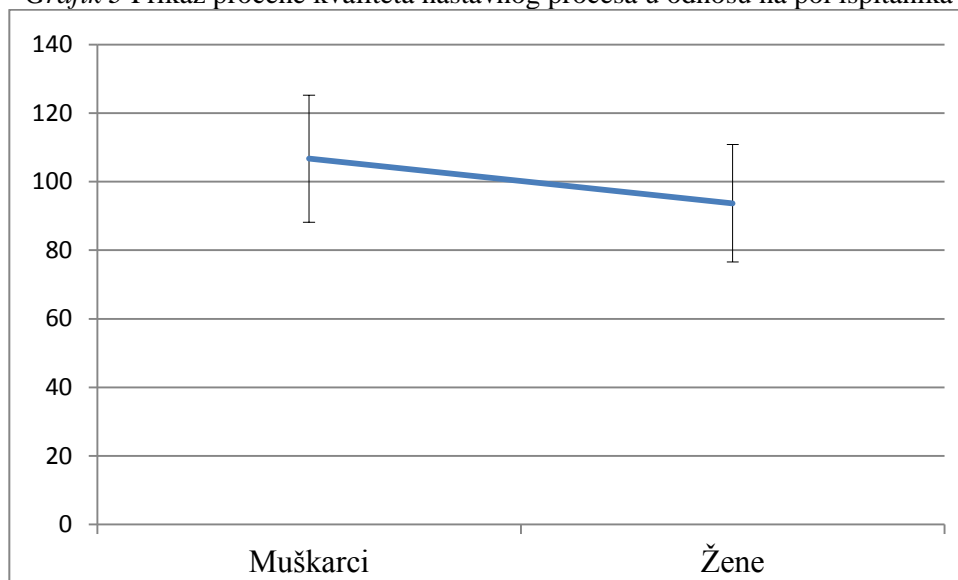
studentata u odnosu na pol ispitanika (Tabela 2). Muškarci imaju pozitivniji odnos prema univerzitetskim nastavnicima kada je nastavni proces u pitanju.

Tabela 2 Prikaz kvaliteta nastavnog procesa u odnosu na pol ispitanika

t test	df	Značajnost
4.345	180	0.001

Na Grafiku 3 se mogu videti deskriptivne vrednosti za procenu kvaliteta nastavnog procesa u odnosu na pol ispitanika.

Grafik 3 Prikaz procene kvaliteta nastavnog procesa u odnosu na pol ispitanika

Ovaj rezultat je u skladu sa ranijim istraživanjima (Centra, & Gaubatz, 2000; Feldman, 2007), koja pokazuju da postoji razlika u polovima kada je procena kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika u pitanju. U naredna istraživanja bi trebalo uključiti i pol nastavnika, jer se pokazalo da postoji povezanost između polova studentata i nastavnika (Centra, & Gaubatz, 2000), odnosno da studentkinje preferiraju nastavnice, a studenti nastavnike muškog pola.

PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE I ZAKLJUČCI

Generalni zaključak ovog rada je da su se studenti, iako su od početka studiranja upućeni u ulogu evaluacije, pokazali kao nedovoljno kvalifikovani da procenjuju ulogu nastavnika u nastavnom procesu. To je ujedno i ograničavajući faktor ovog istraživanja jer rezultat o jednofaktorskom rešenju upitnika, pokazuje da studenti procenjuju ličnost nastavnika i nastavni stil (Centra, & Gaubatz, 2000), a ne nastavni proces koji se ispituje ovim instrumentom. Kako bi studenti postali kompetentniji za procenu rada svojih nastavnika neophodno je da se sa njima radi na podizanju svesti o značaju različitih dimenzija nastavnog procesa i razvoju kritičkog mišljenja, što bi smanjilo uticaj procene ličnosti nastavnika na procenu njegovog rada.

Da bi se povećala sigurnost u kvalitet evaluacije nastavnog procesa, neophodno je da se uključe i kvalifikovani profesionalci kao izvor informacija sveobuhvatne procene (Berk, 2013). Studentska evaluacija je neophodna, ali se pokazala kao jednostrana. Evaluacija nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika predstavlja multidimenzionalni konstrukt, koji ne može da bude meren samo jednim indikatorom (Gursoy, & Umbreit, 2005). Ona treba da predstavlja složen sistem principa, tehnika i oblika vrednovanja, koji bi omogućio višedimenzionalno praćenje i procenu određenih indikatora kvaliteta vaspitno-obrazovnog procesa (Đermanov, 2005). Procena objektivnih karakteristika uloge nastavnika je filtrirana kroz studentsko viđenje različitih činilaca i tako postaje subjektivna. Pored dodatne evaluacije od strane stručnih lica, kao pokazatelj kvaliteta nastavnog procesa, mogli bi da se uključe i samovrednovanje, evaluacija od strane kolega, portfolio nastavnika za određeni predmet i rezultati ispita.

Ovo istraživanje je rasvetlilo neke značajne momente u evaluaciji nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika, ali je i podstrek razvoju visokoškolske didaktike, jer činjenica je da znanje i stručnost u određenoj oblasti ne podrazumevaju nužno i uspešno poučavanje toga. Kvalitet nastave sadrži ono što je proces nastave, kao i ono što predstavlja rezultat.

Pored razvoja kompetencija koje se odnose na naučno-istraživački rad, neophodno je i usavršavanje pedagoških i andragoških veština nastavnika, jer je samo to siguran put ka većem zadovoljstvu studenata, koje će voditi pozitivnijoj evaluaciji nastavnog procesa.

Borka Malčić, Nataša Tančić, Svetlana Kostović

DIMENSIONS OF THE TEACHERS' ROLE IN HIGHER EDUCATION FROM THE STUDENTS' PERSPECTIVE

Summary

In the modern society throughout the world, universities have become a part of industry, whose priorities are student satisfaction and competition for better ranking among a variety of available faculties and student programmes in our country and abroad. In the learning paradigm, the teacher's role has been changed. Teachers have become collaborators, partners and mentors in conceptualizing teaching activities mainly based on students as major actors, who express their subject position in the teaching process through student evaluation of teaching.

The aim of this paper was students' evaluation of teaching performance in higher education, evaluation of the teaching process in regard to gender differences of the respondents and evaluation of the teaching process in correlation with the academic achievement of the respondents.

The respondents were the third-year students (N=200) enrolled at seven study programmes at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, 53 of whom were male. The respondents have filled in a two part questionnaire. The first part of the questionnaire refers to the student's gender, study programmes and the student's achievement data from the previous year, while the second part consists of the Evaluation of Teaching Performance questionnaire (CEID, Moreno Murcia-Torregrosa & Belando Pedreno, 2015). The instrument items are grouped into 3 factors. The first refers to the planning phase, the second to the teaching process phase, while the third refers to the result phase of the teaching process. The analysis data has been carried out in SPSS 22.0 programme package, and besides the descriptive statistics, Sheffe's test, T-test and Pearson Correlation have also been used.

The analysis data have shown that the questionnaire used for our respondents had one factor. Student achievement does not significantly make a positive correlation with the perception of teaching quality performance. However, the data have shown statistically significant difference in the student evaluation of teaching performance of university teachers in regard to student gender.

Students' evaluation is necessary, but not enough for a multidimensional construct in the evaluation of teaching performance in higher education. Although student evaluation of teachers should have an important role in the evaluation of teaching performance, at the same time it should be only a part of teaching and teacher quality data. It's obvious that an estimation of objective characteristics of the teaching process has been filtered through their perceptual system and other factors involved. Therefore, the modern pedagogical evaluation concept must also include various types of evaluation, while the teacher's self-evaluation must be its priority.

Key words: students, university, evaluation, teaching process, teacher's role.

LITERATURA

- Apodaca, P., & Grad, H. (2005). The dimensionality of student ratings of teaching: Integration of uni- and multidimensional models. *Studies in Higher Education*, 30, 723–748doi:10.1080/03075070500340101.
- Benton, S. L., Duchon, D., & Pallett, W. H., (2011). Validity of student self-reported ratings of instruction. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. <http://dx.doi.org/10.1080/02602938.2011.636799>.
- Berk, R. A. (2005). Survey of 12 strategies to measure teaching effectiveness. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 17(1), 48-62.
- Berk, R. A. (2013). Top five flashpoints in the assessment of teaching effectiveness. *Medical Teacher*, 35, 15-26.
- Centra, J. A., & Gaubatz, N. B. (2000). Is there gender bias in student evaluations of teaching? *The Journal of Higher Education*, 71, 17–33.
- Cohen, P. A. (1981). Student ratings of instruction and student achievement: A metaanalysis of multisection validity studies. *Review of Educational Research*, 51, 281–309. doi:10.3102/00346543051003281.
- Đermanov, J. (2003). Promene u strukturi i funkcijama vrednovanja vaspitno-obrazovne delatnosti – od selektivne ka razvojnoj funkciji. *Pedagoška stvarnost*, 18, 32-43.
- Đermanov, J. (2005). Inovativne forme evaluacije vaspitno-obrazovnog procesa u reformisanoj školi. U: Kamenov, E. (ured.) (2005). *Reforma školskog sistema u uslovima tranzicije*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 57-67.
- Đukić, M. (2002a). Studentsko ocenjivanje nastave i nastavnika (pro et contra). *Zbornik odseka za pedagogiju*, 17, 21-30.
- Đukić, M. (2002b). Savremene reforme vrednovanja visokoškolske nastave. U: Kamenov, E. (ured.) (2002). *Strategija razvoja sistema vaspitanja i obrazovanja u uslovima tranzicije. Rezultati komparativnih i prekeseoloških proučavanja*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 223-246.
- Đukić, M. (2006/2007). Konstruktivistička evaluacija nastave: didaktičke implikacije. *Zbornik odseka za pedagogiju*, 20/21, 107-118.
- Đukić, M. (2010). Nova paradigma univerzitetske nastave kao izraz pedagoške reforme visokog obrazovanja. *Socioška luča IV/I*, str. 135–145.
- Feldman, K. A. (1976). The superior college teacher from the students' view. *Research in Higher Education*, 5(3), 243-288.

- Feldman, K. A. (1988). Effective college teaching from the students and faculty views: matched or mismatched priorities? *Research in Higher Education*, 28 (4), 291-329.
- Feldman, K. A. (2007). Identifying exemplary teachers and teaching: Evidence from student ratings. In R. P. Perry & J. C. Smart (Eds.), *The Scholarship of teaching and learning in higher education: An evidence-based perspective* (pp. 93-129). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Cursoy, D., & Umbreit, W. T. (2005). Exploring Students' Evaluations of Teaching Effectiveness: What Factors are Important? *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 1 (29), 91-109. doi:10.1177/1096348004268197
- Helgesen, Ø., & Nettet, E. (2007). What accounts for students' loyalty? Some field study evidence. *International Journal of Educational Management*, 21(2), 126-143.
- Jackson, D. L., Teal, C. R., Raines, S. J., & Nansel, T. R. (1999). The dimensions of students' perceptions of teaching effectiveness. *Educational and Psychological Measurement*, 59(4), 580-596.
- Johnston, M., & Reid, D.J. (1999). Improving teaching in higher education, *Educational Studies*, 25(3), 269-281.
- Kostović, S. (2008). *Pigmalion u razredu*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kuzmanović, M. Savić, G. Gušavac, B.A. Makajić-Nikolić, D., & Panić, B. (2013). A Conjoint-based approach to student evaluations of teaching performance. *Expert Systems with Applications*, 40(10), 4083-4089. doi:10.1016/j.esw.2013.01.039
- Lukas, J. F., Santiago, K., Etxeberria, J., & Lizasoain, L. (2014). Adapting to the European Higher Education Area a questionnaire on student opinion about the teaching of lecturers. *Revista Electrónica de Investigación y Evaluación Edu-cativa*, 20(1). doi:10.7203/relieve.20.1.3812
- Malešević, D., Adamović, Z., & Đurić, Z. (2011). The influence of competences of a teacher on the quality of professional education. *Technics Technologies Education Management-TTEM*, 6(4), 1100-1109.
- Marsh, H. W. (2007). Students' evaluations of university teaching: Dimensionality, reliability, validity, potential biases and usefulness. In R. P. Perry & J. C. Smart (Eds.), *The scholarship of teaching and learning in higher education: An evidencebased perspective* (pp. 319-384). New York, NY: Springer.
- Moreno-Murcia, J.A.-Torregrosa, Y.S., & Belando Pedreno, N. (2015). Questionnaire evaluating teaching competencies in the university

environment. Evaluation of teaching competencies in the university. *New approaches in Educational research*, 4(1), 54-61.

OECD (2005). *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.

Rubie-Davis, C. M. (2007). Classroom interactions: Exploring the practices of high and low-expectation teachers. *British Journal of Educational Psychology*, 77, 289–306.

Spooren, P. (2010). On the credibility of the judge. A cross-classified multilevel analysis on students' evaluation of teaching. *Studies in Educational Evaluation*, 36, 121-131. doi: 10.1016/j.stueduc.2011.02.001.

Spooren, P., & Mortelmans, D. (2006). Teacher professionalism and student evaluation of teaching: Will better teachers receive higher ratings and will better students give higher ratings? *Educational Studies*, 32, 201–214. doi:10.1080/03055690600631101.

Sporn, B. (2003). Management in higher education: Current trends and future perspectives in European colleges and universities. In R. Begg (Ed.), *The Dialogue between Higher Education Research and Practice* (pp. 97-107). New York: Kluwer Academic Publisher.

Wachtel, H. K. (1998). Student evaluation of college teaching effectiveness: A brief review. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 23, 191–210. doi:10.1080/0260293980230207.

Stanislava Marić Jurišin*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 314.146:796-053.6
DOI: 10.19090/gff.2017.2.275-287
Originalni naučni rad

SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE MLADIH ADOLESCENATA, KAO PREDIKTORI UČENIČKIH STAVOVA PREMA FIZIČKOM VASPITANJU**

Bavljenje dece fizičkom aktivnošću i njihov odnos prema fizičkom vaspitanju nalaze se u direktnoj sprezi sa njihovim stavovima. Mnogobrojna istraživanja su ukazala na značaj bavljenja fizičkom aktivnošću za adekvatan razvoj organizma, a samim tim i za usvajanje zdravih stilova života. Cilj ovog rada bio je da se ispituju stavovi učenika od V do VIII razreda osnovne škole prema fizičkom vaspitanju, a zatim i da se utvrdi da li postoji značajna razlika u pozitivnom stavu prema fizičkom vaspitanju u odnosu na pol učenika, uzrast i bavljenje fizičkom aktivnošću tokom slobodnog vremena učenika. Uzorku su činile 102 devojčice i 97 dečaka (N=199), ranog adolescentskog uzrasta. Za merenje stavova učenika prema fizičkom vaspitanju primenjen je instrument SATPE. Drugi deo upitnika je konstruisan za potrebe ovog istraživanja i sadržao je pitanja o polu, uzrastu i bavljenju fizičkim aktivnostima u slobodnom vremenu. Dobijeni rezultati su pokazali: da učenici imaju umereno pozitivan stav prema fizičkom vaspitanju; da nema značajne razlike u stavovima učenika prema fizičkom vaspitanju u odnosu na njihov pol; da stariji učenici imaju negativniji stav prema fizičkom vaspitanju i da učenici koji se bave fizičkim aktivnostima u slobodno vreme imaju pozitivniji stav prema fizičkom vaspitanju.

Ključne reči: socio-demografske karakteristike, fizička aktivnost, fizičko vaspitanje, stavovi prema fizičkom vaspitanju, mlađi adolescenti.

UVOD

O uticaju fizičke aktivnosti na čoveka i njegovo zdravlje Svetska zdravstvena organizacija ističe „da je fizičko vežbanje važan sadržaj dnevnih aktivnosti i da ima čitav niz pozitivnih uticaja na zdravlje” (Ahmetović, Perić i sar, 2015: 15). Uz to naglašava se da pored unapređivanja zdravlja i opšteg funkcionalnog stanja organizma, fizičke aktivnosti mogu da unaprede funkcionisanje pojedinca na socijalnom, pa i ekonomskom planu. Svoje mesto

---

* stashamaric@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta „Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi (KOSSEP)”, (br.179010), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

fizičke aktivnosti pronalaze i u planu i programu za osnovne škole u okviru predmeta fizičko vaspitanje pri čemu se fizičko vaspitanje može posmatrati kao odgovor na potrebu dece za samoaktualizacijom i fizičkom aktivnošću koja afirmiše pojedinca. U užem, fenomenološkom smislu, fizičko vaspitanje se može poimati kao način prenošenja vrednosti fizičke kulture sa starijih na mlađa pokolenja, odnosno način pretvaranja pomenutih vrednosti iz opšteg u lično dobro (u vidu poboljšanja zdravlja, usavršavanja morfofunkcionalnih, motoričkih i drugih svojstava i sposobnosti..).

Sa druge strane, stavovi prožimaju sve što čovek u životu radi i predstavljaju jednu od najznačajnijih komponenti u svim aspektima ljudskog bitisanja. U poslednje dve decenije raste broj istraživanja koja u svom fokusu imaju stavove učenika prema fizičkom vaspitanju i fizičkoj aktivnosti uopšte (Smoll & Schutz, 1980; Luke & Sinclair, 1991; Van Wersch, Trew, Turner, 1992; McKenzie, Alcaraz & Sallis, 1994; Carlson, 1995; Ennis, 1996; Portman, 1995; Silverman & Subramaniam, 1999; Koca, Asci, & Demirhan, 2005; Arabaci, 2009; Lazarević et al., 2015). Istraživanja, koja se bave ovom temom, takođe potvrđuju da su upravo stavovi učenika ključan faktor koji utiče na bavljenje fizičkom aktivnošću kod dece (Hagger et al., 1997; Chung & Phillips, 2002; Solmon, 2003; Ding et al., 2006).

Istraživanja, takođe, pokazuju da fizičko vaspitanje u školi direktno utiče i na bavljenje fizičkom aktivnošću deteta uopšte kao i na usvajanju zdravih stilova života, te se shodno tome kao primarni cilj fizičkog vaspitanja nametnulo upravo razvijanje pozitivnih stavova kod dece koji promovišu celoživotnu fizičku aktivnost (Rikard & Banville, 2006; Subramaniam, & Silverman, 2007; Zeng, Hipscher, & Leung, 2011; Kamtsios, 2011; NASPE, 2012; Chatterjee et al., 2013).

Prema Solomonu (2003) dečije karakteristike i kontekstualni faktori označeni su kao dva ključna faktora u direktnoj sprezi sa dečijim stavovima. Pri tom se pod dečijim karakteristikama podrazumevaju dečiji uzrast i pol, dok kontekstualni faktor podrazumeva dostupnost fizičke aktivnosti posle škole (Zeng et al., 2011). Uzimajući u obzir Solomonovo polazište, možemo zaključiti da su socio-demografske karakteristike mladih adolescenata prepoznate kao ključni prediktori u formiranju stavova prema fizičkom vaspitanju i fizičkoj aktivnosti.

Istraživanja pokazuju i jedan zanimljiv trend, odnosno da pozitivni stavovi prema fizičkom vaspitanju opadaju sa povećanjem uzrasta dece. Što su deca starija to su i njihovi stavovi prema fizičkom vaspitanju manje pozitivni (Silverman & Subramaniam, 1999; Prochaska et al., 2003; Xiang et al., 2004; Lee, 2004; Subramaniam, & Silverman, 2007; Biddle and Mutrie, 2008; Arabaci, 2009; Hunuk, & Demihan, 2010; Zeng et al., 2011; Bryan, & Solmon, 2012; Safvenbom, et al.,

2014). Ovo je posebno uočljivo u adolescentskom dobu, konkretno od rane ka kasnoj adolescenciji (Lazarević et al. 2015).

Sa druge strane, kada je reč o razlikama u pogledu stava dece prema fizičkom vaspitanju, u odnosu na njihov pol, postoji manja usaglašenost istraživača. Neka istraživanja i istraživači ističu da postoji značajna razlika između dečaka i devojčica, pri čemu su dečaci ti koji imaju pozitivnije stavove prema fizičkom vaspitanju u odnosu na devojčice (Koca, & Demirhan, 2004; Stelzer et al., 2004; Koca, et al., 2005; Hunuk, & Demihan, 2010; Safvenbom, et al., 2014; Lazarević et al., 2015). Nije zanemarljiv ni određen broj istraživanja u kojima nisu evidentirane polne razlike u pogledu stava prema fizičkom vaspitanju (Shropshire, Carroll & Yim, 1997; Subramaniam & Silverman, 2007; Colquitt et al., 2012; Chatterjee, 2013; Đačić, i sar., 2014). Malobrojna, ali ipak značajna, su istraživanja u kojima devojčice imaju pozitivniji stav prema fizičkom vaspitanju u odnosu na dečake (Kocak, & Hurmeric, 2006).

Određen broj istraživanja dovodi u vezu i pozitivan stav učenika prema fizičkom vaspitanju sa njihovim učestvovanjem u fizičkim aktivnostima van škole, odnosno tokom njihovog slobodnog vremena (Chung & Phillips, 2002; Portman, 2003; Koca & Demirhan, 2004).

Analiza dosadašnjih istraživanja stavova učenika prema fizičkom vaspitanju, ukazuje na to da većina učenika adolescentskog uzrasta ima pozitivne stavove prema fizičkom vaspitanju i to na kontinuumu od umereno pozitivnih pa do izrazito pozitivnih stavova (Silverman, & Subramaniam, 1999; Stelzer, Ernest, Fenster, & Langford, 2004; Koca, Asci, & Demirhan, 2005; Subramaniam, & Silverman, 2007; Arabacı, 2009; Zeng, et al., 2011; Safvenbom, Haugen, & Bulie, 2014; Lazarević et al., 2015).

Uzimajući u obzir značaj učeničkih stavova prema fizičkom vaspitanju, cilj ovog istraživanja bio je da se ispituju stavovi učenika od V do VIII razreda osnovne škole (rani adolescentski uzrast) prema fizičkom vaspitanju, kao i da se utvrdi da li postoji značajna razlika u pozitivnom stavu prema fizičkom vaspitanju u odnosu na pol učenika, uzrast i bavljene fizičkom aktivnošću tokom slobodnog vremena učenika.

METOD

Uzorak i instrumenti

U istraživanju je učestvovalo 199 učenika iz tri osnovne škole od V do VIII razreda (Tabela 1.) u Novom Sadu. Od 199 (100%) učenika, 97 ispitanika je bilo muškog pola (48.7%) i 102 ispitanice ženskog pola (51.3%).

Tabela 1. Struktura uzorka

razred	Frekvencija
V	43 (21.6%)
VI	64 (32.2%)
VII	44 (22.1%)
VIII	48 (24.1%)
ukupno	199 (100%)

U istraživanju je primenjen upitnik koji se sastoji iz dva dela. Prvi deo se odnosi na ispitivanje stavova učenika prema fizičkom vaspitanju u školi. Upotrebljen je instrument SATPE - Student's Attitudes Toward Physical Education (Subramaniam & Silverman, 2000). Instrument sadrži 20 ajtema sa petostepenom skalom Likertovog tipa. Ajtemi su grupisani u dve subskele: uživanje (afektivna komponenta) i korisnost (kognitivna komponenta). U prethodnim istraživanjima u Srbiji ovaj instrument se pokazao kao pouzdan pokazatelj učeničkih stavova prema fizičkom vaspitanju, pri čemu je Kornbahova alfa za celokupan instrument iznosila .94, za subskalu uživanje .90 i za subskalu korisnosti .89 (Đačić i drugi, 2014).

Drugi deo upitnika je konstruisan za potrebe ovog istraživanja i sadržao je pitanja o polu, razredu i bavljenju fizičkim aktivnostima u slobodnom vremenu.

REZULTATI

Deskriptivna statistika celog uzorka prikazana je u Tabeli 2. Ostvarene vrednosti na komponenti uživanja i komponenti korisnosti su na nivou iznad prosečnih, na subskali uživanje su $M=36.66$ od ukupnih 50, i $SD=10.5$, a na subskali korisnost su $M= 35.88$ od ukupnih 50, i $SD=10.29$. Dobijeni rezultati potvrđuju da je i ukupni skor SATPE upitnika pozitivan ($M=72.55$ od ukupnih 100, $SD=20.19$). S obzirom na iskazane vrednosti, rezultat se može više tumačiti kao umereno pozitivan, nego kao ekstremno pozitivan stav učenika prema fizičkom vaspitanju.

Tabela 2. Rezultati deskriptivne statistike SATPE upitnika

	N	Min	Max	M	SD
Uživanje	199	10.00	50.00	36.6633	10.51
Korisnost	199	10.00	50.00	35.8894	10.30
Stav u celini	199	20.00	100.00	72.55	20.19

Rezultati su pokazali da ne postoje razlike između dečaka i devojčica u opažanju uživanja i korisnosti (Tabela 3.) u nastavi fizičkog vaspitanja. Radi eksploracije povezanosti pola i stava prema fizičkom vaspitanju realizovana je multivarijantna analiza varijanse (MANOVA). Pri čemu nije utvrđena statistički značajna razlika u stavovima prema fizičkom vaspitanju u odnosu na pol učenika ($F(2, 196) = .320, p > .05$, Wilksova $\lambda = .99$, parcijalni $\eta^2 = .003$).

Tabela 3. Razlike u stavovima prema nastavi fizičkog vaspitanja s obzirom na pol učenika

Komponenta stava	Muški pol		Ženski pol		<i>F</i>	(1, <i>p</i>)	η^2
	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>			
Uživanje	36.06	10.63	35.42	10.48	.619	.432	.003
Korisnost	37.23	10.40	36.33	10.15	.388	.534	.002

Napomena: *M* - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *F* (*df*) - test statistik i stepeni slobode, *p* - nivo značajnosti, η^2 - kvadrirani parcijalni eta koeficijent

Uticaj uzrasta ispitanika na stav učenika prema fizičkom vaspitanju računat je primenom jednofaktorske varijanse (ANOVA), odnosno Scheffe test naknadnih poređenja. Dobijeni rezultati pokazuju da učenici viših razreda imaju negativniji stav prema fizičkom vaspitanju od učenika nižih razreda. Značajne razlike u uživanju u nastavi fizičkog vaspitanja postoje između učenika V ($M=38.83$, $Sd=12.64$) i VIII ($M=30.68$, $Sd=7.17$), kao i između učenika VI ($M=41.07$, $Sd=8.76$) i VII razreda ($M=34.63$, $Sd=10.27$), VI i VIII, kao i između VII i VIII razreda. Dakle, razlika nema samo između V i VI i V i VII razreda (Tabela 4.).

Tabela 4. Razlike u komponenti uživanje u nastavi fizičkog vaspitanja u odnosu na razred

Razred	N	M	SD	F(df)	p
V	43	38.83	12.64	11.747 (3, 195)	.000
VI	64	41.07	8.76		
VII	44	34.63	10.27		
VIII	48	30.68	7.17		

Naknadna poređenja su pokazala da postoje značajne razlike i u opažanju korisnosti nastave fizičkog vaspitanja između učenika V ($M=38.37$, $Sd=11.25$) i VIII razreda ($M=29.33$, $Sd=9.03$), kao i između učenika VI ($M=40.29$, $Sd=8.35$) i VII razreda ($M=34.20$, $Sd=9.32$) (Tabela 5.). Razlika između učenika VII i VIII razreda nije značajna, kao ni razlika između učenika V i VI razreda.

Tabela 5. Razlike u opažanju korisnosti nastave FV u odnosu na razred

razred	N	M	SD	F(df)	p
V	43	38.37	11.25	13.89 (3, 195)	.000
VI	64	40.29	8.35		
VII	44	34.20	9.32		
VIII	48	29.33	9.03		

Analizom dobijenih rezultata došlo se do podatka da se u toku slobodnog vremena sportom bavi 149 (74.9%) učenika. Kada je reč o učestalosti bavljenja sportom od 74.9% ispitanika koji se njime bave kao vannastavnom aktivnošću, njih 20 (10.1%) se bavi 1-2 puta nedeljno; 36 (18.1%) ispitanika se bavi 3 puta nedeljno; a više od tri puta nedeljno se bavi čak 46.7% (93) ispitanika (Tabela 6.).

Tabela 6. Učestalost bavljenja sportom u slobodnom vremenu

Učestalost bavljenja sportom	frekvencija	%
nikad	50	25.1
1-2 nedeljno	20	10.1
3 puta nedeljno	36	18.1
više od 3 puta nedeljno	93	46.7
Ukupno	199	100.0

Eksploracija povezanosti bavljenja sportom u slobodnom vremenu i stava prema fizičkom vaspitanju realizovana je multivarijantnom analizom varijanse

(MANOVA). Utvrđena je statistički značajna razlika u stavovima prema fizičkom vaspitanju u odnosu na bavljenje sportom učenika van nastave fizičkog vaspitanja ($F(2, 196) = 26.851, p < .001, \text{Wilksova } \lambda = .785, \text{parcijalni } \eta^2 = .215$). U Tabeli 7. prikazani su dobijeni rezultati.

Tabela 7. – Razlike u manifestovanju stava prema fizičkom vaspitanju s obzirom na bavljenje sportom u slobodnom vremenu

komponenta stava	bave se sportom		ne bave se sportom		$F(1, 197)$	p	η^2
	M	SD	M	SD			
Uživanje	39.46	8.92	28.32	10.51	53.21 197)	(1, .00	.21
Korisnost	38.18	9.51	29.06	9.55	34.31 197)	(1, .00	.15

Napomena: M - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija, $F(df)$ - test statistik i stepeni slobode, p - nivo značajnosti, η^2 - kvadrirani parcijalni eta koeficijent

DISKUSIJA

Polazeći od značaja koji stavovi imaju u kreiranju životnog stila, smatrali smo značajnim ispitati stavove učenika osnovne škole prema fizičkom vaspitanju. Kao prediktori od suštinskog značaja prepoznati su pol, uzrast i bavljenje fizičkim aktivnostima u toku slobodnog vremena.

Dobijeni i prikazani rezultat istraživanja ukazuje na to da je stav učenika prema fizičkom vaspitanju u školi umereno pozitivan, što je u skladu sa nalazima prethodnih istraživanja u kojima je korišćen SATPE instrument (Colquit, et al., 2012; Đačić, et al., 2104; Silverman & Subramaniam, 1999; Subramaniam & Silverman, 2007; Lazarević, et al., 2015). Stav učenika prema fizičkom vaspitanju meren je pomoću dve komponente afektivne i kognitivne, a rezultati su pokazali da učenici imaju nešto pozitivniji stav kada je reč o uživanju (afektivnoj komponenti) na času fizičkog vaspitanja, nego kada se radi o korisnosti (kognitivnoj komponenti) časa fizičkog vaspitanja. Bilo bi značajno u narednim istraživanjima ispitati koliko nastavnik utiče na učeničko shvatanje korisnosti fizičkog vaspitanja ili koji faktori su ključni za formiranje još pozitivnijeg stava učenika prema značaju i važnosti fizičkog vaspitanja.

Rezultati ovog rada, dalje sugerišu da ne postoji statistički značajna razlika u opažanju uživanja i korisnosti prema fizičkom vaspitanju od strane dečaka i devojčica, a samim tim nije utvrđena ni statistički značajna razlika u ukupnom stavu prema fizičkom vaspitanju u odnosu na pol učenika. U našoj sredini postoji kulturološki uvreženo mišljenje da se dečaci više bave sportom i imaju pozitivniji

stav prema fizičkoj aktivnosti i fizičkom vaspitanju, što su brojna istraživanja i potvrdila (Koca & Demirhan, 2004; Stelzer, et al., 2004, Lazarević, et al., 2015). Ipak rezultati koje smo dobili idu u prilog takođe ranije dobijenim rezultatima istraživanja (Shropshire, J., et al., 1997; Chatterjee, S., 2013; Arabaci, 2009; Šekeljić i drugi, 2012) koja su pokazala da nema statistički značajne razlike u odnosu na pol kada je u pitanju stav učenika prema fizičkom vaspitanju. Ovakav rezultat bi mogao da se tumači kao posledica podsticanja društva na zdrav životni stil i podizanja svesti o značaju fizičkih aktivnosti u detinjstvu za formiranje zdravih životnih stilova.

Analizom uzrasta došlo se do rezultata koji pokazuju da učenici viših razreda imaju negativniji stav prema fizičkom vaspitanju od učenika nižih razreda. Evidentirane su značajne razlike u komponenti uživanja u nastavi fizičkog vaspitanja između učenika V i VIII razreda, kao i između učenika VI i VII razreda. Naknadna poređenja su pokazala da postoje značajne razlike i u opažanju korisnosti nastave fizičkog vaspitanja između učenika V i VIII razreda, kao i između učenika VI i VII razreda. Rezultati prethodnih istraživanja koja su se bavila uzrastom i stavom prema fizičkom vaspitanju (Arabaci, 2009; Bryan & Solmon, 2012; Subramaniam & Silverman, 2007; Lazarević, 2015) su pokazala iste rezultate, odnosno da je sa prelaskom u više razrede stav učenika prema fizičkom vaspitanju sve negativniji. Ulaskom u pubertet stav učenica odnosno njihovo interesovanje prema fizičkoj aktivnosti i fizičkom vaspitanju se drastično smanjuje (Arabaci, 2009) i predstavlja jedan od značajnijih problema koje je potrebno dodatno istražiti.

Rezultati povezanosti bavljenja sportom i fizičkim aktivnostima u slobodnom vremenu i stava prema fizičkom vaspitanju, ukazuju da je potvrđena statistički značajna razlika u stavovima prema fizičkom vaspitanju u odnosu na bavljenje sportom učenika u vannastavnim aktivnostima. Naime, sportom se u slobodnom vremenu uopšte ne bavi 25.1% učenika, dok se čak 46.7% učenika bavi sportom više od tri puta nedeljno tokom slobodnog vremena. Rezultati istraživanje dalje pokazuje da mlađi adolescenti koji se bave sportom tokom slobodnog vremena imaju pozitivniji stav prema fizičkom vaspitanju od onih koji se ne bave sportom. Analizom komponenti uživanja i korisnosti na subskalama instrumenta, signifikantno je da su obe komponente u pozitivnoj međuzavisnosti sa bavljenjem sportom u toku slobodnog vremena, što je u skladu sa dosadašnjim istraživanjima (Subramaniam, & Silverman, 2007). Dosadašnja istraživanja su takođe, pokazala da se sa intenzivnijim bavljenjem sportom u toku slobodnog vremena, povećava i pozitivan stav prema fizičkom vaspitanju u školi (Silverman, & Subramaniam, 1999; Sallis, & McKenzie, 1991; Portman, 2003). Sallis i McKenzie (1991) smatraju da je najvažnija uloga savremene nastave fizičkog vaspitanja da se deca

pripreme za usvajanje zdravog i aktivnog načina života, koji bi za posledicu imao aktivno bavljenje nekim oblikom fizičke aktivnosti i sportom tokom celog života. Ovo, nadalje, implicira da fizičko vaspitanje i bavljenje sportom u slobodnom vremenu dvosmerno utiču jedno na drugo i da je stoga nužno unapređivati nastavu fizičkog vaspitanja, kao i edukaciju i podsticanje dece na bavljenje fizičkim aktivnostima i van nastave fizičkog vaspitanja.

Opšti zaključak ovog rada jeste da pozitivan stav učenika prema fizičkom vaspitanju treba negovati ali i raditi na održavanju istog sa prelaskom u više razrede. Tu bi ključnu ulogu mogao da preuzme nastavnik fizičkog vaspitanja. Koka i Hein (2003) smatraju da kada je reč o stavu učenika prema nastavi fizičkog vaspitanja u obzir treba uzeti uticaj predmetnog nastavnika koji može da posluži kao motivator i model ponašanja za svoje učenike, koji svojom povratnom informacijom može da pomogne učenicima da ostavre svoje potencijale na časovima fizičkog vaspitanja. Istraživanja, takođe pokazuju da stav učenika prema nastavi fizičkog vaspitanja zavisi u mnogome i od plana i programa fizičkog vaspitanja (Carlson, 1995; Luke, & Sinclair, 1991; Solomon, & Carter, 1995; Sanders, & Graham, 1995). S obzirom da u ovom radu to nije bio predmet istraživanja, to svakako ostaje kao jedan od potencijalnih istraživačkih zadataka.

Možemo konstatovati da bi najviši cilj nastave fizičkog vaspitanja trebao da bude stvaranje trajnih navika i formiranje pozitivnog stava koji će se održati tokom života i kod učenika podstaći učešće u raznovrsnom spektru fizičkih aktivnosti i formiranju zdravog životnog stila.

Stanislava Marić Jurišin

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF YOUNG ADOLESCENTS AS PREDICTORS OF PUPILS' ATTITUDES TOWARDS PHYSICAL EDUCATION

Summary:

The studies have shown that physical education in school directly influences physical activity of children in general, as well as adoption of a healthy lifestyle (Rikard & Banville, 2006; Subramaniam, & Silverman, 2007; Zeng, Hipscher & Leung, 2011; Kamtsios, 2011; NASPE, 2012; Chatterjee et al. 2013). Consequently, the purpose of this research was to examine the attitudes of early adolescent pupils towards physical education, and determine whether there is a significant difference in their positive attitude towards physical education as a function of gender, age and physical activity during leisure time.

The survey was carried out on a sample of 199 pupils from fifth to eighth grade attending three primary schools on the territory of Novi Sad. Out of the 199 (100%) pupils, 97 (48.7%) of them were males, 102 (51.3%) females. The research was carried out using a questionnaire consisting of two parts. The first part relates to examining the pupils' attitudes

towards physical education in school, SATPE (Student's Attitudes Toward Physical Education - Subramaniam & Silverman, 2000). The instrument contained 20 items with a five-point Likert scale, which were grouped in two subscales: enjoyment (affective component) and usefulness (cognitive component) (Đačić et al. 2014). The second part of the questionnaire was designed for the purpose of this research and included questions about gender, grade and physical activity during leisure time.

The obtained and presented results indicate that the attitudes of pupils towards physical education in school are moderately positive, which is in line with findings of the previous research presented in the paper. The results further suggest that there is no statistically significant difference between boys and girls regarding the perception of enjoyment and usefulness of physical education. By analyzing pupils' age (grades attending), the results showed that pupils of higher grades have more negative attitude towards physical education than pupils of lower grades. In addition, statistically significant difference was found in attitudes towards physical education as a function of being involved in sports as extracurricular activities while analyzing the relationship between involvement in sports and physical activities during leisure time and pupils' attitude towards physical education. The presented results open the perspective for new research that would focus on teacher of physical education as potentially important factor in shaping pupils' attitudes towards physical education and physical activity in general.

Keywords: socio-demographic characteristics, physical activity, physical education, attitudes, younger adolescents

LITERATURA

- Ahmetović, Z., Perić, D., Romanov, R., Međedović, B., Kerić, M., Dimitrić, M., (2015), *Priručnik iz fizičkog vaspitanja za osnovne škole*, Novi Sad: Fakultet za sport i turizam.
- Arabaci, R. (2009). Attitudes toward physical education and class preferences of Turkish secondary and high school student. *Ilkogretim Online*, 8 (1), 2-8.
- Biddle, S.J.H. and Mutrie, N. (2008). *Psychology of Physical Activity: Determinants, Well-Being and Interventions*. 2Edn., Routledge, New York, pp: 428. ISBN: 041536664X
- Bryan, C.L., & Solmon, M.A. (2012). Students motivation in physical education and engagement in physical activity. *Journal of Sport Behavior*, 35 (3), 267-285.
- Carlson, T.B. (1995). We hate gym: Student alienation from physical education. *Journal of Teaching in Physical Education*, 14, 467-477.
- Chatterjee, S. (2013). Attitudes Toward Physical Education of School Going Adolescent in West Bengal. *International Journal of Innovative research in Science, Engineering and Technology*, 2 (11), 6068-6073.

- Chung, M. and D.A. Phillips, (2002). The relationship between attitude toward physical education and leisure-time exercise in high school students. *Phys. Educ.*, 59: 126-138.
- Colquitt, G, Walker, A, Landgon, J.L., McCollum, S., & Pomazal, M. (2012). Exploring Student Attitudes Toward Physical Education and Implications for Policy. *Sport Scientific and Practical Aspects*, 9(2), 5-12.
- Ding, S., P.M. Wright and Li, W. (2006). Exploring the relationship between a caring climate and student attitudes toward physical education in an urban high school. *Res. Quar. Exerc. Sport, Suppl.*
- Đačić, I., Lazarević, D., Orlić, A., & Radisavljević Janić, S. (2014). Efekti promene muzike na formiranje stave učenika prema fizičkom vaspitanju (Effects of application of music on the formation of student's attitude toward physical education. In Serbian). *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46 (2), 364-384.
- Ennis, C.D. (1996). Students' Experiences in Sport-Based Physical Education:[More Than] Apologies are Necessary. *Quest*, 48(4), 453–456.
- Hagger, M., L. Cale and Almond, L. (1997). The importance of children's attitudes towards physical activity. *Eur. Phys. Educ. Rev.*, 3: 144-164. DOI: 10.1177/1356336X9700300205
- Hunuk, D., & Demihan, G. (2010). Turkish adolescents' attitudes toward physical education. *Perceptual and motor skills*, 111(2), 324–332.
- Kamtsios, S. (2011). Differences in attitudes towards exercise, perceived athletic ability, perceived physical attractiveness and participation in physical activity in children and adolescents aged 10 to 18 years old. *Journal of Sport and Health Research*, 3(3), 129–142.
- Koca, S., & Demirhan, G. (2004). An examination of high school students' attitudes toward physical education with regard to sex and sport participation. *Perceptual and motor skills*, 103 (1), 296-300.
- Koca, C., Asci, F.H., & Demirhan, G. (2005). Attitudes toward physical education and class preferences of Turkish adolescents in terms of school gender composition. *Adolescence*, 40(158), 365–375.
- Koca, S. & Hurmeric, I. (2006). Attitudes toward physical education classes of primary school student in Turkey. *Perceptual and motor skills*, 103 (1), 296-300.
- Koka, A., & Hein, V. (2003). Perception of teacher's feedback and learning environment as predictors of intrinsic motivation in physical education. *Psychology of Sport and Exercise*, 4, 333-346.

- Lazarević, D., Orlić, A., Lazarević, B., & Radisavljević Janić, S. (2105). Attitudes of early adolescent age students towards physical education. *Physical Culture*, 69 (2), 88-98.
- Lee, A.M. (2004). Promoting lifelong physical activity through quality physical education. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 75, 21-26.
- Luke, M.D., Sinclair, G.D. (1991). Gender differences in adolescents' attitudes toward physical education. *Journal of Teaching in Physical Education*, 11, 31-46.
- McKenzie, T. L., Alcaraz, J., & Sallis, J. F. (1994). Assessing children's liking for activity units in an elementary school physical education curriculum. *Journal of Teaching in Physical Education*, 13, 206-215.
- NASPE. (2012). *Shape of the nation report: Status of physical education in the USA*.
- Portman, P. A. (1995). Who is having fun in physical education classes? Experiences of sixth-grade students in elementary and middle schools. *Journal of Teaching in physical education*, 14, 445-453.
- Portman, P.A. (2003). Are physical education classes encouraging students to be physically active? Experiences of ninth graders in their last semester of required physical education. *Physical Educator*, 60 (3), 150-160.
- Prochaska, J.J., Sallis, J.F., Slymen, D.J. and McKenzie, T.L. (2003). A longitudinal study of children's enjoyment of physical education. *Pediat.Exerc. Sci.*, 15: 170-178.
- Rikard, G.L. and Banville, D. (2006). High school student attitudes about physical education. *Sport Educ. Soc.*, 11: 385-400.
- Safvenbom, R., Haugen, T., & Bulie, M. (2014). Attitudes toward and motivation for PE: who collects benefits of subjects? *Physical Education and Sport Pedagogy*.
- Sallis, J.F., & McKenzie, T.L. (1991). Physical education's role in public health. *Research quarterly for exercise and sport*, 62 (2), 124-137.
- Sanders, S., & Graham, G. (1995). Kindergarten children's initial experiences in physical education: The relentless persistence for play clashes with the zone of acceptable responses. *Journal of Teaching in Physical Education*, 14, 372-383.
- Silverman, S., & Subramaniam, P.R. (1999). Student attitude toward physical education and physical activity: A review of measurement issues and outcomes. *Journal of Teaching in Physical Education*, 19, 97-125.
- Smoll, F.L. and Schutz, R.W. (1980). Children's attitudes toward physical activity: A longitudinal study. *J. Sport Psychol.*, 2: 137-147.

- Shropshire, J., Carroll, B., & Yim, S. (1997). Primary School Children's Attitudes to Physical Education: Gender Differences. *Physical Education & Sport Pedgaogy*, 2 (1), 23-38.
- Stelzer, J., Ernest, J.M., Fenster, M.J., & Langford, G. (2004). Attitudes toward physical educaiton: A study of high school students from four countries – Austria, Czech republic, England, and USA. *College Student Journal*, 38 (2), 171-178.
- Solomon, M.A., & Carter, J.A.. (1995). Kindergarten and first-grade students' perceptions of physical education in one teacher's classes. *Elementary School Journal*, 95, 355-365.
- Solomon, M.A., (2003). Student Issues in Physical Education: Attitudes, Cognition and Motivation. In: Student Learning in Physical Education: Applying Research to Enhance Instruction, Silverman, S.J. and C.D. Ennis, (Eds.). Human Kinetics, Champaign, ISBN : 073604275X, pp: 147-162.
- Subramaniam, P.R., Silverman, S. (2000). Validation of scores from an instrument assessing student attitude toward physical education. *Measurment in Physical education and Exercise Science*, 4 (1), 29-43.
- Subramaniam, P.R. and Silverman, S. (2002). Using complimentary data: An investigation of student attitude in physical education. *J. Sport Pedagogy*, 8: 74-91.
- Subramaniam, P.R., Silverman, S. (2007). Middle school students' attitudes toward physical education. *Teaching and Teacher education*, 23 (5), 602-611.
- Šekeljčić, G., Stamatović, M., & Marković, Ž. (2012). Ima li razlika među polovima u stavovima i interesovanjima za nastavane sadržaje i nastavu fizičkog vaspitanja. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta*, 14, 229-242.
- Van Wersch A, Trew K, Turner I. (1992). Post-primary school pupil's interest in physical education: age and gender differences. *Br J Educ Psychol*. Feb;62 (Pt 1):56-72)
- Xiang, P., R. McBride and Guan, J. (2004). Children'smotivation in elementary physical education: A longitudinal study. *Res. Quar. Exerc. Sport*, 75: 71-78.
- Zeng, H.Z., Hipscher, M., Leung, R.W. (2011). Attitudes of High School Student toward Physical Education and Their Sport Activity Preferences. *Journal of Social Sciences* 7 (4), 529-537.

Jovana Milutinović*,
Slađana Zuković,
Senka Slijepčević
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 37.018.1
DOI: 10.19090/gff.2017.2.289-302
Originalni naučni rad

MIŠLJENJE NASTAVNIKA, RODITELJA I STUDENATA PEDAGOGIJE O MODELU ŠKOLOVANJA DECE KOD KUĆE**

U radu se predstavljaju iskustva i osnovne dileme školovanja u porodičnim uslovima zapadnih zemalja, mogućnosti ovog modela školovanja, kao i izvesna metodološka ograničenja u istraživanjima ove problematike. Cilj rada usmeren je na sagledavanje mišljenja nastavnika, roditelja i studenata pedagogije o modelu školovanja dece kod kuće. Primenjeni instrument konstruisan je za potrebe šireg istraživanja, a uzorkom je obuhvaćen 441 ispitanik. Rezultati pokazuju da većina ispitanika ne podržava školovanje dece kod kuće, pri čemu studenti pedagogije u manjoj meri, nego nastavnici i roditelji, izražavaju negativan stav prema ovom modelu školovanja. Zaključuje se da je, u procesima demokratizacije i nastojanja da se poboljša kvalitet obrazovanja za svu decu, ključno upoznavanje učesnika obrazovnog procesa s alternativama u obrazovanju, prednostima, mogućnostima i potencijalnim nedostacima različitih modela. Takođe, neophodno je kreirati uslove za adekvatnu podršku roditeljima, kada je reč o donošenju odluke o biranju, ili pak organizovanju obrazovanja koje će odgovarati specifičnim potrebama njihove dece.

Ključne reči: alternative u obrazovanju, kvalitet obrazovanja, pedagoški pluralizam, školovanje kod kuće, školski pluralizam.

UVOD

Učestale kritike koje se upućuju školi iz mnogih segmenata društva proizašle su iz njene nemogućnosti da odgovori na zahteve savremenog društva. Uniformna organizacija škole, praćena karakteristikama sporog menjanja i inoviranja nije u mogućnosti da odgovori na raznovrsne potrebe učenika. Usled toga, unapređenje kvaliteta obrazovanja predstavlja pitanje koje je u fokusu

---

* jovanajm@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekata *Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi* (179010) i *Pedagoški pluralizam kao osnova strategije obrazovanja* (179036) koje u periodu od 2011. do 2017. godine finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

teoretičara i praktičara savremenog obrazovanja. Međutim, vrednosti na osnovu kojih se procenjuje kvalitet obrazovanja su raznovrsne; u demokratskim i pluralnim društvima nije jednostavno postići konsenzus među suprotstavljenim interesima različitih segmenata društva (Milutinović i Zuković, 2014). Sve to dovelo je do potrebe osmišljavanja filozofije obrazovanja koja bi usmeravala obrazovnu politiku na način koji ne bi bio usmeren isključivo na zadovoljavanje potreba većine, već bi odgovarao na potrebe različitih grupa. U državama s razvijenom demokratijom rešenje ovog kompleksnog problema nalazi se u ustanovljavanju alternativa u obrazovanju (Milutinović, 2011), gde je roditeljima i njihovoj deci ostavljeno pravo da sami izaberu privatnu ili alternativnu školu, javnu školu s alternativnom pedagoškom koncepcijom ili mogućnost privatnog poučavanja kod kuće kako bi se bolje zadovoljile dečje jedinstvene potrebe učenja. Prateći trendove obrazovanja u zapadnim zemljama i analizom stanja u našem školstvu, na našim se prostorima poslednjih godina polemiše o mogućnostima organizovanja nastave u porodičnim uslovima. Povod ove rasprave je Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju u Srbiji iz 2013. godine (Službeni glasnik RS, Br. 55/2013, član 38) u kojem je utvrđeno da roditelj, odnosno staratelj ima pravo da organizuje svom detetu osnovnoškolsko obrazovanje i vaspitanje kod kuće. Otuda postoji potreba da se sagledaju iskustva zapadnih zemalja u organizovanju školovanja u porodičnim uslovima, kao i prednosti i ograničenja ovog vida alternativnog obrazovanja.

MODEL ŠKOLOVANJA DECE KOD KUĆE KAO ALTERNATIVA U OBRAZOVANJU

Iako školovanje dece kod kuće ima viševjekovnu tradiciju, dugotrajniju od institucionalnog obrazovanja, savremeni pokret školovanja dece kod kuće razvio se sredinom 20. veka, kao jedna od liberalnih alternativa javnim školama. Razlozi zbog kojih su se roditelji odlučivali za ovu alternativu u obrazovanju jesu različiti i menjali su se tokom vremena. Za razliku od školovanja dece u krugu porodice u prošlosti, gde su glavni razlozi za ovakav vid obrazovanja isključivo praktične prirode, savremeni pokret školovanja kod kuće više predstavlja čin političkog protesta protiv institucija formalnog obrazovanja s izraženom ideološkom podlogom (Gaither, 2009). Reč je o tome da se u Sjedinjenim Američkim Državama, od sedamdesetih godina 20. veka, počeo razvijati pokret školovanja kod kuće kao rezultat povećanja broja porodica koje su pokrenule mnoge, čak radikalne, političke i pravne postupke u cilju obezbeđivanja pravnih uslova za obrazovanje dece kod kuće (Kunzman & Gaither, 2013). Osamdesetih godina 20. veka ovom pokretu se priključuju i roditelji koji bi se uslovno mogli svrstati u konzervativnu

struju (Lines, 2000). Neki od njih verovali su da je njihova religijska dužnost da školuju decu kod kuće, a drugi su nastojali da integrišu religiju, učenje i porodični život (Milutinović i Zuković, 2014).

Postoje različiti motivi zbog kojih se roditelji (i konzervativne i liberalne orijentacije) danas opredeljuju da školuju svoju decu kod kuće. Pojedini roditelji koji biraju ovaj model školovanja predstavljaju deo šireg socijalnog pokreta koji predstavlja opozit neadekvatnom institucionalnom obrazovanju, dok drugi roditelji biraju ovu opciju kao alternativu institucionalnom obrazovanju bez pozivanja na njegove nedostatke (Kunzman & Gaither, 2013). Međutim, bez obzira na filozofsku i ideološku orijentaciju roditelja, razlozi za odabir modela školovanja u krugu porodice često su slični (Dumas, Gates & Schwarzer, 2010: 70). Prema nekim istraživanjima (Planty et. al., 2009), razlozi za školovanje dece kod kuće u Sjedinjenim Američkim Državama jesu: želja da se obezbedi adekvatno religijsko i moralno vaspitanje, zabrinutost koja je povezana s neadekvatnom klimom u školi, nezadovoljstvo s akademskom ponudom škole, neslaganje s tradicionalnim pristupom obrazovanju, specifične potrebe deteta, kao i postojanje različitih smetnji u njegovom razvoju. Iako u Sjedinjenim Američkim Državama školovanje kod kuće obuhvata mnogobrojniju populaciju nego što je to slučaj u evropskom prostoru, ovo područje istraživanja zauzima sve veću pažnju istraživača iz Evrope. Što se tiče razloga zbog kojih roditelji u Evropi biraju da školuju svoju decu kod kuće, prisutna je izvesna podudarnost s navedenim razlozima odabira ovog modela obrazovanja u Sjedinjenim Američkim Državama.

Veoma različiti razlozi zbog kojih se roditelji opredeljuju da školuju decu kod kuće impliciraju i veliku raznosvrtnost u ciljevima obrazovanja koji se postavljaju u porodičnim uslovima, kao i u načinima njihovog postizanja. Razlike među roditeljima koji se opredeljuju da decu školuju kod kuće mogu se predstaviti i dihotomijom koju je Džejn Van Galen (Jane Van Galen) istakla još 1988. godine (prema: Kunzman & Gaither, 2013: 13), a odnosi se na dve široke grupe praktičara školovanja kod kuće - „ideolozi” i „pedagozi”. „Ideologe” pretežno predstavljaju roditelji konzervativne hrišćanske orijentacije koji biraju visoko strukturisano okruženje učenja sa striktnim rasporedom i formalnim kurikulumom u okviru kojeg se upotrebljavaju tradicionalne metode poučavanja. „Pedagozi” su roditelji koji kritikuju formalizam javnih škola; oni u organizovanju obrazovanja kod kuće biraju manje strukturisan pristup, ili se čak zalažu za potpunu slobodu u učenju. Značajno je i to da roditelji koji školuju decu kod kuće koriste i različite materijale za učenje; neki roditelji biraju komercijalne materijale koji se primenjuju u redovnim školama, dok ih drugi sami osmišljavaju. U Sjedinjenim Američkim Državama postoji praksa kreiranja kooperativnih centara, sportskih timova, klubova, pa čak i društvenih

centara u kojima se učenje organizuje na način koji je sličan nastavnom radu u tradicionalnim školama. Osim toga, poslednjih nekoliko godina omogućava se da deca koja se školuju kod kuće dobiju kompletno javno obrazovanje putem virtuelnih učionica (Gaither, 2009). Takođe, širom sveta danas deluju raznovrsne obrazovne ustanove i asocijacije koje nude stručnu pomoć i pomažu roditeljima da organizuju obrazovanje kod kuće. Roditeljima i njihovoj deci nude se raznovrsni didaktički paketi, knjige i drugi obrazovni materijali, pri čemu im na raspolaganju stoje mnoge biblioteke, muzeji, bolnice, crkve, fabrike i dodatni kursevi (Lines, 2000).

Istraživanja o akademskim prednostima modela školovanja kod kuće

Pregled literature o obrazovanju dece kod kuće ukazuje na rastući konsenzus o akademskim prednostima ovakvog modela školovanja. Rezultati mnogih istraživanja o akademskim postignućima dece koja se školuju kod kuće (Blok, 2004; Dumas, Gates & Schwarzer, 2010; Hagen, 2011; Lines, 2000), pokazuju da ovi učenici postižu prosečne, a često i rezultate koji su iznad proseka. Pojedina istraživanja (Frost & Morris, 1988), pokazuju da deca školovana kod kuće postižu iznadprosečne rezultate na testovima iz svih predmeta, osim matematike, a pretpostavlja se da je razlog tome dominantna zastupljenost metode razgovora u obrazovanju u porodičnim uslovima. Ovo u nekoj meri objašnjava i zbog čega deca školovana kod kuće pokazuju izvanredne verbalne kompetencije. Ispitivanja takođe pokazuju da su deca koja se školuju kod kuće socijalno zrelija u odnosu na vršnjake koji pohađaju školu (Dumas, Gates & Schwarzer, 2010; Petrie, 2001; Medlin, 2000). Međutim, prilikom tumačenja rezultata ispitivanja efekata školovanja dece kod kuće potrebno je imati u vidu ograničenja tih istraživanja.

U literaturi se (Kunzman & Gaither, 2013) ističe da osnovno ograničenje istraživanja školovanja kod kuće čini nedostupnost subjekata istraživanja i tačnih demografskih podataka, što je jedan od razloga zašto su istraživanja pretežno kvalitativna. Iako ta istraživanja pružaju dublji uvid u razumevanje fenomena, ona ipak nisu podložna generalizaciji. Takođe, procena nekih autora jeste (Blok, 2004) da populaciju dece koja se školuju kod kuće čine već privilegovana deca čiji roditelji imaju viši stepen obrazovanja, više resursa i kompetencija za organizovanje školovanja kod kuće. Uz to, oni imaju i visoka očekivanja i motivaciju kada je u pitanju akademsko postignuće i razvoj vlastite dece. Sveobuhvatno istraživanje akademskog postignuća dece koja su školovana kod kuće u Sjedinjenim Američkim Državama, sa preko 20,000 ispitanika, pokazuje da ta deca postižu izuzetno visoke rezultate na standardizovanim testovima, čak znatno više od populacije učenika koji

se školuju u javnim ili privatnim školama (Rudner, 1999). Međutim, iako je uzorak ispitanika veoma veliki, posebno za tako specifičnu grupu, demografske karakteristike ispitanika ne reflektuju generalnu populaciju, već pripadaju privilegovanom sloju stanovništva. Shodno tome, poređenje akademskih postignuća ispitanika s ukupnom populacijom učenika u javnom i privatnom sektoru školstva predstavlja jedan od ključnih metodoloških nedostataka te studije. U tom okviru, pojedina istraživanja o akademskim postignućima (Martin-Chang, Gould & Meuse, 2011) sprovedena su upravo na način koji bi omogućio da se, prema sociodemografskim varijablama, ujednače deca koja su školovana kod kuće i deca uključena u institucionalno obrazovanje. Međutim, pokazalo se da je uzorak istraživanja suviše mali da bi rezultati mogli da se generalizuju. Sprovedenim istraživanjem potvrđeno je da u akademskom smislu postoje prednosti školovanja kod kuće. Međutim, istraživanjem su, kada je reč o postignućima na standardizovanim testovima, utvrđene i razlike između roditelja koji školuju decu prema visokostrukturisanom kurikulumu i roditelja koji preferiraju potpunu slobodu u učenju. Može se zaključiti da većina istraživanja pokazuje određene prednosti školovanja kod kuće. S druge strane, metodološka ograničenja spomenutih istraživanja, posebno kada je reč o sociodemografskim karakteristikama ispitanika, onemogućuju izvođenje generalizovanih zaključaka o tome da li su visoki rezultati dece školovane kod kuće posledica ovakvog pristupa obrazovanju ili bolje početne pozicije ove dece.

Zastupljenost školovanja kod kuće u evropskom kontekstu

Posmatrano u širem evropskom kontekstu, školovanje kod kuće danas je u većem broju zemalja legalno priznato i zakonski regulisano. Autori iz zemalja zapadne Evrope (Merry & Karsten, 2010; Spiegler, 2009; Villalba, 2009) pretežno zastupaju stanovište da je neophodna pravna regulacija modela školovanja dece kod kuće s obzirom na to da zakoni predviđaju da deca osnovnoškolskog uzrasta moraju redovno pohađati neku obrazovno-vaspitnu instituciju (državnu ili privatnu). U tom smislu, neke zemlje poput Španije, Grčke, Švajcarske (pojedini kantoni), Holandije, Nemačke i Bugarske ne omogućavaju školovanje kod kuće, osim u posebnim okolnostima. U ostalim evropskim zemljama, uključujući Belgiju, Dansku, Estoniju, Finsku, Francusku, Irsku, Italiju, Norvešku, Portugaliju, Švedsku, Švajcarsku (pojedini kantoni), Englesku i Austriju, školovanje dece kod kuće je zakonski omogućeno, praćeno umerenom ili visokom regulacijom i kontrolom od strane države (Blok & Karsten, 2011; Petrie, 2001). Ipak, evidentno je da interesovanje za model školovanja dece kod kuće, kao alternative formalnom

školovanju, predstavlja još uvek marginalni fenomen i da nju uglavnom biraju roditelji čija su deca bolesna, sa smetnjama u razvoju ili darovita (Sliwka & Istance, 2006).

Iako u većini postkomunističkih zemalja model školovanja dece kod kuće predstavlja relativno novi fenomen, u novije vreme primetan je kontinuirani porast interesovanja za njega (Kostelecká, 2010; Sliwka & Istance, 2006). Mogućnost za roditelje da školuju decu kod kuće uvedena je različitim tempom kao legalna opcija obrazovanja, najpre u Poljskoj, a potom u Rusiji, Estoniji, Mađarskoj, Republici Sloveniji, Češkoj Republici i Slovačkoj Republici. Iako u ovim zemljama postoje različita rešenja po pitanju zakonske regulative kojom se uređuje mogućnost ostvarivanja prava školovanja dece kod kuće, postoje i mnoge zajedničke odlike. Komparativna istraživanja pokazala su da je, na primer, u Poljskoj, Estoniji, Slovačkoj Republici, Republici Sloveniji i Mađarskoj, zakonom predviđeno da škola kao institucija ima ulogu nadgledanja obrazovanja koje roditelji realizuju sa decom kod kuće (Kostelecká, 2010).

Polazeći od iznetih postavki o tome da je školovanje dece kod kuće legalno priznato i zakonski regulisano u većem broju evropskih zemalja, predmet ovog rada odnosi se na razmatranje pretpostavki razvoja ovog modela školovanja u Srbiji. Stoga će u daljem tekstu biti predstavljeni rezultati kratkog empirijskog istraživanja koje se odnosilo na ispitivanje mišljenja nastavnika, roditelja i budućih stručnih saradnika – pedagoga o ovom modelu školovanja.

METOD

Cilj i zadaci istraživanja.

Cilj istraživanja usmeren je na ispitivanje mišljenja nastavnika, roditelja i studenata pedagogije o modelu školovanja dece kod kuće. U skladu s tim postavljene su sledeći istraživački zadaci: 1. ispitati da li nastavnici podržavaju mogućnost školovanja dece kod kuće i da li postoje razlike u odgovorima nastavnika zavisno od godina radnog staža i tipa nastave; 2. ispitati da li roditelji podržavaju mogućnost školovanja dece kod kuće i da li postoje razlike u odgovorima roditelja zavisno od nivoa obrazovanja i procenjenog materijalnog stanja porodice; 3. ispitati da li studenti pedagogije podržavaju mogućnost školovanja dece kod kuće i da li postoje razlike u odgovorima studenata pedagogije zavisno od godine studija i 4. ispitati da li postoje razlike u odgovorima nastavnika, roditelja i studenata pedagogije o mogućnosti školovanja dece kod kuće.

Instrument istraživanja i uzorak.

Za potrebe šireg istraživanja o razvoju školskog i pedagoškog pluralizma u Republici Srbiji (opširnije u: Zuković i Milutinović, 2013) konstruisan je instrument čiji je sastavni deo činilo i pitanje o mišljenjima ispitanika o modelu školovanja dece kod kuće. Pored opcije ponuđenih odgovora, data je i opcija odgovora otvorenog tipa u okviru koje su ispitanici imali mogućnost da iznesu svoje argumente za odabrani odgovor. Takođe, instrumentom su prikupljeni i podaci o sociodemografskim karakteristikama ispitanika.

Uzorak istraživanja čini 441 ispitanik, i to: nastavnici razredne i predmetne nastave (N= 153), roditelji čija deca pohađaju osnovnu školu (N= 189) i studenti pedagogije sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu (N= 99). Većina ispitanih nastavnika (49,7%) ima više od 15 godina radnog staža, 34,6% nastavnika ima od 5 do 15 godina radnog staža, dok 15,7% ispitanih nastavnika ima manje od 5 godina radnog staža. Što se tiče tipa nastave, distribucija ispitanih nastavnika je ujednačenija (45,8% nastavnika razredne nastave i 54,2% nastavnika predmetne nastave). Sociodemografske karakteristike roditelja ukazuju da najveću grupu čine roditelji s višom i visokom školom (52,4%), potom roditelji sa srednjoškolskim nivoom obrazovanja (38,1%), dok najmanju grupu čine roditelji s magistraturom i doktoratom (5,3%) i roditelji s osnovnoškolskim nivoom obrazovanja (4,2%). Većina roditelja je materijalno stanje svoje porodice procenila kao srednje (67,2%), dok je manji broj roditelja procenio materijalno stanje kao dobro (28%) i kao loše (4,8%). Ispitani su studenti sa 2. godine (54,5%) i sa 4. godine (45,4%) osnovnih akademskih studija pedagogije.

Tok istraživanja i statistička obrada.

Istraživanje je obavljeno u osnovnim školama sa teritorije grada Novog Sada i na Odseku za pedagogiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Za statističku obradu podataka primenjen je softverski paket SPSS 12.0. U okviru deskriptivne statistike merene su prosečne vrednosti (aritmetička sredina) i mere disperzije rezultata (standardna devijacija), a u cilju analize statističke značajnosti razlika primenjen je χ^2 test.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na osnovu dobijenih odgovora utvrđeno je da prosečan skor na nivou ukupnog uzorka iznosi $M=1,6$, uz $SD=0,8$, što znači da većina ispitanih nastavnika,

roditelji i studenta pedagogije nema pozitivan stav prema modelu školovanja dece kod kuće. Odgovori dobijeni na nivou pojedinačnih grupa ispitanika prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Odgovori ispitanika na pitanje o podržavanju mogućnosti školovanja kod kuće

	Da li podržavate mogućnost školovanja dece kod kuće?								AS	SD
	Ne		Neodlučan sam		Da		nedostajući			
	f	%	f	%	f	%	f	%		
Nastavnici	81	52,9	34	22,2	37	24,2	1	0,7	1,7	0,8
Roditelji	120	63,5	32	16,9	33	17,5	4	2,1	1,5	0,8
Studenti pedagogije	47	47,5	35	35,4	17	17,2	0	0	1,7	0,7

Odgovori nastavnika. Rezultati dobijeni na nivou uzorka nastavnika razredne i predmetne nastave pokazuju da većina ispitanih nastavnika (52,9%) ne podržava mogućnost školovanja dece kod kuće. Neodlučnost po ovom pitanju pokazalo je oko 20% nastavnika, dok je podržavajući odnos prema ovom vidu školovanja pokazalo oko 24% ispitanika.

Analizom χ^2 testa utvrđeno je da nema statistički značajnih razlika u odgovorima nastavnika s obzirom na dužinu radnog staža ($\chi^2(4) = 2,43$, $p = .66$). Međutim, statistički značajne razlike u odgovorima nastavnika utvrđene su kod varijable koja se odnosi na tip nastave ($\chi^2(2) = 7,38$, $p < .05$), i to kod opcija neodlučnog i podržavajućeg stava. Veći procenat nastavnika razredne nastave izrazio je neodlučan stav, dok je veći procenat nastavnika koji predaju predmetnu nastavu istakao podržavajući odnos prema ovom vidu školovanja (Tabela 2).

Tabela 2. Odgovori nastavnika s obzirom na tip nastave

Tip nastave		Da li podržavate mogućnost školovanja dece kod kuće?			Ukupno
		Ne	Neodlučan sam	Da	
Razredna	f	39	19	10	68
	%	57,4%	27,9%	14,7%	100,0%
Predmetna	f	41	14	27	82
	%	50,0%	17,1%	32,9%	100,0%
Ukupno	f	80	33	37	150
	%	53,3%	22,0%	24,7%	100,0%

Odgovori roditelja. Rezultati dobijeni na nivou uzorka roditelja pokazuju da najveći procenat roditelja (63,5%) nema podržavajući stav prema školovanju dece kod kuće. S druge strane, podržavajući odnos prema ovakvoj vrsti školovanja pokazuje oko 17% roditelja, a približno isti procenat roditelja (16,9%) neodlučan je po ovom pitanju.

Analizom χ^2 testa utvrđeno je da materijalno stanje porodice nije faktor koji determiniše stav roditelja prema školovanju dece kod kuće. ($\chi^2(2) = 0,11, p = .95$). S druge strane, utvrđeno je postojanje statistički značajnih razlika u odgovorima roditelja s obzirom na nivo njihovog obrazovanja ($\chi^2(2) = 7,26, p < .05$), jer roditelji s nižim nivoima obrazovanja imaju negativniji stav po ovom pitanju, u odnosu na roditelje s višim nivoima obrazovanja (Tabela 3).

Tabela 3. Odgovori roditelja s obzirom na nivo obrazovanja

Nivo obrazovanja roditelja		Da li podržavate mogućnost školovanja dece kod kuće?			Ukupno
		Ne	Neodlučan sam	Da	
Osnovna i srednja škola	<i>F</i>	58	11	8	77
	%	75,3%	14,3%	10,4%	100,0%
Viša/visoka škola, magistratura ili doktorat	<i>F</i>	61	21	25	107
	%	57,0%	19,6%	23,4%	100,0%
Ukupno	<i>F</i>	119	32	33	184
	%	64,7%	17,4%	17,9%	100,0%

Odgovori studenata pedagogije. Na nivou uzorka studenata pedagogije dobijena je nešto drugačija slika nego kod prethodne dve grupe ispitanika. Naime, iako i većina ispitanih studenata ne podržava školovanje dece kod kuće (47,5%), značajan broj studenata nema jasno izražen ni pozitivan ni negativan stav po ovom pitanju (35,4%), dok je potpuno podržavajući odnos prema ovakvom obliku školovanja izrazilo 17,2% studenata pedagogije.

Analizom χ^2 testa nije utvrđena statistički značajna razlika u stavovima studenata pedagogije prema školovanju dece kod kuće, zavisno od godine studija ($\chi^2(2) = 0,30, p = .99$). To znači da studenti II i IV godine studija imaju slično mišljenje po ovom pitanju.

Razlike u odgovorima roditelja, nastavnika i studenata pedagogije. Dobijeni rezultati pokazali su da postoji statistički značajna razlika između odgovora nastavnika, roditelja i studenata pedagogije ($\chi^2(4) = 15,36, p < .001$). Dobijena razlika ogleda se u tome da su studenti pedagogije u manjoj meri, nego nastavnici i roditelji, izrazili negativno mišljenje o ovom pitanju. Tačnije rečeno, studenti pedagogije su u većoj meri, u odnosu na druge dve grupe ispitanika,

iskazali neodlučnost ili potpuno podržavajući odnos prema ovakvom obliku školovanja.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Iako je prikazano istraživanje sprovedeno na prigodnom uzorku koji otežava mogućnost generalizacije dobijenih rezultata, na osnovu iznetih podataka evidentan je nedovoljno podržavajući odnos prema školovanju dece kod kuće. Kvalitativna analiza pitanja otvorenog tipa pokazala je da najučestaliji razlog zbog kojeg ispitanici ne podržavaju mogućnost školovanja dece kod kuće predstavlja uverenje da ovakvo obrazovanje „isključuje” dete iz života škole, što u značajnoj meri utiče na njegovu socijalizaciju. Osim toga, i nastavnici i roditelji u velikoj meri izražavaju sumnju u mogućnost da se obrazovanjem dece kod kuće ostvari zadovoljavajući nivo kvaliteta obrazovanja. Slični razlozi mogu se uočiti i u nekim odgovorima studenata koji su izrazili bojazan da opcija obrazovanja dece kod kuće može otvoriti prostor za zloupotrebe na štetu dece. S druge strane, značajan broj studenata ima jasno izražen stav da školovanje dece kod kuće unapređuje kvalitet obrazovanja, ali uz istovremeno iskazanu sumnju da ova opcija obrazovanja adekvatno podržava socijalizaciju deteta. Ukratko rečeno, kvalitet obrazovanja i pitanje socijalizacije dece pokazali su se kao ključni argument usmereni protiv ovakvog modela obrazovanja kod ispitanika u ovoj studiji, iako su pojedina istraživanja (Blok, 2004; Martin-Chang, Gould & Meuse, 2011; Rudner, 1999) pokazala da postignuća dece školovane kod kuće često nadmašuju rezultate dece uključene u javno školstvo.

Nalaz da studenti pedagogije (koji tokom studija dobijaju znanja vezana za alternative u obrazovanju) imaju nešto manje izraženo negativno mišljenje o školovanju kod kuće, implikuje zaključak da viša pedagoška kultura i poznavanje alternativa u oblasti obrazovanja može dovesti do veće otvorenosti kada je u pitanju ovaj model školovanja. Drugim rečima, poznavanje mogućnosti školovanja kod kuće, različitih pristupa i načina organizovanja ovakvog modela obrazovanja može doprineti pozitivnijem odnosu prema ovoj obrazovnoj alternativi. S tim u vezi, otvara se pitanje da li bi upoznavanje s primerima dobre prakse školovanja kod kuće iz drugih zemalja, kao i obezbeđivanje adekvatne podrške od strane države, prikladnih materijala i kurikuluma za ovaj model obrazovanja, doprinelo pozitivnijem mišljenju o ovom pitanju u našoj široj a i užoj javnosti.

Očigledno je da ovaj model školovanja otvara i mnoga druga pitanja: da li školovanje dece kod kuće daje primat privatnim interesima u odnosu na širi javni interes u obrazovanju? Da li školovanje kod kuće otvara prostor za zloupotrebe ili

indoktrinaciju na štetu dece? Može li dete svoje roditelje doživljavati kao istinske nastavnike? U krajnjoj liniji otvara se pitanje: da li specifične socijalne i ekonomske prilike u kojima se nalazi naša zemlja kreiraju adekvatne uslove za odabir ovog modela školovanja? (Milutinović i Zuković, 2014). S druge strane, u literaturi (Armstrong, 2008; Gardner, 2005) se ističe da postoje mnogi legitimni načina učenja, kao i mnogobrojni ispravni puteva obrazovanja. Rasprostranjeno je uverenje prema kojem mogućnost izbora u oblasti obrazovanja predstavlja značajno sredstvo poboljšanja kvaliteta obrazovanja (Boyd, 2005). Što je još važnije, temeljno ljudsko pravo za roditelja jeste da ima prvenstveno pravo da bira vrstu obrazovanja za svoju decu (UN Office of the High Commissioner for Human Rights - OHCHR, 2000). Konačno, ne treba odbacivati novine koje u oblasti obrazovanja mogu da omoguće dobit, a koje su u skladu sa temeljnim ljudskim pravima. Potrebno je samo razviti sistemsku podršku i adekvatno regulisati sistem kontrole kako bi mogućnost za roditelje da svojoj deci obezbede obrazovanje pod drugačijim okolnostima doprinela opštoj dobrobiti dece.

Jovana Milutinović, Slađana Zuković, Senka Slijepčević

OPINION OF TEACHERS, PARENTS AND PEDAGOGY STUDENTS ON THE HOMESCHOOLING

Summary

Following educational trends in the Western countries and the analysis of the situation in our education, in recent years the subject of debates in our area have been the possibilities of organizing education in family conditions. Considering that the education of children at home is legally regulated in a number of European countries, and that in the United States it has a decades-long tradition, the subject of this paper is to consider the assumptions of development of this educational model in Serbia. For this purpose, a brief empirical research was conducted related to the examination of opinions of teachers, parents and future expert associates – pedagogues on the model of homeschooling of children. The applied instrument was designed for the needs of wider research, with a sample of 441 subjects. The results show that the majority of respondents do not support homeschooling, where the students of pedagogy expressed a negative attitude towards this model of education to a lesser extent than teachers and parents. Finding that the students of pedagogy, who receive knowledge related to the alternatives in education during their studies, have a somewhat more positive opinion about homeschooling, implies that higher pedagogical culture and knowledge of alternatives in the field of education can lead to greater openness when it comes to this model of education. According to this, the question arises as to whether learning about examples of good homeschooling education from other countries, as well as providing adequate state support, appropriate materials and curricula for this model of education, will contribute to wider acceptance of this model of education in our society. In any case, it is not desirable to reject novelties that are in line with fundamental human rights and can

provide benefits in the field of education. It is only necessary to develop systematic support and adequately administer the control system which will allow parents to provide education under different circumstances that will contribute to the general welfare of children.

Key words: alternatives in education, quality of education, pedagogical pluralism, homeschooling, school pluralism.

LITERATURA

- Armstrong, T. (2008). *Najbolje škole: Kako istraživanje razvoja čovjeka može usmjeravati pedagošku praksu*. Zagreb: Educa.
- Blok, H. (2004). Performance in Home Schooling: An Argument against Compulsory Schooling in the Netherlands. *International Review of Education*, 50(1), 39–52.
- Blok, H., & Karsten, S. (2011). Inspection of Home Education in European Countries. *European Journal of Education*, 46(1), 138–152.
- Boyd, W. (2005). Markets, Choices and Educational Change. In A. Hargreaves (Ed.), *Extending Educational Change: International Handbook of Educational Change*. The Netherlands: Springer. 69–94.
- Dumas, T. K., Gates, S., & Schwarzer, D. R. (2010). Evidence for Homeschooling: Constitutional Analysis in Light of Social Science Research. *Widener Law Review*, 16(1), 63–87.
- Frost, E. A., & Morris, R. C. (1988). Does Home-Schooling Work? Some Insights for Academic Success. *Contemporary Education*, 59, 223–227.
- Gaither, M. (2009). Homeschooling in the USA: Past, Present and Future. *Theory and Research in Education*, 7(3), 331–346.
- Gardner, H. (2005). *Disciplinarni um: obrazovanje kakvo zaslužuje svako dijete, s onu stranu činjenica i standardiziranih testova*. Zagreb: Educa.
- Hagen, T. (2011). Free to Learn: The Rationale for Legalizing Homeschooling in Albania. *Central European Journal of Public Policy*, 5(2), 50–84.
- Kostelecká, Y. (2010). Home Education in the Post-Communist Countries: Case Study of the Czech Republic. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 3(1), 29–44. Preuzeto 7. oktobra 2013, sa http://www.iejee.com/3_1_2010/29_44.pdf
- Kunzman, R., & Gaither, M. (2013). Homeschooling: A Comprehensive Survey of the Research. *Other Education: The Journal of Educational Alternatives*. 2(1), 4–59.
- Lines, P. M. (2000). Homeschooling Comes of Age. *Public Interest*, 140, 74–85.

- Martin-Chang, S., Gould, O.N., & Meuse, R.E. (2011). The Impact of Schooling on Academic Achievement: Evidence From Homeschooled and Traditionally Schooled Students. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 43(3), 195-202.
- Medlin, R. G. (2000). Home Schooling and the Question of Socialization. *Peabody Journal of Education*, 75(1-2), 107-123.
- Merry, M. S., & Karsten, S. (2010). Restricted Liberty, Parental Choice and Homeschooling. *Journal of Philosophy of Education*, 44(4), 497-515.
- Milutinović, J. (2011). *Alternative u teoriji i praksi savremenog obrazovanja: put ka kvalitetnom obrazovanju*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine; Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov”.
- Milutinović, J., & Zuković, S. (2014). Kvalitetno obrazovanje darovitih u kontekstu modela školovanja dece kod kuće. U G. Gojkov & A. Stojanović (ured.), *Daroviti i kvalitet obrazovanja: Zbornik 19*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov”– Vršac; Arad: Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu”. 347-353.
- Petrie, A. (2001). Home Education in Europe and the Implementation of Changes to the Law. *International Review of Education*, 47(5), 477-500.
- Planty, M., Hussar, W., Snyder, T., Kena, G., Kewal Ramani, A., Kemp, J., Bianco, K., & Dinkes, R. (2009). *The Condition of Education 2009*. Washington DC: Government Printing Office.
- Rudner, L. M. (1999). Scholastic Achievement and Demographic Characteristics of Home School Students in 1998. *Education Policy Analysis Archives*, 7(8). doi: <http://dx.doi.org/10.14507/epaa.v7n8.1999>
- Sliwka, A., & Istance, D. (2006). Choice, Diversity and „Exit” in Schooling – A Mixed Picture. *European Journal of Education*, 41(1), 45-58.
- Spiegler, T. (2009). Why State Sanctions Fail to Deter Home Education. An Analysis of Home Education in Germany and its Implications for Home Education Policies. *Theory and Research in Education*, 7(3), 297–309.
- UN Office of the High Commissioner for Human Rights - OHCHR (2000). *Human Rights: A Basic Handbook for UN Staff*. 2000. Preuzeto 25. oktobra 2013, sa <http://www.refworld.org/docid/483eac7b2.html>
- Villalba, C. M (2009). Home-Based Education in Sweden: Local Variations in Forms of Regulation. *Theory and Research in Education*, 7(3), 277–296.
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju* (2013). Službeni glasnik RS. Br. 55/2013.

Zuković, S., & Milutinović, J. (2013). Razvoj školskog i pedagoškog pluralizma u Republici Srbiji; u Radovan Grandić (ur.), *Obrazovni sistem i vrednosti iz ugla pluralizma i autonomije ličnosti*. Novi Sad: Pedagoško društvo Vojvodine. 79-96.

ПСИХОЛОГИЈА

SRPSKA VERZIJA SKORO PERFEKTNE SKALE ZA PROCENU PERFEKCIONIZMA

Osnovni ciljevi ovog rada bili su prevod i adaptacija skale za procenu perfekcionizma (the Almost Perfect Scale-Revised – APS-R, Slaney, Rice, Mobley, Trippi, & Ashby, 2001) sa engleskog na srpski jezik, pri čemu je korišćena tehnika dvosmernog prevođenja, da bi se osigurala adekvatna srpska verzija ovog mernog instrumenta. Dodatni ciljevi su se odnosili na proveru strukture prostora merenja prevedenog upitnika, kao i na utvrđivanje pouzdanosti subskala srpske verzije APS-R-a. Korišćenjem ekspolarativne faktorske analize, uz primenu paralelne analize i Hull postupka uspešno je potvrđena originalna faktorska struktura upitnika. Psihometrijska analiza pokazala je da su sve subskale adaptiranog upitnika visoko pouzdane. U diskusiji ovog rada izvršena je detaljna analiza karakteristika adaptivnih podvrsta perfekcionizma (dimenzije visoki standardi i urednost) kao i dimenzije koja operacionalizuje maladaptivnu formu perfekcionizma (diskrepanca). Opisani su do sada istraživani korelati podvrsta perfekcionizma poput depresije, anksioznosti, akademskog uspeha i bazičnih osobina ličnosti. U zaključku su predložene moguće buduće dopune upitnika.

Ključne reči: perfekcionizam, the Almost Perfect Scale-Revised, visoki standardi, urednost, diskrepanca, eksplorativna faktorska analiza

UVOD

U svakodnevnom životu termin „perfekcionizam“ postao je jedan od izuzetno često upotrebljivanih (pa i zloupotrebljivanih) reči. Međutim, slušajući laike koji razgovaraju o ovoj osobini ličnosti, ubrzo nam postaje jasno da svako ima svoju idiosinkretičnu definiciju perfekcionizma, ali te individualne definicije se ponekad međusobno do te mere razlikuju da čak poseduju dijametralno suprotne karakteristike. Pojedini ljudi smatraju da perfekcionizam predstavlja izuzetno poželjnu crtu ličnosti, dok drugi istu osobinu određuju kao manu, odnosno negativnu i iritirajuću karakteristiku. U poslednje vreme je, međutim, čak i među laicima sve više rasprostranjeno stanovište prema kojem je reč o ne baš adaptivnoj crti, koja svakako nije bezopasna sitnica. Opšte je poznato da perfekcionizam može

---

* agenc@ff.uns.ac.rs

da načini značajnu štetu u različitim oblastima života – počevši od partnerskih odnosa, preko posla, do roditeljstva. Prema rezultatima sada već ne malog broja istraživanja perfekcionizam predstavlja značajan faktor rizika za pojavu raznih psihopatoloških stanja i procesa poput depresije, poremećaja ishrane, raznih anksioznih poremećaja, suicidalnosti itd. (Zhang & Cai, 2012). Pored značajne uloge u opisanim kliničkim fenomenima, perfekcionizam predstavlja i bitan faktor vulnerabilnosti za pojavu „zdravih“, ali svakako nelagodnih psihičkih stanja i procesa poput čestih neprijatnih emocija kao što su anksioznost, strah, bes, tuga, frekventnih promena raspoloženja i raznih neuspeha (Mallinger, 2009).

Nije lako definisati perfekcionizam. U rečnicima nailazimo na nekoliko manje-više, ali izgleda ipak manje sličnih određenja. Prema jednoj starijoj definiciji iz Websterovog rečnika perfekcionizam je „ekstreman ili preteran trud da se postigne savršenstvo“, a revidirana verzija ovog rečnika određuje isti ovaj pojam kao sklonost ka postavljanju ekstremno visokih standarda i nezadovoljstvo bilo kojim uspehom koji je slabiji od perfektnog (Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, 1988, prema Slaney, et al., 2001).

Prema nekima perfekcionista je osoba vredna pohvale koja svaki posao obavlja više nego kvalitetno, trudeći se pri tome da ne pravi greške. Za druge je perfekcionizam problematična izbirljivost i izražena tendencija ka konstantnom kritikovanju svega i svačega što nije dovoljno savršeno, stoga se ovakve osobe često smatraju „teškim“ roditeljima, partnerima, šefovima i sl. Treći gledaju na perfekcionista kao na nepogrešive puriste, koji troše previše vremena na čišćenje, uređenje i sistematizaciju svojih domova, svega što poseduju i života uopšte. U stvari, perfekcionizam može da obuhvati sva nabrojana ponašanja, a i još mnoga druga. Ovi šabloni postupaka su vidljivi nusprodukti fundamentalnih psiholoških konstrukata, koji čine osnovne komponente perfekcionizma: komponentu uspeha, karaktera i komponentu koja se odnosi na izbirljivost. Što se uspeha tiče, perfekcionista nastrojena osoba po svaku cenu *mora* da obavlja svoje zadatke bez ijedne greške, previdi – jednostavno savršeno. Za nju „dobro“ nije dovoljno, ona mora da dostigne besprekorno i u poređenju sa drugima nadprosečno postignuće. Takvu osobu karakteriše neka vrsta pseudopotrebe da po svom karakteru bude primer drugima: ponaša se vrlo lepo i pristojno kako joj slučajno neko ne bi uputio kritiku; trudi se da se oseća i da svoje emocije ispoljava adekvatno i primereno; konstantno dokazuje da je u svojim uverenjima i vrednostima maksimalno korektna. Tvrdoglavo istrajan trud takvih pojedinaca odslikava njihovu težnju ka tome da budu zaštićeni od neuspeha, odbijanja i poniženja. Naravno da niko ne može u potpunosti i uvek da izbegne ovakva neprijatna iskustva. Međutim, perfekcionista zbog bolne svesti o nelagodnim posledicama neuspeha koja ga doslovno proganja,

često doživljava povišen nivo anksioznosti. On je skoro uvek zaokupljen manama i ograničenjima kod sebe i drugih, a zbog tendencije da konstantno ruminira nad negativnim aspektima života nikada nije u stanju da se u potpunosti prepusti uživanju u prijatnim iskustvima (Mallinger, 2009).

S obzirom na to da je reč o pojmu koji je uistinu zanimljiv i intrigantan, vrlo je iznenađujuće da je perfekcionizam jako kasno počeo da izaziva interesovanje naučnika. Prva razmišljanja o ovoj osobini potiču od dinamski orjentisanih autora kao što su Karen Hornaj (Caren Horney), Alfred Adler (Alfred Adler) i drugi psihoanalitičari, međutim, njihovi spisi su upravo samo to: razmišljanja, bez empirijskih istraživanja. Čak je i sam Frojd spominjao perfekcionizam kao uobičajeni simptom opsesivne neuroze, u kojoj strog i kažnjavajući super-ego zahteva superiorno postignuće i ponašanje od neurotičnog pojedinca (Freud, prema Hill, McIntire, & Bacharach, 1997). Hornaj ističe da preterana urednost predstavlja samo površni aspekt „potrebe da se dostigne najveći stepen savršenosti“ (Horney, 1950, 196. str., prema Schweitzer & Hamilton, 2002). Prema njenom mišljenju koreni perfekcionizma nalaze se na mnogo dubljem nivou psihe i podrazumevaju ne samo sredstvo za postizanje superiornosti, nego i način na koji osoba pokušava da uspostavi kontrolu nad životom. S druge strane, Adler je mišljenja da je težnja ka perfekciji sasvim normalna i urođena ljudska karakteristika.

Savremenim rodonačelnikom teorije o perfekcionizmu smatra se Hamaček (Hamachek). On je prvi napravio distinkciju između dva tipa perfekcionizma: normalnog i neurotičnog (Frost, Marten, Lahart, & Rosenblate, 1990). Dok normalni perfekcionista uživaju u svojoj uspešnosti pri izvršenju teških zadataka, dotle neurotični perfekcionista postavljaju sebi nerealno visoke ciljeve, nisu zadovoljni svojim trudom i uspehom, čini im se da nikada nisu dovoljno dobri i ne zaslužuju osećanje ponosa (Ulu & Tezer, 2010). Prema Hamačeku normalni perfekcionizam ne samo da nije patološka kategorija, već je reč o poželjnoj crti koja je važna komponenta zdrave motivacije za postignućem. Ovaj tip perfekcionista nastrojene osobe teži ka visokim ciljevima, ali je ujedno i svestan svojih ličnih ograničenja, pa poznaje i prihvata svoje mogućnosti (Hill, McIntire, & Bacharach, 1997). Mnoga kasnija istraživanja potvrdila su postojanje dva odvojena globalna faktora koji sačinjavaju perfekcionizam i odslikavaju adaptivnu i maladaptivnu stranu ispitivanog fenomena. Najpoznatiji teorijski pristupi perfekcionizmu, koji na ovu crtu gledaju kao na višedimenzionalni konstrukt, su model koji su sastavili Frost i njegovi saradnici (Frost, Marten, Lahart, & Rosenblate, 1990), zatim Hjujtove i Fletov model (Hewit & Flett) i Slejnijev pristup (Slaney) (Tozzi, et al, 2004).

Prema Frostu i saradnicima perfekcionizam se sastoji iz nekoliko faktora: briga zbog grešaka, lični standardi, roditeljski kriticizam, roditeljska očekivanja, sumnja u akcije i organizovanost (Chang, Watkins, & Banks, 2004). Dimenzije koje mere postavljanje visokih standarda za sebe i druge, kao i dimenzija koja odslikava visoko vrednovanje urednosti i organizovanosti, grupišu se u jednu opštiju superdimenziju, koju su autori nazvali „pozitivno stremljenje ka uspehu“. Preostali faktori spadaju u drugu dimenziju višeg reda koja procenjuje maladaptivnu stranu perfekcionizma. („maladaptivne evaluativne brige“) (Zhang & Cai, 2012). Frost je konstruisao skalu za merenje ovih dimenzija perfekcionizma i nazvao ju je Multidimenzionalna skala perfekcionizma (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS, Frost et al., 1990, prema Cox, Clara, & Enns, 2009). Zanimljiva je činjenica da je skoro istovremeno druga grupa autora nezavisno od Frosta takođe sastavila upitnik za procenu perfekcionizma koji nosi identičan naziv – Multidimenzionalna skala perfekcionizma (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS, Hewitt & Flett, 1991). Ova dva autora razvila su sopstveni mini-teorijski pristup perfekcionizmu, prema kojem se ovaj fenomen sastoji od tri međusobno nezavisne dimenzije: perfekcionizam okrenut ka sebi, društveno nametnut perfekcionizam i perfekcionizam okrenut ka drugima (Cox, Clara, & Enns, 2009).

Treći poznati savremeni autor koji se temeljno bavio složenom osobinom perfekcionizma, a koji je ujedno i najznačajniji za aktuelno istraživanje je Slejni. Ovaj autor je takođe konstruisao upitnik za procenu perfekcionizma, koji nosi duhovit naziv Skoro perfektna skala (the Almost Perfect Scale-Revised) i koji je korišćen u ovom istraživanju. Slejni je smatrao da je izjednačavanje celog konstrukta perfekcionizma samo sa njegovim negativnim, nepoželjnim aspektima previše usko i da zanemaruje pozitivne strane ovog fenomena (Ulu & Tezer, 2010). Prva dva faktora njegovog upitnika (visoki standardi i urednost) služe registrovanju zdravog perfekcionizma. Oni sadrže stavke koje govore o sklonosti osobe da ima visoka personalna očekivanja, bez osuđivanja sebe u situacijama neuspeha, kao i o tendenciji da takvi pojedinci vrlo cene organizovanost, disciplinu, red i slične vrline. S druge strane, dimenzija diskrepance svedoči o učestaloj brizi zbog potencijalnih grešaka koje osoba može da načini u najrazličitijim domenima funkcionisanja, o sumnji u ispravnost sopstvenih postupaka, o teškoćama u međuljudskim odnosima i o frekventnom doživljavanju neprijatnog i sputavajućeg stanja anksioznosti (Dunkley, Blankstein, Halsall, Williams, & Winkworth, 2000).

METOD

Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj ovog istraživanja podrazumevao je prevod i adaptaciju skale za procenu osobine perfekcionizma za srpsko govorno područje (the Almost Perfect Scale-Revised – APS-R, Slaney et al, 2001). Iz ovako formulisanog opšteg cilja proizlaze i nužni sekundarni, iako nikako manje važni podciljevi: provera da li se faktorska struktura prevedenog upitnika poklapa sa faktorskom strukturom originalnog upitnika, kao i utvrđivanje psihometrijskog kvaliteta adaptirane skale kroz proveru njene pouzdanosti.

Uzorak ispitanika i organizacija prikupljanja podataka

Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od ukupno 263 ispitanika. Ispitanici su bili studenti odseka za psihologiju i germanistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Subjekti istraživanja su heterogeni po polu i godini studija.

Instrument za prikupljanje podataka

Za ispitivanje perfekcionizma primenjen je upitnik the Almost Perfect Scale-Revised. Skala se sastoji od 23 stavke i ima format sedmostepene skale Likertovog tipa. Upitnik na engleskom jeziku sastoji se od tri subskale, od kojih dve mere adaptivni (visoki standardi i urednost), a jedna maladaptivni perfekcionizam (diskrepanca) (Vandiver & Worrell, 2002). Visoki standardi je faktor koji se po autorima sastoji od 7 ajtema, namenjenih za registrovanje sklonosti osobe da postavlja visoka personalna očekivanja. Četiri tvrdnje iz dimenzije urednosti opisuju individue koje izuzetno cene red i disciplinu. Subjekti koji postižu visoke skorove na subskali diskrepance postavljaju sebi vrlo visoke standarde, međutim, istovremeno su konstantno opterećeni utiskom da nisu u stanju da ispune sopstvena očekivanja. U literaturi se nailazi na nemali broj studija, koje su kako pomoću eksplorativnih tako i preko konfirmativnih faktorskih analiza uspele da potvrde opisanu strukturu instrumenta na engleskom jeziku (Vandiver & Worrell, 2002; Rice, Ashby, & Slaney, 2007). U prethodnim istraživanjima najpouzdanijom se pokazala subskala diskrepance (Kronbahova alfa se kretala od .92 do .96), dok je interna konzistentnost za druge dve dimenzije najčešće između .82 i .86 (Wei et al, 2007). Konvergentna validnost APS-R-a potvrđena je postojanjem visokih korelacija sa drugim upitnicima namenjenim za registrovanje perfekcionizma (Rice & Ashby, 2007).

REZULTATI

Adaptacija APS-R-a na srpski jezik podrazumevala je njegovo prevođenje sa engleskog upotrebom tehnike dvosmernog prevođenja. U prvom koraku je izvršena detaljna jezička analiza APS-R-a na engleskom jeziku, a zatim je jedan prevodilac preveo upitnik na srpski jezik. U sledećem koraku je drugi prevodilac, koji nije učestvovao u prvobitnom prevođenju, srpsku verziju ponovo „vratio“ na engleski jezik. Potom je usledilo poređenje obe verzije skale na engleskom jeziku. Analiza jezičkih sličnosti i razlika koje su se pojavile u dve skale na engleskom jeziku omogućila je identifikaciju onih stavki, koje su usled prevoda izgubile neke kvalitete. Ovakvih „problematičnih“ ajtema bilo je malo, stoga su potrebne jezičke korekcije podrazumevale samo minimalne promene u upitniku na srpskom jeziku. Na ovaj način pripremljena skala potom je primenjena u aktuelnom istraživanju.

Uzimajući u obzir veličinu uzorka ispitanika, primena konfirmativne faktorske analize nije se činila opravdanom, stoga je doneta odluka da se upotrebi eksplorativna faktorska analiza (EFA). Podaci su obrađivani pomoću programa FACTOR, verzija 9.2 (Lorenzo-Seva & Ferrando, 2013). Kao glavni kriterijum za određivanje broja dimenzija poslužila je tzv. paralelna analiza (PA, Horn). Literatura navodi ubedljive nalaze koji sugerišu da u slučaju faktorizacije ordinalnih varijabli (što uključuje i Likertove formate odgovora) polihorične korelacije (korelacije koje podrazumevaju kontinualnu prirodu promenljivih „prisilno“ svedenih na ordinalni nivo merenja) predstavljaju bolju opciju od Pearsonovih produkt-moment korelacija, pa bi PA takođe trebalo bazirati na ovom tipu korelacija (Holgado-Tello, Chacón-Moscoso, Barbero-García, & Vila-Abad, 2012). PA sugeriše da je potrebno zadržati samo one faktore, čiji su karakteristični koreni veći od karakterističnih korena koje je moguće dobiti na osnovu slučajnih podataka sa analognim osobinama. Ovaj postupak obezbeđuje egzaktnu bazu za eliminisanje dimenzija, čija je varijansa manja od one koja bi bila očekivana kod slučajnih podataka, dakle, zadržava se onaj broj faktora, koliko ima karakterističnih korena stvarnih podataka koji su veći od svojih slučajnih parnjaka (Subotić, 2013). Odabrana je operacionalizacija paralelne analize zasnovana na metodu ekstrakcije faktorske analize minimalnog ranga (PA-MRFA), jer nalazi sugerišu da je reč o preciznijoj varijanti od originalne Hornove implementacije (Timmerman & Lorenzo-Seva, 2011; Subotić, 2013).

Kao dopuna paralelnoj analizi izvršena je i procena broja dimenzija na osnovu Hull postupka (Lorenzo-Seva, Timmerman, & Kiers, 2011).

Eksplozivna faktorska analiza APS-R-a

Eksplozivna faktorska analiza izvršena na upitniku obuhvatila je 23 ajtema APS-R-a kao početni skup varijabli, na kojima je izvršena faktorska analiza neponderisanih najmanjih kvadrata, oslanjajući se na matricu polihoričnih korelacija. KMO iznosi visokih .89, sa statistički značajnim Bartlettovim testom: $\chi^2(253, N = 263) = 3865, p < .001$. Rezultati paralelne analize (Tabela 1) podržavaju zadržavanje tri faktora, a Hull postupak sugerise identično rešenje. Ekstrahovane dimenzije, rotirane Promax rotacijom, objašnjavaju 62% zajedničke varijanse.

Tabela 1
Izvod iz rezultata paralelne analize APS_R upitnika

_Varijabla	Procenat objašnjene varijanse stvarnih podataka	Kriterijum aritmetičke sredine	Kriterijum percentila	95.
1	34.0*	10.4	11.6	
2	23.0*	8.3	9.1	
3	10.0*	7.7	8.3	
4	3.8	7.2	7.8	

Napomena: * Predloženi broj dimenzija: 3

Tabela 2
Rezultati faktorske analize APS_R upitnika

Redni broj	Ajtemi	Faktori			h^2
		Diskrepanca (K.k.=6.73)	Visoki standardi (K.k.=3.68)	Urednost (K.k.=2.63)	
17	Nisam zadovoljan/a čak i kada znam da sam dao/la sve od sebe.	.81 (.81)			.66
20	Skoro nikada nisam zadovoljan/na svojim postignućima.	.80 (.82)			.70
16	Ono što postignem je često ispod standarda koje sebi postavljam.	.80 (.80)			.65
19	Retko sam u stanju da ispunim sopstvene visoke standarde.	.78 (.79)			.63
9	Retko uspevam da ispunim visoke zahteve koje sebi postavljam.	.78 (.76)			.61
13	Nikada nisam zadovoljan/na svojim	.77 (.79)			.63

	postignućima.			
11	Čini se da čak i kada dajem sve od sebe, ni to nije dovoljno.	.77 (.75)		.58
21	Retko osećam da je ono što sam uradio/la dovoljno dobro.	.75 (.76)		.59
6	Čak i kada dam sve od sebe, nisam zadovoljan/na sobom.	.69 (.68)		.49
15	Često sam zabrinut/a da neću uspeti da ispunim svoja očekivanja.	.68 (.67)		.49
3	Često sam frustriran/na, jer ne mogu da ostvarim svoje ciljeve.	.66 (.65)		.43
23	Često sam razočaran/a nakon obavljenog zadatka, jer znam da sam mogao/la i bolje da ga uradim.	.63 (.62)		.40
8	Puno očekujem od sebe.	.86 (.82)		.68
12	Postavljam sebi veoma visoke standarde.	.85 (.81)		.67
1	Kad je u pitanju uspeh na fakultetu ili na poslu, postavljam sebi visoke zahteve.	.75 (.75)		.57
14	Od sebe očekujem najbolje.	.72 (.75)	(.35)	.56
22	Imam jaku potrebu da težim ka odličnim rezultatima.	.70 (.70)		.48
5	Ako ne očekuješ puno od sebe, nikada nećeš uspeti.	.57 (.62)	(.32)	.40
18	U svemu što radim maksimalno se trudim.	.41 (.53)		.38
2	Ja sam uredna osoba.		.87 (.78)	.62
4	Ja sam osoba koja voli red.	(.33)	.79 (.86)	.74
7	Smatram da stvari treba da stoje tamo gde im je i mesto.		.76 (.71)	.52
10	Nastojim da uvek budem organizovan/a i disciplinovan/a.	(.41)	.66 (.72)	.54

Napomena: h^2 – komunaliteti nakon ekstrakcije; *K.k.* – karakteristični koren faktora nakon ekstrakcije; u kolonama su data zasićenja sklopa, sa strukturnim zasićenjima u zagradi.

U Tabeli 2 prikazani su rezultati faktorske analize APS-R upitnika. Ekstrahovane su tri dimenzije: diskrepanca, visoki standardi i urednost, a ajtemi skale su se rasporedili u potpunosti u skladu sa očekivanom faktorskom strukturom.

U Tabeli 3 date su međusobne korelacije izolovanih dimenzija. Dobijeni rezultati u potpunosti su u skladu sa teorijski očekivanim međusobnim odnosima ekstrahovanih faktora.

Tabela 3
Interkorelacije ekstrahovanih faktora na APS_R upitniku

Faktor	Diskrepanca	Visoki standardi	Urednost
Diskrepanca	1.00		
Visoki standardi	-.02	1.00	
Urednost	-.14*	.39***	1.00

Napomena: * $p < .05$, *** $p < .001$

Pouzdanost APS-R-a

Na uzorku prikupljenom za potrebe ovog istraživanja alfa koeficijent pouzdanosti za subskalu koja meri visoke standarde kao i za dimenziju urednosti iznosi .86, dok je ovaj indikator čak .94 za faktor koji registruje diskrepancu. Prema tome, ovi rezultati potvrđuju da je srpska verzija APS-R-a visoko pouzdan merni instrument.

DISKUSIJA

Dobijeni nalazi jednoznačno pokazuju da se faktorska struktura upitnika prevedenog na srpski jezik u potpunosti poklapa sa faktorskom strukturom originalnog, engleskog mernog instrumenta. Na ovaj način potvrđena je Slejnijeva multidimenzionalna operacionalizacija složene crte perfekcionizma kao karakteristike koja se sastoji iz jedne dimenzije maladaptivnog perfekcionizma (diskrepanca) i dva faktora adaptivne podvrste perfekcionizma (visoki standardi i urednost). Nadalje, izvršena je provera pouzdanosti subskala srpske verzije APS-R-a. Prema rezultatima dobijenim na našem uzorku sve dimenzije prevedenog upitnika su se pokazale visoko pouzdanim, što je u skladu sa nalazima već postojećih istraživanja vršenih na engleskoj verziji skale (Wei et al, 2007).

Kao što je u uvodnom delu ovog članka navedeno, iako se naučnici koji su se od kraja prošlog veka zainteresovali za istraživanje perfekcionizma nisu slagali oko precizne i jednoznačne definicije ove karakteristike ličnosti, ipak se čini da je perfekcionizam češće bio definisan kao konstrukt sa izuzetno negativnom konotacijom (Suddarth & Slaney, 2001). Međutim, valenca ovog konstrukta zavisi od formulacije njegovog određenja (Vandiver & Worrell, 2002). Ako bi perfekcionistački nastrojeno dete bilo opisano kao neko ko je istrajan, teži ka odličnom školskom postignuću i postavlja sebi visoke standarde, smatrali bismo da je reč o uzornom učeniku sa izrazito poželjnim osobinama. Ali ako bi, recimo,

učiteljica isto to dete okarakterisala kao dečaka koji je tvrdoglavo uporan u svom trudu da bude najbolji u celom razredu, grozničavo se upinje kako bi bio skroz odličan učenik, a svaki put kada ne ispuni svoja preterana očekivanja beskrajno je razočaran, depresivan i anksiozan – isto to dete bi bilo „dijagnostifikovano“ kao perfekcionista sa negativnim predznakom. Upravo ovaj slikoviti primer može da posluži kao baza za razumevanje Slejnijevog razlikovanja adaptivnog i maladaptivnog perfekcionizma – podele koja je operacionalizovana pomoću APS-R-a i koja je uspešno replikovana u ovom istraživanju.

Kada postignu određeni uspeh, osobe sa visokim skorovima na subskali visokih standarda imaju čitav niz prijatno obojenih osećanja, poput sreće, ponosa, zadovoljstva sobom i sl, a posledica je da njihovo zdravo i racionalno utemeljeno samopouzdanje raste. S druge strane, maladaptivni perfekcionista minimalizuju svoj postignut uspeh, on ne doprinosi porastu samopouzdanja i samopoštovanja, takve osobe ostaju u začaranom krugu osećanja inferiornosti i „tiranije moranja“ koja se odnosi na skoro kompulzivan trud ka postizanju nedostižnog savršenstva (Dunn, Whelton, & Sharpe, 2006; Rice & Ashby, 2007). Prema tome, osnovna razlika između adaptivnih i maladaptivnih perfekcionista ponajviše se manifestuje u sekundarnim kognitivnim i emocionalnim reakcijama na (ne)uspeh. Neispunjavanje visokih personalnih standarda zdrave perfekcioniste samo motiviše na ulaganje intenzivnijeg truda. Neadaptivni perfekcionista, međutim, usled subjektivno percipiranog neuspeha, koji uopšte ne mora da nosi i objektivna obeležja niskog postignuća, zaglave se u krajnje iscrpljujućem *circulus viciousus*-u i svojim samohendikepirajućim postupcima tonu sve dublje i dublje u samoprezir (Nounopoulos, Ashby, & Gilman, 2006).

Iako su empirijska istraživanja multidimenzionalnog perfekcionizma stara tek deceniju-dve, već postoje dokazi o povezanosti ove varijable dispozicionog karaktera sa brojnim drugim promenljivima kao najčešćim posledicama perfekcionista načina funkcionisanja. Neretko je ispitivan međuodnos depresije i perfekcionizma (Zhang & Cai, 2012). Rezultati istraživanja koja su pre svega vršena na američkim studentima, ukazuju na konzistentno prisutnu asocijaciju između maladaptivnog perfekcionizma i depresivnih simptoma, što nije iznenađujuće, kada se uzme u obzir činjenica da ovi perfekcionista stavljaju znak jednakosti između savršenog uspeha i doživljaja sopstvene celokupne ličnosti kao vredne poštovanja, prihvatanja i ljubavi (Wei et al., 2007). Maladaptivni perfekcionista se oslanjaju na krajnje nepovoljnu samoevaluaciju (negativna slika o sebi), skloni su tome da u drugim ljudima vide opasnost, koja takođe samo narušava njihovu sliku o sebi (drugi su bolji, uspešniji, vredniji od njih, s jedne strane, dok u isto vreme pritiskaju perfekcionista izuzetno visokim očekivanjima od njega, s

druge strane). Posledično ovakvom kognitivnom setu budućnost im sasvim razumljivo deluje kao crna i puna poražavajućih neuspeha koji obesmišljavaju nekad čak i njihovo postojanje (sklonost ka kognitivnim greškama tipa „sve ili ništa“). Otuda i empirijski potvrđena sklonost osoba koje imaju izražene maladaptivne perfekcionistačke tendencije da se upuštaju u suicidalne ideacije (Enns, Cox, & Clara, 2005).

Druga psihopatološka kategorija koja je dovođena u vezu sa fenomenom perfekcionizma je anksioznost. Ustanovljeno je da osobe koje pate od socijalne fobije a istovremeno ispoljavaju visok stepen maladaptivnog perfekcionizma, frekventnije doživljavaju stanje socijalne anksioznosti, imaju izraženiju generalnu crtu anksioznosti i na merama opšte psihopatologije postižu više skorove (Schweitzer & Hamilton, 2002). Osobe koje često i puno brinu, podložne su intruzivnim mislima i osećanju anksioznosti u situacijama kada postanu svesne diskrepance koja po njihovom sudu postoji između visokih standarda koje su sebi postavili i realno postignutog (ne)uspeha.

Perfekcionizam je takođe visoko relevantan za akademski život i edukacioni kontekst uopšte. Jedna od varijabli, koja je relativno često ispitivana u kontekstu osobine perfekcionizma, je uspeh u školi ili na studijama izražen u vidu prosečne ocene. Nisu iznenađujući rezultati većine istraživanja, prema kojima adaptivni perfekcionista postižu statistički značajno bolje rezultate u školovanju u poređenju sa maladaptivnim perfekcionista (Nounopoulos, Ashby, & Gilman, 2006; Rice & Ashby, 2007; Flett, Blankstein, & Hewitt, 2009). U pogledu akademskog uspeha maladaptivnih perfekcionista situacija, međutim, nije dovoljno jasna i jednoznačna. Sa teorijsko-logičke tačke gledišta, hipoteza koju većina istraživača uporno postavlja u svojim studijama je potpuno zdravorazumski ispravna. Prema toj hipotezi razne vrste maladaptivnog perfekcionizma trebalo bi da pokazuju jasnu (ako ne i visoku) negativnu korelaciju sa školskim postignućem. Međutim, rezultati ovih empirijskih istraživanja su krajnje šareni: najčešće nije dobijena nikakva povezanost između maladaptivnog perfekcionizma i nižih školskih ocena, a samo u retkim studijama je nađena vrlo slaba, često čak i statistički neznačajna pozitivna korelacija (Flett, Blankstein, & Hewitt, 2009). U istraživanju sprovedenom na našim prostorima dobijeni su nalazi, prema kojima subskala visokih standarda ostvaruje statistički značajnu pozitivnu korelaciju sa akademskim postignućem izraženim u vidu uspeha na predispitnom testu znanja kod studenata ($r = .27$), međutim, faktor urednosti, kao druga dimenzija adaptivnog perfekcionizma pokazuju (iako statistički neznačajnu), ali neočekivanu negativnu korelaciju s kognitivnim uspehom. S druge strane, faktor diskrepance je u statistički značajnoj negativnoj korelaciji sa varijablom postignuća ($r = -.30$) (Genc, 2014).

Podvrste perfekcionizma dovođene su u vezu i sa opšte poznatim stabilnim osobinama ličnosti. Tako je utvrđeno da maladaptivni perfekcionizam, operacionalizovan u vidu Slejnijeve subscale diskrepance, pozitivno i visoko korelira sa crtom neuroticizma (Rice & Ashby, 2007). Kada se prisetimo Hamačekove pionirske konceptualizacije fenomena perfekcionizma, u kojoj je on razlikovao normalnu od neurotične težnje ka savršenstvu, postaje jasno da je termin, koji je ovaj autor odabrao da označi nezdravi perfekcionizam, sasvim opravdan. Osobina savjestivosti pokazuje prilično visoku pozitivnu povezanost sa podvrstom adaptivnog perfekcionizma iz Slejnijevog modela – dimenzijom urednosti i umereno pozitivnu korelaciju sa dimenzijom koja procenjuje postavljanje visokih standarda (Rice & Ashby, 2007). Dosadašnja istraživanja sugeriraju postojanje negativne korelacije između maladaptivnog perfekcionizma, s jedne strane, i osobina ekstraverzije i prijatnosti, s druge (Ulu & Tezer, 2010).

Još jedan zanimljiv aspekt diskusije o prirodi obe podvrste „adaptivnog“ perfekcionizma odnosi se na mišljenja prilično malog broja, ali sve uticajnijih autora, koji sumnjaju u postojanje univerzalno adaptivnog i zdravog perfekcionizma. Beser i saradnici su, na primer, istakli da bez obzira na podvrstu perfekcionizma, sve osobe koje imaju visoko razvijenu relativno stabilnu dispoziciju težnje ka savršenstvu, često doživljavaju automatske misli, koje ne umeju da kontrolišu, a koje se tiču neodoljive želje da se postigne nemoguće: idealno (Besser, Flett, Guez, & Hewitt, 2008). Ove „lepljive kognicije“ blokiraju pažnju, koncentraciju, mišljenje, zaključivanje i druge misaone procese višeg reda, ne ostavljajući dovoljno neophodnih kognitivnih resursa za potpuno posvećivanje rešavanju ispitnih zadataka. Zbog ovakvog načina funkcionisanja sve perfekcionistački nastrojene osobe sklone su tome da mnogo više primećuju razne negativno konotirane draži iz okoline, koje za njih predstavljaju važne signale da svet, drugi ljudi, a posebno oni sami nisu dovoljno savršeni. Ova pristrasnost u percepciji i nepovoljne interpretacije možda čak i neutralnih ili benignih stimulusa čine sve perfekcionistačke vulnerabilnim na nepovoljne kako kognitivne tako i emocionalne ishode stresnih transakcija.

Nadalje, Flett i Huijt skreću pažnju na jednu pomalo ignorisanu činjenicu: kod ekstremno perfekcionistački nastrojenih osoba adaptivne i maladaptivne forme ove osobine najčešće koegzistiraju. Kako bi potkrepili ovu tvrdnju, autori se pozivaju na nalaze iz pojedinih prethodnih empirijskih istraživanja, prema kojima se neretko otkrivaju istina ne previsoke, ali svakako pozitivne korelacije između tzv. zdravih i nezdravih formi perfekcionizma. Tako su, na primer, Rajs i saradnici, primenjujući upravo APS-R na uzorku američkih studenata, registrovali statistički značajnu pozitivnu povezanost između visokih standarda i urednosti, s jedne strane,

i diskrepance, s druge strane ($r = .25$) (Rice et al., 1998, prema Flett & Hewitt, 2006), dok je ova korelacija u studiji Mičelisona i Bernsa iznosila .35. (Mitchelson & Burns, 1998, prema Flett & Hewitt, 2006). Ova dva renomirana autora zaključuju da je u realnosti malo verovatno da adaptivne i maladaptivne forme perfekcionizma nisu istovremeno prisutne kod jedne te iste osobe, odnosno, da oni pojedinci, koji imaju izuzetno visoka personalna očekivanja, ipak ujedno prilično frekventno strepe od potencijalnih neuspeha, koje često pripisuju svojoj navodnoj nesposobnosti.

Kako bismo potkrepili stav navedenih autora, koji relativizuju apsolutnu pozitivnu vrednost adaptivnih podvrsta perfekcionizma, osvrnućemo se i na jedno istraživanje sprovedeno kod nas (Genc, 2014). U ovoj studiji su podvrste perfekcionizma (visoki standardi, urednost i diskrepanca) smešteni u posebnu ulogu moderator varijabli u jednom složenom stres-procesu, gde je kao ulazna promenjiva figurirao stepen izraženosti ispitne anksioznosti kod studenata pre polaganja predispitnog testa znanja, izlazna varijabla je bila postignut uspeh na pomenutom kolokvijumu, dok su načini suočavanja sa ispitnom anksioznošću (suočavanje usmereno na problem, suočavanje usmereno na emocije i izbegavanje) predstavljali medijator varijable. Rezultati su ukazali na zanimljive i vrlo složene odnose među ispitivanim fenomenima. Naime, većina studenata sa pojačanom evaluativnom strepnjom, koja je tokom stresne transakcije brinula zbog sopstvenih slabosti, ili je, na primer, bila preopterećena svojim problemima (oslanjali su se na mehanizme suočavanja usmerenih na emocije), postigla je lošiji uspeh na kolokvijumu, međutim, uspeh je bio najgori upravo kod onih pojedinaca, koji imaju izrazito visoka očekivanja od sebe (postizu visoke skorove na dimenziji visokih standarda). Ovakav nalaz je potpuno logičan i očekivan. Dovoljno je samo da se postavimo u poziciju studenta, koji u većini životnih situacija razmišlja na sledeće načine: „Kad je u pitanju uspeh na fakultetu ili na poslu, postavljam sebi visoke zahteve.“ i „Ako ne očekuješ puno od sebe, nikada nećeš uspeti. Ako se iz ma kog razloga kod takvog pojedinca aktivira povišena ispitna anksioznost i ako se on počne osećati, ponašati i razmišljati na način, koji je karakterističan za suočavanje usmereno na osećanja (npr: „Krivio/la sam sebe zbog toga što nisam bolje uradio/la test.“), malo je verovatno da će uspeti maksimalno da iskoristi svoje kognitivne kapacitete neophodne za postizanje dobrog rezultata. Dakle, iako je po Slejnijevim shvatanjima subskala visokih standarda odraz tzv. *adaptivnog* perfekcionizma, postavlja se pitanje zašto bi ova osobina uvek, pod svim okolnostima i u svakoj mogućoj prilici bila funkcionalna i pozitivno konotirana. Ona sigurno *nekada* jeste adaptivna, međutim, bilo bi krajnje naivno očekivati da je ova crta ličnosti toliko jednostavna i crno-bela.

ZAKLJUČAK

Za kraj ovog rada od ključne važnosti je da se osvrnemo na još jedan bitan aspekt mernog instrumenta primenjenog u ovom istraživanju. Neophodno je da se izvrši jezička analiza stavki APS-R-a, koje predstavljaju operacionalizaciju dimenzije visokih standarda. Iščitavanjem već navedenih a i svih ostalih tvrdnji iz ovog faktora uočava se jedna pomalo neobična činjenica: iako sve one ističu sklonost ka postavljanju visokih personalnih standarda, nijedna ne sadrži u sebi bitan dodatak – „... a čak iako ne postignem željeni visok uspeh, neću se u potpunosti razočarati, u budućnosti neću manje očekivati od sebe, i dalje ću imati pozitivnu sliku o svojim sposobnostima, kapacitetima i biću u celini.“. Uprkos tome što autori APS-R-a u svojim teorijskim opisima na više mesta jasno ističu da je upravo izostanak samoosuđivanja u slučaju nedovoljnog postignuća najbitnija razlika između osoba koje postižu visok skor na dimenziji visokih standarda i individua koje imaju više izraženu diskrepancu, čini se da sami ajtemi upitnika ne odlikavaju ovu distinkciju (Mobley, Slaney, & Rice, 2005). Stoga, nalaz(i), koji indirektno na neki način čak impliciraju upravo maladaptivnost visokih standarda, posebno u kombinaciji sa suočavanjem usmerenim na emocije, postaju mnogo manje začuđujući i neočekivani. Stoga, naša je preporuka da se u potencijalnim budućim revizijama srpske verzije APS-R-a ajtemi subskele visoki standardi dopune i preciziraju na opisan način, kako bismo bili sigurniji da oni zaista mere *adaptivnu* podvrstu perfekcionizma.

Ana Genc

THE SERBIAN VERSION OF THE ALMOST PERFECT SCALE

Summary

The basic goal of our current empirical research was the translation and adaptation of the well-known scale for measuring perfectionism: the Almost Perfect Scale-Revised (APS-R, Slaney, Rice, Mobley, Trippi, & Ashby, 2001) to Serbian language. The Almost Perfect Scale-Revised is one of the most widely used questionnaire for the assessment of this complex personality trait. According to Slaney and his colleagues, perfectionism has two sub-types: the adaptive form of perfectionism and the maladaptive form of perfectionism. In the APS-R these opposite types of this personality trait are operationalized through two sub-scales of adaptive (high standards and order) and one dimension of maladaptive (discrepancy) perfectionism. In our study we used the bidirectional translation technique to ensure the precision and reliability of the newly created Serbian version of the scale. The additional aims and objectives of this study were to examine the factor structure of the translated questionnaire and to determine the reliability of the sub-scales of the APS-R. To check the factor structure of the instrument we applied the method of exploratory factor

analysis. We relied on the techniques of parallel analysis and the Hull procedure. Our results successfully replicated the original factor structure of the Almost Perfect Scale-Revised obtained by the authors. The psychometric analysis showed that all of the sub-scales of the Serbian version of the APS-R are highly reliable. In the Discussion section of our study, we provided a detailed and comprehensive analysis of the characteristics of adaptive and maladaptive perfectionists. We also described the best known and researched correlates of the sub-types of perfectionism: depression, anxiety, academic success and the basic personality traits (neuroticism, extraversion, conscientiousness, etc.). In our conclusions we have suggested some possible future improvements of the Serbian version of the Almost Perfect Scale-Revised.

Keywords: perfectionism, the Almost Perfect Scale-Revised, high standards, order, discrepancy, exploratory factor analysis

LITERATURA

- Besser, A., Flett, G. L., Guez, J., & Hewitt, P. L. (2008). Perfectionism, mood, and memory for positive, negative, and perfectionistic content. *Individual Differences Research*, 6, 211-244.
- Chang, E. C., Watkins, A. F., & Banks, K. H. (2004). How adaptive and maladaptive perfectionism relate to positive and negative psychological functioning: Testing a stress-mediation model in black and white female college students. *Journal of Counseling Psychology*, 51, 93-102.
- Cox, B. J., Clara, I. P., & Enns, M. W. (2009). Self-criticism, maladaptive perfectionism, and depression symptoms in a community sample: A longitudinal test of the mediating effects of person-dependent stressful life events. *Journal of Cognitive Psychotherapy: An International Quarterly*, 23(4), 336-349.
- Dunkley, D. M., Blankstein, K. R., Halsall, J., Williams, M., & Winkworth, G. (2000). The relation between perfectionism and distress: Hassles, coping, and perceived social support as mediators and moderators. *Journal of Counseling Psychology*, 47(4), 437-453.
- Dunn, J. C., Whelton, W. J., & Sharpe, D. (2006). Maladaptive perfectionism, hassles, coping, and psychological distress in university professors. *Journal of Counseling Psychology*, 53(4), 511-523.
- Flett, G. L., Hewitt, P. L. (2006). Positive versus negative perfectionism in psychopathology: A comment on Slade and Owens's Dual Process Model. *Behavior Modification*, 30, 472-495.
- Flett, G. L., Blankstein, K. R., & Hewitt, P. L. (2009). Perfectionism, performance, and state positive affect and negative affect after a classroom Test. *Canadian Journal of School Psychology*, 24, 4-18.

- Frost, R. O., Marten, P., Lahart, C., & Rosenblate, R. (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*, 14(5), 449-468.
- Genc, A. (2014). Relacije između stres-procesa i ispitne anksioznosti – distorzije u sećanjima na emocije iz prošlih stresnih transakcija (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofsku fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Hill, W. R., McIntire, K., & Bacharach, V. R. (1997). Perfectionism and the Big Five factors. *Journal of Social Behavior and Personality*, 12, 257-270.
- Holgado-Tello, E. P., Chacón-Moscoso, S., Barbero-García, I., & Vila-Abad, E. (2012). Polychoric versus Pearson correlations in exploratory and confirmatory factor analysis of ordinal variables. *Quality & Quantity*, 44(1), 153-166.
- Lorenzo-Seva, U., Timmerman, M. E., & Kiers, A. L. (2011). The Hull method for selecting the number of common factors. *Multivariate Behavioral Research*, 46, 340-364.
- Mallinger, A. (2009). The myth of perfection: Perfectionism in the obsessive personality. *American Journal of Psychotherapy*, 63(2), 103-131.
- Mobley, M., Slaney, R. B., & Rice, K. G. (2005). Cultural validity of the Almost Perfect Scale—Revised for African American college students. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 629-639.
- Nounopoulos, A., Ashby, J. S., & Gilman, R. (2006). Coping resources, perfectionism, and academic performance among adolescents. *Psychology in the Schools*, 43(5), 613-622.
- Rice, K. G., Ashby, J. S., & Slaney, R. B. (2007). Perfectionism and the Five-Factor Model of personality. *Assessment*, 14(4), 385-398.
- Schweizer, R. D., & Hamilton, T. K. (2002). Perfectionism and mental health in Australian university students: Is there a relationship?. *Journal of College Student Development*, 43(5), 684-695.
- Slaney, R. B., Rice, K. G., Mobley, M., Trippi, J., & Ashby, J. S. (2001). The Revised Almost Perfect Scale. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 34, 130-145.
- Subotić, S. (2013). Pregled metoda za utvrđivanje broja faktora i komponenti (u EFA i PCA). *Primenjena psihologija*, 6(3), 203-229.
- Suddarth, B. H., & Slaney, R. B. (2001). An investigation of the dimensions of perfectionism in college students. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 34, 157-165.

- Ulu, I. P., & Tezer, E. (2010). Adaptive and maladaptive perfectionism, adult attachment, and big five personality traits. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 144, 327-340.
- Timmerman, M. E., & Lorenzo-Seva, U. (2011). Dimensionality assessment of ordered polytomous items with parallel analysis. *Psychological Methods*, 16(2), 209–220.
- Tozzi, F., Aggen S. H., Neale, B. M., Anderson, C. B., Mazzeo, S. E., Neal, M. C., & Bulik, C. M. (2004). The structure of perfectionism: A twin study. *Behavior Genetics*, 34(5), 483-494.
- Vandiver, B. J., & Worrell, F. C. (2002). The reliability and validity of scores on the almost perfect scale-revised with academically talented middle school students. *Journal of Secondary Gifted Education*, 13(3), 108-119.
- Wei, M., Heppner, P. P., Mallen, M. J., Ku, T., Liao, K. Y., & Wu, T. (2007). Acculturative stress, perfectionism, years in the United States, and depression among Chinese international students. *Journal of Counseling Psychology*, 54(4), 385-394.
- Zhang, B., & Cai, T. (2012). Coping styles and self-esteem as mediators of the perfectionism-depression relationship among Chinese undergraduates. *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 40, 157-168.

Milana Jovanov,*
Milan Oljača,
Ilija Milovanović,
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 159.922.1:316.624-053.5
DOI: 10.19090/gff.2017.2.323-338
Originalni naučni rad

POLNE RAZLIKE U RELACIJAMA IZMEĐU VRŠNJAČKOG NASILJA I OSOBINA LIČNOSTI KOD UČENIKA VIŠIH RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE

Osnovni cilj ovog istraživanja jeste ispitivanje polnih razlika u intenzitetu i relacijama između vršnjačkog nasilja i osobina ličnosti na višem osnovnoškolskom uzrastu. Uzorak čini 322 učenika (60.8% devojčice) iz Srbije, uzrasta od 11 do 14 godina (V-VIII razred). Primenjena su dva upitnika, PRONA – namenjen proceni sklonosti i izloženosti nasilnom ponašanju i Upitnik VP+2 – verzija za decu, koji operacionalizuje sedam leksičkih dimenzija ličnosti u našem jeziku: Agresivnost, Otvorenost, Ekstraverziju, Neuroticizam, Savesnost, Pozitivnu i Negativnu valencu. Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da Agresivnost i Negativna valenca pozitivno doprinose Sklonosti nasilnom ponašanju kod dečaka i devojčica, ali da u slučaju devojčica Pozitivna valenca dodatno doprinosi ovoj dimenziji nasilnog ponašanja. Izloženost nasilju je kod devojčica pozitivno povezana sa Neuroticizmom, dok ovoj dimenziji nasilnog ponašanja kod dečaka pozitivno doprinosi Negativna valenca, a negativno Pozitivna valenca. Kada je reč o polnim razlikama, dečaci postižu više skorove na obe dimenzije nasilnog ponašanja, dok devojčice postižu više skorove na Savesnosti i Otvorenosti. Rezultati ovog istraživanja pružaju potvrdu nalazima prethodnih istraživanja ali i korisne praktične implikacije u kontekstu programa prevencije vršnjačkog nasilja.

Ključne reči: vršnjačko nasilje, pol, osobine ličnosti, osnovna škola

UVOD

Prema podacima Dečijeg fonda ujedinjenih nacija (UNICEF, 2016) svako treće dete u svetu, uzrasta od 13 do 15 godina, je poslednjih godinu dana bar jednom ili više puta bilo izloženo nasilju i/ili je izvršavalo nasilje nad drugom decom u školi. Istraživanje u Srbiji pokazuje da je u osnovnim i srednjim školama, vršnjačkom nasilju izloženo oko 43,5% učenika, pri čemu je oko 11% učenika više puta bilo žrtva nasilja (Kodžopeljić, Smederevac i Čolović, 2010). Ovi podaci

---

* milana.jovanov@uns.ac.rs

ukazuju na važnost problema vršnjačkog nasilja u našoj zemlji, jer je skoro svako drugo dete u Srbiji bilo izloženo nekom vidu nasilja od strane druge dece u školi.

Kako je nasilje u školama široko rasprostranjen problem ono se definiše na više načina i ne postoji konsenzus u vezi sa definicijom i operacionalizacijom ovog fenomena. Jednu od najčešće korišćenih definicija predložio je Olweus (Olweus, 2013) po kojoj je vršnjačko nasilje prisutno kada je učenik ponovljeno i trajno izložen negativnim postupcima od strane jednog ili više vršnjaka i ima poteškoća u pokušaju da se odbrani od nasilničkog ponašanja. Termin *nasilje u školi* ili *vršnjačko nasilje*, se ne odnosi samo na nasilje koje se odvija u okviru škole kao ustanove, već na bilo kakvu formu nasilja koja podrazumeva uloge nasilnika i žrtve koje su formirane unutar školskog konteksta.

Vršnjačko nasilje se može klasifikovati u odnosu na način i sredstva povređivanja, motivaciju nasilnika za nanošenje štete žrtvi, otvorenost nasilja, ali i intenzitet nasilja. Prema načinu povređivanja, vršnjačko nasilje se najčešće deli na: *fizičko*, *verbalno* i *socijalno nasilje*. Savremene podele uključuju i *digitalno (tehnološko)* i *seksualno nasilje* (Popadić, Plut i Pavlović, 2014; Wang, Iannotti, & Nansel, 2009), kao odvojene kategorije nasilja. *Fizičko nasilje* je nasilje koje izaziva fizičku bol ili povredu, a odnosi se i na ograničavanje kretanja, kao i na krađu ili otimanje predmeta. *Verbalno nasilje* podrazumeva komunikaciju koja ima za cilj da povredi, omalovaži ili uvredi drugu osobu (npr. zlonamerna dobacivanja i sl.). Namerne aktivnosti u cilju negativne diskriminacije osobe iz društvene grupe kojoj pripada, npr. odeljenja u školi, predstavlja *socijalno nasilje*. *Digitalno (tehnološko) nasilje* je specifično po tome što se vrši pomoću tehnoloških sredstava i danas je jedan od dominantnih oblika školskog nasilja. *Seksualno nasilje* se odnosi na bilo koji fizički ili verbalni postupak kojim se ugrožava seksualni identitet žrtve. Ove podele mogu poslužiti u razumevanju raznovrsnosti ispoljavanja nasilja u školi. S obzirom na to da je vršnjačko nasilje višedimenzionalna pojava, u realnosti se često ne može podvući jasna granica između njih (Kodžopeljić i sar., 2010). Naime, pojedine forme nasilništva se često javljaju zajedno, te se ne može jasno determinisati u koji od navedenih klastera nasilništva spadaju pojedini postupci. Tako, na primer, grubo vređanje žrtve pred vršnjacima može delom imati karakteristike socijalnog, a delom verbalnog nasilja (Sesar, 2011; Vejmekla, 2013).

Uloge u vršnjačkom nasilju podrazumevaju ulogu žrtve – osobe izložene vršnjačkom nasilju, i ulogu nasilnika – osobe koja vrši nasilje. Da bi se osobe svrstale u jednu od ovih kategorija, neophodno je da se ispuni kriterijum ponovljene izloženosti nasilju, odnosno da se nasilje prema drugim učenicima ispolji više puta, kao i da je agresija ispoljena namerno u situaciji nesrazmernog odnosa moći (Olweus, 2013). Navedene uloge nasilnika i žrtve ne predstavljaju suprotne polove

kontinuumu. Istraživanja su pokazala da postoji pozitivna korelacija u stepenu ispoljavanja i izloženosti nasilju, odnosno da su osobe koje su sklonije ispoljavanju nasilnog ponašanja često i same izložene nekom obliku vršnjačkog nasilja (Popadić, 2009; Schwartz, Dodge, Pettit, & Bates, 1997; Solberg, Olweus & Endersen, 2007). U interakciji između žrtve i nasilnika uloge se mogu menjati, odnosno učenici u međusobnoj nasilnoj interakciji mogu prelaziti iz uloge nasilnika u ulogu žrtve u zavisnosti od situacije (Popadić i sar., 2014).

Istraživanja u našoj populaciji (Čolović, Kodžopeljić i Nikolašević, 2014; Popadić i sar., 2014) ukazuju na zaključak da dečaci češće od devojčica ispoljavaju i trpe vršnjačko nasilje. Rezultati ukazuju i na zaključak da su dečaci skloniji i suptilnijim, prikrivenim oblicima vršnjačkog nasilja (Maksimović, Raković, Jovanović i Čolović, 2008), iako se u skladu sa rezultatima istraživanja u drugim zemljama psihološko nasilje uglavnom pripisuje devojčicama. Naime, u velikom broju studija potvrđeni su rezultati koji ukazuju da su dečaci skloniji direktnim, fizičkim oblicima agresije, dok su devojčice sklonije verbalnim i socijalnim, odnosno, indirektnim oblicima ispoljavanja vršnjačkog nasilja (Wimmer, 2009; Caravita, Di Blasio, & Salmivalli, 2009; Sullivan, Cleary, & Sullivan, 2003; Salmivalli & Nieminen, 2002). Polne razlike prisutne su i u izloženosti različitim vrstama nasilja, pa su rezultati pokazali da su dečaci češće izloženi fizičkom nasilju, dok su devojčice češće žrtve psihološkog nasilja (Björkqvist et al., 1992). Ove razlike uglavnom su pripisivane različitim polnim ulogama i objašnjavane kroz različite stilove odgajanja: dečaka, koji se odgajaju kao „jači pol” i za koji se toleriše otvoreno ispoljavanje agresije; i devojčica, koje su odgajane kao „slabiji pol”, ljubazniji i pristojniji, odnosno, manje agresivan pol (Grossman et al., 1997; Veenstra et al., 2005; Wimmer, 2009). Rezultati pojedinih istraživanja (npr. Čolović i sar., 2014) pokazuju da osnovnoškolci, *skloni nasilnim oblicima ponašanja*, postižu više rezultate na sledećim dimenzijama: Negativna valenca, Agresivnost, Pozitivna valenca i Neuroticizam, a niže na dimenziji Savesnost i Ekstraverzija. Sa druge strane, relacije dimenzija vršnjačkog nasilja sa dimenzijama ličnosti iz Ajzenkovog PEN modela (Eysenck, 1991) ukazuju na najintenzivniju povezanost između fizičkog nasilja sa povišenjem na dimenzijama Psihoticizam i Ekstraverzija (Maksimović i sar., 2008). Ova povezanost ukazuje na zaključak da slaba kontrola impulsa može dovesti do rizičnih oblika ponašanja, koja podrazumeva i fizičko nasilje prema drugima. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima drugih studija (Bulat i Ajduković, 2012; Maksinović i sar., 2008; Vejmeka, 2012) koji ukazuju na to da su za nasilnike karakteristični impulsivnost, hiperaktivnost i drugi vidovi problema kontrole ponašanja. Takođe, ispoljeni Psihoticizam, posebno kod dečaka, se

pokazao kao značajan u predikciji psihološkog nasilja nad vršnjacima (Maksimović i sar., 2008).

Sa druge strane, deca, koja su *izložena vršnjačkom nasilju* na uzrastu osnovne škole, postižu više skorove na dimenziji Neuroticizam i dimenziji Negativna valenca, dok niže skorove od svojih vršnjaka postižu na dimenzijama Ekstraverzija, Pozitivna valenca i Savesnost (Čolović i sar., 2014; Maksimović i sar., 2008), a viktimizacija se dovodi u vezu i sa niskim samopouzdanjem (Marsh, Parada, Yeung, Healey, 2001; Vejmelka, 2012). Autori smatraju da, pored toga što su deca sa niskim samopouzdanjem češće meta nasilnika, izloženost vršnjačkom nasilju može uticati na dodatno smanjenje samopouzdanja kod zlostavljane dece.

Uprkos tome što je pitanje vršnjačkog nasilja aktuelna tema psiholoških istraživanja, primetno je da je pitanje polnih razlika u nasilnim interakcijama u okviru škole nedovoljno istraženo, jer se većina istraživanja implicitno fokusira na dečake kao najčešće počiniocce i žrtve nasilja (Osler & Vincent, 2003; Besag, 2006; Ringrose & Renold, 2010). Mada su navedena istraživanja ukazala na značajnu povezanost pola (Čolović i sar., 2014; Popadić i sar., 2014; Maksimović i sar., 2008; Wimmer, 2009; Caravita, Di Blasio & Salmivalli, 2009; Sullivan et al., 2003; Salmivalli & Nieminen, 2002) i osobina ličnosti (npr. Vejmelka, 2012; Marsh et al., 2001) sa ispoljavanjem vršnjačkog nasilja i izloženosti vršnjačkom nasilju, razlika u relacijama između osobina ličnosti i vršnjačkog nasilja kod dece različitog pola nije razjašnjena. U literaturi se može pronaći mali broj istraživanja koji se bavi odnosom pola i osobina ličnosti u kontekstu delinkventnog ponašanja, u koje, između ostalog, spada i nasilje, te rezultati ukazuju na to da su nasilju skloniji dečaci sa sniženim skorom na dimenziji Prijatnost i devojčice sa sniženjem na dimenziji Prijatnost i povišenjem na dimenziji Neuroticizam (Heaven, 1996), kao i dečaci sa povišenjem na dimenziji Psihoticizam (Furnham & Thompson, 1991). Ekstenzivnim pregledom literature može se uočiti nedostatak istraživanja koja su se bavila isključivo relacijom osobina ličnosti i dimenzija vršnjačkog nasilja u odnosu na pol. Pretpostavka je da bi nalazi ishodovani našom studijom mogli pomoći u razjašnjavanju donekle kontradiktornih rezultata u vezi sa relacijama vršnjačkog nasilja i osobina ličnosti. Na osnovu ranijih rezultata, može se pretpostaviti da će pol i osobine ličnosti Agresivnost, Neuroticizam, Negativna valenca, Ekstraverzija, Pozitivna valenca, Otvorenost i Savesnost (Čolović i sar., 2014; Maksimović i sar., 2008; Heaven 1996) ostvariti značajne relacije sa merenim dimenzijama vršnjačkog nasilja. Pretpostavlja se da će muški pol biti skloniji i izloženiji vršnjačkom nasilju, kao i da će kod dečaka Agresivnost i Negativna valenca imati značajnu pozitivan doprinos ispoljavanju i trpljenju vršnjačkog nasilja. Kod devojčica se može očekivati sličan obrazac povezanosti osobina ličnosti i vršnjačkog nasilja, sa

dotatnim pozitivnim doprinosom Neuroticizma kod obe manifestacije vršnjačkog nasilja.

METOD

Cilj istraživanja

Cilj sprovedenog istraživanja usmeren je na otkrivanje relacija dimenzija ličnosti sa sklonošću ka vršnjačkom nasilju i izloženošću vršnjačkom nasilju na višem osnovnoškolskom uzrastu, u zavisnosti od pola učenika.

Uzorak i procedura

Uzorak je činilo 322 učenika (39.2% muškog pola) iz Srbije, uzrasta od 11 do 14 godina, koji pohađaju više razrede osnovne škole (V-VIII razred). Najveći broj učenika ima odličan uspeh (56.4%), zatim vrlo dobar uspeh (31.7%), dok mali broj učenika ima dobar (8.1%), dovoljan (2.3%) ili nedovoljan (1.5%) uspeh. Podatke su prikupili prethodno obučeni studenti psihologije te su učesnicima pre sprovođenja istraživanja dali jasna i detaljna uputstva o istraživanju. Roditelji učenika su potpisali saglasnost za učestvovanje u istraživanju, a direktori škola su potpisali saglasnost da se istraživanje sprovede u njihovim školama. Ispitivanje je sprovedeno anonimno, a ispitanici su pre popunjavanja upitnika informisani o značaju, ciljevima i anonimnosti istraživanja.

Instrumenti

Upitnik za procenu nasilnog ponašanja (PRONA: Čolović i sar., 2014). Ovaj upitnik je konstruisan u cilju procene nasilnog ponašanja kod dece višeg osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta. Upitnik se sastoji od 20 stavki, trostepenog formata odgovora Likertovog tipa (0 - nikad, 1 - ponekad, 2 - često), putem kojih se operacionalizuju dve supskale ovog upitnika: Izloženost vršnjačkom nasilju ($\alpha = .68$; 8 stavki) i Sklonost ka nasilnom ponašanju ($\alpha = .75$; 12 stavki).

Skraćena verzija Inventara Velikih pet plus dva (VP + dva – verzija za decu: Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Upitnik sadrži 70 stavki trostepenog formata odgovora Likertovog tipa (1 - ne, 2 - nisam siguran/na, 3 - da). Upitnik Velikih pet plus dva: verzija za decu, je nastao je kao adaptacija upitnika za odrasle, a namenjen je proceni sedam bazičnih osobina ličnosti: Agresivnost ($\alpha=.79$), Savesnost ($\alpha=.74$), Ekstraverzija ($\alpha=.65$), Otvorenost ($\alpha=.55$), Neuroticizam

($\alpha=.74$), Pozitivna Valenca ($\alpha=.73$) i Negativna Valenca ($\alpha=.67$) kod dece osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta. Svaka supskala sadrži po 10 stavki.

Plan analize podataka

Početni skup podataka predstavljaju odgovori ispitanika na stave upitnika VP + dva – verzija za decu i na upitnik PRONA. Skorovi na sedam dimenzija upitnika VP + dva – verzija za decu kao i na dve skale upitnika PRONA su operacionalizovani kao sumacioni skorovi. Viši skorovi ukazuju na izraženiju osobinu kod ispitanika.

Polne razlike su ispitane serijom T – testova za nezavisne uzorke. Nezavisnu varijablu predstavlja pol dok zavisne varijable predstavljaju skorovi na sedam dimenzija upitnika VP + dva – verzija za decu. Korelaciona analiza je sprovedena nad skorova oba upitnika kako bi se testiralo odsustvo multikolinearnosti, što je preduslov za sprovođenje višestruke regresione analize. Kako bi se odgovorilo na osnovni istraživački problem sprovedene su četiri višestruke regresione analize. Kriterijumsku varijablu u svakoj analizi predstavlja jedna od dve skale upitnika PRONA, pri čemu su sprovedene po dve analize posebno za dečake i dve analize posebno za devojčice. U svim regresionim analizama prediktorske varijable predstavlja sedam dimenzija upitnika VP + dva – verzija za decu.

REZULTATI

Deskriptivni pokazatelji

Uvidom u Tabelu 1 može se zaključiti da vrednosti zakošenosti i spljoštenosti ne odstupaju od normalne raspodele prema kriterijumima koje predlažu Tabachnick i Fidell (± 1.5 ; Tabachnick & Fidell, 2013). Kako je ovaj preduslov za primenu analiza ispunjen, nastavljeno je sa daljim analizama.

Tabela 1

Deskriptivni statistički parametri upitnika PRONA i VP + dva – verzija za decu

		Min	Maks	AS	SD	Sk	Ku
PRONA	Izloženost vršnjačkom nasilju	8	18	10.24	2.17	1.03	0.71
	Sklonost ka nasilnom ponašanju	12	25	15.22	3.20	1.19	0.78
	Agresivnost	10	30	17.25	4.73	0.42	-0.65
VP + dva – verzija za decu	Ekstraverzija	16	30	26.08	2.96	-0.97	0.77
	Negativna Valenca	10	24	14.05	3.03	0.87	0.53
	Neuroticizam	10	28	15.90	4.00	0.61	-0.17
	Otvorenost	20	30	26.96	2.45	-0.96	0.32
	Pozitivna Valenca	11	30	21.31	3.38	0.09	-0.15
	Savesnost	11	30	23.68	4.03	-0.50	-0.18

Legenda. Min-najniža vrednost; Max-najviša vrednost; AS-aritmetička sredina; SD-standardna devijacija; Sk-zakošenost; Ku-spljoštenost.

Korelacije između ispitivanih varijabli i polne razlike

Relacije između dimenzija upitnika PRONA i VP + dva – verzija za decu ispitane su Pirsonovim koeficijentom korelacije (Tabela 2).

Tabela 2

Relacije dimenzija upitnika PRONA i VP + dva - verzija za decu

	1	2	3	4	5	6	7	8
(1) IVN								
(2) SNP	.39**							
(3) Agresivnost	.10	.44**						
(4) Ekstraverzija	-.29**	-.06	-.18**					
(5) Negativna valenca	.23**	.55**	.60**	-.21**				
(6) Neuroticizam	.35**	.13*	.26**	-.37**	.28**			
(7) Otvorenost	-.06	-.12*	-.17**	.26**	-.18**	-.17**		
(8) Pozitivna valenca	-.16**	.19**	.15**	.47**	.12*	-.20**	.16**	
(9) Savesnost	-.13*	-.34**	-.43**	.26**	-.58**	-.27**	.34**	.13*

Legenda. IVN – Izloženost vršnjačkom nasilju (upitnik PRONA) ; SNP – sklonost vršnjačkom nasilju (upitnik PRONA) ; *p<.05; **p<.01.

Dve dimenzije upitnika PRONA ostvaruju umerenu i pozitivnu povezanost. Povezanost sedam dimenzija upitnika VP + dva – verzija za decu se kreće u rasponu koeficijenata od .12 (Pozitivna valenca i Neuroticizam) do .60 (Agresivnost

i Ekstraverzija), odnosno od niskih do umereno visokih. Izloženost vršnjačkom nasilju ostvaruje umerenu, pozitivnu korelaciju sa Neuroticizmom i umerenu negativnu korelaciju sa Ekstraverzijom. Niske negativne korelacije ova dimenzija ostvaruje sa dimenzijama Pozitivna Valenca i Savesnost, dok sa dimenzijom Negativna Valenca ostvaruje takođe nisku, ali pozitivnu korelaciju. Sklonost ka nasilnom ponašanju ostvaruje umerene i pozitivne korelacije sa dimenzijama Agresivnost i Negativna valenca, dok niže pozitivne korelacije ostvaruje sa Neuroticizmom i Pozitivnom Valencom. Sa Otvorenošću ova dimenzija ostvaruje nisku negativnu relaciju, dok nisku i umerenu relaciju ostvaruje sa dimenzijom Savesnost.

Polne razlike su prikazane u Tabeli 3. Razlike se detektuju na obe dimenzije upitnika PRONA i to u smeru da su dečaci više skloni i izloženi nasilnom ponašanju od devojčica. Kada se govori o osobinama ličnosti, može se zaključiti da polne razlike postoje u korist devojčica na dimenzijama Otvorenost i Savesnost.

Tabela 3
Polne razlike na dimenzijama upitnika PRONA i VP + dva - verzija za decu

	pol	AS	SD	F	p
Izloženost vršnjačkom nasilju	M	10.51	2.41	5.36	.02
	Ž	9.94	1.94		
Sklonost ka nasilnom ponašanju	M	16.17	3.45	24.74	.00
	Ž	14.47	2.65		
Agresivnost	M	26.77	4.73	1.23	.27
	Ž	27.37	4.77		
Ekstraverzija	M	29.77	3.03	1.04	.31
	Ž	30.12	3.03		
Negativna Valenca	M	16.33	3.04	2.28	.13
	Ž	15.80	3.12		
Neuroticizam	M	15.49	3.72	1.63	.20
	Ž	16.01	4.07		
Otvorenost	M	26.57	2.75	3.59	.05
	Ž	27.12	2.37		
Pozitivna Valenca	M	21.03	3.24	1.27	.26
	Ž	21.46	3.45		
Savesnost	M	30.68	4.36	10.76	.00
	Ž	32.18	3.74		

Napomena. Međugrupni broj stepeni slobode $df = 1$; unutargrupni broj stepeni slobode $df = 320$.

Polne razlike u relacijama između osobina ličnosti i nasilnog ponašanja

Doprinosi osobina ličnosti izloženosti vršnjačkom nasilju i sklonosti nasilnom ponašanju ispitani su uz pomoć višestrukih regresionih analiza. Analize su sprovedene posebno na poduzorku dečaka i posebno na poduzorku devojčica (Tabela 4).

Tabela 4
Doprinos osobina ličnosti aspektima nasilnog ponašanja: polne razlike

	DEČACI				DEVOJČICE			
	Izloženost nasilju $R^2=.27$; $F=6.11^{**}$		Sklonost ka nasilju $R^2=.30$; $F=7.18^{**}$		Izloženost nasilju $R^2=.14$; $F=4.32^{**}$		Sklonost ka nasilju $(R^2=.39$; $F=16.99^{**})$	
	β	t	β	t	B	t	β	t
Agresivnost	-.03	-0.68	.22	2.49 ^{**}	-.01	-0.01	.20	2.41 ^{**}
Ekstraverzija	-.17	-1.84	.11	1.25	-.14	-1.63	-.07	-1.03
Negativna valenca	.39	3.41 ^{**}	.46	4.12 ^{**}	.05	0.15	.33	3.84 ^{**}
Neuroticizam	.17	1.90	-.03	-0.31	.31	3.93 ^{**}	-.02	-0.27
Otvorenost	.10	1.11	-.09	-1.06	.08	1.11	.05	0.78
Pozitivna valenca	-.18	-1.98 [*]	.05	0.61	.01	0.15	.21	2.97 ^{**}
Savesnost	.11	0.95	.10	0.89	.13	1.55	-.11	-1.45

Legenda. R^2 - koeficijent multiple determinacije; F - vrednost F testa; t – vrednost t testa; β – beta ponder; * $p < .05$; ** $p < .01$.

Rezultati regresionih analiza upućuju na zaključak da se setom prediktora može objasniti 27% (poduzorak dečaka) i 14% (poduzorak devojčica) varijanse Izloženosti nasilnom ponašanju kao i 30% (poduzorak dečaka) i 39% (poduzorak devojčica) varijanse Sklonosti ka nasilju, pri čemu su sva četiri regresiona modela statistički značajna. U slučaju Izloženosti vršnjačkom nasilju kod dečaka detektuje se pozitivan doprinos Negativne valence i negativan doprinos Pozitivne valence, dok se Sklonost ka nasilnom ponašanju kod dečaka može predvideti na osnovu Agresivnosti i Negativne Valence, pri čemu je smer relacija pozitivan. Na poduzorku devojčica, Izloženosti nasilnom ponašanju doprinosi samo Neuroticizam u pozitivnom smeru, dok je Sklonost ka nasilnom ponašanju determinisana osobinama Agresivnost, Negativna valenca i Pozitivna valenca, u pozitivnom smeru.

DISKUSIJA

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je ispitivanje polnih razlika u intenzitetu i relacijama između vršnjačkog nasilja i osobina ličnosti na višem osnovnoškolskom uzrastu. Ispitivanje doprinosa osobina ličnosti vršnjačkom nasilju, posebno kod dečaka i devojčica, daje precizniji uvid u relacije osobina ličnosti i izloženosti vršnjačkom nasilju, odnosno sklonosti ka vršnjačkom nasilju. Osnovni nalaz ove studije jeste to da su dečaci skloniji ka nasilnom ponašanju, ali su mu ujedno i izloženiji. Ovakvi rezultati su u skladu sa nizom prethodnih istraživanja (Čolović i sar., 2014; Popadić i sar., 2014; Maksimović i sar., 2008; Olweus, 2010; Coie & Dodge, 1998). Obrazac dobijenih razlika se nadovezuje na rezultate prethodnih istraživanja koji sugerišu da je nasilje kod dece pretežno istopolno, pri čemu su dečaci više skloni nasilju od devojčica. Usled tendencije ka vršenju nasilja ka istom polu, dečaci posledično i trpe više nasilja u odnosu na devojčice (Olweus, 2010).

Sklonost ka nasilnom ponašanju kod dečaka

Kod dečaka, sklonost ka nasilnom ponašanju determinisana je pozitivnim doprinosom Agresivnosti i Negativne valence. Pozitivna relacija sa agresivnošću je očekivana usled pretpostavke da agresivnost predstavlja latentnu crtu koja se nalazi u osnovi agresije i nasilnog ponašanja. Deca koja češće doživljavaju bes i imaju tendenciju ka nepopustljivom ponašanju će biti više sklona nasilnom ponašanju, bez obzira kog su pola. Slični nalazi su dobijeni i u prethodnim istraživanjima domaćih autora (Čolović i sar., 2014), a takođe mogu da se dovedu u vezu i sa nalazima o pozitivnoj relaciji Psihoticizma i nasilnog ponašanja (Maksimović i sar., 2008), usled sadržaja skale Psihoticizma koja obuhvata indikatore Agresivnosti.

Osnovu pozitivne relacije Negativne valence i sklonosti ka nasilnom ponašanju mogu predstavljati nasilne forme ponašanja kod kojih se nasilje koristi kao sredstvo za ostvarivanje ciljeva. Manipulativno ponašanje, koje predstavlja težnju da se iskoriste druge osobe kako bi se zadovoljili vlastiti ciljevi, čini osnovni sadržaj dimenzije Negativna valenca (Čolović i sar., 2014), a primena nasilja može biti upravo sredstvo za obezbeđivanje željenog cilja. Deca koja su sklona nasilju i imaju povišenu Negativnu valencu, neće oklevati da primenjuju nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve. Takođe, ukoliko su istovremeno izražene i Agresivnost i Negativna valenca, ovakva konstelacija osobina ličnosti može odavati sliku neustrašivog i nedodirljivog nasilnika, kako u kontekstu self-percepcije nasilnika tako i u kontekstu procene nasilnika od strane žrtve. Ovi rezultati u skladu su sa

nalazima prethodnih istraživanja na domaćem uzorku dece (Čolović i sar., 2014; Kodžopeljić, Mitrović, Smederevac, Dinić, & Čolović, 2014).

Sklonost ka nasilnom ponašanju kod devojčica

Sklonost ka nasilnom ponašanju ima sličan obrazac relacija sa osobinama ličnosti i kod dečaka i kod devojčica. Za razliku od dečaka, kod devojčica je pored pozitivnog doprinosa Agresivnosti i Negativne valence, utvrđen i značajan pozitivni doprinos dimenzije Pozitivna valenca. Narcisoidne tendencije zajedno sa izraženom pozitivnom slikom o sebi, čine osnovni sadržaj ove dimenzije. Kako je jedna od osnovnih karakteristika nasilne interakcije doživljaj nadmoći nasilnika nad žrtvom (Olweus, 1998), ova relacija je takođe očekivana. Ipak, dobijeni rezultati sugerišu da je doživljaj nadmoći nad žrtvom relevantan element nasilja samo kod devojčica. S obzirom da upitnik PRONA ne diferencira različite forme nasilnog ponašanja, nije moguće zaključiti u kojoj formi nasilja se ispoljava ovakav obrazac ponašanja. Smernica za naredna istraživanja je da se kroz upotrebu instrumenata koji diferenciraju različite forme nasilja detaljnije ispita pretpostavka o različitim motivacionim mehanizmima koji stoje u osnovi nasilnog ponašanja dece različitog pola.

Izloženost nasilnom ponašanju kod dečaka

Izloženost nasilnom ponašanju ostvaruje različite relacije sa osobinama ličnosti kod dečaka i devojčica. Na poduzorku dečaka, izloženost nasilnom ponašanju je povezana sa povišenom Negativnom valencom i sniženom Pozitivnom valencom. Dečake sa navedenom konstelacijom osobina ličnosti karakteriše manipulativno ponašanje koje je praćeno doživljajem vlastite inferiornosti i potrebom da se povlađuje drugima. Navedene osobine mogu dovesti da pokušaja da se manipuliše drugima iz submisivne pozicije ili pozicije nemoći. Ukoliko druga deca prepoznaju motivaciju koja stoji u osnovi ove forme ponašanja, rezultat ne mora biti ostvarivanje cilja (manipulativno ponašanje) već trpljenje neke od formi nasilja od strane druge dece.

Izloženost nasilnom ponašanju kod devojčica

Kod devojčica je u slučaju izloženosti nasilnom ponašanju dobijena značajna i pozitivna relacija samo sa dimenzijom Neuroticizam, što potvrđuje pretpostavke ranijih istraživanja o važnosti ove dimenzije za razumevanje izloženosti nasilnom ponašanju (Čolović i sar., 2014). Kako sadržaj ove dimenzije

obuhvata primarno indikatore negativnog afekta i depresivnosti (Čolović i sar., 2014), odnosno emocija koje mogu biti posledice nasilja, povišen skor na ovoj dimenziji je očekivan, pogotovo ukoliko se nasilje ponavlja ili traje duži vremenski period. Ovakav obrazac ponašanja može takođe ukazivati na maladaptivne strategije suočavanja sa nasilnim ponašanjem. S druge strane, moguće je da su devojčice sa povišenim negativnim afektivitetom češće žrtve nasilja usled snažnih negativnih emocionalnih odgovora na trpljenje nasilja.

Smernice za dalji rad i praktične implikacije

Osnovno ograničenje istraživanja predstavlja nisku ili tek prihvatljivu pouzdanost skala korišćenih mernih instrumenata. Takođe, za bolje i sveobuhvatnije razumevanje problema vršnjačkog nasilja kod učenika, neophodno je primeniti instrument koji diferencira različite forme ispoljenog nasilja. Pored toga, kako se fenomen pokazao varijabilan tokom vremena (Kodžopeljić, Smederevac i Čolović, 2010), nacrt istraživanja u budućem radu bi trebalo da bude longitudinalni. Ukoliko se dobijeni rezultati ponove i u istraživanju sa pouzdanijim mernim instrumentom, odnosno ukoliko se pokažu stabilnim tokom vremena, praktične implikacije istraživanja bi mogle imati direktnu primenu u prevenciji školskog nasilja. Uvidom u rezultate koji se odnose na sklonost ka nasilnom ponašanju, zaključuje se da se program prevencije može sprovoditi zajedno kod učenika oba pola, a njegov primarni fokus treba da bude na prevladavanju besa, razvijanju fleksibilnog načina razmišljanja kao i na razvoju kapaciteta učenika za adekvatnu evaluaciju sopstvenih karakteristika. Programi prevencije usmereni na prevenciju izloženosti vršnjačkom nasilju trebalo bi da se usmere na različite strategije kontrole ponašanja, samoevaluaciju i suočavanja sa negativnim emocijama, u zavisnosti od uloge u vršnjačkom nasilju i pola učenika. Primarni fokus u preventivnom radu sa dečacima bi trebalo da bude na osnaživanju kapaciteta za adekvatnu evaluaciju sopstvenih personoloških karakteristika, dok u radu sa devojčicama bi primarni fokus trebalo da bude na programima za razvoj kapaciteta za adaptivno suočavanje sa negativnim emocijama i nasilnom interakcijom iz perspektive žrtve.

Milana Jovanov, Milan Oljača, Ilija Milovanović

GENDER DIFFERENCES OF PRIMARY SCHOOL SENIOR STUDENTS IN
RELATION TO PEER VIOLENCE AND PERSONALITY TRAITS

Summary

Peer violence (PV) is a global problem and Serbia, as a country in which almost every second child was exposed to PV, is no exception. The aim of the study, conducted on a sample of 322 students (m = 39.2%; f = 60.8%; aged 11 to 14) from Serbia, was to determine the differences in the relationships between personality traits and violent behavior among boys and girls. The tendency towards PV and exposure to PV was measured using the PRONA questionnaire, while personality traits were measured by the Big Five+Two - the questionnaire for children. The results indicate that boys are significantly more included in the PV, both as bullies and as victims. Also, there is a significant difference in the pattern of relations with the personality traits and PV regarding gender. Aggression and Negative Valence contribute positively to the prevalence of violent behavior, both among boys and girls; however, in the case of girls, Positive Valence additionally contributes to this dimension. Exposure to violence is positively related to Neuroticism among girls, while in the case of boys, there is a positive contribution by Negative Valence, and a negative contribution by Positive Valence. The findings of the research have practical significance for the organisation and implementation of the PV prevention and intervention programs. If the findings are replicated, the focus during preventive work with boys should be on strengthening the capacity to adequately evaluate one's own personality traits. In the work with girls, on the other hand, the primary focus should be on developing the ability to adaptively respond to negative emotions and violent interaction from the perspective of the victim.

Key words: peer violence, gender differences, personality traits, elementary school

LITERATURA

- Besag, V. E. (2006). Bullying among girls: friends or foes? *School psychology international*, 27(5), 535-551. DOI: 10.1177/0143034306073401
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M., & Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive behavior*, 18(2), 117-127. URL: http://www.vasa.abo.fi/svf/up/articles/do_girls_manipulate.PDF
- Bulat, L. R., & Ajduković, M. (2012). Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima. *Psihologijske teme*, 21(1), 187-194. URL: https://www.researchgate.net/profile/Linda_Bulat/publication/287514390_Family_and_psychosocial_determinants_of_youth_peer_violence/links/56f3c1ab08ae81582bed1878/Family-and-psychosocial-determinants-of-youth-peer-violence.pdf

- Caravita, S. C., Di Blasio, P., & Salmivalli, C. (2010). Early adolescents' participation in bullying: Is ToM involved?. *The Journal of Early Adolescence*, 30(1), 138-170. DOI: 10.1177/0272431609342983
- Coie, J. D. & Dodge, K.A. (1998). Aggression and antisocial behavior. In N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of child psychology* (Vol. 3, pp. 779–862). New York: Wiley.
- Čolović, P., Kodžopeljić, J. i Nikolašević, Ž. (2014). Upitnik PRONA: Procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 7(3-1), 277-296. URL: <http://psihologija.ff.uns.ac.rs/primenjena/clanci/20142a277.pdf>
- Eysenck, H. J. (1991). Dimensions of personality: 16, 5, or 3? Criteria for a taxonomic paradigm. *Personality and Individual Differences*, 12, 773-790. URL:http://intern.sfu.ac.at/english_program/Fichtinger/Eysenck%20H.J.1991_Dimensions%20of%20personality.pdf
- Furnham, A. & Thompson, J. (1991). Personality and self-reported delinquency. *Personality and Individual Differences*, 12(6), 585-593. DOI: 10.1016/0191-8869(91)90255-A
- Grossman D. C., Neckerma H. J., Koepsell T. D., Liu P.-Y., Asher K. N., Beland K., & Rivary F. P. (1997) Effectiveness of a Violence Prevention Curriculum among children in elementary school. *The Journal of the American Medical Association*, 20, 1605–1611. DOI: doi:10.1001/jama.1997.03540440039030
- Heaven, P. C. (1996). Personality and self-reported delinquency: Analysis of the “Big Five” personality dimensions. *Personality and individual differences*, 20(1), 47-54. DOI: 10.1016/0191-8869(95)00136-T
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S. i Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 3(4), 289-305. URL: <http://psihologija.ff.uns.ac.rs/primenjena/clanci/20104289.pdf>
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S., Mitrović, D., Dinić, B., & Čolović, P. (2014). School bullying in adolescence and personality traits: a person-centered approach. *Journal of Interpersonal Violence*, 29, 736–757. DOI: 10.1177/0886260513505216
- Maksimović, J., Raković, D., Jovanović, I. i Čolović, P. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova. *Primenjena psihologija*, 1(3-4), 125-144. URL: <http://psihologija.ff.uns.ac.rs/primenjena/clanci/20083-4125.pdf>

- Marsh, H. W., Parada, R. H., Yeung, A. S., & Healey, J. (2001). Aggressive school troublemakers and victims: A longitudinal model examining the pivotal role of self concept. *Journal of educational psychology*, 93(2), 411-419. DOI: 10.1037//0022-0663.93.2.411
- Olweus, D. (2010). Understanding and researching bullying: Some critical issues. In S. R. Jimerson, S. M. Swearer, & D. L. Espelage (Eds.), *Handbook of bullying in school: An international perspective* (pp. 9–33). New York and London: Routledge.
- Olweus, D. (2013). School bullying: Development and some important challenges. *Annual review of clinical psychology*, 9, 751-780. DOI: 10.1146/annurev-clinpsy-050212-185516
- Osler, A. & Vincent, K. (2003). *Girls and exclusion: rethinking the agenda*. New York and London: RoutledgeFalmer.
- URL:[https://books.google.rs/books?hl=sr&lr=&id=7LAcXCMHBoIC&oi=fnd&pg=PR15&dq=Osler,+A.+%26+Vincent,+K.+\(2003\).+Girls+and+exclusion:+rethinking+the+agenda.+New+York+and+London:+RoutledgeFalmer.&ots=WC_DfM7sIP&sig=9Z2pGRX2net0oLZTYaD2NXUdfNg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.rs/books?hl=sr&lr=&id=7LAcXCMHBoIC&oi=fnd&pg=PR15&dq=Osler,+A.+%26+Vincent,+K.+(2003).+Girls+and+exclusion:+rethinking+the+agenda.+New+York+and+London:+RoutledgeFalmer.&ots=WC_DfM7sIP&sig=9Z2pGRX2net0oLZTYaD2NXUdfNg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.
- Popadić, D i Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost. *Psihologija*, 40(2), 309-328.
- URL:https://www.researchgate.net/profile/Dragan_Popadic/publication/247873684_Violence_in_primary_schools_in_Serbia_Forms_and_prevalence/links/56540f2908ae4988a7afc8a6.pdf
- Popadić, D., Plut, D. i Pavlović, Z. (2014). *Nasilje u školama Srbije: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Ringrose, J. & Renold, E. (2010). Normative cruelties and gender deviants: The performative effects of bully discourses for girls and boys in school. *British Educational Research Journal*, 36(4), 573-596. DOI: 10.1080/01411920903018117
- Salmivalli, C. & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully–victims. *Aggressive behavior*, 28(1), 30-44. DOI 10.1002/ab.90004
- Schwartz D, Dodge, K. A, Pettit, G. S., & Bates, J. E. (1997). The early socialization of aggressive victims of bullying. *Child Development*, 68, 665–675. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1997.tb04228.x
- Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 497-526. URL: <http://hrcak.srce.hr/75421>

- Solberg, M. E., Olweus, D., & Endresen, I. M. (2007). Bullies and victims at school: Are they the same pupils? *British Journal of Educational Psychology*, 77, 441–464. DOI: 10.1348/000709906X105689
- Sullivan, K., Cleary, M., & Sullivan, G. (2003). *Bullying in secondary schools: What it looks like and how to manage it*. London: Paul Chapman Publishing. URL: [https://books.google.rs/books?hl=sr&lr=&id=oxMk_yk2avIC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Sullivan,+K.,+Cleary,+M.,+%26+Sullivan,+G.+\(2003\).+Bullying+in+secondary+schools:+What+it+looks+like+and+how+to+manage+it.+London:+Paul+Chapman+Publishing.&ots=FJJgkYWA52&sig=IVm0x02XNdcMD1ds4PQSulhXmII&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.rs/books?hl=sr&lr=&id=oxMk_yk2avIC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Sullivan,+K.,+Cleary,+M.,+%26+Sullivan,+G.+(2003).+Bullying+in+secondary+schools:+What+it+looks+like+and+how+to+manage+it.+London:+Paul+Chapman+Publishing.&ots=FJJgkYWA52&sig=IVm0x02XNdcMD1ds4PQSulhXmII&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, 6th ed. Boston: Pearson.
- UNICEF (2016). *As children grow up, they become more vulnerable to other forms of aggression, including violence inflicted by their peers*. URL: <https://data.unicef.org/topic/child-protection/violence/peer-violence/#>.
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A. J., De Winter, A. F., Verhulst, F. C., & Ormel, J. (2005). Bullying and victimization in elementary schools: a comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Developmental psychology*, 41(4), 672-682. DOI: 10.1037/0012-1649.41.4.672
- Vejmelka, L. (2013). Neke determinante vršnjačkog nasilja u adolescenciji. *Ljetopis socijalnog rada*, 19(2), 215-240. URL: <http://hrcak.srce.hr/95516>
- Wang, J., Iannotti, R. J., & Nansel, T. R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *Journal of Adolescent health*, 45(4), 368-375. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2009.03.021
- Wimmer, S. (2009). Views on gender differences in bullying in relation to language and gender role socialisation. *Griffith Working Papers in Pragmatics and Intercultural Communication*, 2, 18-26. URL: https://www.griffith.edu.au/_data/assets/pdf_file/0011/145289/2.-Wimmer---Gender-differences-in-bullying.pdf

Rajić Milana*
PU "Radosno detinjstvo", Novi Sad
Mihić Ivana,
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 159.922.76:376-053.4
DOI: 10.19090/gff.2017.2.339-359
Originalni naučni rad

DOŽIVLJAJ KOMPETENTNOSTI I MOTIVACIJA VASPITAČA ZA RAD SA DECOM SA SMETNJAMA U RAZVOJU**

Iako je ideja inkluzije danas zaživela na svim nivoima obrazovanja, nalazi dosadašnjih istraživanja govore da zaposleni u obrazovnom sistemu dosledno pokazuju negativne stavove, nedovoljnu motivisanost, nesigurnost i procenjuju niskim lične kompetencije za rad. Cilj ovog istraživanja je bio da se ispita doživljaj kompetentnosti i motivacija za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju, kao i efekat faktora koji potencijalno doprinose ovim varijablama. Uzorak je činilo 115 vaspitača iz predškolskih ustanova sa teritorije Vojvodine. Korišćeni instrument je sadržao vinjetu sa opisom deteta sa smetnjama u razvoju, na osnovu koje su vaspitači procenjivali očekivane probleme koje dete u vrtiću može imati, doživljaj kompetentnosti i motivaciju za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju i doprinos inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja. Rezultati ukazuju na to da stereotipna predstava o detetu i procena inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja statistički značajno doprinose i doživljaju kompetentnosti i motivaciji za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju. Rezultati su diskutovani u kontekstu razumevanja kompetentnosti vaspitača i usklađenosti zahteva inicijalnog obrazovanja i prakse.

Ključne reči: deca sa smetnjama u razvoju, inkluzija, vaspitači, kompetentnost, motivacija

UVOD

Danas je široko prihvaćena postavka da kvalitetno predškolsko vaspitanje i obrazovanje ima značajnu ulogu u bogaćenju ranog iskustva dece kroz pružanje prilika za istraživanje i saznavanje uz stimulisanje celovitog razvoja deteta, kao i kroz otvaranje mogućnosti za uključivanje u širu zajednicu (Klemenović, 2009). Profesionalne kompetencije zaposlenih u ustanovama koje realizuju programe predškolskog vaspitanja i obrazovanja se sve češće prepoznaju kao ključan faktor obezbeđivanja kvaliteta vaspitno-obrazovne prakse i podrške razvoju i saznavanju

---

* rajicmilana@gmail.com

** Istraživanje je nastalo u okviru projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (broj projekta 179022)

dece tokom ranog i predškolskog uzrasta (Harvey, 2007). Diskurs kompetencija, definisan je u kontekstu stavova, vrednosti i veština vaspitača da realizuje vaspitno-obrazovni rad, a sem toga, u velikoj meri i oblikovan teorijskim znanjima koje vaspitači stiču u okviru svog inicijalnog obrazovanja i različitih vidova stručnog usavršavanja (Pavlović Breneselović, 2013). Implementacija inkluzivnog pristupa u obrazovanje na ranom uzrastu, koja podrazumeva uključivanje dece sa različitim rizičnim iskustvima razvoja u redovan vaspitno-obrazovni proces, pred vaspitače je stavila zahtev za većim angažovanjem u domenima stimulacije i praćenja razvoja dece, ali pre svega individualizacije rada i pristupa kako bi se deci pružilo jedinstveno iskustvo saznavanja i istraživanja temeljeno na njegovim snagama i interesovanjima. Kako bi odgovorio na postavljene zahteve, vaspitač bi trebalo da bude kompetentan profesionalac, dovoljno osetljiv na potrebe, iskustva i interesovanja svakog pojedinačnog deteta i otvoren za celoživotno učenje.

Kroz značajan broj istraživanja koja su se bavila kvalitetom inkluzivne prakse, u fokusu je bila perspektiva vaspitača - njihovo obrazovanje i prilike za stručno usavršavanje, te stavovi i uverenja o inkluzivnom obrazovanju i deci sa smetnjama u razvoju (Okvir za praćenje inkluzivnog obrazovanja u Srbiji, 2014). Iako identifikovane kao značajan prediktor kvaliteta vaspitno-obrazovne prakse (Sylva et al, 2002, prema Sheridan, 2007), profesionalne kompetencije vaspitača se neretko procenjuju kao nezadovoljavajuće, kada je u pitanju rad sa decom koja iz različitih razloga (materijalno stanje porodice, nisko obrazovanje roditelja, visok stres u porodici, niska funkcionalnost odraslih u starateljskoj ulozi, institucionalni smeštaj) rastu u uslovima zasićenim potencijalno nižim kvalitetom brige i odgovorom na razvojne potrebe. Najučestalija tema u ovoj oblasti i domen u kom su vaspitači kroz istraživanja pokazali najniži doživljaj kompetentnosti, spremnosti i motivacije za rad jeste rad sa decom sa smetnjama u razvoju, što se prepoznaje kao jedna od najvećih prepreka razvoja kvaliteta u radu sa ovom populacijom dece (Stančić i Stanisavljević-Petrović, 2013).

Niskom doživljaju kompetentnosti u praksi, potencijalno doprinosi i to što se inicijalno obrazovanje vaspitača još uvek temelji na dekontekstualizovanom učenju i podvojenosti teorije i prakse, sa primatom usvajanja teorijskih znanja nad razvijanjem kompetencija (Pavlović Breneselović, 2013), te ga i sami vaspitači procenjuju kao nedovoljno dobru pripremu za rad (Korać, 2015). Sem toga, na našem terenu se još uvek prepoznaje nezadovoljavajuća informisanost o inkluzivnom obrazovanju (Kovačević, 2015; Klemenović, 2014; Dedaj, 2015). Vaspitači u praksi često percipiraju da im u radu sa decom sa smetnjama u razvoju nedostaje stručna podrška (Sretenov, 2008). Manjak znanja i informisanosti u oblasti obrazovne i socijalne inkluzije, u značajnoj meri doprinosi razvoju

negativnih stavova u vezi sa inkluzivnom praksom (Golder, Norwich & Bayliss, 2005). Iako neka istraživanja u inostranstvu i kod nas ukazuju na pomak (Kopunović, 2009; Stančić i Stanisavljević Petrović, 2013), još uvek se u velikom procentu beleže ambivalentni ili negativni stavovi zaposlenih u obrazovanju prema inkluzivnom procesu (Cawley, Hayden, Cade & Baker-Kroniczynski, 2002; Rezultati Istraživanja višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014, Republički zavod za statistiku i UNICEF). Dominantno negativni stavovi vaspitača, u velikoj meri utiču na (ne)prihvatanje dece sa smetnjama u razvoju, što dalje može otežati njihovu socijalizaciju i puno uključivanje u vršnjačku grupu i učešće u životu vrtića (Vujačić, 2009). Ukoliko vaspitači, kao nosioci aktivnosti u inkluzivnoj praksi nisu dovoljno motivisani, imaju negativan stav, kvalitet realizacije inkluzije je upitan, čak i kad su potencijalno ispunjeni svi drugi uslovi u ustanovi uključujući i pozitivne stavove drugih učesnika procesa (Subban & Sharma, 2006).

Implikacije negativnog stava i nedovoljne informisanosti i doživljaja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju mogu da se prepoznaju kroz neprihvatanje deteta (Akalin, Demir, Sucuoğlu, Bakkaloglu, & Işen, 2014). Predškolska ustanova je mesto u kome dete treba da se oseća sigurno i prihvaćeno, kako bi bilo slobodno da istražuje, uz podršku vaspitača koji gradi odnose zasnovane na uključenosti, podršci i uvažavanju deteta, učestvuje ravnopravno u aktivnostima sa decom i usmeren je i osetljiv na potrebe, snage i interesovanja dece (Breneselović i Krnjaja, 2017). U tom smislu, veština vaspitača da stupa u interakcije sa decom, uspostavlja kvalitetne odnose, kako bi omogućio adekvatna iskustva dece u vrtiću, izdvaja se kao jedan od ključnih aspekata kompetentnosti. U planiranju podrške detetu sa smetnjama u razvoju, u praksi ustanova za predškolsko vaspitanje i obrazovanje još uvek dominiraju kompenzatorski i medicinski model (Mihčić i Rajić, 2015), budući da se u planiranju polazi od onoga što dete ne može, što nema i šta nije u stanju da postigne bez podrške, umesto na snagama, mogućnostima i interesovanjima deteta. Takav pristup nosi rizik za neadekvatno uspostavljanje odnosa sa detetom, nisku senzitivnost, odnosno sposobnost vaspitača da primete i odgovore na potrebe deteta, podrže njegovo napredovanje, ali i nizak osećaj kompetentnosti za rad sa detetom (Mihčić i Rajić, 2015).

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita doživljaj kompetentnosti i motivacija vaspitača za rad sa decom sa smetnjama u razvoju. Pri tom se pažnja posvećuje efektima koje na doživljaj kompetentnosti i motivaciju mogu imati očekivani problemi koje dete može imati u vrtiću, te procena doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju.

METOD

Uzorak. U istraživanju je učestvovalo 115 vaspitača i medicinskih sestara, iz predškolskih ustanova sa teritorije Vojvodine¹. Prosečan radni staž ispitanika u uzorku iznosio je oko 14 godina (Tabela 1.). Najkraća dužina radnog iskustva vaspitača u uzorku je bila 1 godinu, a najduže radno iskustvo 34 godina.

Tabela 1.
Dužina radnog iskustva ispitanika u ukupnom uzorku

	N	Min	Max	M	SD
Radno iskustvo	109	1	34	14.05	8.62

Na Grafiku 1. dati su deskriptivni pokazatelji koji govore o prethodnom iskustvu rada sa decom sa smetnjama u razvoju. Ukupno 72.3% ispitanika je, jednom ili više puta, imalo iskustvo rada sa decom sa smetnjama u razvoju, dok 27.3% nije nikada imalo priliku da radi sa ovom grupom dece. Takođe, ispitanici u ovom uzorku, u 73.4% slučajeva, generalno decu sa smetnjama u razvoju navode kao grupu dece koja je najzahtevnija za rad u odnosu na druge grupe dece pod rizikom (deca iz diskriminiranih grupa, deca iz socijalne zaštite, deca sa iskustvima nasilja u porodici, deca iz niskostimulativnih porodica, deca iz porodica sa hronično obolelim članom).

Grafik 1.
Iskustvo u radu sa decom sa smetnjama u razvoju

¹ PU "Radosno detinjstvo", Novi Sad, PU "Boško Buha", Indija, PU "Jelica Stanivuković Šilja, Šid, PU "Radost", Novi Banovci, PU "Poletarac", Ruma, PU "Pčelica", Sremska Mitrovica

Instrument za procenu kompetencija vaspitača za rad sa decom iz rizičnih grupa kreiran je u formi upitnika, za potrebe istraživanja u okviru projekta. Prvi deo upitnika se sastojao od vinjete² sa opisom deteta sa smetnjama u razvoju, na osnovu koje su ispitanici procenjivali stepen u kom različiti faktori doprinose rizičnosti uslova života deteta iz primera, očekivanja u vezi sa problemima deteta u vrtiću (stereotipna predstava o detetu), sopstveni doživljaj kompetentnosti, motivaciju za rad sa konkretnim detetom, uslove u ustanovi za kvalitetan rad sa detetom i dobiti od vrtića za dete. Drugi deo upitnika se sastojao od procene dosadašnjih iskustava u radu sa decom sa smetnjama u razvoju, te procene doprinosa bazičnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju. U ovom radu, dat je prikaz podataka vezanih za procenu doživljaja kompetentnosti i motivacije za rad, očekivanja u vezi sa problemima koje dete sa smetnjama u razvoju može imati u vrtiću, te procenu doprinosa bazičnog obrazovanja i stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju.

U vinjeti je opisan dečak sa smetnjom iz spektra autizma (*Vedran ima 5 godina i smetnje iz autističnog spektra*). Istraživanja dosledno ukazuju na to da je ovo grupa dece sa kojom u radu postoji najviše izazova (Dabrowska & Pisula, 2010; Abbeduto et al., 2004).

Procedura. Stručni saradnici iz predškolskih ustanova su delili upitnike vaspitačima i stajali na raspolaganju u slučajevima kada je vaspitačima bila potrebna pomoć pri popunjavanju. U uputstvu je detaljno opisan cilj istraživanja i ispitanici su bili informisani o anonimnosti istraživanja. Svaki ispitanik mogao je da ima kontakt sa realizatorima istraživanja. Podaci za konkretnu predškolsku ustanovu su bili vraćeni onim ustanovama koje su podatke tražile radi daljeg planiranja i stručnog usavršavanja u oblasti rada sa decom iz rizičnih grupa.

---

² Vinjeta koja je deo upitnika sačinjena je na osnovu rezultata analize diskusija na fokus grupama sa stručnim saradnicima predškolskih ustanova (realizovanim na Susretima stručnih saradnika i saradnika predškolskih ustanova, 2015 godine) sa ciljem procene pripremljenosti vrtića na prihvata i rad sa decom sa iskustvima manje kvalitetne brige i stimulacije razvoja. Vinjete su kreirane tako da u svim obuhvaćenim grupama (deca sa smetnjama u razvoju, deca iz porodica sa hronično obolelim članom, deca iz sistema socijalne zaštite, deca iz romskih porodica, deca iz niskostimulativnih porodica, deca sa iskustvima nasilja u porodici) opisuju najzahtevnije dete za rad u datoj grupi, prema proceni stručnih saradnika iz predškolskih ustanova. Vinjete su omogućavale da i vaspitači koji nisu imali konkretno ili aktuelno iskustvo u radu sa decom sa smetnjama u razvoju mogu da daju svoje procene.

REZULTATI

Deskriptivni pokazatelji

Stereotipna predstava o detetu. Vaspitači su procenjivali stepen u kom očekuju da se određeni problemi kod deteta u vrtiću pojave. Sve navedene teškoće u upitniku su moguće da se jave kod bilo kog deteta i ne moraju nužno biti povezane sa razvojnom smetnjom, niti su sve prisutne u istoj meri kod svakog deteta sa opisanom razvojnom smetnjom. Procenjivani su problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji, problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača, problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača, problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji, problemi u saznavanju i zaključivanju i problemi u govoru.

Sve navedene potencijalne teškoće, vaspitači su, za dete iz vinjete, procenjivali iznad teorijskog proseka. Prosečne procene su se kretale od 3.08 do 3.57. Najviše procene uočavaju u domenu problema koji se odnose na uspostavljanje kontakta sa vršnjacima i socijalnu interakciju, dok je najniža prosečna procena dobijena u domenu problema u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača (Tabela 2.).

Tabela 2.

Deskriptivni pokazatelji u domenu očekivanja u vezi sa problemima koje dete može imati u vrtiću

Kategorija	N	M	SD
Problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji	115	3.57	1.20
Problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača	115	3.26	1.18
Problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača	115	3.08	.86
Problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji	112	3.26	1.09
Problemi u saznavanju i zaključivanju	113	3.31	1.19
Problemi u govoru	113	3.31	1.17

Ne postoje statistički značajne razlike u proceni očekivanja problema koje dete sa smetnjama u razvoju može imati u vrtiću, između vaspitača koji nisu nikad, tokom radnog iskustva, imali prilike da rade sa decom sa smetnjama u razvoju, vaspitača koji su jednom imali priliku i vaspitača koji su više puta imali priliku da rade sa decom sa smetnjama u razvoju.

Inicijalno obrazovanje i stručno usavršavanje. U Tabeli 3. dat je prikaz procena ispitanika o stepenu u kom smatraju da ih je bazično obrazovanje pripremio za rad sa decom iz različitih rizičnih grupa. Kada je u pitanju doprinos inicijalnog obrazovanja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju, vaspitači su davali niže procene, nego u slučaju seminara stručnog usavršavanja.

Tabela 3.

Prikaz deskriptivnih pokazatelja u domenima doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju

Kategorija	1	2.	3	4	5	Ukupno	M	SD
Inicijalno obrazovanje	33 (30.8%)	21 (19.6%)	33 (30.8%)	13 (12.1%)	7 (6.5%)	107	2.44	1.23
Seminari stručnog usavršavanja	8 (10.3%)	19 (24.4%)	23 (29.5%)	16 (20.5%)	12 (15.4%)	78	3.06	1.22

Postoje statistički značajne pozitivne korelacije procene doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa detetom i svih varijabli iz domena procene očekivanja u vezi sa problemima koje dete može imati u vrtiću, sem procene očekivanja problema u uspostavljanju vršnjačkih kontakta i socijalne interakcije i problema u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača (Tabela 4.). Vaspitači koji doprinos inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad procenjuju višim, imaju stereotipnu predstavu deteta sa smetnjama u razvoju koja je zasićena višim procenama svih očekivanih problema.

Tabela 4.

Interkorelacije varijabli iz domena očekivanja u vezi sa problemima koje dete može imati u vrtiću i doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad

	1	2	3	4	5	6	7	8
Problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji (1)	1	.611**	-.076	.024	.013	-.012	.037	.070
Problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača (2)	.611**	1	-.120	-.042	-.074	-.123	-.076	-.092
Problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača	-.076	-.120	1	.478**	.395**	.314**	.512**	.489**

(3)

Problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji (4)	.024	-.042	.478**	1	.802**	.646**	.518**	.528**
Problemi u saznavanju i zaključivanju (5)	.013	-.074	.395**	.802**	1	.605**	.557**	.556**
Problemi u govoru (6)	-.012	-.123	.314**	.646**	.605**	1	.568**	.593**
Doprinis inicijalnog obrazovanja (7)	.037	-.076	.512**	.518**	.557**	.568**	1	.862**
Doprinis seminara stručnog usavršavanja (8)	.070	-.092	.489**	.528**	.556**	.593**	.862**	1

Doživljaj kompetentnosti i motivacije za rad. U Tabeli 5. je prikazana procena doživljaja kompetentnosti, motivacije za rad sa decom sa smetnjama u razvoju. Ispitanici u najmanjem broju slučajeva, procenjuju da se u potpunosti (5) osećaju kompetentno za rad, da su u potpunosti motivisani za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju, iz vinjete procene su više nakrivljene ka nižim skorovima. Na skali od 1 (uopšte se ne osećam kompetentno) do 5 (u potpunosti se osećam kompetentno), prosečna procena doživljaja kompetentnosti za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju je bila 2.89. Kada je u pitanju motivacija za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju, prosečna procena je nešto viša i iznosila je 3.17.

Tabela 5.

Deskriptivni pokazatelji u domenima doživljaja kompetentnosti i motivacije za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju

Kategorija	1	2	3	4	5	Ukupno	M	SD
Doživljaj kompetentnosti	18 (15.7)	28 (24.3)	29 (25.2)	29 (25.2)	11 (9.6)	115 (100.0)	2.89	1.22
Motivacija za rad	16 (13.9)	13 (11.3)	37 (32.2)	34 (29.6)	15 (13.0)	115 (100.0)	3.17	1.21

Ne postoje statistički značajne razlike u doživljaju kompetentnosti i motivaciji za rad, između vaspitača koji su u dosadašnjem iskustvu imali priliku da rade sa detetom sa smetnjama više puta, jednom i onih koji nikada nisu imali prilike da rade sa detetom sa smetnjama u razvoju.

Efekat varijabli iz domena očekivanih problema koje dete može imati u vrtiću i procene inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja na doživljaj kompetentnosti i motivaciju za rad

U cilju ispitivanja potencijalnih efekata procene očekivanja u vezi sa problemima koje dete sa smetnjama u razvoju može imati u vrtiću i procene doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja, na doživljaj kompetentnosti vaspitača i motivaciju za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju, sprovedene su dve hijerarhijske regresione analize. U model regresione analize, za obe kriterijumske varijable (doživljaj kompetentnosti i motivacija za rad), u prvom koraku su unete varijable koje se tiču očekivanja u vezi sa problemima koje dete sa smetnjama u razvoju može imati u vrtiću, a u drugom koraku varijable koje se tiču procene doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja.

U Tabeli 6. dat je prikaz rezultata hijerarhijske regresione analize, u slučaju doživljaja kompetentnosti. Dobijeni rezultati sugerišu da je model u celini statistički značajan, i varijablama u oba koraka, objašnjeno je oko 25% ukupne varijanse doživljaja kompetentnosti vaspitača. Varijable, dodate u drugom koraku (procene doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja), ne doprinose značajno promeni ukupne objašnjene varijanse.

Tabela 6.

Efekat procene očekivanih problema koje dete može imati u vrtiću na doživljaj kompetentnosti

Zavisna varijabla: Doživljaj kompetentnosti	R	R Square	R Square Change	F	F Change
Model 1	.427	.182	.182	2.526*	2.526*
Model 2	.496	.246	.064	2.689*	2.780

Model 1- domen očekivanja u vezi sa problemima koje dete sa smetnjama u razvoju može imati u vrtiću

Model 2- domen doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja

*p<.05

Iako je model u celosti statistički značajan, pojedinačni doprinosi varijabli iz domena očekivanih problema koje dete može imati u vrtiću i iz domena doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju, nisu statistički značajni (Tabela 7.).

Tabela 7.

Doprinos pojedinačnih varijabli značajnosti regresionih modela

Zavisna varijabla: Doživljaj kompetentnosti	B	SE B	β	p
Model 1				
Problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji	-.138	.136	-.139	>.05
Problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača	-.193	.168	-.195	>.05
Problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača	-.117	.202	-.079	>.05
Problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji	-.083	.178	-.078	>.05
Problemi u saznavanju i zaključivanju	.131	.220	.125	>.05
Problemi u govoru	-.169	.210	-.158	>.05
Model 2				
Problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji	-.225	.140	-.227	>.05
Problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača	-.121	.166	-.122	>.05
Problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača	-.119	.198	-.080	>.05
Problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji	-.206	.181	-.194	>.05
Problemi u saznavanju i zaključivanju	.154	.215	.147	>.05
Problemi u govoru	-.187	.204	-.174	>.05
Doprinos inicijalnog obrazovanja	-.234	.146	-.236	>.05
Doprinos seminara stručnog usavršavanja	-.078	.143	-.075	>.05

U Tabeli 8., dat je prikaz rezultata hijerarhijske regresione analize, u slučaju motivacije za rad kao zavisne varijable. Dobijeni rezultati ukazuju na to da je model u celosti značajan i da je varijablama u oba koraka objašnjeno oko 25% ukupne varijanse motivacije za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju.

Tabela 8.

Efekat procene očekivanja problema koje dete može imati u vrtiću na motivaciju za rad

Zavisna varijabla: Motivacija za rad	R	R Square	R Square Change	F	F Change
Model 1	.455	.207	.207	2.960*	2.960
Model 2	.502	.252	.045	2.782*	1.989

Model 1- domen očekivanja u vezi sa problemima koje dete sa smetnjama u razvoju može imati u vrtiću

Model 2- domen doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja

* $p < .05$

Kada je u pitanju doprinos pojedinačnih prediktora iz seta varijabli koje se odnose na procenu očekivanih problema koje dete može imati u vrtiću i seta koji se odnosi na procenu doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa detetom, nisu dobijeni statistički značajni efekti (Tabela 9.).

Tabela 9.

Doprinos pojedinačnih varijabli značajnosti regresionih modela

Zavisna varijabla: Doživljaj kompetentnosti	B	SE B	β	p
Model 1				
Problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji	-.149	.136	-.148	>.05
Problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača	-.072	.168	-.071	>.05
Problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača	-.128	.202	-.085	>.05
Problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji	-.261	.178	-.242	>.05
Problemi u saznavanju i zaključivanju	-.029	.220	-.028	>.05
Problemi u govoru	.007	.210	.006	>.05
Model 2				
Problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji	-.216	.141	-.215	>.05
Problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača	-.011	.168	-.010	>.05
Problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača	-.138	.201	-.091	>.05
Problemi u emocionalnom reagovanju i	-.365	.183	-.339	>.05

---

regulaciji				
Problemi u saznavanju i zaključivanju	-0.009	.217	-0.008	>.05
Problemi u govoru	-0.008	.207	-0.008	>.05
Doprinos inicijalnog obrazovanja	-.167	.148	-.166	>.05
Doprinos seminara stručnog usavršavanja	-.107	.144	-.100	>.05

DISKUSIJA

Aktuelni trend uključivanja dece iz rizičnih grupa u predškolsko vaspitanje i obrazovanje, sa sobom je doneo i sve veće interesovanje istraživača u oblasti definisanja neophodnih kompetencija vaspitača za rad sa ovim grupama dece, analize aktuelnog stanja i načina daljeg građenja kompetencija. Dosadašnja istraživanja koja su se bavila percepcijom inkluzije od strane vaspitača, ukazala su na nisku motivaciju vaspitača, doživljaj nedovoljne informisanosti i kompetentnosti za rad, kao i prisustvo negativnih stavova i socijalne distance, posebno kada su u pitanju deca sa smetnjama u razvoju (Stančić i Stanisavljević-Petrović, 2013; Kovačević, 2015; Klemenović, 2014; Dedaj, 2015; Cawley et al., 2002). Kako bi se pružio doprinos razumevanju kompetentnosti i motivacije vaspitača za rad sa decom sa smetnjama u razvoju, ovo istraživanje je imalo za cilj da ispita procenu sopstvenog doživljaja kompetentnosti i motivacije za rad, te da se ispituju faktori koji potencijalno doprinose doživljaju kompetentnosti i motivaciji za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju - očekivanja u vezi sa problemima koje dete može imati u vrtiću, inicijalno obrazovanje i seminari stručnog usavršavanja. Rezultati dobijeni istraživanjem ukazuju na nizak doživljaj kompetentnosti i motivacije, relativno nisku procenu doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja, ali i na negativnu stereotipnu predstavu deteta sa smetnjama u razvoju. Očekivani problemi, kao i procena doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja, imaju značajne efekte na procenjeni doživljaj kompetentnosti i motivaciju za rad sa detetom.

Kroz očekivanja u vezi sa problemima koje dete može imati u vrtiću, kod vaspitača je procenjivana stereotipna predstava o detetu sa smetnjama u razvoju (Nosek, Greenwald & Banaji, 2007; De Houwer, 2006). Dobijeni rezultati su ukazali na to da su vaspitači sve navedene probleme (problemi u uspostavljanju kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji, problemi u oslanjanju na podršku i brigu vaspitača, problemi u mogućnosti obučavanja od strane vaspitača, problemi u emocionalnom reagovanju i regulaciji, problemi u saznavanju i zaključivanju i problemi u govoru), procenjivali relativno visokim. Ta slika je ista bez obzira na

prethodno iskustvo rada sa detetom sa smetnjama u razvoju. Vaspitači, s jedne strane najmanje očekuju probleme u domenu obučavanja deteta, a s druge strane najviše u domenu uspostavljanja kontakta sa vršnjacima i socijalnoj interakciji, putem koje se zapravo obučavanje, odnosno celokupan vaspitno-obrazovni rad u vrtiću odvija. Prethodna istraživanja kod nas, potkrepljuju ovaj nalaz i takođe beleže prisustvo negativnih stavova i predrasuda zaposlenih u obrazovanju prema deci sa smetnjama u razvoju generalno (Stanisavljević-Petrović i Stančić, 2010; Veljić, 2010).

Kod prosvetnih radnika je često prisutno uverenje da inkluzija nije potrebna ili da u uslovima u kojima rade ne postoje uslovi za kvalitetnu realizaciju inkluzivne prakse (Stanisavljević-Petrović i Stančić, 2010). Ovo uverenje prati osećaj nedovoljne kompetentnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju, strepnja kako će prevazići izazove koje inkluzija nosi, kao i doživljaj da im stručna podrška izostaje (Rajović i Jovanović, 2010; Stanisavljević-Petrović i Stančić, 2010; Stanković-Đorđević, 2007; Vujačić, 2009). Uporedo sa navedenim, oni izveštavaju i o mnogo višem intenzitetu profesionalnog stresa (Brunsting, Sreckovic & Lane, 2014). Iako su kroz ranija istraživanja, zaposleni u obrazovanju navodili svoje lično iskustvo stečeno radom kao važan izvor kompetencija i veština za rad sa decom sa smetnjama u razvoju (Korać, 2014), na ovom uzorku ta pravilnost nije uočena.

Jedna od pretpostavki zbog čega su vaspitači relativno visoko procenjivali probleme koje dete može imati u vrtiću jeste i ta da vinjeta, u odnosu na koju su procenjivali pomenute domene, sadrži opis deteta sa smetnjama iz spektra autizma, koje spada u grupu dece sa kojom u radu postoji najviše izazova (Dabrowska & Pisula, 2010, Abbeduto et al., 2004). Kroz istraživanja se dosledno pokazuje da u odnosu na decu sa drugim razvojnim smetnjama, deca sa smetnjama iz spektra autizma manifestuju značajno više problema u ponašanju (Dumas, Wolf, Fisman, Culligan, 2009), a vaspitači u kontekstu rada sa ovom grupom dece, izveštavaju o zabrinutosti i strahu (Tomić i Milić, 2014). Istraživanja u radu sa detetom sa smetnjama iz spektra autizma, beleže dosledno negativne stavove zaposlenih u obrazovanju i visok profesionalni stres (Gregor & Campbell, 2001; Lecavalier, Leone & Wiltz, 2006), ali, s druge strane i manje problema u ponašanju deteta kada vaspitač odnos sa detetom percipira na pozitivan način (Robertson, Chamberlain & Kasari, 2003). U daljim istraživanjima bi, zato, trebalo uzeti u obzir i potencijalnu razliku u mogućnosti prihvatanja dece sa drugim razvojnim smetnjama.

Procene doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja su u domenu prosečnih vrednosti, s tim da su vaspitači nešto više procene davali u slučaju seminara stručnog usavršavanja. Niske procene doprinosa inicijalnog obrazovanja spremnosti za rad su u skladu sa ranijim nalazima koji

dosledno beleže da zaposleni u obrazovanju svoje obrazovanje procenili kao deklarativno, kom nedostaje funkcionalno pedagoško, psihološko i metodičko znanje (Korać, 2014). Autori koji su se bavili analizom inicijalnog obrazovanja vaspitača, kao osnovne nedostatke izdvojili su: tradicionalni pristup koncipiranju nastavnog plana i programa koji nije usmeren na celovit pristup detetu i koji podrazumeva organizaciju vaspitno-obrazovnog rada sa decom kroz aktivnosti u skladu sa aspektima razvoja, zatim *ex catedra* pristup studentima koji ne podstiče na aktivno učešće, komunikaciju i istraživanje studenata (Stojanović, 2009). To potencijalno ukazuje na jaz između očekivanja koja se stavljaju pred buduće vaspitače – akumulacija delimičnih, fragmentisanih i izolovanih znanja, i očekivanja od vaspitača u praksi, koja su više usmerena na celovit pristup detetu, vrednosti vaspitača i praktične veštine. Studenti, budući vaspitači, u odnosu na vaspitače u praksi, doprinose inicijalnog obrazovanja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju takođe procenjuju višim (Radaković, Rajić, Mihić i Mirković, 2016). Jedan pogled na ovu pojavu je da studenti potencijalno svom budućem poslu pristupaju sa nedovoljnim znanjem o tome šta su zahtevi u praksi i sa određenom dozom entuzijazma i samouverenosti jer su uspešno ispunjavali zahteve tokom studija- koji su bili indikatori njihove kompetentnosti. Postavlja se pitanje u kojoj meri se studenti zapravo upućuju na vrednosti socijalne i obrazovne inkluzije, a u kojoj meri se od njih zahteva samo znanje o smetnjama u razvoju i metodama rada sa decom sa različitim smetnjama u razvoju (Sakač i Marić, 2016).

Kada su u pitanju seminari stručnog usavršavanja, istraživanja pokazuju da vaspitači u velikom broju slučajeva navode da su zadovoljni ponudom akreditovanih programa iz oblasti inkluzivnog obrazovanja, iako najveći broj njih navodi da je potrebno obezbediti veći broj i veću dostupnost programa, te da se oni više baziraju na praktičnoj primeni (Korać, 2015). Uvidom u spisak i sadržaj akreditovanih seminara, ponuđenih od strane Zavoda za unapređenje obrazovanja i vaspitanja, uočava se da se aktuelno najviše nude seminari koji se tiču rada sa decom sa smetnjama u razvoju (ZUOV- Katalog programa stalog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2016/2017. i 2017/2018.godinu). Dominantne teme ovih seminara su podrška individualizaciji rada sa decom sa smetnjama u razvoju, sa ciljem edukacije u vezi sa razvojnom smetnjom (simptomima i očekivanim problemima), planiranjem rada i načinima stimulacije razvoja (kompenzativni pristup), dok je vrlo malo usmeravanja na perspektivu prava deteta i celovitog razvoja, pristupa usmerenog na snage i interesovanja deteta. Istovremeno, istraživanja pokazuju da tek 25% vaspitača pohađa i te dostupne seminare stručnog usavršavanja (Klemenović, 2014), i da na nivo motivacije za daljim profesionalnim usavršavanjem iz oblasti inkluzije ne utiče

značajno svakodnevno iskustvo u radu sa ovom decom (Đermanov, Đukić, Kosanović i Soldatović, 2013). Na osnovu ranijih, ali i na osnovu nalaza ovog istraživanja, kao potreba se uočava veća usmerenost na razvijanje praktičnih veština (Korać, 2014), podizanje svesti po pitanju vrednosti inkluzije, humanističkog pristupa i pristupa usmerenog na prava i snage deteta, što bi vodilo osnaživanju vaspitača u smeru većeg prihvatanja dece sa smetnjama u razvoju i u smeru drugačijeg razumevanja njihove uloge u inkluzivnom procesu.

Kako bi se ispitilo u kojoj meri stereotipna predstava o detetu sa smetnjama u razvoju i procena doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja, oblikuje lični doživljaj kompetentnosti i motivaciju za rad sa decom sa smetnjama u razvoju kod vaspitača, sprovedene su dve hijerarhijske regresione analize. I kada je u pitanju doživljaj kompetentnosti i kada je u pitanju motivacija za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju, modeli su u celosti značajni. Obe varijable (i motivacija i kompetentnost) su u najvećoj meri bile objašnjena prvim setom prediktora, koji su činile varijable vezane za stereotipnu predstavu o detetu, što ukazuje na njenu važnost. Negativna stereotipna predstava o detetu doprinosi manjem doživljaju kompetentnosti i nižoj motivaciji za rad sa detetom sa smetnjama u razvoju. Vaspitači koji visoko procenjuju svoja očekivanja u vezi sa problemima koje dete može imati u vrtiću imaju i tendenciju da visoko procenjuju i doprinos inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja spremnosti za rad sa decom sa smetnjama u razvoju. Ova pravilnost otvara pitanje kvaliteta inicijalnog obrazovanja i stručnog usavršavanja, ali upravo te visoke interkorelacije prediktora mogu biti razlog izostanka statistički značajnih samostalnih doprinosa prediktora objašnjenju ukupne varijanse doživljaja kompetentnosti i motivacije za rad.

Podaci iz ovog istraživanja pozivaju na kontinuitet i obuhvatniji pristup praćenju kvaliteta inkluzivnog obrazovanja i činilaca koji mu doprinose. U narednim istraživanjima trebalo bi temi pristupiti obuhvatnijim merama kompetencije vaspitača- dakle ne samo samoprocenom jednoajtemskom merom, nego nekim drugim, posmatračkim merama kompetentnosti vaspitača u konkretnom radu. Jednako tako, potrebno je i preciznije i detaljnije razraditi i operacionalizovati varijablu doprinos inicijalnog obrazovanja ili stručnog usavršavanja, uz kontrolu podataka o temama i ciljevima različitih oblika usavršavanja koje su vaspitači prošli. Takođe, značajno je uzorak ujednačiti po iskustvu u radu sa decom sa smetnjama u razvoju kako bi se mogle ispitati razlike u ispitivanim varijablama, a takođe i kontrolisati kvalitet i okolnosti tog iskustva (npr. podrška vaspitaču, kvalitet odnosa sa detetom, ishodi po dete i sl.).

Kompetentnost vaspitača uglavnom obuhvata određena teorijska znanja o razvoju dece, veštine vođenja grupe dece, komunikacijske veštine, poznavanje tehnika podučavanja, didaktičko-metodička znanja, veštine savetodavnog rada, spremnost na timski rad i celoživotno učenje (Bouillet, 2010). Kod nas je u predškolskom sistemu vaspitanja i obrazovanja još uvek u značajnoj meri prisutan medicinski model, što nužno definiše ulogu vaspitača kao nekog ko uočava nedostatke i teškoće u detetovom razvoju, te odgovara na njih na način koji će detetu omogućiti da dostigne razvojno adekvatan cilj i približi se veštinama i kapacitetima opisanim normom za određeni uzrast. U tim terminima, napredovanja deteta, se meri i kompetentnost vaspitača. Savremeni koncept kompetentnosti vaspitača, s druge strane, podrazumeva usmerenost na podršku detetu u istraživanju, podsticanje uključivanja deteta u aktivnosti, zasnovano na detetovim snagama i interesovanjima, uvažavajući detetova ranija iskustva i kulturni kontekst iz kog dete potiče (Breneselović i Krnjaja, 2017). Društvo, odnosno sistem, bi trebalo da podupire i gradi kompetentnost vaspitača u radu sa svom decom, kroz građenje intrinzične motivisanosti, temeljene na usmerenju na prava i snage deteta, znanja i veština za rad sa decom, kroz razne oblike usavršavanja i razmene iskustava među praktičarima. Sličnim putem može da se promeni i stereotipna predstava o detetu sa smetnjama u razvoju i ulozi vaspitača u inkluzivnom procesu, ukoliko se fokus više stavi na motivaciju, na stavove vaspitača, na usklađivanje inicijalnog obrazovanja i dostupnih seminara stručnog usavršavanja sa realnim potrebama u praksi, kako bi se praktičari osnažili i senzibilisali, i generalno, na drugačije razumevanje uloge vrtića i vaspitača u životu deteta i porodice. Samo pomeranje fokusa sa nedostataka na snage deteta, u velikoj meri može da doprinese promenama u motivisanosti i doživljaju kompetentnosti vaspitača. Da bi inkluzivno obrazovanje zaista zaživelo, neophodno je vratiti se na osnovnu pretpostavku- sistem treba da se promeni i prilagodi detetu, a ne obrnuto.

Rajić Milana, Mihić Ivana

SENSE OF COMPETENCE AND MOTIVATION OF PRESCHOOL TEACHERS FOR
WORK WITH CHILDREN WITH DISABILITIES

Summary

Enhancing early education quality has become a priority in the field of early childhood development, in the past decade. Much research has been implemented in order to investigate the factors contributing to the programme quality. Some of the research was aimed to investigate teachers' perspective on inclusion of children with disabilities, as they play a central role in providing quality. The research often shows that teachers don't feel confident enough, have low self competence, low motivation for work and negative attitudes towards children with disabilities. The aim of this study was to investigate the sense of competence, motivation for working with children with disabilities and the factors contributing to these variables - expectancies about the problems a child may have at preschool and the contribution of the initial education and training seminars to their readiness for work with children with disabilities. The sample consisted of 115 preschool teachers, from Vojvodina. The instrument was developed for the purpose of a broader research. It contained a vignette, with the description of the child with disability, in relation to which the participants assessed (1) the sense of competence and motivation for working with child with disability, (2) the expected problems that a child may have at preschool – the problems in establishing contacts with peers and social interaction, relying on the educator's support and care, the problems in perceiving the teacher as an educator, in emotional response and regulation, and the problems in cognitive and speech development, (3) the contribution of initial education and training seminars to readiness for work with children with disabilities. In order to address the research questions, we conducted two hierarchical multiple regression analyses. In the first, the dependent variable was the sense of competence; in the second, it was motivation for work. In both models, the first set of predictors contained variables related to the expected problems at preschool, and the second set contained variables related to contribution of the initial education and training seminars to readiness for work with children with disabilities. The results have shown that the two sets of predictors significantly contributed to explanation of the sense of competence and motivation for working with children with disabilities, although there was no contribution of individual predictors. The results suggest that preschool teachers have the tendency to form stereotypical presentation of children with disabilities, which can lead to lower motivation and sense of competence in work with them. The results were also discussed in relation to the quality of formal and informal education provided to preschool teachers.

Key words: children with disabilities, inclusion, preschool teachers, sense of competence, motivation

LITERATURA

- Abbeduto, L., Seltzer, M. M., Shattuck, P., Krauss, M. W., Orsmond, G., & Murphy, M. M. (2004). Psychological well-being and coping in mothers of youths with autism, down syndrome, or fragile X syndrome. *American Journal on Mental Retardation*, 109(3), 237-254.
- Akalin, S., Demir, Ş., Sucuoğlu, B., Bakkaoglu, H., & Işcen, F. (2014). The needs of inclusive preschool teachers about inclusive practices. *Eurasian Journal of Educational Research*, 14(2), 39–60.
- Bouillet, D. (2010). *Izazovi integriranog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Breneselović, D., Krnjaja, Ž. (2017). *Kaleidoskop: osnove diversifikovanih programa*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju.
- Brunsting, N. C., Sreckovic, M. A., & Lane, K. L. (2014). Special education teacher burnout: A synthesis of research from 1979 to 2013. *Education and treatment of children*, 37(4), 681-711.
- Cawley, J.F., Hayden, S., Cade, E., & Baker-Kroczyński, S. (2002). Including students with disabilities into the general education science classroom. *Exceptional Children*, 68, 423–435.
- Clements, M., & Barnett, D. (2002). Parenting and attachment among toddlers with congenital anomalies: Examining the Strange Situation and attachment Q-sort. *Infant mental health journal*, 23(6), 625-642.
- Dabrowska, A., & Pisula, E. (2010). Parenting stress and coping styles in mothers and fathers of pre-school children with autism and Down syndrome. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(3), 266-280.
- Dedaj, M. (2015). Podrška u realizaciji inkluzivnog obrazovanja iz perspective vaspitača i učitelja. Usmeno saopštenje na 6. Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi“, Sremska Mitrovica, Srbija.
- De Houwer, J. (2006). What are implicit measures and why are we using them. In: R.W. Wiers & A.W. Stacy (Eds.) *The handbook of implicit cognition and addiction*. London: Sage Publications (pp. 11-28).
- Dumas, J. E., Wolf, L. C., Fisman, S. N., & Culligan, A. (1991). Parenting stress, child behavior problems, and dysphoria in parents of children with autism, Down syndrome, behavior disorders, and normal development. *Exceptionality*, 2, 97-110.
- Đermanov, M., Đukić, M., Kosanović, M. i Soldatović, K. (2013). Struktura i korelati motivacije vaspitača za profesionalni razvoj u oblasti inkluzije. U

- M., Đukić (Ur) *Inkluzivno obrazovanje: razvojni pravci i perspektive*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Golder, G., Norwich, B., & Bayliss, P. (2005). Preparing teachers to teach pupils with special educational needs in more inclusive schools: evaluating a PGCE development. *British Journal of Special Education*, 32(2), 92-99.
- Gregor, E. M., & Campbell, E. (2001). The attitudes of teachers in Scotland to the integration of children with autism into mainstream schools. *Autism*, 5(2), 189-207.
- Harvey, L. (2007). Epistemology of quality. *Perspectives in Education*, 25(3), 1-13.
- Howe, D. (2006). Disabled children, parent–child interaction and attachment. *Child & family social work*, 11(2), 95-106.
- Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji, 2014, *Glavni nalazi*. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF
- Klemenović, J. (2009): *SAVREMENI PREDŠKOLSKI PROGRAMI*, Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača «Mihailo Palov». 207.str. ISBN 978-86-84367-50-3; COBISS. SR-ID 244120071.
- Klemenović, J. (2014). *Spremnost za školu u inkluzivnom kontekstu*, Novi Sad : Filozofski fakultet u Novom Sadu. ISBN:978-86-6065-291-3.
- Kopunović, D. (2009). *Stavovi vaspitača prema inkluzivnom programu u predškolskim ustanovama*. Neobjavljena magistarska teza. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Korać, I. (2014). Kompetencije nastavnika za inkluzivno obrazovanje, Usmeno saopštenje na V Međunarodna naučna konferencija “Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi, Savremeni pristupi inkluzivnom obrazovanju”, Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare, Sremska Mitrovica, 13 jun 2013., Knjiga rezimea (str.23), ISBN 978-86-7447-120-3
- Korać, I. (2015). Kompetencije vaspitača za rad u inkluzivnom okruženju- doprinos stručnog usavršavanja. Usmeno saopštenje na 6. Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi“, Sremska Mitrovica, Srbija.
- Kovačević, N. (2015). Spremnost vaspitača za rad u inkluzivnom obrazovnom kontekstu. Usmeno saopštenje na 6. Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi“, Sremska Mitrovica, Srbija.

- Latinović, I. (2014). *Okvir za praćenje inkluzivnog obrazovanja u Srbiji*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjivanje siromaštva.
- Lecavalier, L., Leone, S., & Wiltz, J. (2006). The impact of behaviour problems on caregiver stress in young people with autism spectrum disorders. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50(3), 172-183.
- Mihić, I., Rajić, M. (2015). Usluge u lokalnoj zajednici za porodice dece sa smetnjama u razvoju: uloga predškolskih ustanova. U Kuburić i sar. (Ur.) Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Nosek, B., Greenwald, A. G., & Banaji, R. M. (2005). Understanding and using the Implicit Association Test: II. Method variables and construct validity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 166–180.
- Pavlović Breneselović, D. (2013). Kompetencije ili kompetentnost: različiti diskursi profesionalizma vaspitača. *Vaspitanje i obrazovanje*, 34(2), 57-68.
- Radaković, I., Rajić, M., Mihić, I. i Mirković, V. (2016). Doživljaj vlastitih kompetencija za rad sa decom sa smetnjama u razvoju: perspektiva studenata Visoke škole za obrazovanje vaspitača i vaspitača u praksi. Usmeno saopštenje na IV Međunarodnoj naučnoj konferenciji “Specijalna edukacija i rehabilitacija – Rana intervencija” (14.10.-16.10.2016.). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. ISSN: 0354-8759
- Rajović, V., Jovanović, O. (2010). Profesionalno i privatno iskustvo sa osobama s posebnim potrebama i stavovi nastavnika redovnih škola prema inkluziji. *Psihološka istraživanja*, 13 (1), 91-106.
- Robertson, K., Chamberlain, B., & Kasari, C. (2003). General education teachers' relationships with included students with autism. *Journal of Autism and developmental disorders*, 33(2), 123-130.
- Sakač, M., Marić, M. (2016). Dimenzije kvaliteta inkluzivnog rada vaspitača. *Beogradska defektološka škola*, 22 (2), 93-109.
- Sheridan, S. (2007). Dimensions of pedagogical quality in preschool. *International Journal of Early Years Education*, 15(2), 197-217.
- Sretenov, D. (2008). *Kreiranje inkluzivnog vrtića– Deca ometena u razvoju u redovnoj predškolskoj ustanovi*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Stanisavljević-Petrović, Z. i Stančić, M. (2010). Stavovi i iskustva vaspitača o radu sa decom sa posebnim potrebama. *Pedagogija*, 62 (1), 70-79.
- Stanković-Đorđević, M. (2007). Stavovi vaspitača o vaspitno-obrazovnom radu sa decom sa razvojnim smetnjama. *Pedagogija*, 62 (1), 70-79.

- Stančić, M., i Stanisavljević Petrović, Z. (2013). Mišljenje vaspitača o koristima od inkluzije i načinima njenog ostvarivanja. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(3). 353-369.
- Stojanović, B. (2009). Повезивање теорије и праксе у припреми будућих васпитача. In M. Matti (ed.), *Proceedings of the International Conference Promoting Teacher Education from Intake System to Teaching Practice* (219-233). Jagodina: Faculty of Education, University of Kragujevac.
- Subban, P., & Sharma, U. (2006). Primary school teachers' perceptions of inclusive education in Victoria, Australia. *International Journal of Special Education*, 21(1), 42-52.
- Tomić, K. i Milić, J. (2014). Dete sa autizmom u inkluzivnom vaspitnom kontekstu. *Sinteze*, 87-97.
- Veljić, Č. (2010). Razlike u stvovima učitelja gradskih i seoskih škola o inkluzivnom obrazovanju. *Beogradska defektološka škola*. 3, 601-614.
- Vujačić, M. (2009). *Mogućnosti i ograničenja inkluzije dece sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole*. Neobjavljena doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Žeželj, I., Jakšić, I., & Jošić, S. (2015). How contact shapes implicit and explicit preferences: Attitudes toward Roma children in inclusive and non-inclusive environment. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(5), 263-273.
- Zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja - Katalog programa stalog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2016/2017. i 2017/2018.godinu Preuzeto 9.7.2017. sa <http://katalog2016.zuov.rs/>

Jelena Šakotić-Kurbalija*
Biljana Trifunović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 159.944:316.811/.815(497.11)
DOI: 10.19090/gff.2017.2.361-378
Originalni naučni rad

POLNE RAZLIKE U STRATEGIJAMA SUOČAVANJA SA STRESOM KOD BRAČNIH PARTNERA U SRBIJI**

---

* jelenasakotickurbalija@ff.uns.ac.rs

** Istraživanje prikazano ovim radom predstavlja deo projekta "Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji", koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (DN 179022). Podaci prikupljeni na istom uzorku ispitanika su korišćeni i u sledećim radovima:

Šakotić-Kurbalija, J., i Kurbalija D. (2015). Kvalitet bračnih odnosa u Srbiji iz ženskog i muškog ugla. *Peti kongres psihoterapeuta Srbije: Ljubav i psihoterapija*. Beograd: 22.10 –25. 10. 2015. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 134.

Kurbalija D., Šakotić-Kurbalija, J., Strizović, I., i Trifunović, B. (2015). Bačni parovi u Srbiji: Kako muškarci vide sebe, a kako ih vide žene. *Peti kongres psihoterapeuta Srbije: Ljubav i psihoterapija*. Beograd: 22.10 –25. 10. 2015. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 84-85.

Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D., Trifunović, B., i Strizović, I. (2015). Bačni parovi u Srbiji: Kako žene vide sebe, a kako ih vide muškarci. *Peti kongres psihoterapeuta Srbije: Ljubav i psihoterapija*. Beograd: 22.10 –25. 10. 2015. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 133-134.

Strizović, I., i Šakotić-Kurbalija, J. (2016). Povezanost percepcije partnerove komunikacijske kompetencije sa opštim bračnim zadovoljstvom. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20.10 –23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 21.

Šakotić-Kurbalija, J., i Kukulj, N. (2016). Povezanost kvaliteta bračnog odnosa i potencijala za razvod sa podelom odgovornosti među partnerima. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20.10 –23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 20.

Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D., i Kapetan, A. (2016). Razlike između muškaraca i žena u predikciji potencijala za razvod na osnovu bračnog kvaliteta. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20.10 –23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 21-22.

U cilju utvrđivanja značajnosti polnih razlika u korišćenju strategija suočavanja sa stresom generalno, prikupljeni su podaci na uzorku od 446 bračnih parova različitih sociodemografskih karakteristika, starosti 17–81 god. Za ispitivanje strategija suočavanja sa stresom, primenjena je Brief COPE skala (Carver, 1997). Jednofaktorskom multivarijatnom analizom varijanse su ispitane polne razlike u 14 strategija suočavanja sa stresom: samoometanje, aktivno prevladavanje, poricanje, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, traženje emocionalne i instrumentalne podrške, odustajanje, ventiliranje, pozitivno redefinisavanje, planiranje, humor, prihvatanje, religioznost i samookrivljivanje. Rezultati ukazuju da bračni partneri sa jednakom učestalošću koriste mnoge strategije suočavanja sa stresom, ali i da postoje polne razlike (sa malim efektom) u učestalosti korišćenja specifičnih strategija - samoometanju, traženju emocionalne podrške, traženju instrumentalne podrške, ventiliranju, planiranju i religioznosti, pri čemu žene na ovim dimenzijama postižu više skorove u odnosu na svoje partnere. Dobijeni rezultati su u saglasnosti sa rezultatima novijih istraživanja koja sugerišu sve veće smanjenje polnih razlika u učestalosti korišćenja specifičnih strategija suočavanja sa stresom, pri čemu se sve veći značaj u izboru strategija suočavanja sa stresom pripisuje socijalnom kontekstu. Budući da se strategije suočavanja sa stresom u mnogim istraživanjima izdvajaju kao prediktori generalnog bračnog funkcionisanja, njihovo istraživanje jeste izuzetno značajno za razumevanje bračne dinamike i karakteristika bračnog odnosa.

Ključne reči: strategije suočavanja, stres, bračni parovi, Brief COPE skala, polne razlike

UVOD

Kako decenijama unazad pokazuju nalazi brojnih istraživanja sprovedenih u različitim državama i različitim kulturama (npr., Fowers, 1991; Maddock, Hogan, Antonov, & Mastkovsky, 1994; Shek, 1995; Ragsdale, 1996; Kitamura at al., 1998; Schumm, Resnick, Bollman, & Jurich, 1998; Ballard-Reisch & Weigel, 1999; Rosnati & Ranieri, 2000; Vannoy & Cubbins, 2001), a to podržavaju i nalazi istraživanja sprovedenih u našem regionu (npr. Jaramaz, 2010; Ilić, 2011; Huić, Kamenov, & Mihić, 2012; Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2015), u proseku, žene percipiraju značajno nižim kvalitet bračnog odnosa, u odnosu na doživljaj koji imaju muškarci (i to na svakoj ispitanjoj dimenziji kvaliteta bračnog odnosa –

Trifunović, B., Šakotić-Kurbalija, J., i Strizović I. (2016). Razlike u percepciji bračnog kvaliteta među parovima različitih kombinacija obrazaca partnerske afektivne vezanosti. *Primenjena psihologija*, 9(3), 313-332.

Šakotić-Kurbalija, J. (2016). *Bračni odnosi u Srbiji: povezanost kvaliteta, potencijala za razvod i spremnosti za traženje psihološke pomoći*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Ni u jednom od navedenih radova nisu prikazani rezultati vezani za istraživački problem ovog rada.

Konsenzusu, Kohezivnosti, Zadovoljstvu brakom i Afektivno-seksualnoj usaglašenosti, te su i generalno nezadovoljnije brakom).

Važno je imati u vidu i nalaze da postoje značajne razlike između žena i muškaraca po pitanju vrste negativnih životnih događaja koji najviše utiču na doživljaj smanjenja kvaliteta bračnog odnosa – kod žena su to prvenstveno negativni događaji vezani za brak i porodicu, a kod muškaraca negativni događaji na poslu i finansijski problemi (Conger, Lorenz, Elder, Simons, & Ge, 1993). Nalazi istraživanja, pritom, ukazuju da žene, u poređenju sa muškarcima, uočavaju znatno veći broj problema u braku, te se i češće žale na bračne probleme; dok muškarci mnoge bračne probleme ne uočavaju ili ih smatraju nevažnim (Thompson & Walker, 1989; Amato & Rogers, 1997).

Bračno nezadovoljstvo se povećava kada supružnici uđu u roditeljske uloge, i to posebno kod žena (Ade-Ridder & Brubaker, 1983; Belsky, Spanier, & Rovine, 1983; Belsky, Lang, & Rovine, 1985; Belsky & Pensky, 1988; Nomaguchi & Milkie, 2003), a različiti autori vide uzroke većeg bračnog nezadovoljstva žena u njihovoj većoj opterećenosti različitim ulogama i svakodnevnim aktivnostima. Reč je o tome da žene, pored bračne i profesionalne uloge, najčešće preuzimaju i najveći deo odgovornosti za obavljanje svakodnevnih kućnih poslova i brigu o deci (Taylor, Bennett & Sung, 2010), što doprinosi razvoju većeg nivoa njihovog distresa, depresije i anksioznosti, u odnosu na muškarce (Barnett, 2004).

Istraživanja sprovedena u našoj sredini, takođe, pokazuju da su žene značajno više od muškaraca uključene u svakodnevne poslove u domaćinstvu i u staranje o deci (Mihic i Zotović, 2011; Mihic, Zotović, i Petrović, 2006; Petrović, 2007; Petrović, Mihic, Zotović, i Kapor-Stanulović, 2009). Međutim, u nekim novijim istraživanjima, takođe sprovedenim u našoj sredini, utvrđeno je da najveći broj i muškaraca i žena, pri raspodeli poslova u domaćinstvu izjavljuje da oboje jednako učestvuju u brizi o deci i u donošenju odluka vezanih za decu, a pritom se raspodela poslova u domaćinstvu nije pokazala kao dobar prediktor ni percepcije bračnog kvaliteta, ni potencijala za razvod (Šakotić-Kurbalija, 2016; Šakotić-Kurbalija i Kukulj, 2016).

Rezultati različitih istraživanja (npr. Hobfoll, Dunahoo, Ben-Porath, & Monnier, 1994; Bouchard, Sabourin, Lussier, Wright, & Richer, 1998), takođe, ukazuju da muškarci i žene koriste različite strategije kada se suočavaju sa bračnim problemima. Pri tom, muškarci u većoj meri pokušavaju da utiču na uzroke stresa, ali su istovremeno i skloniji odustajanju od pokušaja da se izbore sa problemima ukoliko njihovi naponi ne daju brzo rezultate (Veroff, Kulka, & Douvan, 1981; Stone & Neale, 1984), dok su ženama, u proseku, svojstveniji prilagođavanje novonastalim okolnostima, ublažavanje negativnih posledica stresa i oslobađenje od

emocionalne napetosti, te traženje i oslanjanje na pomoć drugih ljudi i institucija u pokušajima da se izbore sa stresom (Folkman & Lazarus, 1980; Billings & Moos, 1981; Stone & Neale, 1984; Hamilton & Fagot, 1988).

Prema rezultatima nekih istraživanja, u situacijama suočavanja sa bračnim problemima, žene izveštavaju o većoj brizi, konfliktima i traženju različitih aktivnosti van bračnog odnosa, što predstavlja aktivan napor čija je svrha udaljavanje od problema i njihovo zaboravljanje, a doprinosi razvoju nižeg bračnog zadovoljstva (npr. Billings & Moos, 1981; Stone & Neale, 1984; Hamilton & Fagot 1988; Hobfoll, et al., 1994). Pri tom, ista istraživanja ukazuju da suočavanje sa stresom kod žena koje predstavlja pribegavanje emocionalnim odgovorima na probleme i provođenje vremena u diskusiji sa prijateljima ili porodicom o problemima, za posledicu najčešće ima visoko zadovoljstvo bračnim odnosom (Billings & Moos, 1981; Stone & Neale, 1984; Hamilton & Fagot 1988).

Neki autori, međutim, ističu da žene mogu imati kratkoročnu dobrobit kada koriste strategije poricanja (npr. Bouchard et al., 1998). Tome u prilog govore i nalazi istraživanja u našoj sredini - da je bračno zadovoljstvo žena u pozitivnoj korelaciji sa sklonošću ka poricanju postojanja problema (Šakotić-Kurbalija, 2011). Pored toga, rezultati jedne opsežne metaanalize koja je obuhvatila 50 različitih studija koje su se bavile razlikama među polovima u strategijama suočavanja sa stresom sprovedenih u periodu između 1990. i 2000. godine (Tamres, Janicki & Helgeson 2002) ukazuju na to da žene češće od muškaraca koriste gotovo sve strategije suočavanja sa stresom (kako one usmerene na emocije, tako i one usmerene na problem). Pritom razlike koje su registrovane u okviru nekih studija nisu potvrđene nalazima drugih istraživanja, a veličine efekta za 17 testiranih strategija suočavanja sa stresom u većini slučajeva su bile relativno male, čak i kada su bile statistički značajne (Tamres, Janicki & Helgeson 2002). Najnovija istraživanja, takođe, sugerišu sve slabiju izraženost polnih razlika u izboru strategija suočavanja sa stresom, što se interpretira sve većim socijalnim promenama (Cooper & Quick, 2017)

Imajući u vidu nalaze stranih istraživanja koja ukazuju da se žene, u poređenju sa muškarcima, češće žale na probleme u braku i da uočavaju više bračnih problema (Amato & Rogers, 1997), da fiziološki znatno snažnije od muškaraca reaguju na promene u bračnom odnosu (Hibbard & Pope, 1993; Acitelli & Young, 1996; Gallo, Troxel, Matthews, & Kuller, 2003), te da je bračno zadovoljstvo žena značajnije za stabilnost braka od bračnog zadovoljstva muškaraca (Heaton & Blake, 1999) dosadašnja istraživanja, u oblasti bračnih odnosa u Srbiji, bila su usmerena samo na ispitivanje strategija suočavanja sa stresom u populaciji

žena (Šakotić-Kurbalija, 2011; Šakotić-Kurbalija, Šanta i Kurbalija, 2016; Šakotić-Kurbalija, Trifunović, i Zotović, 2016).

Mada je i u našoj sredini potvrđeno da su žene manje zadovoljne brakom i da znatno lošijim percipiraju kvalitet bračnog odnosa, na svakoj od ispitivanih dimenzija (Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2015); nalazi istraživanja sprovedenog na bračnim parovima u Srbiji (Šakotić-Kurbalija, Kurbalija, i Kapetan, 2016) nisu potvrdili inostrane nalaze da je bračno zadovoljstvo žena značajnije za stabilnost braka, od bračnog zadovoljstva muškaraca (Heaton & Blake, 1999). Istraživanjem u našoj sredini je utvrđeno da je kod muškaraca izraženija povezanost između percepcije bračnog kvaliteta i potencijala za razvod (25% zajedničke varijanse), nego kod žena (19% zajedničke varijanse), a pritom je bračno (ne)zadovoljstvo i kod jednih i kod drugih glavni pojedinačni prediktor potencijala za razvod (Šakotić-Kurbalija, Kurbalija, i Kapetan, 2016). Imajući ovo u vidu, značajno je proveriti i koliko se nalazi inostranih istraživanja vezanih za polne razlike u strategijama suočavanja sa stresom, kod bračnih partnera, mogu koristiti za razumevanje funkcionisanja bračnih odnosa u Srbiji. Odnosno, značajno je utvrditi postoje li i kakve su (ukoliko postoje) polne razlike u strategijama suočavanja sa generalnim stresom kod bračnih partnera u Srbiji!?

METOD

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 446 bračnih parova koji žive u Srbiji. Ispitivanje je bilo anonimno i dobrovoljno. Ispitanici su dobili mušku i žensku formu baterije testova koje su popunjavali samostalno kod kuće, kao i po dve prazne koverte u kojima su vraćali popunjene upitnike ispitivaču. Ispitanici su imali zadatak da se prisete stresnih događaja koje su iskusili u proteklih nekoliko meseci, te da izveste o učestalosti korišćenja navedenih strategija za prevazilaženje stresa.

Starost ispitanica u uzorku se kretala između 17 i 79 godina ($AS = 39.49$, $SD = 11.21$), dok se starost njihovih partnera kretala između 20 i 81 godine ($AS = 40.21$, $SD = 11.61$). Od ukupnog broja ispitanih parova 77,3% je venčano, a 69,7% parova ima decu. Parovi žive zajedno od 11 meseci do 57 godina ($AS = 14.15$, $SD = 11.79$).

Istraživanjem su obuhvaćeni ispitanici različitog obrazovnog, radnog i socioekonomskog statusa. U uzorku su zabeležene značajne polne razlike u stepenu stručne spreme ($\chi^2(5) = 18.89$, $p < .05$), pri čemu ispitanice imaju viši obrazovni status u odnosu na svoje partnere; najveći broj muških ispitanika ima završenu

srednju školu (46,8%), dok najveći broj ženskih ispitanika ima završenu visoku školu/fakultet (43,3%). Polne razlike u radnom statusu nisu zabeležene ($\chi^2(6) = 9.88, p > .05$); približno jednak broj i muških i ženskih ispitanika je u radnom odnosu (54% ispitanica i 55% ispitanika). Takođe, najveći i približno jednak broj ispitanika i ispitanica procenjuje svoj socioekonomski status kao prosečan (49,6% ispitanica i 49,2% ispitanika).

Instrumenti

Brief COPE skala (Carver, 1997) je primenjena za ispitivanje strategija suočavanja sa stresom. Skala se sastoji iz 28 ajtema koji predstavljaju opise različitih ponašanja u stresnim situacijama. Od ispitanika se traži da se prisete stresnih situacija koje su se dogodile u poslednjih nekoliko meseci, a zatim da procene učestalost svog ponašanja (nikada, retko, ponekad i često) na dati način, u cilju prevladavanja stresa. Ovom skalom se procenjuje 14 načina suočavanja sa stresom: samooometanje, aktivno prevladavanje, poricanje, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci (PAS), traženje emocionalne podrške, traženje instrumentalne podrške, odustajanje, ventiliranje, pozitivno redefinisavanje, planiranje, humor, prihvatanje, religioznost i samookrivljivanje. Pouzdanost instrumenta je zadovoljavajuća, vrednosti Crobachovih alfa koeficijenata se kreću između .68 i .84.

REZULTATI

U Tabeli 1 su prikazani deskriptivni pokazatelji za sve subskele Brief COPE skale. Prema blažem kriterijumu (-2/+2), vrednosti skjunisa i kurtozisa se mogu smatrati prihvatljivim za sve subskele navedenog upitnika (Finney & DiStefano, 2006).

Tabela 1

Deskriptivni pokazatelji za subskele Brief COPE skale na muškom i ženskom uzorku (N = 446)

Subskala	Min	Max	Muški pol				Ženski pol			
			AS	SD	Sk.	Kurt.	AS	SD	Sk.	Kurt.
Samooometanje	2	8	5.97	1.44	-.58	-.09	6.32	1.28	-.54	.03
Aktivno prevladavanje	2	8	6.86	1.19	-1.14	1.34	6.87	1.12	-.88	.69
Poricanje	2	8	4.03	1.72	-.44	-.79	4.20	1.75	.32	-.92
Zloupotreba PAS	2	8	3.04	1.58	1.40	.92	2.76	1.38	1.8	1.9

Traženje emocionalne podrške	2	8	5.69	1.69	-.49	-.43	6.22	1.52	-.69	-.05
Traženje instrumentalne podrške	2	8	5.28	1.63	-.30	-.49	5.79	1.54	-.41	-.34
Odustajanje	2	8	3.35	1.56	.84	-.42	3.43	1.54	.77	-.27
Ventiliranje (ispoljavanje neg. osećanja)	2	8	4.72	1.54	-.46	.11	5.28	1.44	-.08	-.39
Pozitivno redefinisane (reinterpretacija)	2	8	6.60	1.32	-.95	.74	6.73	1.22	-.93	.77
Planiranje	2	8	5.74	1.26	-.05	-.22	6.07	1.32	-.40	-.23
Humor	2	8	5.63	1.76	-.52	-.48	5.56	1.77	-.35	-.73
Prihvatanje (rezigniranost)	2	8	6.49	1.29	-.80	.44	6.49	1.17	-.76	.89
Religioznost	2	8	3.98	1.93	.67	-.20	4.59	1.96	.25	-1.09
Samookrivljavanje	2	8	4.74	1.53	.02	-.52	4.83	1.58	.15	-.66

Napomena : Sk – skjunis; Kurt- kurtosis.

Jednofaktorskom MANOVA-om istražene su polne razlike u domenu strategija suočavanja sa stresom. Preliminarnim ispitivanjem proverene su pretpostavke o normalnosti, linearnosti, univarijantnim i multivarijantnim autlajerima, homogenosti matrica varijanse – kovarijanse i multikolinearnosti. Nije registrovano ozbiljnije narušavanje pretpostavki, izuzev pretpostavke o jednakosti varijanse promenljivih: Poricanje, Korišćenje psihoaktivnih supstanci i Prihvatanje, te je za ove varijable korišćen stroži nivo značajnosti univarijantnih F -testova, tj. $p < .025$ (Tabachnick & Fidell, 2007).

Rezultati pokazuju da su glavni efekti pola ($F(14, 890) = 7.53, p < .001, \eta_p^2 = .106$) značajni na multivarijantnom nivou. Statističku značajnost (po Bonferronijevom prilagođenom nivou značajnosti od $p < .001$), sa malim efektom razlike (Cohen, 1988), dosegle su promenljive: Samoometanje, Traženje emocionalne podrške, Traženje instrumentalne podrške, Ventiliranje, Planiranje i Religioznost (Tabela 2), pri čemu ispitanice na ovim dimenzijama postižu više skorove.

Tabela 2
Polne razlike na subkalama Brief COPE skale: univarijantni efekti

Faktor	Subskala	F	df ₁	p	η^2
Pol	Samoometanje	17.521	1	.000	.019
	Aktivno prevladavanje	.003	1	.959	.000
	Poricanje	3.091	1	.079	.003
	Zloupotreba PAS	7.135	1	.008	.008
	Traženje emocionalne podrške	24.921	1	.000	.027
	Traženje instrumentalne podrške	23.610	1	.000	.025
	Odustajanje	1.576	1	.210	.002
	Ventiliranje	35.93	1	.000	.038
	Pozitivno redefinisanje	2.786	1	.095	.003
	Planiranje	14.703	1	.000	.016
	Humor	.051	1	.821	.000
	Prihvatanje	.026	1	.873	.000
	Religioznost	28.118	1	.000	.025
	Saamookrivljavanje	1.532	1	.216	.002

DISKUSIJA

Rezultati sprovedene studije ukazuju na to da bračni partneri sa jednakom učestalošću koriste mnoge strategije suočavanja sa stresom, ali i da postoje polne razlike u učestalosti korišćenja specifičnih strategija, pri čemu je efekat registrovanih polnih razlika mali. Dobijeni rezultati su u saglasnosti sa rezultatima nekih novijih istraživanja koja sugerišu sve veće smanjenje polnih razlika u izboru strategija suočavanja sa stresom, pri čemu se kao objašnjenje sve manje izraženih polnih razlika navode sve veće socijalne promene, odnosno, ističe se važnost konteksta u izboru strategija suočavanja sa stresom (Cooper & Quick, 2017).

U većini prethodno sprovedenih istraživanja, izveštava se o učestalijem korišćenju strategija usmerenih na emocije kod žena, odnosno učestalijem korišćenju strategija usmerenih na problem kod muškaraca (npr. Matud, 2004; Eaton & Bradley, 2008). Rezultati našeg istraživanja su u suprotnosti sa rezultatima prethodno pomenutih studija. Naime, u ovom istraživanju žene koriste učestalije i pojedine strategije usmerene na emocije, i pojedine strategije usmerene na problem. Objasnjenje ovakvih nalaza se možda može pronaći u samoj prirodi uzorka. Naime, prema situacionoj hipotezi (Rosario, Shinn, Morch, & Huckabee, 1988), reakcije na stres su uslovljene vrstom stresora sa kojima se individue suočavaju, što znači da ukoliko su osobe izložene identičnom stresoru, ne postoje polne razlike u njihovim reakcijama. Dakle, prema ovoj pretpostavci izbor strategija suočavanja će biti

uslovljen tipom stresora. Iako ovim istraživanjem nije ispitivano prevladavanje specifično stresora koji imaju poreklo u samoj relaciji, bračni parovi su često izloženi istim stresorima, bilo da stres ima poreklo u samoj relaciji ili je posledica spoljašnjih stresora koji utiču na oba partnera, te na taj način postoji mogućnost da je priroda uzorka dovela do izostanka očekivanih polnih razlika u korišćenju strategija usmerenih na emocije i strategija usmerenih na problem. Takođe, izostanak značajnih razlika u ovoj studiji se može objasniti i sa drugog metodološkog aspekta, budući da je grupa strategija usmerenih na emocije izuzetno heterogena grupa, te se npr. u jednoj studiji (Rosario et al., 1988) pod ovim strategijama podrazumevaju humor, odmor, fizička aktivnost, druženje itd., dok se u drugoj studiji (Folkman & Lazarus, 1985) pod istim strategijama navode samoobmana, pozitivno razmišljanje, samooptuživanje itd. (Tamres, Janicki, & Helgeson, 2002).

Dobijene razlike u učestalosti korišćenja specifičnih strategija suočavanja sa stresom, kako onih usmerenih na emocije, tako i onih usmerenih na problem, se mogu objasniti na različite načine, i korišćenjem različitih koncepata. Strategije traženja instrumentalne i emocionalne podrške, kao i ventiliranje, bi se mogle grupisati u kategoriju strategija koje uključuju podršku od strane drugih osoba. Ovakvom kategorizacijom, dobijeni rezultati su u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja, u kojima se identifikuju značajne polne razlike u domenu socijalne podrške, pri čemu žene, u poređenju sa muškarcima, češće traže i dobijaju podršku od drugih osoba. U ovim studijama, dobijene razlike se objašnjavaju efektima socijalizacije i različitim rodnim ulogama koje naglašavaju autonomiju i nezavisnost kod muškaraca i socijalne relacije kod žena (Zuckerman & Gagne, 2003). Međutim, u ovoj studiji ne može se u potpunosti primeniti isti način rezonovanja, budući da polne razlike u korišćenju nekih aktivnih i nezavisnih strategija ili nisu registrovane, ili polne razlike postoje, ali u korist žena (npr. kod planiranja). U skladu sa prethodno navedenim, kao prikladnije objašnjenje bi mogla poslužiti sama veličina socijalne mreže i dostupnost socijalnih izvora podrške. Naime, istraživanja dosledno ukazuju na to da žene, od adolescencije do starog doba, imaju više socijalnih izvora podrške, kao i da češće traže i dobijaju podršku, u poređenju sa muškarcima (Burda, Vaux, & Schill, 1984; Heaney & Israel, 2008). Što je veći broj ljudi koji mogu pružiti podršku osobi, ova strategija će češće biti korišćena kada se ukaže potreba za njom. Dakle, u zavisnosti od tipa stresora i procene potrebnih resursa za prevladavanje stresa, žene mogu koristiti nezavisne strategije suočavanja sa stresom, ali mogu tražiti i podršku od osoba iz svoje socijalne mreže.

Takođe, istraživanja u domenu partnerskih relacija ukazuju na to da žene češće pružaju podršku svojim bračnim partnerima u stresnim situacijama. Tako npr. rezultati jednog istraživanja ukazuju na to da žene često preuzimaju dodatne poslove u domaćinstvu kada njihov partner doživljava stres na radnom mestu (Bolger, DeLongis, Kessler, & Wethington, 1989). Dakle, čini se da su žene veštije od muškaraca u pružanju kako emocionalne, tako i instrumentalne podrške svojim partnerima. Budući da muškarci dobijaju potrebnu emocionalnu i instrumentalnu podršku od svojih partnerki, pretpostavlja se da oni imaju manju potrebu za traženjem ove vrste podrške, kako od svojih partnerki, tako i od drugih osoba. S druge strane, izostanak podrške od strane partnera, povećava potrebu žena za traženjem podrške od partnera, a zatim i od drugih osoba u socijalnoj mreži, ukoliko potrebe za podrškom nisu zadovoljene od strane partnera.

Identifikovane polnih razlika u samoometanju i religioznosti, kao strategijama suočavanja sa stresom, su u saglasnosti sa rezultatima istraživanja u kojima se izveštava da žene češće koriste izbegavanje kao strategiju suočavanja sa stresnim situacijama, budući da samoometanje predstavlja aktivni, a religioznost pasivni oblik izbegavanja. Kada se razmatraju identifikovane polne razlike u samoometanju, za potencijalno objašnjenje dobijenih razlika može poslužiti kvantitet aktivnosti koje žene, naročito u braku, imaju. Naime, kako istraživanja i u našoj sredini pokazuju, žene su uključene u značajno većem stepenu u obavljanju svakodnevnih poslova u domaćinstvu i u staranje o deci, u odnosu na svoje partnere (npr. Petrović, Mihić, Zotović i Kapor-Stanulović, 2009; Mihić i Zotović, 2011). Na ovaj način, ženama je na raspolaganju veći broj aktivnosti koje mogu poslužiti kao distraktori u procesu suočavanja sa stresom.

Rezultat da žene češće, u odnosu na svoje partnere, pribegavaju religioznim ritualima (molitvama, meditacijama), kao načinima suočavanja sa stresom, u saglasnosti su i sa rezultatima istraživanja koja su imala za cilj ispitivanje polnih razlika u uključenosti u religiozne rituale, pri čemu se navodi da su žene u većem stepenu uključene u verske aktivnosti, u poređenju sa muškarcima (npr. Loewenthal, MacLeod & Marco Cinnirella, 2001). Dobijene razlike mogu biti posledica razlika u određenim dimenzijama ličnosti, koje u ovom istraživanju nisu uzete u razmatranje. Tako npr. rezultati jedne meta-studije (Saroglou, 2002) ukazuju na značajnu pozitivnu povezanost prijatnosti, savesnosti, ekstraverzije i neuroticizma sa religioznošću, dok rezultati druge, kroskulturalne studije, izveštavaju o polnim razlikama upravo na navedenim dimenzijama ličnosti, pri čemu žene postižu više skorove na svim navedenim dimenzijama, u poređenju sa muškarcima (Schmitt, Realo, Voracek, & Allik, 2008).

Polne razlike u korišćenju planiranja, kao strategije suočavanja sa stresom, se takođe mogu objasniti uključivanjem dimenzija ličnosti. Naime, u meta-studiji koja je imala za cilj ispitivanje povezanosti učestalosti korišćenja različitih strategija i dimenzija ličnosti, dobijeni su rezultati koji sugerišu značajnu povezanost planiranja sa povišenom ekstraverzijom i savesnošću (Connor-Smith & Flachsbart, 2007). Kao što je prethodno pomenuto, žene na ovim dimenzijama postižu veće skorove, te se na ovaj način može objasniti i veća učestalost korišćenja planiranja kao načina suočavanja sa stresnim situacijama kod žena, u odnosu na njihove partnere.

ZAKLJUČAK

Sprovedeno istraživanje, prikazano ovim radom, predstavlja polaznu osnovu za buduća istraživanja koja treba da ispituju medijatorske i moderatorske uticaje različitih varijabli na odnos pola i strategija suočavanja sa stresom, kao npr. osobina ličnosti, budući da se u ovom istraživanju dobijene polne razlike u pojedinim strategijama suočavanja smisleno mogu objasniti uključivanjem ovih konstrukta. Takođe, u narednim studijama bi trebalo ispraviti i metodološke nedostatke ove studije. Budući da istraživanja ukazuju na to da izbor strategija suočavanja sa stresom zavisi od tipa stresora, procene stepena njegove opasnosti i stepena intenziteta doživljenog stresa (Tamres, Janicki & Helgeson 2002), koje u ovom istraživanju nisu uzete u razmatranje, bilo bi značajno da naredne studije, pored ispitivanja konkretnih strategija suočavanja sa stresom, uključe informacije i o ovim varijablama, kako bi se dobili što precizniji i potpuniji rezultati. U budućim studijama bi tako bilo korisno razgraničiti tipove stresora na one koje imaju poreklo unutar i izvan same partnerske relacije, s obzirom na to da u ovoj studiji nije specifikovan tip stresora na prethodno pomenuti način, što je moglo da se odrazi na izbor strategija prevladanja. Iako se kao metodološki nedostatak može navesti i prigodnost uzorka, obuhvatajući relativno veliki broj bračnih partnera različitih sociodemografskih karakteristika, ova studija ipak obezbeđuje generalizabilnost rezultata.

I pored prisutnih metodoloških ograničenja ove studije, ona daje značajan teorijski doprinos postojećim saznanjima u oblasti istraživanja polnih razlika u strategijama suočavanja sa generalnim stresom, zato što razmatra polne razlike u strategijama suočavanja sa stresom u novom kontekstu - kontekstu bračnih partnera. Trenutna studija predstavlja polaznu osnovu za buduća istraživanja polnih razlika u izboru strategija suočavanja sa stresom, kako generalnim, tako i bračnim, u kontekstu partnerskih relacija. Iako u ovom istraživanju nije ispitivan specifično

stres koji ima poreklo u samoj partnerskoj relaciji, već stres generalno, spovedena studija ipak proširuje postojeća znanja o polnim razlikama o strategijama suočavanja sa stresom u kontekstu partnerskih relacija, budući da bračni status može imati efekte na izbor strategija suočavanja sa stresom generalno, u smislu da bračni partneri međusobno mogu uticati na izbor strategija suočavanja sa stresom koji ima poreklo i izvan same partnerske relacije, te tako npr., prisustvo bračnog partnera, njegove personalne karakteristike, izbor strategija suočavanja i sl., može smanjiti i/ili povećati učestalost korišćenja određenih strategija kod drugog partnera.

Pored, teorijskih, rezultati sprovedene studije daju i neke praktične implikacije. Strategije suočavanja sa stresom, kako onim koji ima svoje poreklo u samoj relaciji, tako i van nje, se u mnogim istraživanjima izdvajaju kao prediktori generalnog bračnog funkcionisanja (Papp & Witt, 2010), te je ispitivanje različitih aspekata ovog konstrukta izuzetno značajno za razumevanje bračne dinamike i karakteristika bračnog odnosa. Kako su u ovom istraživanju identifikovane i sličnosti u učestalosti korišćenja određenih strategija suočavanja sa stresom, ali i razlike u učestalosti korišćenja specifičnih strategija između žena i njihovih partnera, možemo zaključiti da buduće programe i intervencije fokusirane na načine suočavanja i prevladavanja stresnih situacija, treba sprovoditi i na grupnom i na individualnom nivou. Naime, intervencije namenjene parovima bi se tako usmerile na razmatranje i izmenu disfunkcionalnih strategija suočavanja sa stresom, koje bračni partneri sa jednakom i velikom učestalošću koriste. Sa druge strane, individualne intervencije bi na drugačiji način pristupale izmeni disfunkcionalnih strategija i promovisanju funkcionalnih načina suočavanja sa stresnim situacijama, kod žena i muškaraca, u zavisnosti od toga na kojim strategijama su identifikovane polne razlike. Tako npr., kod žena bi se veća pažnja usmerila na promovisanje i podsticanje učestalijeg korišćenja strategija koje uključuju emocionalno i kognitivno procesiranje, nasuprot izbegavanju (kako pasivnom, tako i aktivnom, koje je u ovom istraživanju češće prisutno kod žena kao način suočavanja sa stresnim situacijama, u odnosu na njihove partnere). Muškarcima bi, sa druge strane, npr. više koristile intervencije namenjene podsticanju traženja pomoći, kako instrumentalne, tako i emocionalne u vidu podrške, saveta i utehe, od različitih osoba u svom okruženju – pored podrške koju dobijaju od svojih partnerki, ohrabrialo bi se traženje pomoći i od prijatelja, članova porodice i naročito profesionalaca, budući da istraživanja ukazuju na to da su muškarci, u odnosu na žene, manje spremni da traže profesionalnu psihološku pomoć (Nam, Chu, Lee, Lee, Kim, & Lee, 2010).

Jelena Šakotić-Kurbalija, Biljana Trifunović

SEX DIFFERENCES IN COPPING STRATEGIES AMONG MARITAL PARTNERS IN SERBIA

Summary

Different factors have an influence on which coping strategies are used under different conditions, including sex. Sex differences are consistently reported in the coping literature, but in our country little attention has been given to examining possible distinctions in coping strategies, especially in the marital context, so the purpose of this study was to examine sex differences in coping strategies among marital partners. The data were collected among 446 married couples aged from 17 to 81 ($M = 40.85$, $SD = 11.48$) with different sociodemographic characteristics (education, employment and socioeconomic status), who had lived together for between 11 months and 57 years ($M = 14.15$, $SD = 11.79$). The participants responded to a coping questionnaire (Brief COPE scale, Carver, 1997) with the 14 subscales: self-distraction, active coping, denial, substance use, use of emotional support, use of instrumental support, behavioural disengagement, venting, positive reframing, planning, humour, acceptance, religion, and self-blame. To assess sex differences across the aforementioned coping strategies, the one-way MANOVA was performed. The results indicated that women used the strategies of self-distraction, emotional support requirement, instrumental support requirement, venting, planning and religion to a greater degree than their partners, but these differences have small effects. The obtained results are consistent with the results of recent studies which suggest a decrease in gender differences and emphasize the role of social changes and context in the choice of coping strategies. Contrary to the results of previous studies, the obtained results suggest that women use both emotion-focused strategies and problem-focused coping strategies as frequently as men. Explanations of these findings could potentially be found in the very nature of the sample and the consideration of the situational hypothesis, as well as in the variety of strategies that are considered as emotion-focused. In addition to the theoretical, the results of the conducted study have also some practical implications. Since many studies have identified coping strategies as predictors of general marital functioning, an examination of various aspects of this construct is extremely important for understanding the marital dynamics and characteristics of a relationship. Since this research identifies both similarities and differences in the frequency of using certain coping strategies, potential sex differences should be considered before planning any intervention or treatment focused on coping with stress, at both the individual and the couple level.

Keywords: sex differences, coping strategies, coping styles, married couples, Brief COPE scale

LITERATURA

- Acitelli, L. K., & Young, A. M. (1996). Gender and thought in relationships. In G. J. O. Fletcher, & J. Fitness (Eds.), *Knowledge structures in close relationships: A social psychological perspective* (pp. 147–168). Mahwah, NJ: Erlbaum.

- Ade-Ridder, L. & Brubaker, T. H. (1983.). *The quality of long-term marriages*. In T. H. Brubaker (Ed.), *Family Relationships in Later Life* (pp. 21-30). Beverly Hills, Sage Publications.
- Amato, P. R., & Rogers, S. J. (1997). A longitudinal study of marital problems and subsequent divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 612-624.
- Ballard-Reisch, D. S., & Weigel, D. J. (1999). *Handbook of interpersonal commitment and relationship stability*. Springer US.
- Barnett, R. C. (2004). Women and multiple roles: Myths and reality. *Harvard review of psychiatry*, 12, 158-164.
- Belsky, J., Lang, M. E., & Rovine, M. (1985). Stability and change in marriage across the transition to parenthood: A second study. *Journal of Marriage and the Family*, 47, 855-865.
- Belsky, J., & Pensky, E. (1988). Marital change across the transition to parenthood. *Marriage & Family Review*, 12, 133-156.
- Belsky, J., Spanier, G. B., & Rovine, M. (1983). Stability and change in marriage across the transition to parenthood. *Journal of Marriage and the Family*, 45, 567-577.
- Billings, A. G., & Moos, R. H. (1981). The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events. *Journal of behavioral medicine*, 4, 139-157.
- Bolger, N., DeLongis, A., Kessler, R. C., & Wethington, E. (1989). The contagion of stress across multiple roles. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 175-183.
- Bouchard, G., Sabourin, S., Lussier, Y., Wright, J., & Richer, C. (1998). Predictive validity of coping strategies on marital satisfaction: Cross-sectional and longitudinal evidence. *Journal of Family Psychology*, 12, 112-131.
- Burda Jr, P. C., Vaux, A., & Schill, T. (1984). Social support resources: Variation across sex and sex role. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 10, 119-126.
- Carver, C. S. (1997). You Want to Measure Coping But Your Protocol's Too Long: Consider the Brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4, 92-100.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analyses for the social sciences*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Conger, R. D., Lorenz, F. O., Elder, G. H., Jr., Simons, R. L., & Ge, X. (1993). Husband and wife differences in response to undesirable life events. *Journal of Health and Social Behavior*, 34, 71-88.

- Connor-Smith, J. K., & Flachsbart, C. (2007). Relations between personality and coping: a meta-analysis. *Journal of personality and social psychology*, *93*, 1080-1118.
- Cooper, C. L., & Quick, J. C. (Eds.). (2017). *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice*. John Wiley & Sons.
- Eaton, R. J., & Bradley, G. (2008). The role of gender and negative affectivity in stressor appraisal and coping selection. *International Journal of Stress Management*, *15*, 94-115.
- Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). Non-normal and categorical data in structural equation modeling. In G. Hancock & R. Mueller (Eds.), *Structural Equation Modeling: A second course* (pp. 269–314). New York: Information Age Publishing, Inc.
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of health and social behavior*, *21*, 219-239.
- Fowers, B. J. (1991). His and her marriage: A multivariate study of gender and marital satisfaction. *Sex Roles*, *24*, 209-221.
- Gallo, L. C., Troxel, W. M., Matthews, K. A., & Kuller, L. H. (2003). Marital status and quality in middle-aged women: Associations with levels and trajectories of cardiovascular risk factors. *Health Psychology*, *22*, 453-463.
- Hamilton, S., & Fagot, B. I. (1988). Chronic stress and coping styles: A comparison of male and female undergraduates. *Journal of personality and social psychology*, *55*, 819-823.
- Heaney, C. A., & Israel, B. A. (2008). Social networks and social support. *Health behavior and health education: Theory, research, and practice*, *4*, 189-210.
- Heaton, T. B., & Blake, A. M. (1999). Gender differences in determinants of marital disruption. *Journal of Family Issues*, *20*, 25-45.
- Hibbard, J. H., & Pope, C. R. (1993). Health effects of discontinuities in female employment and marital status. *Social Science & Medicine*, *36*, 1099-1104.
- Hobfoll, S. E., Dunahoo, C. L., Ben-Porath, Y., & Monnier, J. (1994). Gender and coping: The dual-axis model of coping. *American journal of community psychology*, *22*, 49-82.
- Huić, A., Kamenov, Ž., Jelić, M., Mihić, I., i Mihić, V. (2013). Slobodno vrijeme i zadovoljstvo brakom u Hrvatskoj i Srbiji - rodne i generacijske razlike. U I. Jerković, i Ž. Kamenov (Ur.), *Vrednosti, stavovi i uloge: transgeneracijska perspektiva* (str. 73-96). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Ilić, Lj. (2011). *Rodne razlike u izražavanju ljubavi: Efekti na zadovoljstvo brakom (Master rad)*. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

- Jaramaz, O. (2010). *Karakteristike i funkcionalnost bračnih relacija u Vojvodini*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Kitamura, T., Aoki, M., Fujino, M., Ura, C., Watanabe, M., Watanabe, K., & Fujihara, S. (1998). Sex differences in marital and social adjustment. *The Journal of social psychology, 138*, 26-32.
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1985). If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination. *Journal of Personality and Social Psychology, 49*, 150-170.
- Loewenthal, K. M., MacLeod, A. K., & Cinnirella, M. (2002). Are women more religious than men? Gender differences in religious activity among different religious groups in the UK. *Personality and Individual Differences, 32*, 133-139.
- Maddock, J., Hogan, M., Antonov, A., & Mastkovsky, M. (1994). *Families Before and After Perestroika*. New York: Guilford Press.
- Matud, M. P. (2004). Gender differences in stress and coping styles. *Personality and individual differences, 37*, 1401-1415.
- Mihić, I., i Zotović, M. (Ur.) (2011). *Porodične i profesionalne uloge: značaj zaposlenja za porodično funkcionisanje*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
- Mihić, I., Zotović, M., i Petrović, J. (2006). Sociodemografske karakteristike porodice, podela posla u kući i vaspitni stilovi roditelja u porodicama na teritoriji Vojvodine. *Pedagoška stvarnost, 1-2*, 118-134.
- Nam, S. K., Chu, H. J., Lee, M. K., Lee, J. H., Kim, N., & Lee, S. M. (2010). A meta-analysis of gender differences in attitudes toward seeking professional psychological help. *Journal of American College Health, 59*, 110-116.
- Nomaguchi, K. M., & Milkie, M. A. (2003). Costs and rewards of children: The effects of becoming a parent on adults' lives. *Journal of marriage and family, 65*, 356-374.
- Papp, L. M., & Witt, N. L. (2010). Romantic partners' individual coping strategies and dyadic coping: implications for relationship functioning. *Journal of Family Psychology, 24*, 551-559.
- Petrović, J. (2007). Odnosi u porodicama u Vojvodini: podela uloga, vaspitno ponašanje roditelja i porodična klima. U M. Zotović (Ur.), *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Petrović, J., Mihić, I., Zotović, M., & Kapor-Stanulović, N. (2009). Family roles of father and mother in the families in the process of transition. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 31-45*.

- Ragsdale, J. D. (1996). Gender, satisfaction level, and the use of relational maintenance strategies in marriage. *Communications Monographs*, 63, 354-369.
- Rosario, M., Shinn, M., Morch, H., & Huckabee, C. B. (1988). Gender differences in coping and social supports: Testing socialization and role constraint theories. *Journal of Community Psychology*, 16, 55-69.
- Rosnati, R., & Ranieri, S. (2000). Marital relationship in young families: a cross-sectional study. *Ricerche di psicologia*, 24, 39-56.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2011). *Karakteristike bračnog odnosa i traženje psihološke pomoći* (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2016). *Bračni odnosi u Srbiji: povezanost kvaliteta, potencijala za razvod i spremnosti za traženje psihološke pomoći*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Šakotić-Kurbalija, J., i Kukulj, N. (2016). Povezanost kvaliteta bračnog odnosa i potencijala za razvod sa podelom odgovornosti među partnerima. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20.10 – 23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 20.
- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D. (2015). Kvalitet bračnih odnosa u Srbiji iz ženskog i muškog ugla. *Peti kongres psihoterapeuta Srbije: Ljubav i psihoterapija*. Beograd: 22.10 –25. 10. 2015. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 134.
- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D., i Kapetan, A. (2016). Razlike između muškaraca i žena u predikciji potencijala za razvod na osnovu bračnog kvaliteta. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20.10 –23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 21-22.
- Šakotić-Kurbalija, J., Šanta, I., i Kurbalija, D. (2016). Povezanost strategija suočavanja sa stresom i namere traženja profesionalne psihološke pomoći. *Psihijatrija danas*, 48.
- Šakotić-Kurbalija, J., Trifunović, B. i Zotović, M. (2016). Predikcija namere žena u Srbiji da traže profesionalnu psihološku pomoć. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 349-365.
- Saroglou, V. (2002). Religion and the five factors of personality: A meta-analytic review. *Personality and individual differences*, 32, 15-25.

- Schmitt, D. P., Realo, A., Voracek, M., & Allik, J. (2008). Why can't a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures. *Journal of personality and social psychology, 94*, 168-197.
- Schumm, W. R., Resnick, G., Bollman, S. R., & Jurich, A. P. (1998). Gender effects and marital satisfaction: A brief report from a sample of dual military couples from the 1992 Department of Defense Worldwide Survey of Members and Spouses. *Psychological reports, 82*, 161-162.
- Shek, D. T. (1995). Gender differences in marital quality and well-being in Chinese married adults. *Sex Roles, 32*, 699-715.
- Stone, A. A., & Neale, J. M. (1984). New measure of daily coping: Development and preliminary results. *Journal of personality and social psychology, 46*, 892-906.
- Tabachnick, B., & Fidell, L. (2007). Multivariate analysis of variance and covariance. In C. Woods (Ed.), *Using multivariate statistics* (pp. 375–440). New York: HarperCollins.
- Tamres, L. K., Janicki, D., & Helgeson, V. S. (2002). Sex differences in coping behavior: A meta-analytic review and an examination of relative coping. *Personality and social psychology review, 6*, 2-30.
- Taylor, S., Bennett, F. & Sung, S. (2010). *Unequal but „fair“? Housework and child care in a sample of low to moderate income British couples. Barnett Papers in Social Research 2010-4*. Department of Social Policy and Intervention, University of Oxford.
- Thompson, L., & Walker, A. J. (1989). Gender in families: Women and men in marriage, work, and parenthood. *Journal of Marriage and the Family, 51*, 845-871.
- Vannoy, D., & Cubbins, L. A. (2001). Relative socioeconomic status of spouses, gender attitudes, and attributes, and marital quality experienced by couples in metropolitan Moscow. *Journal of Comparative Family Studies, 32*, 195-217.
- Veroff, J., Kulka, R. A., & Douvan, E. (1981). *Mental health in America: patterns of help-seeking from 1957 to 1976*. New York: Basic Books.
- Zuckerman, M., & Gagne, M. (2003). The COPE revised: Proposing a 5-factor model of coping strategies. *Journal of Research in Personality, 37*, 169-204.

СОЦИОЛОГИЈА

Aleksej Kišjuhas*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 159.942
316:159.942
DOI: 10.19090/gff.2017.2.381-395
Originalni naučni rad

EMOCIJE I NJIHOVI LJUDI: SOCIOLOGIJA EMOCIJA ERVINGA GOFMANA**

U radu su predstavljeni doprinosi sociologiji emocija od strane Ervinga Gofmana, odnosno data je analiza uloge i mesta emocija u Gofmanovom teorijskom nasleđu. Predstavljena je njegova rana analiza stida i posramljenosti, ali su emocije istaknute i kao ključni aspekt Gofmanove potonje sociologije rituala i sociologije interakcije. Na ovaj način, njegova sociološka teorija se (re)konceptualizuje kao deo dirkemovske teorijske tradicije, a emocije se predstavljaju kao neodvojivi element svakog adekvatnog razmatranja njegovih teorijskih doprinosa sociologiji. Na kraju, Gofmanova sociologija emocija analizirana je i kao svojevrsno nastojanje za integracijom (makro)strukturno i (mikro)situaciono orijentisanih pristupa u sociologiji, zbog čega se tvrdi da ona zaslužuje pažnju teorijske sociologije u celini.

Ključne reči: Emocije, sociologija emocija, stid, ritual, društvena interakcija, Erving Gofman.

Erving Gofman je popularni i relativno "kultni" sociolog koji je postao izuzetno uticajan tokom 1980-ih godina, i koji je nazvan najnadarenijim i najuticajnijim američkim sociologom 20. veka (Scheff, 2006: vii; Fine, 1993: 67). U ovom radu, interesuju nas oni elementi ili aspekti Gofmanove sociologije koji predstavljaju njegov teorijski doprinos sociologiji emocija. Biće demonstrirano da ljudske emocije i osećanja zauzimaju važno (a neretko i centralno) mesto u Gofmanovom teorijskom nasleđu, što je činjenica koja se nedovoljno ističe ili (pre)poznaje prilikom razmatranja njegove sociološke teorije.

---

* aleksej.kisjuhas@ff.uns.ac.rs

** Tekst je nastao tokom rada na projektima *Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima*, finansiranom od strane Ministarstva za nauku Republike Srbije, kao i *Kulturno nasleđe i identitet u kontekstu modernizacionih procesa i sociokulturnih i tehnoloških promena*, finansiranom od strane Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost.

U radu je korišćen deo rezultata dobijenih u okviru doktorske disertacije pod nazivom *Telesne, individualne i društvene dimenzije emocija: ka razvoju integrisane sociološke teorije*, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

Zatim, iako se Gofmanova sociologija najčešće povezuje sa „čikaški“ orijentisanim interakcionizmom (vidi npr. Fine, 1995), on je sebe smatrao sledbenikom Emila Dirkema, a posebno Dirkemovog poznog rada iz *Elementarnih oblika* (Durkheim, 1912/1995; vidi Turner and Stets, 2005: 27). Kolinsovim rečima, Gofmanov interakcionizam bio je „tipična gofmanovska maska“, a na njega su veoma uticali i dirkemovski antropolozi Verner i Radklif-Braun (Collins, 1986: 107; vidi i Becker, 1999: 8; Williams, 1986: 351–352; Cahill, 2004: 175). S druge strane, može se reći i kako je sociologija u Čikagu predstavljala naučnu praksu koja bi danas pre pripadala polju antropologije nego sociologije, te da je Gofmanova sociologija ipak *bila* u skladu sa vodećom intelektualnom atmosferom na tom univerzitetu (Wax, 1991: 164). Naime, on jeste bio i pod uticajem deskriptivnih etnografskih istraživanja nastalih u Čikagu, kao i atmosfere socioloških mikroopservacija vezanih za taj intelektualni milje (vidi Bulmer, 1984: 129–180, 220–224).

S tim u vezi, upravo je specifična dirkemovska orijentacija uticala na Gofmanovo interesovanje za ljudske emocije. Naime, umesto klasičnih interakcionističkih tvrdnji o tome da ljudi interpretacijama kreiraju društvenu realnost i sopstvo (npr. Blumer, 1969), on će tvrditi „dirkemovski“ suprotno: *društvo* je to koje prisiljava ljude na određenu sliku o sebi, tj. da društvo kreira sopstvo (npr., Goffman, 1961/1973: 154; Goffman, 1967: 2–3). U tom smislu, i ljudske emocije za njega su predstavljale refleksiju, posledicu ili rezultat makrodruštvenih (strukturnih) i mikro-društvenih (situacionih) zahteva od individue. Iz tih razloga, i Tomas Šef će tvrditi da ukoliko je Dirkem ukazao na „kolektivnu svest“, Gofman je bio sociolog koji ukazuje na „kolektivnu nesvest“ (Scheff, 2006: 23). Na koji način se ona ogleda u ljudskim emocijama?

ANALIZA STIDA I POSRAMLJENOSTI

U jednom ranom, ali i veoma uticajnom radu, Gofman se eksplicitno bavio emocijom stida, odnosno posramljenosti, i analizirao je značaj ovih emocija po društvenu organizaciju (Goffman, 1956). Svi društveni susreti mogu rezultirati u posramljenosti jednog ili više aktera, što implicira značaj te emocije po društveni život, ali i po društvenu strukturu: „oslušujući ovu disonantnost, sociolog može da generalizuje o načinima na koji interakcija može poći po zlu i, shodno tome, o neophodnim okolnostima da bi interakcija bila ispravna“ (Goffman, 1956: 265). U izvesnom smislu neobično za sociologa, detaljno je opisao i subjektivne simptome posramljenosti (poput stezanja dijafragme, suvih usta, napetih ili neprirodnih gestova, napetosti mišića itd.), ali i njihove objektivne manifestacije.

Individua može prepoznati ekstremnu posramljenost kod drugih ili čak i kod sebe preko objektivnih znakova emocionalne uznemirenosti: pocrvenelosti, smotanosti, mucanja, neuobičajeno visokog ili niskog tona, podrhtavanja glasa, znojenja, prebledelosti, treptanja, drhtanja ruku, oklevajućih ili kolebajućih pokreta, odsutnosti i neumesnosti [Goffman, 1956: 264].

Goffman je insistirao na tome da posramljenost nije samo individualno osećanje i zanimao se upravo za one situacije u kojima individua stupa u odnos sa (stvarnim ili imaginarnim) prisustvom drugih. Ključni element ove situacije za njega je utisak koji individua ostavlja na druge, dok detaljno analizira i *ko* izaziva incident posramljenosti, za *koga* je neka situacija sramotna, prema *kome* se osećaju posramljenost ili stid itd. On analizira i svojevrsni kontinuum osećanja stida, sramote, neprijatnosti, nelagode itd. pri čemu svaka pojedinačna emocija ovog tipa ima različito značenje i snagu – neke imaju „nagli orgazmički karakter“, a druge su blaže, ali i prisutne tokom čitavog trajanja „neprijatne“ interakcije (Goffman, 1956: 265). Dinamiku posramljenosti Goffman posmatra u analogiji sa mehanikom, tj. gubljenja ekvilibrijuma ili samokontrole, svrgavanja balansa i slično. Posramljenost i stid u središtu su društvene organizacije svakodnevnog ponašanja zato što ove emocije stvaraju lična ograničenja ponašanja individue u društvu, ali i javnu reakciju na aktivnosti koje se smatraju problematičnim ili spornim (Heath, 1988: 137).

Sušтина posramljenosti je u tome što ona blokira dotadašnju aktivnost i zaustavlja „glatko“ funkcionisanje društvene interakcije. Uzrujanost zbog posramljenosti je prisutna u svakoj kulturi zbog čega Goffman tvrdi da metode izbegavanja ili popravljavanja ove uzrujanosti mogu poslužiti i kao kroskulturni okvir sociološke analize (vidi npr. Sueda, 1992). Uz to, taktični pojedinci će se praviti da ne primećuju tuđu nelagodu ili će posramljenog aktera ubeđivati u to da je sve u redu. U kontekstu posramljenosti pojavljuju se i mnoge druge emocije poput besa, sreće, utehe, nelagode (uključujući tu i nekontrolisane suze ili smeh), a individui koja deluje uzrujano pripisuju se i karakteristike slabosti, nižeg statusa, inferiornosti, moralne krivice, poraza i slično (Goffman, 1956: 266). Zanimljivo je da se pojedini autori pozivaju na Darvinovu tvrdnju kako je čovek jedina životinja koja „crveni“ (Darwin, 1872/1989), te da Goffman na ovaj način zapravo izlaže zanimljivu sliku ljudske prirode (Schudson, 1984). Može se reći i da je, recimo, Frojd slikao čoveka kao životinju koja traga za zadovoljstvom, dok Goffman nudi sliku čoveka kao bića koje izbegava nezadovoljstvo – „ne maksimizatora dobiti, već minimizatora rizika“ (Schudson, 1984: 633).

Dublji sociološki značaj stida ili posramljenosti ogleda se u odgovoru na pitanje šta *uzrokuje* stid ili posramljenost u društvenim interakcijama? Za Goffmana

se stid pre svega tiče *neispunjenih očekivanja* koja se postavljaju pred aktera. U pogledu svojih društvenih identiteta i društvenog okruženja, pojedinci će „osećati koju vrstu ponašanja *treba* da održe kao prikladnu stvar“ (Goffman, 1956: 268; kurziv u originalu). Očekivanja o kojima je reč moralnog su karaktera, ali sama posramljenost nije proizvedena kršenjem bilo kojeg moralnog očekivanja (jer neka kršenja stvaraju odlučnu moralnu indignaciju bez bilo kakve nelagode). Stid proizvodi kršenje onih moralnih obaveza koje se tiču normi ili pravila društvenog susreta.

Prema Gofmanu, tokom društvene interakcije u susretu, od pojedinca se očekuje da poseduje određene attribute, kapacitete i informacije koje se, uzete zajedno, uklapaju u sopstvo koje je istovremeno koherentno ili celovito, kao i prikladno po situaciju. Ova projekcija obično se tiče slike pojedinca kao osobe koja poseduje određene moralne, mentalne i fiziognomičke standarde. Svojim društvenim ponašanjem, individua efektivno projektuje ovo prikladno sopstvo u interakciju, a oni događaji koji diskredituju navedenu projekciju izazivaju posramljenost ili stid. Pošto posramljenost onemogućuje aktera u izvođenju uloge, ova emocija može da posluži i kao indikator osnovnih funkcionalnih zahteva za prikladno izvođenje uloge, što je bio i predmet zasebnog istraživanja (vidi Gross and Stone, 1964).

Posramljenost je „zarazna“ i prenosi se i na grupu ili „publiku“, zbog čega Gofman tvrdi da ova emocija nije locirana u individui, već „i u društvenom sistemu u kojem on [individua] ima nekoliko sopstava“ (Goffman, 1956: 269). Uz psihološke odlike stida, Gofman prelazi na njihove strukturne (sociološke i antropološke) odlike, analizirajući humor, izbegavanje i slične fenomene. On svedoči da bi u empirijskom istraživanju konkretnog društvenog sistema „prvi predmet [izučavanja] bilo učenje koje kategorije osoba postaju posramljene u kojim rekurentnim situacijama“, kao i „šta bi se dogodilo sa društvenim sistemom i okvirom obaveza ukoliko posramljenost ne bi bila sistematski ugrađena u njega“ (Goffman, 1956: 270). Posebno je analizirao faktore poput društvene nejednakosti i prostornog karaktera posramljenosti (prostore poput ulaznih vrata, liftova i slično), odnosno napora koji različite društvene organizacije izvode da bi minimizirale potencijalnu posramljenost kod aktera. Dakle, njegova sociologija je „ukorenjena u pretpostavci da posramljenost ima fundamentalni društveni i moralni značaj“ (Schudson, 1984: 633). Istovremeno, emocije (posramljenosti) igraju važnu ulogu u Gofmanovom razmišljanju o tome kako poredak interakcije osnažuje uspostavljene društvene hijerarhije (Branaman, 2003: 94).

Bavio se i društvenom funkcijom posramljenosti, odnosno tvrdio je da su stid i posramljenost ključne za glatko funkcionisanje društvene interakcije

(Goffman, 1956: 270). Iz ovih i sličnih razloga, pojedini autori interpretiraju Gofmanovu teoriju kao „mikrofunkcionalističku“ (Chriss, 2003). Emocije poput posramljenosti, prema njegovim tvrdnjama, nisu iracionalni impulsi koji prodiru kroz društveno propisano ponašanje, već su integralni deo prikladnog ponašanja. Ključni organizacioni princip u pozadini stida i/ili posramljenosti je ideja da pojedinac gradi svoj društveni identitet na osnovu određenih tvrdnji o sebi koje, ukoliko su negirane, pojedincu daju pravo da oseća „pravednu“ ili „moralnu“ indignaciju. Međutim, u neprijatnim situacijama u kojima je njegovo sopstvo kompromitovano, čovek žrtvuje deo svog društvenog identiteta i oseća emocionalnu nelagodu, dok se time održavaju ili perpetuiraju osnovni principi funkcionisanja društva. Na ovaj način, društvena struktura stiče određenu „elastičnost“ koja je takođe neophodna za njeno funkcionisanje (Goffman, 1956: 271).

Ovim idejama se detaljno bavio sociolog emocija i (Gofmanov student) Tomas Šef, analizirajući ponos i stid, navodeći da su u pitanju primarne društvene emocije koje imaju signalnu funkciju u kontekstu društvenih veza (Scheff, 1990; vidi i Scheff, 2000; 2003). Ponos je za njega znak netaknute društvene veze, a stid je znak društvene veze koja je narušena ili koja je ugrožena. Signali ponosa (uspravno držanje, gledanje u oči itd.) i stida (skrušeno držanje, izbegavanje pogleda itd.) instinktivni su i za osobu i za druge, iako kultura može doprineti prikriivanju ili negiranju ovih signala. Ponos i stid kontinuirani su signali stanja u kojem se nalazi društvena veza ili jedno „instant očitavanje ‘temperature’ odnosa“ (Scheff, 1990: 16). U tom smislu, osnovni ljudski motiv upravo je *održanje društvene veze* (Scheff, 1990: 4; dok je za Gofmana je to bilo izbegavanje stida; vidi i Goffman, 1967). Prema Šefu, čvrste društvene veze preduslov su društvene strukture, tj. one su „ona sila koja drži društvo na okupu“ (Scheff, 1990: 16; vidi i Scheff, 2000). Ovu „čvrstinu“ društvenih veza on konceptualizuje kao svojevrsni balans između blizine i udaljenosti, odnosno između potreba individue i potreba grupe (Scheff, 1990: 4–5). Pretnje po društvenu vezu generišu snažna osećanja, a mogu odvesti i u samoubistvo – o čemu je u svojoj klasičnoj studiji pisao i Dirkem (Durkheim, 1897/2002).

EMOCIJE I SOCIOLOGIJA RITUALA

Nakon eksplicitnog fokusa na osećanja posramljenosti i stida i na njihov značaj po društvenu organizaciju, deluje kao da Gofman nakon 1950-ih godina „zapostavlja“ emocije i takav način teoretisanja. Međutim, ovo je samo delimično tačno, pošto je Gofmanovo bavljenje emocijama implicitno prisutno i u njegovoj (re)interpretaciji Dirkemove teorije rituala, čemu je posvetio veliki deo svoje

karijere. Kao što je poznato, Dirkem je pisao o periodičnim okupljanjima australijskih starosedelaca i zapazio je da tom prilikom među njima raste uzbuđenje i nastaje kolektivna uzavrelost (Durkheim, 1912/1995). Za sociologiju emocija od posebnog značaja bila je Dirkemova tvrdnja da ovi pojedinci tom prilikom učestvuju u emocionalno ispunjenim ritualima što kao posledicu ima osnaživanje i neprekidno obnavljanje društva. Dakle, povezujući okupljanja licem u lice, povišeno emocionalno uzbuđenje, rituale i svete simbole grupe, Dirkem je ponudio sliku o tome kako se emocije generišu tokom društvenih interakcija (Turner and Stets, 2005: 27; vidi i Collins, 2004).

Gofman je transformisao ovu Dirkemovu analizu periodičnih okupljanja među australijskim starosedecima u koncept „susreta“ koji je zatim detaljno analizirao u najvećem broju svojih studija (Goffman 1959; 1961/1972; 1963; 1967; 1971). Za njega je susret bio sastavljen od sledećih elemenata: jedan vizuelni i kognitivni fokus pažnje, zajednička i preferencijalna otvorenost ka verbalnoj komunikaciji, ekološko „gomilanje“ oči u oči (odnosno, okupljanje koje uvećava zajedničku percepciju i nadgledanje), emergentno „mi“ osećanje solidarnosti i protoka osećanja, ritualno i ceremonijalno naglašavanje početaka i završetaka susreta, skup ritualizovanih procedura kojima se ističe devijantnost i ispravljaju se devijantni činovi (Turner and Stets, 2005: 27; Collins, 2004). Za Gofmana, rituali su predstavljali „rutinske, konvencionalne činove u kojima pojedinac prikazuje svoje poštovanje i obzir prema predmetu od apsolutne vrednosti ili njegove zamene“ (Goffman, 1971: 62). Ritualno ponašanje ispunjeno emocijama pronalazio je u svakodnevnom životu, odnosno u svakodnevним društvenim interakcijama, a tvrdio je da je u modernom društvu *pojedinac* nosilac specifične kolektivne „mane“ (o kojoj je pisao Dirkem):

Želim istražiti neke od načina gde se u našem urbanom sekularnom svetu pojedincu pripisuje neka vrsta svetosti koju prikazuju i potvrđuju simbolički činovi... pokušaću da pokažem kako verzija Dirkemove socijalne psihologije može biti upotrebljiva u modernom ruhu [Goffman, 1967: 47].

Gofman upotrebljava reč „ritual“ pošto ova aktivnost (bez obzira na to koliko je ona neformalna ili sekularna) predstavlja način na koji pojedinac mora „štiti i oblikovati simboličke implikacije svojih postupaka“ dok je u neposrednom prisustvu objekata koji su za njega od posebne („svete“) važnosti (Goffman, 1967: 57). Fundamentalna jedinica interakcije je ono što je Gofman nazvao „fokusiranim susretima“ za koje je smatrao da se nalaze u okviru širih struktura i kulturnih jedinica. Strukturni parametri susreta u sebi sadrže kulturne scenarije koji se sastoje od etosa, agende i pravila (ne)prikladnog ponašanja. Ti scenariji zatim orijentišu

aktere dok čine strategijske odluke o tome kako treba da se ponašaju u susretu i kako treba sebe da „predstave“ drugima (Goffman, 1959). Prema Turneru, Goffman je „bio u pravu“ kada je osnovnu jedinicu sociološke analize smestio u „susret“, uz opasku da su susreti uvek „ugrađeni“ u sisteme pravila koji determinišu kako pojedinci definišu situacije, koje uloge igraju, kako razgovaraju, koje rituale koriste i, najzad, koje emocije prikazuju (Turner, 2002: 22).

Za razliku od Dirkema, on je svoju pažnju posvetio ritualima i ceremonijama koji na prvi pogled ne izgledaju ceremonijalno: svakodnevnim pozdravima, pohvalama, razmenama pogleda i stereotipiziranim replikama poput „kako si?“ ili „šta ima novo?“. Za Goffmana su i ova „isprazna“ ceremonijalna pravila takođe u funkciji održanja društvenosti, a pojedinac i njegovo sopstvo su „sveti predmeti“ prema kojima se postupa sa specijalnom ritualnom pažnjom i koji se zauzvrat drugima moraju predstavljati u prikladnom svetlu. Važnu ulogu u ovako definisanom teorijskom okviru Goffmanove sociologije (rituala) igraju i emocije. S tim u vezi, on se bavio i ljudskim „obrazom“ kao svojevrsnim svetim predmetom, dok je održavanje „izražajnog poretka“ takođe definisao kao ritualno (Goffman, 1967: 5–45). Osobe imaju nagle emocionalne reakcije u vezi sa čuvanjem sopstvenog obraza, zbog čega ističe sledeću emocionalnu dinamiku:

Ukoliko susret održi sliku individue koju je dugo vremena uzimao zdravo za gotovo, imaće malo osećanja u vezi sa tim. Ako događaji uspostave novi obraz za njega koji je bolji nego što je očekivao, verovatno je da će se „osećati dobro“; ako njegova uobičajena očekivanja nisu ispunjena, moguće je pretpostaviti da će se „osećati loše“ ili „osećati povređeno“ [Goffman, 1967: 6].

Koncept obraza je jedan od razloga zbog kojih pojedinci vide učešće u kontaktu sa drugima kao svojevrsnu obavezu, a Goffman je tvrdio i da su sopstveni obraz i obraz drugih konstrukti istog reda: „pravila grupe i definicije situacije koje determinišu koliko osećanja treba vezivati za sopstveni obraz i kako distribuirati ovo osećanje među uključenim obrazima“ (Goffman, 1967: 6). Zanimljivo je i da su troškovi „čuvanja obraza“ u situacijama posramljenosti bili predmet i eksperimentalne provere koja potvrđuje značaj ovog fenomena (Brown, 1970).

Među važnim normativnim zahtevima u vezi sa fokusiranim susretom nalazi se i obaveza prikazivanja aktivnog učešća ili angažmana u interakciji, čime se ostvaruje dirkemovska solidarnost. Osim očekivanja od aktera da održava aktivno učešće u interakciji, od njega se zahteva i da čini sve da i ostali akteri održavaju ovo učešće (Goffman, 1967: 116). Poput svakog rituala, i u interakciji je prisutna granica prema posmatračima i autsajderima, koja neretko ima i prostornu dimenziju poput zidova, rasporeda stolova i drugo (Goffman, 1963: 151–165).

Pojedine situacije (poput dvoje ljudi koji se voze taksijem ili tehnike „ubacivanja“ u razgovor na zabavi) zahtevaju posebno umeće baratanja ovim granicama.

Pojedina ritualizovana kršenja teritorijalnih granica (poput rukovanja, pitanja za zdravlje i seksualnih odnosa) upravo (i) zbog elementa ovog kršenja služe za jačanje međusobnih odnosa (Goffman, 1971: 57–58). Fizička blizina je od posebnog značaja za ritual i ovo se demonstrira u (najmanje) dva slučaja: prvo, posmatrači imaju pravo da zaključe kako su osobe koje se nalaze u fizičkoj blizini i u nekom socijalnom odnosu i, drugo, pojedinci koji su u poziciji izrazite fizičke blizine imaju pravo da započnu razgovor (Goffman 1963: 102–103). Kada su pojedinci u fizičkom (ko)prisustvu, oni jedni drugima postaju dostupni na različite načine – od fizičkih ili seksualnih napada do neželjenih razgovora – što rezultira u stvaranju tzv. „pravila mira“ ili uzajamnog poštovanja (Goffman, 1967: 147). Pojedini istraživači analizirali su i sportska takmičenja u ključu Goffmanove i Dirkemove sociologije rituala (Birrell, 1981).

Emocije zauzimaju istaknuto mesto u Goffmanovoj (kasnijoj) studiji *Odnosi u javnosti* u kojoj društvenim ritualima pristupa na analitički način, dirkemovski razlikujući pozitivne i negativne rituale (Goffman, 1971). Upravo ovim ritualima korenspondiraju i pozitivne i negativne emocije, pri čemu posebnu ulogu igraju ponos, stid, neprijatnost i slično. Goffmanovi pozitivni rituali tiču se „razmena podrške“ koje zadobijaju različite forme. Jedna od njih je i „ritualizacija identifikatornog saosećanja“, koja obuhvata postupke pitanja za zdravlje, za iskustva o nedavnom putovanju ili o novom filmu itd. (Goffman, 1971: 65). Druga forma rituala podrške tiče se „rituala ratifikacije“ odnosno komentara u vezi sa značajnom promenom statusa sagovornika (stupanje u brak, razvod, posao, ali i nova boja kose i sl.) (Goffman, 1971: 67).

U interakciji su prisutni i „rituali održavanja“ odnosno vremenski determinisana okupljanja u kojima se potvrđuje (prijateljski, bračni, itd.) status učesnika u interakciji poput rođendana, godišnjica braka, Božića i slično. Od značaja su i „rituali pristupa“, te ceremonije primanja ili opraštanja od gostiju, odnosno različitih „useljena“ ili „ispraćaja“ kao markera početka ili kraja novog tipa interakcije (vidi Goffman, 1971: 85–87). Značaj ovih rituala jasno se uviđa u situacijama u kojima on biva narušen, što generiše negativne emocije. Tipičan primer za to je neprijatna situacija u kojoj nakon izvedenog rituala opraštanja na voznom peronu (npr., mahanja) voz iz nekog razloga ne napušta peron te su akteri suočeni sa prolongiranjem interakcije i nakon ceremonijalnog opraštanja (Goffman, 1971: 89).

Najzad, Goffman ilustruje i kako pojedini rituali mogu transformisati i snažno obuzeti aktere, uključujući tu i osećanja lakoće, napetosti, incidenata i slično

(Goffman, 1961/1972: 36). Značajan prostor posvetio je i procesima „uvažavanja“ i „vladanja“ (diskrecije, iskrenosti, skromnosti u zahtevima, kontrole nad izražavanjem i fizičkim pokretima itd.) među koje je ubraja i „samokontrolu nad emocijama, apetitima i željama“ (Goffman, 1967: 77). Svi navedeni rituali imaju značajan emocionalan sadržaj i emocije služe kao ključni motivatori (ili kontrolni mehanizmi) održanja definicije situacije u društvenom ritualu.

EMOCIJE I SOCIOLOGIJA INTERAKCIJE

Emocije igraju implicitnu ulogu i u Gofmanovoj ideji o kontroli utiska koja čini osnovu njegove sociologije interakcije (Goffman, 1959). Prema ovom konceptu, za pojedinca je od ključnog značaja da tokom društvene interakcije u što većoj meri kontroliše informacije koje drugi imaju i/ili stvaraju o njemu, u čemu mu pomažu i emocije i njihovo (verbalno i neverbalno) izražavanje. Budući da su potpune ili celovite informacije o nekoj situaciji najčešće nedostupne, individue će obraćati pažnju na mnoga „prediktivna sredstva“, a posebno na emocije (Goffman, 1959: 249–250). Pošto se oblici neverbalne komunikacije percipiraju kao manje voljni (i samim tim iskreniji), pojedinci nastoje da „provere“ određene verbalne iskaze (npr., pohvale ili izraze zadovoljstva) tragajući za njihovim odrazima u neverbalnim znacima. Mnogi pojedinci svesno izvode pojedine neverbalne gestove poput (emocionalnih) facijalnih ekspresija kako bi o sebi preneli određeni poželjni utisak.

Svojevrsni „intenzifikovani“ primer uobičajene interakcije za Gofmana je interakcija sa stigmatizovanim pojedincima, koja takođe izaziva određenu emocionalnu dinamiku (Goffman, 1963/1976). U tim situacijama pojedinci bez stigme prikazuju uvećani oprez u interakciji sa stigmatizovanim, svesni da se i njihov najmanji gest može interpretirati na „loš“ način – kao isuviše saosećajan, isuviše nezainteresovan i slično (Goffman, 1963/1976: 29–31). Normativni zahtevi društvene interakcije ili susreta (kao i tehnike poput takta, upravljanja utiscima, prikupljanja informacija itd.) u ovim slučajevima intenzifikovani su do nivoa u kojem postaju očigledni i kada su ih pojedinci nedvosmisleno svesni. Na ovaj način se demonstrira kako (i) trenutna situacija ima svoje sopstvene funkcionalne i/ili društvene zahteve, odnosno svojevrsni „mikrodruštveni poredak“ (Lawler, 2002).

Svoju najraniju definiciju susreta kao (ritualne) interakcije licem-u-lice, Goffman daje upravo u radu u kojem analizira stid i posramljenost (Goffman, 1956: 265). Poredak interakcije posmatrao je kao poredak *sui generis*, tj. zagovarao je izučavanje ovog sistema kao realnosti za sebe (Rawls 1987: 138). Tvrdio je da konkretna situacija pojedincu nameće određene funkcionalne zahteve, dok i

interakcijske aktivnosti pojedinca imaju svoj normativni karakter u kontekstu neposredne situacije.

S tim u vezi, zanimljivo je obratiti pažnju i na Garfinkelove eksperimente „prekida rutine“, tj. narušavanja implicitnih društvenih konvencija (npr., Garfinkel, 1967/2004: 24–75; Garfinkel, 2002: 169–193). I Garfinkel je isticao da su među rezultatima ovakvih „prekida“ po pravilu snažne emocionalne reakcije. Međutim, prema Kolinsu, ovo je potvrda dirkemovskog i/ili gofmanovskog pogleda na društvo: svet društvenih konvencija zapravo je sveti predmet kojeg nije moguće narušiti bez naročite odmazde ili besa (Collins, 2004: 104; vidi i Collins, 2008). Istovremeno, ove činjenice ukazuju na to da je svakodnevna konstrukcija društvene stvarnosti kojom se bavio Garfinkel istovremeno i emocionalni proces. Prema Gofmanu, „razmene popravki“ u interakciji imaju za cilj promenu značenja koje bi bilo pripisano nekom činu (Goffman, 1971: 109). Kršenje ceremonijalnih pravila i, samim tim, „rašćaravanje interakcije“ percipira se kao svojevrsni zločin protiv interakcije i od aktera čini „zločinca“, što je situacija koja generiše negativne emocije (Goffman, 1967: 125–126).

Iako Gofman nikada nije razvio eksplicitnu teoriju emocija, moguće je uopštiti njegovu analizu dinamike posramljenosti (Goffman, 1956) u opštu teoriju o značaju emocija po društvenu interakciju i društvenu organizaciju. Kada individua ne uspeva u tome da uspešno predstavi sopstvo ili kada učini određenu grešku u izvođenju svakodnevnih rituala interakcije, negativne emocije publike dovešće do negativnih sankcija po navedenu individuu, što će rezultirati u posramljenosti (Turner and Stets, 2005: 30). Kao što je bilo navedeno, individua u ovim okolnostima izvodi niz „rituala popravke“ (Goffman, 1959). Pretnja posramljenošću neprekidno je „u igri“ u društvenim situacijama i ona motivise individue da budu skromne u vezi sa samima sobom, da izbegavaju situacije u kojima je moguća pretnja obrazu, kao i da budu taktične u vezi sa obrazom drugih (Branaman, 2003: 94).

Među tipičnim tehnikama ovog tipa je „takt“, odnosno pojava u kojoj publika primenjuje razne zaštitne postupke u korist aktera, poput izbegavanja protivrečnosti i sukoba u prolaznim interakcijama, kao i raznih „migova“, dosluha, davanja šlagvorta, gaženja ispod stola, pogleda kroz sužene kapke i tome slično – motivisanih upravo izbegavanjem (individualne ili kolektivne) posramljenosti. Koji je značaj ove dinamike po širu društvenu organizaciju ili strukturu? Za Gofmana situacije poput ovih nisu nimalo trivijalne ili beznačajne, pre svega zato što je smatrao da društveni i moralni poredak zavisi upravo od „glatkog“ protoka interakcije u susretima. Prikazivanjem posramljenosti, na primer, osobe nižeg statusa koja prvobitno nije adekvatno prikazala svoje mesto u društvenoj hijerarhiji,

situacija se „spasava“, a društveni poredak održava (Branaman, 2003: 94–95). Individue su strateški motivisane da manipulišu svojim gestovima kako bi predstavljanje njihovog sopstva bilo u skladu sa očekivanjima drugih, odnosno u skladu sa sociokulturnim standardima u kojima žive. Međutim, ovo ne znači da su sopstva za Gofmana samo slike kreirane tako da konformiraju sa situacionim očekivanjima, zato što je on tvrdio da su sopstva istovremeno i psihobiološki procesi oblikovani znacima i simbolima, u čemu posreduju emocije (Schwalbe, 1993).

Neophodno je posebno istaći da Gofmana pre svega interesuje „ona klasa događaja koji se odvijaju tokom uzajamnog prisustva i zbog uzajamnog prisustva [pojedinaca]“, uz stav da ispravno istraživanje interakcije nije istraživanje pojedinca i njegove psihologije, već strukturnih karakteristika interakcije (Goffman, 1967: 1). U ovoj ideji je i suština njegove programske tvrdnje „Ne ljudi i njihove situacije, već situacije i njihovi ljudi“ (Goffman, 1967: 3). Iz navedenih razloga, pojedini autori tvrde da Gofmanov rad dopušta mogućnost „inkorporiranja mikrosociologije u sociologiju“, odnosno da predstavlja koristan model za razvoj integrisane sociološke teorije (Gonos, 1977: 866).

Termin „interakcija“, ovaj, značio je sve i svašta... Translacija je potrebna, dakle, od strukturnih ka interakcionim terminima, iako se zadržava fokus na pravilima i normativnim razumevanjima kao ključu sociološkog metoda. Zapravo, opisati pravila koja regulišu društvenu interakciju znači opisati njenu strukturu [Goffman, 1967: 144].

Ovakva interpretacija društvene interakcije je specifična, jer Gofmana interesuje strukturisanje ovog društvenog procesa, zbog čega pojedini autori vide Gofmana kao „američku varijantu savremenog strukturalizma“ (Gonos, 1977: 854), a drugi tvrde da je on u svoju mikrosociologiju inkorporirao i aspekte klase, moći i društvene strukture (Williams, 1986: 359–361). On je odbijao pogled na pojedinca i društvenu strukturu kao na odvojene i suprotstavljene entitete (Rawls, 1987: 138) i tvrdio je da postoji dobar razlog za „udaljavanje od interakcione tačke gledišta i za približavanje ka pogledu izvedenom iz izučavanja osnovnih društvenih struktura“ (Goffman, 1963: 244). U tom smislu, mikro–makro translaciju u gofmanovskom ključu karakteristično zagovara Kolins (Collins, 1981).

Gofman zaista insistira na nevoluntarističkom karakteru društvene interakcije, kao i na svojevrsnom situacionom determinizmu (vidi, npr., Goffman, 1963: 12), a navodio je i da je model društvenog poretka teorijski okvir unutar kojeg se kreće (Goffman, 1963: 8; vidi i Goffman, 1983). Prema Viliјamsu, Gofmanova sociologija, „poput rada Zimela, Mosa i Dirkema“, pre svega je bila

pokušaj da se premosti teorijski jaz između (mikro)situacije i (makro)strukture (Williams, 1986: 351). Dakle, njegova teorijska interesovanja iz domena sociologije interakcije moguće je interpretirati i kao nastojanja za integracijom tema iz mikrosociologije sa strukturno orijentisanim konceptima makrosociologije. Osnovni koncept koji (mu) služi kao veza ili most između ovih tema, neretko su upravo ljudske emocije. Drugim rečima, Goffmanovi izuzetni doprinosi sociologiji emocija su konceptualne, ali i metodološke i (meta)teorijske prirode. Iz tih razloga, Goffmanovo bavljenje emocijama ne sme da bude predmet interesovanja samo teoretičara i istraživača jedne posebne, specifične, relativno uske ili čak „ezoterične“ sociološke discipline (kakva je sociologija emocija), već i predmet izuzetne pažnje za teorijsku sociologiju u celini.

Aleksej Kišjuhas

EMOTIONS AND THEIR MEN: ERVING GOFFMAN'S SOCIOLOGY OF EMOTIONS

Summary

This paper analyzes the sociology of emotions of Erving Goffman, i.e. his theoretical contributions to the sociological study of human emotions. In this regard, emotions are defined as a phenomenon that has an important role, and even a central place in Goffman's theoretical endeavor. In order to prove this, we present his detailed analysis of shame and embarrassment, together with the importance he attached to these emotions considering social organization. Furthermore, Goffman's ideas and conclusions that belong to the sociology of emotions are found in his sociological theories of social rituals and social interactions.

For these reasons, emotions are presented as a key element for any appropriate consideration of Goffman's sociological heritage and his contributions to sociological theory. Also, Goffman's sociology is (re)conceptualized as a part of a Durkheimian theoretical tradition, and Durkheim's theory is seen as the key inspiration for Goffman's interest in human emotions. Finally, Goffman's sociology of emotions is also analyzed as a collection of brave and provocative ideas, assumptions and conclusions that are not related solely to this relatively narrow, specific or "esoteric" sociological discipline. Namely, his sociology of emotions is presented as an attempt to integrate (macro)structural and (micro)situational approaches in sociology, which is why it has a wider methodological and (meta)theoretical significance.

Keywords: emotions, sociology of emotions, shame, ritual, social interaction, Erving Goffman.

LITERATURA

- Becker, H. C. (1999). The Chicago school, so-called. *Qualitative Sociology* 22 (1): 3-12.
- Birrell, S. (1981). Sport as ritual: Interpretations from Durkheim to Goffman. *Social Forces* 60 (2): 354-376.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Branaman, A. (2003). Interaction and hierarchy in everyday life: Goffman and beyond. In: A. J. Treviño (ed.) (2003). *Goffman's Legacy* (pp. 86-126). Lanham: Rowman and Littlefield.
- Brown, B. R. (1970). Face-saving following experimentally induced embarrassment. *Journal of Experimental Social Psychology* 6 (3): 255-271.
- Bulmer, M. (1984). *The Chicago School of Sociology*. Chicago: Chicago University Press.
- Cahill, S. E. (2004). Erving Goffman. In: J. M. Charon (ed.) (2004). *Symbolic Interactionism: An Introduction, An Interpretation, An Integration* (pp. 175-188). Englewood Cliffs: Pearson Prentice Hall.
- Chriss, J. J. (2003). Goffman as microfunctionalist. In: A. J. Treviño (ed.) (2003). *Goffman's Legacy* (pp. 181-196). Lanham: Rowman and Littlefield.
- Collins, R. (1981). On the microfoundations of macrosociology. *American Journal of Sociology* 86 (5): 984-1014.
- Collins, R. (1986). The passing of intellectual generations: Reflections on the death of Erving Goffman. *Sociological Theory* 4 (1): 106-113.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Collins, R. (2008). *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Darwin, C. (1872/1989). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London: John Murray.
- Durkheim, E. (1897/2002). *Suicide: A Study in Sociology*. London and New York: Routledge.
- Durkheim, E. (1912/1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press.
- Fine, G. A. (1993). The sad demise, mysterious disappearance, and glorious triumph of symbolic interactionism. *Annual Review of Sociology* 19: 61-87.
- Fine, G. A. (ed.). (1995). *A Second Chicago school? The Development of a Postwar American Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Garfinkel, H. (1967/2004). *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Garfinkel, H. (2002). *Ethnomethodology's Program: Working Out Durkheim's Aphorism*. Edited and Introduced by Anne Warfield Rawls. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- Goffman, E. (1956). Embarrassment and social organization. *American Journal of Sociology* 62 (3): 264-271.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Goffman, E. (1961/1972). *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, E. (1961/1973). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, E. (1963/1976). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, E. (1963). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-face Behavior*. New York: Anchor Books and Doubleday.
- Goffman, E. (1971). *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Basic Books.
- Goffman, E. (1983). The interaction order. *American Sociological Review* 48 (1): 1-17.
- Gonos, G. (1977). "Situation" versus "frame": The "interactionist" and the "structuralist" analyses of everyday life. *American Sociological Review* 42 (6): 854-867.
- Gross, E. and G. P. Stone (1964). Embarrassment and the analysis of role requirements. *American Journal of Sociology* 70 (1): 1-15.
- Heath, C. (1988). Embarrassment and interactional organization. In: P. Drew and A. J. Wootton (eds.) (1988). *Erving Goffman: Exploring the interaction order* (pp. 136-160). London: Polity Press.
- Lawler, E. J. (2002). Micro social orders. *Social Psychology Quarterly* 65 (1): 4-17.
- Rawls, A. W. (1987). The interaction order *sui generis*: Goffman's contribution to social theory. *Sociological Theory* 5 (2): 136-149.
- Scheff, T. J. (1990). *Microsociology: Discourse, Emotion and Social Structure*. Chicago: Chicago University Press.
- Scheff, T. J. (2000). Shame and the social bond: A sociological theory. *Sociological Theory* 18 (1): 84-99.

- Scheff, T. J. (2003). Shame in self and society. *Symbolic Interaction* 26 (2): 239-262.
- Scheff, T. J. (2006). *Goffman Unbound! A New Paradigm for Social Science*. Boulder and London: Paradigm Publishers.
- Schudson, M. (1984). Embarrassment and Erving Goffman's idea of human nature. *Theory and Society* 13 (5): 633-648.
- Schwalbe, M. L. (1993). Goffman against postmodernism: Emotion and the reality of the self. *Symbolic Interaction* 16 (4): 333-350.
- Sueda, K. (1992). Embarrassment remediation in Japan and the United States. *International Journal of Intercultural Relations* 16 (2): 159-173.
- Turner, J. H. (2002). *Face to Face: Toward a Sociological Theory of Interpersonal Behavior*. Stanford: Stanford University Press.
- Turner, J. H. and J. E. Stets (2005). *The Sociology of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wax, M. L. (1991). Erving Goffman and Chicago sociology. *Man*, New series, 26 (1): 163-164.
- Williams, S. J. (1986). Appraising Goffman. *The British Journal of Sociology* 37 (3): 348-369.

Žolt Lazar*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
Danijela Aćimov
Tehnička škola, Kikinda

UDK 392.54:316.722 (497.113)
392.5:323.111(497.113)
316.356.2 (497.113)
DOI: 10.19090/gff.2017.2.397-410
Originalni naučni rad

MEŠOVITI BRAKOVİ U VOJVODINI KAO INDIKATOR INTERKULTURNE KOMUNIKACIJE

U radu su predstavljene opšte odredbe interkulturalnosti, interkulture komunikacije, braka i mešovitog braka. Pažnja je usmerena ka opštim uslovima koji pogoduju sklapanju mešovitih brakova, kao i uslovima koji ih sputavaju. U fokusu razmatranja su mešoviti brakovi u Vojvodini i odlike heterogamije koja se pojavljuje u ovom regionu, a analiza je izvedena na osnovu dostupnih podataka Popisa stanovništva u Srbiji iz 2011. godine. Posebna pažnja posvećena je učestalosti heterogenih brakova u odnosu na ukupan broj sklopljenih brakova u Vojvodini za period od 2003. do 2013. godine. U radu se takođe razmatraju neki pokazatelji ispoljavanja interkulturalnosti u mešovitim brakovima i ukazuje se na potrebu i moguće pravce njihovog detaljnijeg proučavanja.

Ključne reči: brak, mešoviti brak, heterogamija, interkulturalna komunikacija, Vojvodina

INTERKULTURALNOST KAO KOMUNIKACIJA

Interkulturalna komunikacija u Vojvodini nije samo pretpostavka, već način života. Jedan značajan deo populacije u severnoj srpskoj pokrajini svakodnevno se suočava sa potrebom izgradnje interkulturnih kompetencija: to su supružnici koji žive u mešovitim brakovima, kao i njihovi potomci. Mešoviti brakovi stvaraju posebne uslove za razvoj interkulture komunikacije, ne samo zbog zbližavanja partnera različitih kultura, već i zbog toga što utiču na stvaranje čitave mreže društvenih odnosa među srodnicima i prijateljima partnera iz heterogamne veze.

Pojam interkulturalnosti korespondira sa praksom dijaloga, međuiticaja i razumevanja različitih kultura. Aleksandra Đurić Bosnić ističe da interkulturalnost predstavlja „pokušaj suptilne teorijske intervencije u prostoru savremene društvene prakse, uspostavljenih ili tek slučenih modela komuniciranja, mišljenja i delanja“ (Đurić Bosnić, 2011: 5). Koković bliže određuje pojam interkulturalizma i podvlači da se radi o kulturnoj politici koja je usmerena prema interkulturnom društvu, u

---

* zolt.lazar@ff.uns.ac.rs

kojem se više kultura nalazi u fazi dijaloga i traganja za novom kulturnom sintezom (Koković, 2011: 42). Ne gajeći iluzije, autor ističe da je interkulturalizam ostvariv samo ako za njega postoji podjednako interesovanje svih učesnika, odnosno „ako se razvija kao praksa koja proizilazi iz života društvenih zajednica, stvarne okrenutosti ljudima i njihovim potrebama, a ne kao projekat „zaštite, očuvanja, umirivanja“ manjina“ (Koković, 2005: 216).

Da bismo neku komunikaciju označili interkulturnom, po mišljenju Sare Vihelman, pažnju bi trebalo usmeriti na nivo koji će nam omogućiti da ljude ne posmatramo izdvojene iz njihovog okruženja, već kao deo grupe, društva i kulture koja ih oblikuje. Ona podvlači da pritom ne smemo sagovornika prikovati uz gledište koje navodno odgovara njegovoj kulturnoj pozadini, jer bi nas to odvelo u kulturifikaciju (Wiechermann, 2009: 320).

POJAM I KARAKTERISTIKE MEŠOVITOG BRAKA

Brak, mada intimna zajednica dvoje ljudi, može biti pod uticajem velikog broja ličnih i društvenih faktora. Čuveni britanski antropolog Redklif-Braun ističe da su svi društveni odnosi čoveka prema čoveku deo društvene strukture: „Poseban društveni odnos među dvema osobama (sem ako one nisu Adam i Eva u rajskom vrtu) postoji samo kao deo široke mreže društvenih odnosa, obuhvatajući mnoge druge osobe, i zapravo tu mrežu smatram predmetom naših istraživanja“ (Redklif-Braun, 1982: 266). Polazeći od ideje da se društveni odnosi posmatraju i opisuju s obzirom na ponašanje osoba koje su u vezi, Redklif-Braun podseća da se i oblik društvene strukture prema tome može opisati pomoću obrazaca ponašanja kojima se pojedinci i grupe povinuju u međusobnom kontaktu (Redklif-Braun, 1982:276).

Brak najčešće predstavlja osnovu na kojoj počiva porodica, ali je i u tesnoj vezi sa pozicioniranjem pojedinca u društvenoj strukturi, kako za supružnike koji sklapaju brak, tako i za njihove potomke. Kao jezgro oko kojeg se formira i izrasta novi život, ali i novi društveni odnosi, brak utemeljuje porodicu i predstavlja „okvir biološke reprodukcije koja je nužan uslov postojanja i istorijskog trajanja društva“ (Petrović, 1985:7). Transformacije kroz koje poslednjih decenija prolazi određenje braka, ne znače da je partnerski odnos kao takav, a još manje porodica, izgubila značaj u savremenom društvu, kao ni svoje funkcije i smisao. Ona je i dalje najznačajnija, najprimarnija grupa svakog pojedinca i mesto „gde se razvijaju funkcije koje biološku jedinku transformišu u društveno biće“ (Segalan, 2009: 279).

Pod pojmom ‘mešoviti brak’ danas se pretežno podrazumeva “brak sklopljen između supružnika koji su različite etničke ili verske pripadnosti” (Drljača i Medar, 2002: 4). Sinonim za mešoviti brak često je heterogamija, termin nešto

šireg obima, koji označava „sklapanje braka između pripadnika različitih društvenih osobina” (Petrović, 1985: 8). Osim termina ‘etnički mešoviti brakovi’ u literaturi srećemo i druge pojmove koji označavaju istu pojavu: etnički heterogeni brakovi, interetnički, egzogamija (Mrđen, 2010), ali i binacionalni (Martinez Hernandez, 2009) i etnoheterogamija (Drljača i Medar, 2002), a označavaju brak sklopljen između supružnika koji pripadaju različitim nacionalnostima i/ili etničkim zajednicama. Nasuprot tome, pojmovi homogamija, homogeni ili endogeni brak odnosi se na brak između supružnika iste nacionalnosti.

Određeni društveni uslovi pogoduju ili pak otežavaju sklapanje etnički mešovitih brakova. Najpodrobniju analizu opštih odlika mešovitih brakova daje Ruža Petrović u studiji *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, vodeći računa o širem spletu faktora i uticaja na zasnivanje mešovitih brakova. Autorka najpre ističe da za postojanje homogamije među različitim narodima koji žive u istoj široj zajednici postoje brojni uslovi i da su oni najčešće isprepletani, kao i da deluju istovremeno, nekad i u istom pravcu, a ponekad tako da potiru međusobne uticaje. Analitički ih deli na teritorijalne, demografske, društvene, etno-kulturalne i lične i emotivne (Petrović, 1985:10).

Kod *teritorijalnih uticaja* na prvom mestu je kao početni uslov bliskost, jer omogućava da se odnosi uspostave. Sama blizina nije dovoljna, ali jeste nužna da bi delovanje drugih činilaca moglo da se ispolji. Petrović podvlači da etnički sastav stanovništva užih društveno-teritorijalnih celina, zaključno sa naseljem kao najmanjom, imaju specifičan značaj za sve etničke procese (Petrović, 1985:10). U zavisnosti od tipa naselja, ali i tipa naseljenosti određenog mesta, susreti različitih grupa ili njihova diferenciranost može da doprinese ili oteža heterogamiju.

U pogledu *demografskih uticaja*, brojnost je kvalitet grupe tj. naroda koji na poseban način utiče na učestalost heterogenih brakova. Značaj brojnosti pripadnika etničke grupe, kombinovan sa odlikama naseljenosti, ogleda se u stvaranju mogućeg biološkog okvira za izbor supružnika. Autorka pravi razliku između života velikih i malih grupa u pogledu funcionisanja celokupnog sklopa društvenih odnosa – u odrastanju, školovanju, braku, radnom životu, susedstvu, prijateljstvu. Pripadnici velikih etničkih grupa te društvene odnose ostvaruju najčešće u okviru svoje zajednice, dok ih etničke grupe sa malim brojem članova ostvaruju u etnički heterogenoj sredini, pa potpuna zatvorenost nije moguća (Petrović, 1985:12).

Razmatrajući *društvene uslove* koji utiču na stopu heterogamije, Ruža Petrović daje primat etničkim odnosima na opštedruštvenom planu (Petrović, 1985:12). U okviru opštedruštvenih uslova posebno se razmatra stepen društveno-ekonomskog razvoja, a na to se nadovezuju razlike u posedovanju društvene moći u materijalnim prilikama, načinu života i obrazovanju, tako da grupa u povoljnijem

položaju naglašenije utiče na društveni proces i razvoj (Petrović, 1985:13). Povoljan uticaj na heterogamiju može da ima specifično orodavanje pripadnika različitih naroda i veroispovesti, putem kumstva i pobratimstva. Nisu ni svi delovi društvene strukture u istoj meri skloni heterogamiji, a verovatnoću da će se pojedinac opredeliti za takav brak, pored teritorijalnih, demografskih i opštedruštvenih odnosa, povećava još i njegovo/njeno mesto u društvenoj podeli rada, zanimanje i obrazovanje (Petrović, 1985:13).

U pogledu *etno-kulturnih činioca* koji utiču na heterogamiju, Ruža Petrović na prvom mestu izdvaja etničku bliskost, opisujući je kao „istovetnost ili srodnost šireg etničkog sklopa porekla“ (Petrović, 1985:14). Od izuzetnog značaja je jezik koji povezuje članove grupe u zajednicu i deli ih od ostalih, tvoreći na taj način najprepoznatljivije spoljašnje obeležje etničke pripadnosti. Ona navodi da je uslov visoke heterogamije malih etničkih grupa u heterogenom društvu upravo činjenica da se, pored maternjeg jezika koji grupa upotrebljava, po pravilu poznaje i upotrebljava jezik šireg okruženja (Petrović, 1985:14). Tradicija je takođe od izuzetne važnosti, jer vrši poseban uticaj preko vrednosnog sistema. Grupa će biti sklonija heterogamiji ili pak homogamiji, u zavisnosti od osobenosti tradicije i njene prisutnosti u životu pripadnika etničke zajednice. Jači uticaj tradicije dovodi do nižeg stepena heterogamije, ali je takođe uočeno da je kod urbanog stanovništva heterogamija češća neko kod ruralnog, što se objašnjava slabljenjem tradicije i njenog sistema vrednosti.

Religija je svakako od posebnog značaja za heterogamiju, kako u sadejstvu sa etničkim osobenostima, tako i uopšte. Etničke grupe koje pripadaju istoj konfesionalnoj pripadnosti svakako imaju više šanse za heterogamiju, od onih čije su religije u određenoj konfrontaciji. Važno je obratiti pažnju i na aktuelni uticaj koji religija ima na pripadnike određene etničke grupe, kao i da li je njen uticaj u savremenom društvu smanjen ili pojačan u odnosu na raniji period, usled istorijskih i društvenih prilika.

Ruža Petrović posebnu pažnju pridaje obeležju koje pripada i opštedruštvenim i etnokulturnim činiocima, a to su osobine braka i porodice po etničkim grupama. „Opšte odlike braka: njegova rasprostranjenost, tipovi braka, prosečna starost neveste i mladoženje, stabilnost braka, na primer, zatim odlike porodice kao što su njena veličina, odnosno broja dece u braku, porodični sastav domaćinstva, generacijski sastav porodice, povezanost sa srodničkim krugom, zatim preovlađujući tip odnosa muž-žena, roditelji-deca, braća-sestre, stvaraju tipove braka i tipove porodica koje preovlađuju u društvu ili grupi. Ove odlike braka i porodice stoje, sa jedne strane pod uticajem opštedruštvenih činilaca, ali, sa druge strane, pod uticajem tradicije i religije, što su etničke osobenosti.“ (Petrović,

1985:16) Autorka zaključuje da je „jednakost ili slična društvena osobina veoma značajna za sklapanje etnički mešovitog braka“ i u obrazloženju navodi da je to tako „jer ublažava moguće razlike i značaj koji supružnici pridaju etničkim osobenostima. Otuda je logična pretpostavka da će se dve etničke grupe povezati ukoliko se početnom uslovu teritorijalne blizine priključi istovetnost, bliskost ili sličnost specifičnih etničkih odlika kao što su šire poreklo, jezik i religija.“ (Petrović, 1985:107)

Poslednju grupu činilaca koji doprinose heterogamiji Petrović je označila kao *lične, emotivne faktore*. Oni su bitni ne samo za sklapanje mešovitog braka, već i za spremnost na usklađivanje i prevazilaženje mogućih razlika koje se mogu pojaviti u ovakvoj vezi. Iako u svojoj analizi nije posvetila posebnu pažnju ovim faktorima, autorka ističe da su za pojedinca oni na prvom mestu, kao neposredni uzrok sklapanja braka, odnosno da su među neposrednijim kriterijumima za izbor bračnog druga (Petrović, 1985:16-17).

Na osnovu analize koju je ponudila autorka, zaključuje se da je heterogamija nejednako zastupljena u određenim delovima društvene strukture i da će se „najveći broj mešovitih brakova sklopiti između istih delova društvene stratifikacije različitih etničkih grupa i onim njegovim delovima kod kojih je etnička tradicija najmanje prisutna. Heterogamija će, sem toga, utoliko biti viša ukoliko se ostalim uslovima priključi srodnost ili bliskost u etno-kulturnim osobenostima, poreklu, jeziku, religiji, tradiciji i sistemu vrednosti. Ukoliko su etno-kulturne razlike veće i ukoliko su životni interesi pojedinih grupa manje usklađeni ili čak u sukobu, ili bili sukobljeni u prošlosti, etnički mešoviti brakovi biće ređi.“ (Petrović, 1985:13)

U pogledi činilaca koji nepovoljno utiču na heterogamiju, Ruža Petrović navodi visok stepen agrarnosti, pretežno ruralno društvo sa veoma niskom urbanizovanošću stanovništva, jače prisustvo uticaja religije i etno-kulturne osobenosti, a tome se priključuju i odnosi između pojedinih etničkih grupa na institucionalnom makro nivou, sa brojim nerešenim pitanjima i sukobima interesa (Petrović, 1985:125). Nepovoljno delovanje, smatra autorka, imaju i etnički stereotipi, kako o osobinama grupe u celini, tako i o osobinama braka i porodice, te naglašava da iako su u osnovi posledična pojava, jednom stvoreni imaju i uzročno delovanje na etničke odnose. Posmatrajući prepreke heterogenim brakovima, autorka ističe da bez obzira koja je grupa uslova preovlađujuća – opštedruštveni ili etnički skup činilaca, razlike u osobenostima braka i porodice koje se javljaju u

određenim etničkim grupama uvek postaju prereka za sklapanje mešovitog braka (Petrović, 1985:16).¹

U zavisnosti od demografske situacije na određenoj teritoriji i preovlađujućih kulturnih obrazaca u vezi sa brakom uopšte, ali i brojnih drugih društvenih i psiholoških faktora, učestalost mešovitih brakova može da bude različita, kao i tendencije njihovog povećanja, smanjenja ili čak i izostanka. Zbog toga Ruža Petrović smatra da je „početni uslov etnički mešovitih brakova diferencirana etnička struktura stanovništva, a u kojoj će se meri ona preneti na mešovite brakove zavisi od ostalih činilaca” (Petrović, 1985:126). Ipak, kada se realizuju, mešoviti brakovi predstavljaju sponu ne samo između supružnika različitih etničkih i konfesionalnih pripadnosti i njihovih srodnika, već povezuju i šire društvene zajednice kojima supružnici pripadaju. Ruža Petrović naglašava da su mešoviti brakovi „jedino sredstvo etno-biološke i veoma važno sredstvo etno-kulturne homogenizacije“ (Petrović, 1985:17), Dušan Drljača i Irena Medar smatraju da su mešoviti brakovi vid prevazilaženja grupne zatvorenosti (Drljača i Medar, 2002: 1), a Snježana Mrđen ističe da brojni sociolozi smatraju da su etnički mešoviti brakovi najbolji pokazatelj „izravnih relacija između različitih etničkih grupa“ (Mrđen, 2010: 255).

MEŠOVITI BRAKOVI U VOJVODINI

Današnja teritorijalna koncentracija etničkih grupa u Vojvodini posledica je planiranog i sistematskog naseljavanja u bližoj i daljoj prošlosti. Poslednjih sto godina karakteriše porast brojnosti srpskog naroda, dok brojnost ostalih etničkih grupa opada. Udeo autohtonog stanovništva u ukupnom broju današnjih stanovnika Vojvodine veoma je mali, a većina današnjih porodica ima nekog pretka koji je u Vojvodinu došao iz zemalja bližeg ili daljeg okruženja. Ipak, istraživanja (Lazar, 2007; Lazar, 2009; Sokolovska, 2010) su pokazala da Vojvodani sebe doživljavaju kao državljane Srbije „kojima je etnička ili rasna pripadnost u drugom planu, koji kao skup građana vrše svoja građanska prava i čija politička filozofija se temelji na principu da deo (pojedinaac) prethodi celini (država)“ (Sokolovska, 2010: 203). Mada postoje određeni vidovi nenasilne asimilacije od strane većinskog naroda, oni

---

¹Među činiocima koji umanjuju mogućnosti za sklapanje mešovitih brakova, a nisu etničke prirode, Drljača i Medar navode još i različit odnos prema bračnom uzrastu neveste (uobičajen ženski seniorat ili maloletnost supružnika), specifičan stav prema domazetstvu (situacija u kojoj suprug živi u roditeljskoj kući supruge – prim. autora), različitost u pogledu imovinsko-pravnih odnosa, razvoda i slično (Drljača i Medar, 2002: 3)

ipak ne ugrožavaju mogućnost interkulturalne komunikacije. Može se zaključiti da se akulturacija u Vojvodini pojavljuje u specifičnoj kombinaciji izvornih kulturnih crta etničkih grupa i većinskog srpskog naroda. Ova svojevrsna mešavina stvara novu kulturnu celinu koja relativno dobro funkcioniše. Interkulturalna komunikacija u Vojvodini može se oceniti kao difuzna, ali bez ekstremnih oblika ponašanja i uz standardno angažovanje većine članova svih kultura. U tom smislu “[t]ok interkulturalne komunikacije ima oblik jedne specifične mešavine progresivnog prilagođavanja i stabilizovanog pluralizma” (Sokolovska, 2010:235).

Ovakva društvena klima svakako pogoduje zasnivanju dobrih međuetničkih odnosa i njihovom razvoju i čini mogućim prelaz od multikulturalizma ka interkulturalizmu. To podrazumeva i podsticaj za donošenje ličnih odluka koje nisu sputane tradicijom, stereotipima ili religijskim uverenjima, pa želja da pojedinac stupi u mešoviti brak u Vojvodini uglavnom ne nailazi na protivljenje porodice, niti osudu okoline ili šire zajednice.

Tradicija mešovitih brakova u Vojvodini veoma je duga. Analizirajući mešovite brakove na području Jugoslavije, Ruža Petrović ističe da je u (tadašnjoj, prim. aut.) SAP Vojvodini heterogamija izuzetno visoka, te da je već 1956. godine iznosila 17,3%, odnosno da je svaki šesti brak bio heterogen, kao i da je heterogamija u Vojvodini bila dvostruko viša od opšteg nivoa u zemlji (bivšoj SFR Jugoslaviji; vidi Petrović, 1985: 69). Do 1981. godine heterogamija u Vojvodini konstantno raste² (tabela 1):

Tabela 1. Uporedni pregled procenta etnički mešovitih brakova u Srbiji i Vojvodini (izvor: Petrović, 1985: 58)

		godina																						
		1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966-69	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Srbija		8,3	9,3	9,8	10,6	10,6	11,0	11,9	12,0	12,1	11,8	-	11,2	11,6	11,9	11,9	12,2	12,5	12,9	12,8	13,3	13,8	13,3	13,0
Vojvodina		17,3	17,9	18,8	20,0	20,2	21,3	22,4	22,7	23,2	23,3	-	24,0	24,4	25,2	26,0	25,9	25,5	26,4	26,7	27,2	27,8	27,2	27,3

Objasnujući ovako visoku stopu heterogamije, autorka naglašava da su svi uslovi za sklapanje mešovitih brakova u Vojvodini povoljni i udruženi. Na prvom mestu izdvaja etničku strukturu koja je „naglašeno heterogena čak i za

²I Snježana Mrđen navodi da je Vojvodina do 1990. godine imala najveći udeo interetničkih brakova na prostoru bivše Jugoslavije, tačnije 25% od ukupnog broja sklopljenih brakova, dok je na ostalim prostorima ovaj trend bio ispod 20% (Mrđen, 2010: 257).

jugoslovenske uslove. . . Vojvodina 1981. nije imala ni jednu monolitnu opštinu (sa 90% pripadnika jedne grupe u stanovništvu) i samo pet opština sa 80-89% pripadnika jedne grupe, što je inače preovlađujući slučaj u ostalom delu SR Srbije.“ (Petrović, 1985:74) Povoljni uslovi za sklapanje mešovitih brakova stiču se i u grupi društvenih uslova koji su bili izraženi u Vojvodini za vreme SFR Jugoslavije, a odnose se na nagli porast stepena urbanizacije, deagrarizaciju, uticaj stalnih migratornih talasa i procesa, porast opšteg nivoa obrazovanosti stanovništva i povećanje ličnih sloboda pojedinca; pored toga, već prisutnoj tradiciji mešovitih brakova u Vojvodini značajan podsticaj dalo je i ustaljivanje prakse sklapanja građanskog braka (Petrović, 1985: 74). U daljoj analizi Petrović razmatra rasprostranjenost i kretanje heterogamije po etničkim grupama i zaključuje da postoji negativno slaganje sa brojnošću pripadnika grupe, odnosno da manje brojne grupe imaju viši stepen heterogamije. Takođe, uočila je da su „sve grupe nejugoslovenskog porekla i posebnih jezika, kao i sve četiri grupe kojima je Vojvodina matična teritorija (Slovaci, Rusini, Rumuni, Mađari)“ skloni heterogamiji, jer „usled svoje malobrojnosti žive u neposrednom dodiru sa drugim narodima, te ovako visoka heterogamija nije moguća bez potpune uključenosti u jugoslovensko društvo“ (Petrović, 1985: 77).

Istražujući etnički mešovite brakove na prostoru SFR Jugoslavije u periodu od 1970. do 2005. godine, Snježana Mrđen (2010) je uočila da Vojvodina i dalje prednjači, iako je došlo do smanjenja heterogamije. Takođe je zapazila da su Srbi u Vojvodini sve do 2001. godine bili najotvoreniji za mešovite brakove, kao i da su muškarci bili skloniji heterogamiji u odnosu na žene. Smanjenje heterogamije beleži se nakon 1990. godine, dakle nakon raspada Jugoslavije. Od tada Srbi u Vojvodini postaju zatvoreniji prema ostalim nacijama i etničkim grupama, ali i dalje je u severnoj srpskoj pokrajini udeo mešovitih brakova najveći u odnosu na sve teritorije bivše Jugoslavije.

Mešoviti brakovi u Vojvodini su važan pokazatelj akulturacije etničkih grupa. Na osnovu analize učestalosti etnički mešovitih brakova u Vojvodini u periodu od 1956. do 2004. godine, Valentina Sokolovska zaključuje da „nema nijedne etničke grupe koja bi bila van procesa heterogenizacije“ (Sokolovska, 2010:167), ali da nisu sve grupe podjednako sklone heterogamiji. Uključujući u svoju analizu i vremensku komponentu, Sokolovska ističe da „ona pokazuje smanjenje homogamije, s jedne strane, te povećanje broja sklopljenih mešovitih brakova kod sviju ispitivanih grupa. . . . Najveći procenat heterogamije etničke grupe ostvaruju u bračnosti sa Srkinjama.“ (Sokolovska, 2010:168)

Međutim, zbog raspada SFR Jugoslavije, ratnih dejstava koja su se odvijala i u neposrednoj blizini vojvođanske teritorije, kao i zbog priliva izbeglica iz bivših

jugoslovenskih republika koje su osetno izmenile demografsku strukturu stanovništva u Vojvodini, poslednja decenija XX veka ima poseban značaj za analizu akulturacije etničkih grupa u pokrajini. U ovom periodu uočava se najveći pad u indeksu asocijacije između Srba i Hrvata, mada je u prethodnom periodu bio u stalnom porastu. Beleži se i pad indeksa Rumuna prema Srbima, dok ostale posmatrane grupe beleže blago povećanje heterogamije sa Srbima. Kod Mađara je uočeno smanjenje heterogamije prema Hrvatima, dok se prema ostalim grupama beleži povećanje. Kod Hrvata se beleži opšti pad heterogamije prema svi grupama, osim prema Slovacima. Kod Crnogoraca je uočen porast heterogamije samo prema Srbima. U periodu od 2001. do 2004. godine nastavlja se zatvaranje Srba prema svim etničkim grupama, osim prema Crnogorcima, a smanjuje se i otvorenost Mađara prema drugim etničkim grupama; heterogamija kod Slovaka beleži opšti pad, jedino ostaje otvorenost prema Srbima (vidi Sokolovska, 2010: 172-4).

Dakle, homogamija kod Srba raste, a kod ostalih etničkih grupa opada; što je brojčano manja, etnička grupa je sklonija heterogamiji sa većinskim narodom. Društvene promene u posmatranom periodu uslovile su nacionalne i etničke homogenizacije i u severnoj srpskoj pokrajini, što se odrazilo i na povećanje zatvorenosti prema etnički mešovitim brakovima. Povećana etnička distanca u Vojvodini najuočljivija je u manjoj spremnosti za brak sa pripadnikom-com druge etničke grupe, nego što je to slučaj sa ostalim kontaktima (pre svega susedskim i radno-poslovnim; vidi Lazar, 2007: 64; Sokolovka, 2010: 237-238).

Na osnovu podataka iz *Saopštenja* o zaključenim i razvedenim brakovima Republičkog zavoda za statistiku, razmatrani trendovi mogu da se prate i u periodu od 2003. do 2013. godine (tabela 2):

Tabela 2. Zaključeni brakovi u Vojvodini prema nacionalnosti mladoženje i neveste (izvor: *Saopštenje 2003-2013*)³

	godina										
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ukupan broj zaključenih brakova u Vojvodini	11127	11336	10433	10501	10593	10279	9636	9387	9739	9501	9799
homogamni brakovi	8384	8518	8092	8371	8391	8212	7608	-	7894	7711	8022

³Nedostaju podaci za 2010., zbog drugačijeg objedinjavanja rezultata kroz kategorije Srbija-sever (AP Vojvodina i Beograd) i Srbija-jug (preostala teritorija R Srbije).

%	75,35	75,14	77,56	79,72	79,21	79,89	78,95	-	81,1	81,2	81,9
heterogamni brakovi	2743	2818	2341	2130	2202	2067	2028	-	1845	1790	1777
%	24,65	24,84	22,44	20,28	20,79	20,11	21,05	-	18,9	18,8	18,1

Kao što vidimo, heterogamni brakovi u Vojvodini su u opadanju u posmatranom periodu. Posle blagog porasta koji je zabeležen u 2004. godini, opadanje je blago, do 2009. godine, kada se beleži skok u odnosu na prethodne tri godine. Nakon 2010. godine pad je osetniji u odnosu na prethodni period. U opadanju je i ukupan broj sklopljenih brakova u Vojvodini, koji je bio najniži u 2010. godini, a potom beleži blagi rast, ali znatno manji u odnosu na 2003. godinu. Broj homogenih brakova u posmatranom periodu raste: najniži je bio 2004. (75,14%), a najviši 2013. godine (81,9%).

U skladu sa analizom koja pokazuje da je u Vojvodini broj sklopljenih homogamnih brakova znatno viši od heterogamnih, Sokolovska (2010) ukazuje na prisutnost značajnije društvene distance, uz istovremeno nizak nivo 'zamljivanja' etničkih granica. Pomoću izračunatih nivoa indeksa asocijacija i uključivanja vremenske komponente, ona je u svojoj studiji pokazala da homogamija kod Srba raste, a kod ostalih etničkih grupa opada, kao i da sklonost ka heterogamiji sa većinskim narodom raste, ukoliko su etničke grupe brojčano manje. Zaključak njenih istraživanja je i da većinski narodi, više od ostalih, teže očuvanju svojih nacionalnih granica, dok brojčano manje etničke grupe teže zamljivanju tih granica. Isti zaključak nametnuo se i na osnovu analize etničke distance u Vojvodini, koja je pokazala da Srbi imaju veću distancu kada je u pitanju izbor bračnog druga, a da to nije slučaj kod ostalih etničkih grupa (Sokolovka, 2010: 237-238).

Iako se udeo mešovityh brakova u Vojvodini smanjuje u odnosu na ranije posmatrane periode, u pokrajini je udeo etnički heterogenih brakova i dalje na višem nivou u odnosu na ostale regije u Srbiji (tabela 3):

Tabela 3. Broj i procenat heterogenenih brakova u Srbiji (izvor: *Saopštenje 2003-2013*)

Broj heterogenih brakova	godina		
	2011	2012	2013
Ukupan broj heterogenih brakova u Vojvodini	1845	1790	1777
%	18,9	18,8	18,1
Ukupan broj heterogenih brakova u Beogradskom regionu	570	578	586
%	6,0	6,4	6,2
Ukupan broj heterogenih brakova u regionu Šumadije i Zapadne Srbije	267	319	619
%	2,8	3,5	6,4
Ukupan broj heterogenih brakova u regionu Južne i Istočne Srbije	321	347	352
%	4,5	4,9	4,8

Na osnovu podataka u tabeli 3 vidimo da je stopa mešovitenih brakova u Vojvodini u periodu od 2011. do 2013. godine i dalje znatno veća nego u ostalim regionima Srbije⁴ i kreće se u intervalu od 18,9 do 18,1%, dok je u beogradskom i ostalim regionima Srbije u intervalima od 2,8 do 6,4% od ukupno sklopljenih brakova. Ovde je važno napomenuti da ovi rezultati o učestalosti mešovitenih brakova sami po sebi nisu dovoljan pokazatelj procesa i kvaliteta heterogamije na teritoriji severne srpske pokrajine (videti i Vasić et al., 2015).

UMESTO ZAKLJUČKA: ZAŠTO JE VAŽNO RAZVIJATI INTERKULTURALNOST?

Kada dvoje ljudi različitog kulturnog (pre svega, etničkog i/ili konfesionalnog) porekla odluči da stupi u brak, prvo što možemo da zaključimo je da njima ta razlika – bar u tom momentu – nije od velikog značaja. Martinez

⁴Za period od pre 2011. godine podaci se ne mogu upoređivati na ovakav način, jer u ranijim Saopštenjima o zaključenim i razvedenim brakovima, koje je izdao Republički zavod za statistiku, nisu dati podaci za regione Beograda, Šumadije i Zapadne Srbije, Južne i Istočne Srbije, već su grupisani trojako, kao Vojvodina, Centralna Srbija i Kosovo i Metohija (mada se podacima za AP Kosovo i Metohiju ne raspolaže još od 1998. godine).

Hernandez objašnjava da „početna međusobna privlačnost neretko polazi upravo od zapažanja egzotičnog u drugom . . . bilo da je reč o akcentu, ritmu, temperamentu – strano je fascinirajuće. Ono se obraća ka našoj znatiželji, tako i našem nagonu za otkrivanjem.“ (Martinez Hernandez, 2009: 129) Međutim, kulturne razlike kasnije mogu dovesti i do konfrontacija, o kojima par nije slutio u početnoj fazi uspostavljanja emotivne veze. Autorka napominje da veće kulturne razlike u većoj meri i sakrivaju stvarni konfliktni potencijal, jer ponašanje drugih merimo vlastitim kulturnim standardima. Rešenje za takve nesporazume je identifikacija problema i pronalaženje zajedničkih rešenja uz učešće oba bračna partnera čime se, vremenom, ovladava posebnim kompetencijama u konstruktivnom rešavanju kulturnih konflikata (Martinez Hernandez, 2009: 146).

Kolerman ističe da prilagođavanje u interkulturalnom smislu znači ravnotežu između očuvanja vlastitih kulturnih standarda i otvorenosti za promenu koja znači i integraciju. Autorka naglašava da prilagođavanje drugoj kulturi ne znači nužno zamenu identiteta, već šansu da se oslobodimo predrasuda, razvijemo dublje razumevanje za strane kulture i „da razvijemo sebe, tako što ćemo proširiti svoj vlastiti repertoar obrazaca ponašanja, osobina i vrednosti koje nam se čine smislenima i korisnima“ (Kollermann, 2009: 90). Ako pod interkulturalnom komunikacijom podrazumevamo neku vrstu odgovarajućeg ponašanja u datoj kulturi, onda se ponašanja i delanja koja unapređuju ovu sposobnost mogu smatrati i činiocima razvoja kulturne inteligencije, jer se „najbolje prilagode oni koji upoznaju novu kulturu, a i dalje zadržavaju dragocene elemente svoje izvorne kulture“ (Tomas, Ikson, 2011: 41). Prema Tomasu i Ikson „[k]ulturna inteligencija podrazumeva širinu i umeće razumevanja pojedine kulture, porast znanja o toj kulturi kroz ličnu interakciju s njom, postepeno menjanje sopstvenog razmišljanja u smeru boljeg razumevanja date kulture i unapređivanje ponašanja u cilju postizanja veće umešnosti i primerenosti u interakciji s pripadnicima te kulture“ (Tomas, Ikson, 2011: 29-30).

Međutim, uticaj na formiranje kulturnog identiteta može imati i činjenica da jedan ili oba buduća bračna partnera žive (ili su živeli) u multikulturalnoj sredini. Takvo iskustvo omogućava otvorenost prema drugom i drugačijem i dobra je osnova za interkulturalnu komunikaciju na svim nivoima (Stierlin Doctor, 2009). Vojvodina u značajnoj meri predstavlja baš takvo društveno okruženje, koje omogućava pojedinačno i kolektivno iskustvo kontakta sa drugim kulturama, nacijama i religijama. Stalni procesi usvajanja, pozajmljivanja i slobodnog reinterpretiranja kulturnih elemenata među svim etničkim akterima severnu srpsku pokrajinu čine društvenom sredinom u kojoj su mešoviti brakovi ne samo demografski, već i strukturni činioци za sticanje i razvijanje sposobnosti

prilagođavanja, stvarajući društvenu situaciju u kojoj interkulturalna komunikacija može da se odvija kao stvarna razmena iskustva.

Različitost Vojvodine predstavlja ne samo bogatstvo, već i specifičnost koju bi trebalo dodatno istražiti. Mešoviti brakovi bi nam mogli puno toga otkriti o prirodi interkulturalne komunikacije, ne samo na nivou regije nego i opštih trendova. Pored boljeg razumevanja osobenosti načina života etničkih i konfesionalnih zajednica u Vojvodini, moglo bi se zaključivati i o društvenim tendencijama opštijeg karaktera koje se prelamaju kroz brak i porodicu, odnosno čiji indikatori upravo mogu da budu etnički heterogeni brakovi.

Žolt Lazar, Danijela Aćimov

MIXED MARRIAGES IN VOJVODINA AS AN INDICATOR OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Summary

This paper presents the general determinations of interculturalism, intercultural communication, marriage and mixed marriage. Attention is directed to the general conditions that are conducive to mixed marriages, as well as the conditions that inhibit them. In the focus of consideration are the mixed marriages in Vojvodina and features of heterogamy that occurs in this region, while the analysis derived from the available data of the 2011 Census in Serbia. Special attention was paid to the frequency of heterogeneous marriages in relation to the total number of marriages in Vojvodina for the period from 2003 to 2013. The paper also discusses some indicators of the manifestation of interculturalism in mixed marriages, and points to the need and possible directions for their more detailed study.

Key words: marriage, mixed marriage, heterogamy, intercultural communication, Vojvodina

LITERATURA

- Drljača, D. i Medar, I. (2002). Putevi prevazilaženja grupne zatvorenosti: etnički/nacionalno mešoviti brakovi. Preuzeto 20. juna 2014. sa http://www.pmfbl.org/etnologija/radovi_irena/lat/mjes_brakovi_lat.pdf
- Đurić Bosnić, A. (2011). Mentalni megalopolisi ili otkrivanje drugosti. *Interkulturalnost*, 1, 5.
- Koković, D. (2005). *Pukotine kulture*. Novi Sad: Prometej.
- Koković, D. (2011). Multikulturalno i interkulturalno obrazovanje. *Interkulturalnost*, 1, 42-49.
- Kollermann, N. (2009). Jesam li lud ja ili su ljudi oni? U: Kumbier, D.-F. Schulz von Thun (ured.) (2009). *Intekulturalna komunikacija: metode, modeli, primjeri*. Zagreb: Erudita. 74-90.

- Lazar, Ž. (Ed.)(2007). *Vojvodina Amidst Multiculturalism and Regionalization*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lazar, Ž. (2009). Vojvodina in Europe – Models of Territorial Identification of the Citizens of Vojvodina. *Zeitschrift für Balkanologie*, 45 (1), 57-65.
- Martinez Hernandez, N. (2009). Sorry, zlato, ali razumem samo španjolski! U: Kumbier, D.-F. Schulz von Thun (ured.) (2009). *Intekulturalna komunikacija: metode, modeli, primjeri*. Zagreb: Erudita. 129-147.
- Mrden, S. (2010). Etnički miješani brakovi na prostoru bivše Jugoslavije, 1970-2005. godina. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 131, 255-268.
- Mutavdžić, P., Todorović, D. i Kampouris, A. (2011). Koliko je Balkan danas interkulturalan? (Prilog jačanju balkanske interkulturalne komunikacije). *Interkulturalnost*, 2, 72-80.
- Petrović, R. (1985). *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Redklif-Braun, A. R. (1982). *Struktura i funkcija u primitivnom društvu*. Beograd: Prosveta.
- Saopštenje (SN50)* (2003-2013). Beograd: Republički zavod za statistiku. Preuzeto 18. avgusta 2014. sa <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=164>
- Segalan, M. (2009). *Sociologija porodice*. Beograd: Clio.
- Sokolovska, V. (2010). *Akulturacija etničkih grupa u Vojvodini*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Stierlin Doctor, L. (2009). Dva naroda žive – ah! – u mojim prsima! U: Kumbier, D.-F. Schulz von Thun (ured.) (2009). *Intekulturalna komunikacija: metode, modeli, primjeri*. Zagreb: Erudita. 148-165.
- Tomas, D. i Ikson, K. (2011). *Kulturna inteligencija: živeti i raditi globalno*. Beograd: Clio.
- Vasić, A., et al. (2015). *Međuetnički odnosi mladih u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, propise, upravu i nacionalne manjine – nacionalne zajednice.
- Wiechelmann, S. (2009). Je li to bio interkulturalni nesporazum? U: Kumbier, D.-F. Schulz von Thun (ured.) (2009). *Intekulturalna komunikacija: metode, modeli, primjeri*. Zagreb: Erudita. 313-324.

Snežana Stojšin*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
Ljupka Mandić**
student doktorskih studija na Filozofskom
fakultetu Univerziteta u Novom Sadu

UDK 316.356.2 (497.113 Novi Sad)
347.61:316.344.23 (497.113 Novi Sad)
DOI: 10.19090/gff.2017.2.411-425
Originalni naučni rad

PORODIČNI ODNOSI I FUNKCIJE SOCIJALNO UGROŽENIH PORODICA U SAVREMENOM SRPSKOM DRUŠTVU – STUDIJA SLUČAJA

Osnovni cilj ovog rada je utvrđivanje postojećih obrazaca, porodičnih odnosa i načina funkcionisanja socijalno ugroženih porodica na primeru porodica u Novom Sadu. Osnovna pretpostavka ovog istraživanja jeste postojanje razlika u funkcijama porodice u socijalno ugroženim porodicama u odnosu na savremenu porodicu u srpskom društvu. Kao okvir za prikupljanje i analizu podataka u ovom kvalitativnom istraživanju poslužila je studija slučaja sedam socijalno ugroženih porodica u Novom Sadu. U istraživanju su korišćeni različiti izvori podataka, dubinski intervjui, dokumenti Centra za socijalni rad Grada Novog Sada, pisma ispitanika, razgovori sa socijalnim radnicima, statistički podaci. Analiza je pokazala da se način funkcionisanja i obrasci socijalno ugroženih porodica u velikoj meri razlikuju od načina funkcionisanja savremenih porodica, na šta u velikoj meri utiče siromaštvo.

Ključne reči: funkcije porodice, siromaštvo, socijalno ugroženi, metod slučaja, kvalitativno istraživanje.

UVOD

Ne ulazeći u dublju raspravu o pojmu siromaštva i socijalne isključenosti, treba reći da čak i letimičan pogled na literaturu o ovim problemima (vidi Tomić, 2007; Babović, 2011; Kolin, 2008; Stojšin 2014, 2015; Spicker 2007; Lewis, 1966; Bradshaw, 2006) pokazuje da ne postoje jednoznačne definicije ovih pojmova. Najznačajnija za proučavanje našeg istraživačkog problema, čini se teorija o kulturi siromaštva koja ukazuje na specifične komponente porodičnog života i obrasce socijalizacije unutar socijalno ugroženih porodica¹.

---

* snezanas@ff.uns.ac.rs;

** ljupkamandic@yahoo.com

¹ Socijalno ugrožene porodice u ovom radu definisane su ne kao sociološka kategorija, već na osnovu Zakona o socijalnoj zaštiti prema kojoj su ove porodice one koje se suočavaju sa

Ne posvećujući detaljniju pažnju drugim teorijama siromaštva² kretaćemo se u okvirima jedne od prvih teorija o siromaštvu – Luisove (Oscar Lewis) teorije kulture siromaštva (Lewis 1966; 1985), uzimajući u obzir njene prednosti i nedostatke. *Luisova teorija kulture siromaštva* vidi siromaštvo kao posledicu određenih obrazaca, vrednosti, devijantnog morala koji se usvajaju u procesu socijalizacije i prenose kroz generacije (Radovanović, 1976). Određene karakteristike prevazilaze regionalne, rasne, nacionalne, urbano-ruralne različitosti koje predstavljaju opšti i zajednički odgovor na sličnu situaciju siromašnih porodica³ (Lewis, 1966). U okviru siromašnih porodica prepoznaju se zajednička obeležja: odsustvo detinjstva kao zaštićenog perioda života, rano stupanje u seksualne odnose, sporazumne (ugovorene) brakove, često napuštanje dece i supružnika, predispozicije za autoritarizam, nedostatak privatnosti i verbalno naglašavanje porodične solidarnosti (Luis, 1985). Teorija kulture siromaštva ukazuje na moguće postojanje razlika u obrascima funkcionisanja „normalnih/zdravih“ porodica⁴ i socijalno ugroženih porodica. Stoga se postavlja pitanje da li se i koliko obeležja i funkcije socijalno ugroženih porodica razlikuju od ostalih/„normalnih“ porodica?

„preprekama u zadovoljavanju potreba, usled čega ne može da dostigne ili da održi kvalitet života ili koja nema dovoljno sredstava za podmirenje osnovnih životnih potreba, a ne može da ih ostvari svojim radom, prihodom od imovine ili iz drugih izvora“ (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011: član 41). Ova definicija je uzeta iz razloga što su u kasnijem radu u uzorak ušle porodice koje su korisnici socijalne pomoći prema ovom zakonu.

² Najčešće korišćene sociološke teorije siromaštva su Vaksmanova (Waxman) teorija deprivacijskog kruga, Tausendova teorija situacione prisile (Towsend, 1979), teorija koje uzorke siromaštva traže u karakteristikama pojedinaca i one koje uzroke istražuju u širim društvenom strukturama (Bradshaw, 2006).

³ Luis je prvi put pominjao kulturu siromaštva u delu *Pet porodica* (1959) u kojem se bavi analizom života u siromašnim meksičkim porodicama. Istraživao je porodice Portorikanaca u San Huanu i Njujorku, koristeći sociološke, antropološke i psihološke tehnike, ali i intenzivnu komunikaciju sa ispitanicima, posete njihovim porodicama, odlaske na njihove zabave, pomoć prilikom traženja posla, pisanja podnesaka, odlazaka kod lekara (Lewis, 1966).

⁴ Poznata Mardokova (John Murdock) analiza 250 društava ukazuje na postojanje: a) seksualne i b) reproduktivne funkcije - zadovoljavanje polnog nagona i produženje vrste; c) ekonomske funkcije - ostvarivanje resursa, odnosno, mogućnosti zadovoljavanja osnovnih egzistencijalnih potreba; d) vaspitno-obrazovne funkcije – socijalizacija kojom se dete uvodi u svet zajednice i sprema za samostalno funkcionisanje u njoj (Murdock, 1949, navedeno prema Haralambos, Holborn, 2002). Naravno, pored ovih možemo da govorimo i o edukativnoj, zaštitnoj, rekreativnoj funkciji, ali će ovde biti reči samo o onim osnovnim.

Možemo pretpostaviti da su razlike vidljive u skoro svakoj funkciji. Tako se pretpostavlja da je *seksualna i reproduktivna funkcija*, koja je razdvojena u savremenoj porodici (Vilić, 2013:56) i koja je praćena padom nataliteta i smanjenjem prosečnog broja članova porodica, drugačija u socijalno ugroženim porodicama. Naime, autorke pretpostavljaju da u socijalno ugroženim porodicama postoji nedovoljno razvijena reproduktivna svest i informisanost. Kolin (2008) kao obrazac ponašanja siromašnih navodi, između ostalog i “nevericu u suprotan pol, osećaj iskorišćavanja, ignorisanje fiziologije reproduktivnog ponašanja i mogućnosti kontracepcije” (Kolin, 2008: 196).

Vršenje *ekonomske funkcije* je u socijalno ugroženim porodicama posebno otežano. Kolin (2008) navodi da je za porodice najsiromašnijih karakteristično da je otac, odnosno suprug najčešće odsutan ili da neadekvatno ispunjava svoju ekonomsku funkciju. Cvejić (2006) uočava da su u najvećem riziku od siromaštva nekvalifikovani radnici i domaćice, kao i da su dve trećine domaćica udate za radnike sa niskim kvalifikacijama i spadaju u kategoriju visoko zavisnih. Rizicima isključenosti sa tržišta rada najviše su izložene žene nižih kvalifikacija, žene koje su izgubile posao u četrdesetim godinama starosti, žene iz marginalizovanih društvenih grupa (Babović, 2011).

Podaci Ankete o potrošnji domaćinstava u 2014. godini pokazuju da je stopa siromaštva u Srbiji bila 8,9%, a među siromašnim domaćinstvima najbrojnija su ona sa više članova (Mijatović, 2014:6-10). Pretpostavlja se da funkcije porodice u uslovima siromaštva i socijalne deprivanosti postaju bitno izmenjene, odnosno, prilagođene drugačijim uslovima. Naime, u uslovima ekonomske krize i nezaposlenosti supružnika ne dominira uvek oblik nuklearne porodice, već višegeneracijske, budući da stariji članovi domaćinstva uglavnom poseduju prihod od penzije.

Imajući u vidu značaj porodice kao agensa u procesu *socijalizacije*, pretpostavlja se da stanje socijalne ugroženosti utiče na način na koji se ova funkcija vrši u socijalno ugroženim porodicama, na vrednosti i norme koje se prenose. Kolin (2008) navodi da je u siromašnim porodicama kažnjavanje dece često fizičko, ali i nedosledno, da je verbalna komunikacija ograničena, da ne postoji konzistentno podizanje dece i ispunjavanje vaspitno-obrazovne funkcije.

Ovde treba dodati i funkciju rasonode i zabave, koja je od značaja za analizu socijalno ugroženih porodica jer se zasniva na potrošačkoj komponenti. Socijalno ugrožene porodice najčešće nisu u mogućnosti da priušte svojim članovima pristup savremenim uređajima za komunikaciju, učenje ili igru, bavljenje sportom i slično. Jasno je da ekonomska funkcija u ovim porodicama stoji u središtu, jer su roditelji većinom fokusirani na njeno ispunjenje, formirajući različite

strategije preživljavanja. Polazeći od ovako visokog nivoa okupacije roditelja, Driskol i Nejgel (Driscoll&Nagel, 2008) ukazuju na površnost u odnosu roditelja iz socijalno ugroženih porodica prema deci. Roditeljstvo se tada najčešće svodi na posmatranje ponašanja dece bez dovoljno razgovora i razumevanja.

Za razumevanje načina funkcionisanja porodica veoma je značajna i uloga socijalnog kapitala⁵ u socijalno ugroženim porodicama koji je u ovim porodicama prisutan na različite načine. U najvećem broju slučajeva on je srednje vrednosti – 47% (Milić, 2010:71). Visok socijalni kapital se kod socijalno ugroženih porodica susreće u 20% slučajeva. Milić (2010: 71) ovaj način manifestacije socijalnog kapitala tumači kao izraz “premošćujuće” strategije, ali govori i o povezujućem kapitalu.

Dakle, u radu se krenulo od pretpostavke da u socijalno ugroženim porodicama ne postoji ispunjenost osnovnih porodičnih funkcija ili se bar uočavaju teškoće u njihovoj realizaciji. Pretpostavlja se da u socijalno ugroženim porodicama usled nemogućnosti obezbeđenja osnovnih egzistencijalnih uslova dolazi do nesklada u realizaciji i ispunjenju drugih porodičnih funkcija, kao što su zaštita, vaspitanje ili zabava. Takođe je pretpostavljeno da su socijalno ugrožene porodice formirale određene obrasce ponašanja, življenja i strategije preživljavanja kao odgovor na postojeću egzistencijalnu situaciju. U skladu sa Luisovim (1966) shvatanjem o karakteristikama siromašnih porodica, očekuje se da se kod analiziranih porodica uoče zajedničke karakteristike u odnosima i funkcijama. Neke od njih su nesigurnost, kratkoročna životna orijentacija, porodični konflikti, neracionalno raspolaganje sredstvima, prekomerna potrošnja neposredno nakon dolaženja do novca.

METODOLOŠKE NAPOMENE

U praksi socijalne zaštite i programa za ublažavanje siromaštva u Srbiji, socijalno ugrožene porodice su prepoznate među korisnicima novčane socijalne pomoći, odnosno, među porodicama koje su ostvarile ovo pravo. Osnovni uslovi za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć su nepostojanje prihoda, nezaposlenost ili nesposobnost za rad odraslih članova porodice, kao i nepostojanje pokretne ili nepokretne imovine koja bi obezbedila prihode. Međutim, među

---

⁵ U definisanju socijalnog kapitala korišćena je Burdijeova definicija, prema kojoj se socijalni kapital “sastoji od društvenih mreža i veza, tj. „kontakata grupnog pripadanja koji, putem akumulacije razmene, obaveza i deljenih identiteta, pružaju aktuelni ili potencijalni pristup vrednim resursima” (Tomanović, 2007: 531).

socijalno ugroženim porodicama u Srbiji nalaze se i izbegla i interno raseljena lica, kao i penzioneri sa niskim primanjima koje sistem socijalne pomoći pri lokalnim centrima za socijalni rad ne evidentira. Takođe, korisnici socijalne pomoći su uglavnom najsiromašniji u Srbiji, ako se ima u vidu činjenica da oni ostvaruju pomoć u iznosu manjem od 4.489 dinara po članu domaćinstva, a da su uslovi za ostvarivanje ovog prava nezaposlenost i neostvarivanje prihoda ni za jednog člana u domaćinstvu (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011). Međutim, bitno je naglasiti da i pored ovih kategorija stanovništva postoje građani koji se nalaze u veoma lošoj egzistencijalnoj situaciji koju teško mogu samostalno da prevaziđu.

Prema podacima Centra za socijalni rad Grada Novog Sada 2016. godine 5.006 porodica koristilo je novčanu socijalnu pomoć, odnosno 12.021 pojedinac⁶. U ovim porodicama ima 4.644 dece do 17 godina, 1.063 mladih od 18-25 godina, 5.957 odraslih od 26-64 godine i 357 starijih od 65 godina. Od ukupnog broja korisnika 2.000 ima srednje, više ili visoko obrazovanje. Pored ovih korisnika, jednokratnu socijalnu pomoć tražilo je 4.193 građana Novog Sada⁷. U ovom istraživanju nisu obuhvaćene samo socijalno ugrožene porodice koje su korisnici novčane socijalne pomoći, već i druge porodice koje žive u veoma teškim ekonomskim uslovima (podstanari su, žive u nehygijenskim naseljima, korisnici su kuhinje za socijalno ugroženo stanovništvo), a koje se obraćaju za pomoć službama socijalne zaštite, iako nisu evidentirane kod centara za socijalni rad. U radu se ne izdvajaju romske porodice (koje su najčešće predmet istraživanja kada se govori o siromaštvu) jer se pretpostavlja da karakteristike i način funkcionisanja socijalno ugroženih porodica prevazilazi nacionalne, etničke i rasne razlike.

U istraživanju je korišćen metod slučajeva. Ovaj metod odabran je zbog nekoliko razloga. Prvo, zbog specifičnosti i kompleksnosti predmeta istraživanja, zatim zbog nedovoljne izučavanosti porodičnog života socijalno ugroženih, kao i zbog dubinskog pristupa i mogućnostima korišćenja različitih izvora podataka. Veoma je važna i specifična uloga istraživača u ovom postupku, s obzirom da se ostvaruje neposredan kontakt sa porodicama, ali i sa predstavnicima socijalnih službi. Studija slučajeva u ovom radu sadrži analizu obeležja porodica i porodičnih funkcija u sedam socijalno ugroženih porodica u Novom Sadu. Pri odabiru porodica vođeno je računa o postojanju različitih formi porodica (uzimajući u obzir jednoroditeljske, višegeneracijske porodice, porodice sa više od troje dece) i različitim uzrocima siromaštva. Kao izvori podataka korišćeni su dokumenti iz

---

⁶ Podaci Kancelarije za materijalna davanja Centra za socijalni rad Grada Novog Sada.

⁷ U međuvremenu, neki od ovih podataka CSR objavljeni su u «Večernjim novostima» 13. februara 2017. godine u tekstu «Nemaština stisla i mlade» Lj. Preradovića.

dosijea Centra za socijalni rad Grada Novog Sada⁸, izveštaji voditelja slučaja, pisma ispitanika, neformalni razgovori, službeni razgovori, službene beleške, razgovori sa socijalnim radnicima. Podaci se odnose na vremenski period od dve do šest godina u zavisnosti od posmatranog slučaja⁹.

SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ISTRAŽIVANIH PORODICA

U narednim redovima predstavljene su osnovne demografske karakteristike porodica koje su učestvovala u istraživanju. Prvu porodicu čine, otac Z., majka i devojčica školskog uzrasta. Otac je rođen 1972. godine i odrastao je u Krajini u Hrvatskoj, završio je osnovnu školu. Učestvovao je u oružanim sukobima tokom 1990-ih. Supruga je iz porodice koja je izbegla tokom rata 1990-ih. Drugu porodicu čine otac rođen u Novom Sadu, majka i dvoje dece, starosti 25 i 30 godina. Majka je teško bolesna, ćerka pati od psihoze, a sin je osoba sa smetnjama u razvoju. Otac L. često bezuspešno, pokušava da se radno angažuje. Treću porodicu čine majka J., otac M. i dva dečaka osnovnoškolskog uzrasta. Dospelili su se sa severa Vojvodine kada su deca bila mala, radi pronalaženje posla u Novom Sadu. Četvrta porodica je romska jednoroditeljska porodica koju čine mlada majka D. i njena ćerka koja pohađa niži razred osnovne škole. Psihički je nestabilna i ima simptome psihoze. Peta porodica je jednoroditeljska, čine je samohrani otac G. (54 god.), narušenog zdravlja i desetogodišnji sin koji su se doselili u Novi Sad iz Banata. Supruga ga je napustila i ne kontaktira sa detetom. Izgubio je posao nakon privatizacije preduzeća, ali ima invalidsku penziju. Šesta porodica je višegeneracijska, romskog porekla. Čine je otac, majka, ćerka student i sin osnovnoškolskog uzrasta i baka. Stanuju u prigradskom naselju u nedovršenoj kući veće kvadrature sa spratom, a baka je kasnije prešla kod njih. Poslednju, sedmu porodicu čine otac M. (52), majka S. (46) i sedmero dece od 8 do 19 godina. Otac je iz romske porodice, ali je veći deo odrastanja proveo u domu za nezbrinutu decu. Majka S. takođe potiče iz socijalno ugrožene porodice. Ostvaruju pravo na socijalnu pomoć, dečiji dodatak i pomoć u

---

⁸ U dosijeima se nalaze: lični list, lista praćenja rada na zaštiti korisnika, podaci o preduzetim merama i dokumentacija prikupljena u toku postupka utvrđivanja pojedinih prava.

⁹ Najviše su korišćeni lični listovi koji sadrže podatke o korisniku i članovima njegove porodice, period u kojem je korisnik socijalnih usluga, mere koje koristi. Isto tako, nalaze se i detaljni izveštaji voditelja slučaja koji nastaju tokom postupka i sadrže podatke o problemima povodom kojih se korisnik obraća, analizu situacije sa zapažanjima voditelja slučaja i predloge mera.

naturi, kao i prava na jednokratnu novčanu pomoć, a otac tek povremeno zarađuje obavljajući fizičke poslove.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Analiza prikupljenih podataka o različitim tipovima socijalno ugroženih porodica u Novom Sadu pokazala je postojanje zajedničkih obrazaca koji su karakteristični za kulturu siromaštva. U određenim segmentima uočavaju se težnje socijalno ugroženih porodica da funkcionišu na savremen način i u skladu sa navikama i običajima srednjih slojeva. Međutim, teškoće prevladavanja egzistencijalne nužnosti često odstupaju od namera.

Reproduktivna funkcija - i pored evidencije službe za socijalni rad o visokom procentu siromašnih porodica sa velikim brojem dece i nekorišćenju kontracepcije, socijalna služba se često susreće i sa socijalno ugroženim porodicama sa manjim brojem dece¹⁰. Roditelji često navode da su svesni veoma loše materijalne situacije i nisu u mogućnosti da zbrinu više dece. Osim ovoga, jedan od uzroka manjeg broja dece često su i poremećeni odnosi supružnika kao posledica loše materijalne situacije¹¹ (Stojšin, 2008: 62-64). Jedino se u slučaju sedme porodice uočava klasični obrazac socijalno ugrožene višečlane porodice sa čak sedmoro dece. Ipak, kod sedme porodice socijalna služba konstatuje nedostatak racionalnog i planiranog reproduktivnog ponašanja. Članovi ove porodice pozivaju se na problem bele kuge i značaj populacione politike za državu, što i drugi korisnici često navode kao argument za rađanje velikog broja dece u socijalno ugroženim porodicama. Tako se roditeljski dodatak ne doživljava kao pomoć za prvu negu deteta, već kao poseban vid nagrade za rađanje. Ovaj model reproduktivnog ponašanja se, prema shvatanju Drezgić (2008), može povezati sa napuštanjem koncepta planiranja porodice i nastupanjem koncepta populacione politike koja je delom bila zasnovana na propagandi. To je posledica brige za "reproduktivni potencijal nacije" radi podsticaja nacionalističke ideologije krajem prošlog veka (Drezgić, 2008: 182). Druga zajednička karakteristika ovih porodica je nedostatak roditeljskog kapaciteta za vršenje socijalne funkcije, kao i nizak stepen

¹⁰ Veza siromaštva i fertiliteta daleko složenija. Istraživanje Amina i saradnika pokazuje da siromaštvo samo jedan od faktora koji utiču na broj rađanja. Višestruka regresiona analiza u ovom istraživanju je pokazala da veći uticaj imaju nivo obrazovanja i socijalni kapital (Amin, Casterlin, Spess, 2007).

¹¹ Loša materijalna situacija je često uzrok manjeg broja dece koji se najčešće razlikuje od željenog broja dece, (željenibroja dece je najčešće veći od ostvarenog). Više o „neophodnim“ uslovima za rađanje većeg broja dece vidi Stojšin, 2008: 62-71.

verovanja u sopstvene kapacitete (vidi i Kolin, 2008). To je uočeno na primeru porodica 4 i 5. Takođe, primećuje se da je postojanje reproduktivne svesti prisutnije kod socijalno ugroženih porodica koje ne beleže višegeneracijsko siromaštvo, odnosno, kod porodica koje potiču iz srednje klase, ali spadaju u “tranzicione gubitnike”.

Ekonomska funkcija – Ranija istraživanja (Babović, 2011, Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014) pokazala su da je ekonomska aktivnost posebno je otežana u slučajevima jednoroditeljskih porodica i kod majki sa većim brojem dece. Iako je u izvesnom broju jednoroditeljskih porodica roditelj obrazovan, situiran i ekonomski samostalan (uglavnom razvedeni parovi), u slučaju socijalno ugroženih samohranih roditelja često su u pitanju roditelji bez obrazovnih kvalifikacija, sa otežanim pristupom tržištu rada. Babović (2011) pokazuje da se najčešće samohrane majke duži niz godina izdržavaju od socijalnih davanja. Kod ove populacije uočava se i veoma rano odvajanje od porodice, maloletnička trudnoća i napuštanje škole pre završetka srednjoškolskog obrazovanja. Na ovaj način njima je dodatno otežano integrisanje u tržište rada, a socijalna situacija utiče na decu i dalju reprodukciju siromaštva (Babović, 2011). Podaci studije o jednoroditeljskim porodicama u Srbiji (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014) pokazuju da je socijalni kapital jednoroditeljskih porodica slabije izražen u odnosu na dvoroditeljske, jer nosioci domaćinstva u ovim porodicama najčešće ne umeju da kompenzuju nezadovoljstvo, osećaj usamljenosti i materijalnu osujećenost (Tomanović i dr, 2014).

Koje su ekonomske karakteristike ispitivanih porodica u našem istraživanju? Kod svih socijalno ugroženih porodica uočen je nizak stepen ekonomske aktivnosti članova, jednim delom zbog veoma visokih stopa nezaposlenosti, ali i zbog nedostatka kvalifikacija ili problema sa zdravljem. Već je rečeno da se u posebnom riziku od siromaštva nalaze osobe sa invaliditetom i osobe bez stručne spreme (primer porodice 2 i 5). Ove kategorije se teže uključuju na tržište rada i, kao takve, najčešće su korisnici programa socijalne zaštite. Primer porodice sa osobama sa posebnim potrebama:

- Osnovna sredstva od kojih porodica živi su novčana socijalna pomoć i dodatak za pomoć i negu drugog lica za A. Podstanari su. Mogu da priušte veoma malu kiriju, te često menjaju stan. Na to utiču i porodični odnosi koji često smetaju stanodavcima. Naime, ćerka ima povremene psihotične napade, sukobljava se sa majkom, potreban joj je stalni nadzor, a stanodavci su skeptični i u vezi sa ponašanjem sina. (porodica 2)

Takođe se primećuje da se neke od socijalno ugroženih porodica okreću ka naseljavanju u gradskoj sredini sa ciljem lakšeg pronalaženja posla, dostupnosti institucija kao i zbog nedostatka sredstava za autobuski prevoz.

- Jedan period proveli su kao podstanari u prigradskom naselju, ali im ne odgovara problem sa grejanjem, odnosno nedovoljno zagrejana kuća tokom zime. U Novom Sadu stanuju kao podstanari, trude se da unajmljuju manji stan sa centralnim grejanjem na urbanoj lokaciji. Osnovni prihodi domaćinstva su novčana pomoć i dodatak za decu, a otac tokom letnjih meseci zarađuje obavljajući fizičke poslove na gradilištima. (porodica 3)

Analiza je pokazala da su socijalno ugrožene porodice zavisne od socijalnih davanja i da se potreba za socijalnom pomoći iskazuje duži niz godina, čak i nakon delimičnog poboljšanja materijalne situacije (porodice 6 i 7). Ipak, iznosi socijalnih davanja u Srbiji nisu dovoljni da bi se socijalno ugrožene porodice prepustile ekonomskoj neaktivnosti.

Primećuje se da siromašni često biraju model korišćenja socijalne pomoći u kombinaciji sa radom „na crno“. Na taj način zadržavaju status nezaposlenog i korisnika socijalne pomoći. To im omogućuje dodatak za decu, popust u plaćanju komunalnih usluga, jeftiniji boravak u predškolskoj ustanovi za decu, besplatnu ishranu u školi za decu i sl. U isto vreme, radom „na crno“ ostvaruju izvesnu zaradu, nadnicu koja im u kombinaciji sa socijalnom pomoći obezbeđuje preživljavanje.

- D. navodi da se u više navrata prostituisala kako bi došla do sredstava za namirnice. (porodica 4)

- U porodici je samo baka korisnik socijalne pomoći, dok ostatak porodice ne poseduje redovna primanja. Otac se, iako je narušenog zdravlja, bavi preprodajom uglja, a majka povremeno sprema stanove za novac. (porodica 6)

Dakle, ekonomska funkcija socijalno ugroženih porodica slabo je ispunjena kod svih porodica koje su učestvovala u istraživanju, a kao posledica neispunjenja ekonomske funkcije javljaju se i teškoće u ispunjavanju ostalih porodičnih funkcija.

Porodična funkcija socijalizacije, koja se prepliće i sa funkcijom zaštite, bi trebalo da doprinosi formiranju samostalne i odgovorne ličnosti. Međutim, u analizi je primećeno da ove odlike, samopouzdanje, samostalnost i nezavisnost često ne poseduju ni sami roditelji u socijalno ugroženim porodicama.

- Funkcionisanje porodice otežava činjenica da majka A. takođe pati od depresije što dodatno utiče na njenu pasivnost i nedostatak angažmana u porodici i domaćinstvu. Gotovo da ne izlazi iz kuće, ne komunicira mnogo sa spoljnim svetom, a prema suprugu i deci je često neprijatna. Sa druge strane, sin svakodnevno

pohađa radni centar specijalne škole i zadovoljan je radom i kontaktima koje tamo ostvaruje. (porodica 2)

U socijalno ugroženim porodicama deca socijalizacijom često usvajaju karakteristike kulture siromaštva i time se socijalna isključenost reprodukuje stvarajući “začarani krug”. U pojedinim slučajevima ograničeni roditeljski kapaciteti, koji inače nose u sebi dosta karakteristika kulture siromaštva, predstavljaju izraz spleta okolnosti, ali mogu biti i posledica “propusta u socijalizaciji” prethodne generacije. Međutim, prikupljeni podaci u istraživanju pokazuju da se ponašanja siromašnih ipak manifestuju na veoma sličan način, nezavisno od uzroka.

Rečeno je da nedostaci u vršenju ekonomske funkcije remete i ostale porodične funkcije. Nedostatak materijalnih sredstava, fizički rad i česti sukobi među supružnicima ne ostavljaju dovoljno prostora za bavljenje decom. Ona su najčešće zastupljena u socijalno ugroženim porodicama, jer je roditeljima prioritet obezbeđivanje osnovnih sredstava za život.

- Majka navodi da se u više navrata prostituisala kako bi došla do sredstava za namirnice. Takođe, socijalne službe su konstatovale ugroženost njene ćerke koja je boravila u stanu i više puta prisustvovala tom ponašanju. Osim toga, zabeleženo je i neredovno odlaženje deteta u školu. Nakon što je konstатовano da je porodica nefunkcionalna i da majka D. ima ograničene roditeljske kapacitete, majci je sugerisano da je za devojčicu adekvatnije da bude smeštena u sigurnu dečiju kuću Centra za socijalni rad. (porodica 4)

U ovom istraživanju nije uvrštena ni jedna porodica koja decu primorava na prošnj¹², ali podaci Svrtišta za decu¹³ koja žive i/ili rade na ulici govore o porodičnom karakteru rada na ulici i odobravanju dečijeg rada od strane roditelja i gotovo potpunom izostanku funkcije socijalizacije i zaštite u porodici. Ipak, slučaj šeste porodice pokazuje da i u socijalno ugroženim porodicama postoji adekvatna briga o deci:

- Deca su odlični đaci, pogotovo ćerka koja ostvaruje izuzetne rezultate u učenju. Kćerka maturu u gimnaziji završava sa odličnim uspehom, a zatim uspešno

¹² Pristup ovim porodicama je bitno otežan budući da ni sami radnici Svrtišta najčešće nemaju kontakte sa porodicama dece koja rade na ulici.

¹³ Svrtište za decu u Novom Sadu otvoreno je 2010. godine i pruža podršku deci čije porodice su prinuđene da sredstva za osnovne potrebe zarađuju radom na ulici. Od 2015. godine svrtište je postalo deo Centra za socijalni rad Grada Novog Sada.

Izvor: Svrtište za decu Novi Sad, <http://www.decaulice.rs/vise-o-nama/>

započinje studije elektrotehnike, a očekuje se mogućnost korišćenja stipendije. (šesta porodica)

* * *

Analiza prikupljenih podataka dovodi do pitanja: Da li je moguć prelaz od “kulture siromaštva” ka “srednjoj klasi”? Šesta analizirana, romska porodica prevazišla je stanje socijalne ugroženosti tokom 1980-ih, a materijalni status sedme porodice promenio se nakon zapošljavanja oca. Sedma porodica je rešivši stambeno pitanje i pitanje zaposlenja odraslih članova počela da menja životni stil i navike.

- Stanovali su kao podstanari u dvorišnom stanu gde stanuje više socijalno ugroženih porodica i tada su imali petoro dece. Često su zahtevali novčanu pomoć, a majka je u više navrata štrajkovala glađu radi rešavanja stambenog pitanja. Nakon više molbi, data im je na korišćenje kuća sa dvorištem u jednom prigradskom naselju, opremljena potrebnim nameštajem, a otac je zaposlen na neodređeno vreme u jednom javnom komunalnom preduzeću. Ovo je bitno uticalo na popravljanje materijalnog statusa. Promenjene su određene navike i stil života porodice, deca su krenula na sportske i umetničke aktivnosti, razvili su bogat društveni život. Međutim, u izvesnoj meri su zadržani pojedini obrasci kulture siromašnih. Majka se i dalje obraća sa molbama za novčanu pomoć ističući da devetočlana porodica iziskuje veća novčana sredstva. (porodica 7).

Ovi primeri pogodni su za poređenje načina života i funkcionisanja tokom i posle siromaštva. Naime, porodice su se relativno brzo i lako uključile u zajednicu i počele postepeno da usvajaju navike i običaje srednje klase kada su im ekonomske prilike to dozvolile. Ipak, ovo su retki primeri iskoraka iz siromaštva i socijalne pokretljivosti ka srednjoj klasi u okviru jedne generacije. I pored ovog, obe porodice zadržale su intenzivan kontakt sa socijalnim službama oslanjajući se na socijalnu pomoć. Prisustvo ostataka obrazaca kulture siromaštva pokazuje da se način života ipak teže može menjati ili iskoreniti u okviru jedne generacije. Uočava se i da roditelji u sedmoj porodici još uvek ne pridaju veću važnost formalnom obrazovanju, što se vidi po veoma lošim rezultatima u dece školi.

Šesta porodica je takođe poprimila određene karakteristike srednje klase, ali se to dešavalo postepeno, u okviru dve generacije, nakon završetka srednje škole i zaposlenja supružnika 1980-ih godina. Međutim, nikad nisu bili toliko materijalno obezbeđeni da bi se izborili sa teškoćama koje su nastupile 1990-ih, kada su ponovo osiromašili. Baka, majka oca u ovoj porodici, pokazuje bitno drugačije obrasce ponašanja od ostatka porodice, iako žive u istom domaćinstvu. Ona nikad nije prevazišla obrasce kulture siromaštva i danas je korisnica socijalne pomoći,

posećuje narodnu kuhinju i bavi se prošnjom. Ostatak porodice pokazuje neke karakteristike načina života porodica srednje klase - deca su socijalizovana u skladu sa kulturnim obrascima srednje klase, uspešna u školi i ne razlikuju se od svojih vršnjaka. Roditelji u ovoj porodici više cene značaj formalnog obrazovanja i veruju u uspešniju budućnost svoje dece zahvaljujući obrazovanju. Na drugoj strani nije moguće zanemariti činjenicu da se kod šeste porodice pokazuju i elementi socijalne ugroženosti. Stalno dugovanje za struju, kontantno obraćanje za socijalnu pomoć, često nenamensko trošenje pomoći, govori o izvesnim teškoćama izlaska iz kulture siromaštva.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovo istraživanje pokazalo je da ekonomska neaktivnost i stalna uključenost u programe socijalnog staranja predstavljaju važnu prepreku ka funkcionisanju porodice. Pre svega, dolazi do stvaranja prividnog osećaja "ekonomske sigurnosti" jer se novac od socijalnih programa uglavnom dobija na mesečnom nivou, te korisnici ovih usluga uglavnom ne rade ili ne traže posao. Neispunjavanjem ekonomske funkcije porodica uglavnom gubi osnovni preduslov za vršenje drugih funkcija - funkcija zaštite, vaspitanja i socijalizacije.

Dalje, može se zaključiti da u velikoj meri postoji naglašena upućenost socijalno ugroženih na programe socijalne zaštite. Ovi programi su pre svega pasivnog i kompenzatorskog karaktera (beneficije i dodaci koji najčešće ne predstavljaju mogućnosti za rešavanje egzistencijalnih problema). Oni stvaraju privid državnog staranja, a zapravo ne osnažuju porodicu, već dodatno utiču na njihovu pasivizaciju i otežavaju promenu položaja.

Isto tako, među siromašnima se ponekad javlja bolest ili invalidnost što potvrđuje da se pojedine kategorije posebno nalaze u riziku od siromaštva. Tu se prvenstveno nalaze nekvalifikovani, invalidi i samohrani roditelji, i oni su najčešći potencijalni korisnici programa socijalne zaštite. Ovde se otvara i pitanje adekvatnog odgovora društva na njihovu vulnerabilnost, na politiku prema invalidnosti.

Rešenje se nazire u slučajevima razvijanja programa socijalne uključenosti posredstvom podsticanja preduzetništva, zaštićenog stanovanja, obučavanja i razvijanja veština. Tada se može očekivati stvaranje uslova za aktivnost i ohrabrenje, odnosno podsticaj socijalno ugroženih porodica i normalno ispunjavanje porodičnih funkcija.

Snežana Stojšin, Ljupka Mandić

FAMILY RELATIONS AND THE FUNCTIONS OF SOCIALLY ENDANGERED FAMILIES – A CASE STUDY

Summary

The basic hypothesis of this research indicates the existence of differences in the relations and family functions in socially endangered families in comparison to the theoretically established relations and functions in the majority of families in the contemporary Serbian society. The framework for studying this problem was the method of case study and reliance on a large number of sources of data such as deep interviews, files of the Social Services of the city of Novi Sad, the informants' letters, interviews with social workers, reports of people in charge of cases, statistical data, etc.

The paper analyzes seven different socially endangered families, their life histories and ways of establishing family functions.

The research shows that family functions have not been fully accomplished and that some functions did not exist at all. These are most frequently the economic function and the function of child protection. Economic inactivity, reliance on social welfare, and occasional participation in the grey economy are typical for the majority of socially endangered families.

Not performing the economic function greatly affects the performance of other family functions as well. The research has indicated that different patterns of behavior and not performing functions are surely a result of the constant reliance on the programmes of social welfare of socially endangered families. These programmes in no way represent a permanent solution of existential problems of socially endangered families, which is the greatest misconception of the users of these programmes. Contrary to general beliefs, they influence the passivization of family members and prevent changes in distancing from the poverty culture. The examples of families who "solved" their financial problems indicate that economic factors are in the majority of cases crucial for normal functioning of families. It seems that solving financial problems represents an incentive for performing other family functions.

Key words: family functions, poverty, socially endangered, method of case study, qualitative research.

LITERATURA

Amin, S; Casterlin, J. & Spess, L. (2007). Poverty, gender and youth, (Population Council: Working paper, No 4).

Babović, M. (2011). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, Beograd: Secons.

Bobić, M. (2003). Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima, *Stanovništvo* 1-4: 65-91.

Bogdanović, M. (1993). *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije.

- Bradshaw, T. (2006). Theories of Poverty and Anti-Poverty Programs in Community Development, RPRC (Working paper, No 06-05).
- Vilić, D. (2013). Transformacija (i/ili redukcija) funkcija moderne porodice, *Sociološki diskurs*, god. 3, br.5:49-65.
- Vilić, D.- Nišić, V. (2015). Siromaštvo – društvena pojava (i proces) u globalnom društvu, *Radovi*, br.21, sv.1: 1-22.
- Drezgić, R. (2008). Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka, *Filozofija i društvo*, 2008/3:181-215.
- Driscoll, A. - Nagel, N.G. (2008). Poverty and the effects on the children and parents, *The world of children, Families and educators*, 188-189.
- Haralambos, M.- Holborn M. (2002). *Sociologija - teme i perspective*, Zagreb: Golden marketing.
- Kolin, M. (2008). *Obrasci života u siromaštvu i nove paradigme Evropskeunije*, Sociologija, Br.2. 191-206
- Lewis, O. (1966). The Culture of Poverty, *The Scientific American*, No 4, Vol 215: 19-25.
- Luis, O. (1985). Kultura bede, *Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br.70: 14-27.
- Mijatović, B. (2014). *Siromaštvo u Srbiji u 2014. godini*, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
- Milić, A. (2009). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Milić, A. (2010). *Vreme porodica:sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Minić, V. - Kompirović, T. (2014). Funkcije i problem savremene porodice u vaspitavanju dece ranog uzrasta, *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta, Prizren Leposavić*, br.8: 27-40.
- Preradović, Lj. (2017). Nemaština stisla i mlade, *Večernje novosti*, objavljeno 13. februara
- Radovanović, M. (1976). Teorija kulture bede, *Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 33/34: 54-72.
- Spicker, P. (2007). Definitions of poverty: eleven clusters of meaning, *Poverty: an international glossary*, 229-243.
- Stojšin, S. (2015). Prednosti i nedostaci izvora za istraživanje siromaštva, *Sociološki godišnjak*, Časopis Sociološkog društva Republike Srpske, br. 10: 363-376.

- Stojšin, S. (2014). Poverty – Problems Of Defining, Operationalization And Measuring, *Socio-economic forms of inequality - proceedings*, Editors A. Lošonc, A. Ivanišević (129-141), Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of technical sciences.
- Stojšin, S. (2008). *Abortus, društveni aspekti i mogućnosti njegovog istraživanja*, Novi Sad: Školska knjiga.
- Tomić, V. (2007). Siromaštvo i socijalna isključenost- osnovni pojmovi i indikatori, *Sociološka luča*, I-2: 149-166.
- Tomanović, S.- Ljubičić, M. - Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*, Beograd: Čigoja.
- Tomanović, S. (2007). Socijalni kapital, u *Sociološki rečnik*, ur. Mimica A., Bogdanović M., Beograd: Zavod za izdavanje udzbenika
- Towsend, P. (1979) *Poverty in the United Kingdom – A Survey of Household Recources and Standards of Living*, (elektronski izvor) Penguin Books, <http://www.poverty.ac.uk/system/files/townsend-book-pdfs/PIUK/piuk-whole.pdf>.
- Cvejić, S. (2006) Strukturni efekti siromaštva u Srbiji, u *Društvo u previranju*, r. Tomanović, S. Beograd: ISI FF.
- Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije, 24/2011.

Aleksandar Tomašević*
Valentina Sokolovska
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

UDK 316.472.4
DOI: 10.19090/gff.2017.2.427-440
Originalni naučni rad

MODELI DRUŠTVENIH MREŽA KAO POSREDNICI IZMEĐU TEORIJE I EMPIRIJE: PRIMER STATISTIČKIH MODELA MREŽNE DINAMIKE**

U radu se analiziraju mogućnosti upotrebe statističkih modela mrežne dinamike prilikom sociološke analize društvenih mreža. Tačnije, autori na osnovu definicija i specifikacija modela, kao i pregleda različitih primena ovih modela, žele da potvrde sledeću hipotezu: (matematički) modeli mreža u društvenim naukama ne predstavljaju ekstenziju teorije, odnosno nisu samo njena operacionalizacija, kao ni prosta generalizacija empirijskih podataka, već poseduju svojevrstu autonomiju, koja je od suštinske važnosti za istraživački postupak. Stoga se nakon uvodnog dela, autori ukratko bave objašnjenjem pojma mrežne statike i mrežne dinamike, potom razvojem modela mrežne dinamike, kao i opravdavanjem statističkog (stohastičkog) modela i modela zasnovanog na akterima. Nakon toga, sledi pregled osnovnih pravaca savremenih istraživanja mreža u kojima se koriste modeli i na osnovu analize njihovih rezultata testira se osnovna hipoteza rada.

Ključne reči: analiza socijalnih mreža, matematički modeli, mrežna statika, mrežna dinamika, stohastički modeli, modeli zasnovani na akterima.

1. UVOD

Kada govore o razlozima interesovanja sociološke naučne zajednice za analizu socijalnih mreža, Stenli Vaserman i Katarina Faust (Wasserman and Faust, 1994: 3) napominju da se ono može pripisati fokusu mrežne analize na odnose između socijalnih entiteta i na obrasce i implikacije tih odnosa. Kako je cilj analize socijalnih mreža konstrukcija modela koji opisuje osnovna strukturalna i procesna obeležja mreže, mrežne modele možemo shvatiti kao “uprošćenu reprezentaciju koja redukuje sistem na apstraktnu strukturu opisujući samo osnovne obrasce povezivanja” (Newman, 2009: 2).

Ipak, uloga mrežnih modela u empirijskim istraživanjima i provera teorijskih hipoteza ne može se opisati, niti izvesti samo na osnovu opšte definicije

---

* atomashevic@ff.uns.ac.rs

** Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima" (broj projekta 179037)

modela. Cilj ovog rada je analiza mogućnosti upotrebe modela prilikom sociološke analize društvenih mreža na primeru statističkih modela mrežne dinamike. Tačnije, pokušaćemo da na osnovu definicija i specifikacija modela, kao i pregleda različitih primena ovih modela potvrdimo sledeću hipotezu: (matematički) modeli mreža u društvenim naukama ne predstavljaju ekstenziju teorije, odnosno nisu samo njena operacionalizacija, kao ni prosta generalizacija empirijskih podataka, već poseduju svojevrsnu autonomiju, koja je od suštinske važnosti za istraživački postupak.

Koncept autonomije modela zasnivamo na ideji filozofkinje nauke Margaret Morison i istoričarke ekonomije Meri Morgan o (matematičkim) modelima kao posrednicima između teorije i empirije (Morgan and Morrison, 1999).

Autonomija modela najvećim delom proističe iz procesa njihove konstrukcije. Često se pretpostavlja da se modeli mogu u potpunosti izvesti iz teorije ili iz podataka, što je stav koji želimo da opovrgnemo našom hipotezom. Morison i Morgan smatraju da to što modeli nisu ni prosti izraz teorije, ni prosta generalizacija podataka omogućava njihovu medijaciju između teorije i (empirijske) stvarnosti.

Drugi element autonomije modela ogleda se u načinu na koji oni funkcionišu. Pod autonomnim funkcionisanjem modela podrazumevamo njegovu upotrebu kao oruđa ili instrumenta. Iako postoji povezanost između instrumenta i objekta na koji se primenjuje, oni nisu zavisni jedni od drugog, zato što se instrument može primeniti na veći broj različitih objekata.

Treći element autonomije modela odnosi se na sadržaj veze između modela kao instrumenta i njegovog predmeta. Ne smemo zaboraviti da su modeli istraživački instrumenti, što znači da se bitno razlikuju od prostih instrumenata, kao što su merni, pri čemu je ključna razlika u tome što modeli predstavljaju reprezentaciju svog objekta. Posledica te razlike je mogućnost da se na osnovu modela nauči nešto o samom objektu.

Učenje na osnovu modela je poslednji element njegove autonomije. Osnovna odlika ovakvog oblika dolaženja do novih saznanja o predmetu istraživanja je to što manje saznajemo iz rezultata pojedinačne analize, u odnosu na proces građenja i promene specifikacije modela. Ova karakteristika naročito može doći do izražaja u sociološkim istraživanjima zahvaljujući kompleksnosti društvene stvarnosti, ali i teorijskom pluralizmu, što omogućava širok diverzitet mogućih definicija i specifikacija modela.

U cilju ispitivanja hipoteze prvo ćemo ukratko opisati osnovnu ideju koja leži u pozadini modelovanja dinamike mreža, kao i osnovne ciljeve takvog modelovanja. Nakon toga će uslediti analiza najvažnijih i najinteresantnijih primena

u sociološkim istraživanjima. U zaključku rada ćemo prodiskutovati status hipoteze i ukazati na moguće implikacije njenog prihvatanja za metodologiju modelovanja u društvenim naukama.

2. MODELOVANJE MREŽNE DINAMIKE

Pod mrežnom statikom podrazumeva se istraživanje strukture (društvenih) mreža, odnosno konstrukcija matematičkih modela koji opisuju strukturalne karakteristike mreža. Sa druge strane, mrežna dinamika istražuje vremenske promene mreža, odnosno mrežnih veza i mrežne strukture. Cilj dinamične mrežne analize je objašnjenje i razumevanje procesa koji čine osnovu promene društvenih mreža i dovode do nastanka specifičnih mrežnih konfiguracija i struktura. Samim tim, mrežna dinamika ne zanemaruje strukturalne aspekte, već pokušava da ih objasni i razume tako što će identifikovati i objasniti procese koji učestvuju u njihovom nastanku i promeni.

Ipak, ova dva polja istraživanja mreža nisu bez dodirnih tačaka. Pored slučajnih grafova i modela malog sveta (Watts and Strogatz, 1998), najpoznatiji model mrežne strukture su mreže bez skale, čiji nastanak se objašnjava Barabaši-Albert modelom mrežnog rasta (Barabási and Albert, 1999), čija glavna komponenta je proces preferencijalnog povezivanja aktera. Ovaj model je jedan od prvih, pristojih modela koji nastoji da objasni određenu mrežnu konfiguraciju (mreža bez skale) preko procesa koji takvu konfiguraciju generiše. Ipak, ovaj model je relativno prost, jer je jedini dinamični činilac rast mreže, odnosno porast broja mrežnih aktera, pri čemu se ne uzimaju u obzir eventualne promene međusobnih odnosa aktera, koje su najznačajnije za sociološku analizu.

Druga dodirna tačka mrežne statike i dinamike je pitanje robustnosti mreža. Jedno od važnijih pitanja strukturalne mrežne analize je pitanje kohezije članova, odnosno otpornosti mreže na prekide i izostanak članova i njihovih veza. Umesto rasta mreže, prilikom istraživanja robustnosti pažnja je usmerena na pad broja članova. Preciznije, robustnost predstavlja odliku strukture da ostane u određenoj meri neizmenjena usled "izlaska" aktera iz mreže ili prekida određenih veza (White and Harary, 2001). Ipak i modeli robustnosti i modeli kohezije uzimaju u obzir samo proste promene unutar društvenih mreža i nastoje da objasne samo nekoliko karakteristika mreža koje nastaju kao posledice takvih promena.

Istraživanje mrežne dinamike je posebno interesantno za sociologiju i druge društvene nauke. Za razliku od dinamike mreža u fizici, molekularnoj biologiji, saobraćajnom ili telekomunikacionom inženjerstvu, u slučaju društvenih mreža glavni agens mrežnih promena je ponašanje društvenih aktera. Samim tim, u slučaju

društvenih mreža, istraživanje dinamike zapravo predstavlja proučavanje odnosa interakcija između parova individua na mikro nivou i rezultujuće strukture na mezo (ili makro) nivou analize.

U slučaju strukturalne analize, sociološki je najznačajnija poziciona analiza ili analiza uloga pojedinca u celokupnom društvenom sistemu, odnosno mreži. Nakon konstrukcije odgovarajućeg modela mrežne strukture i ocene njegovih parametara, istraživač može interpretirati ne samo globalne strukturalne varijable, već i položaj i ulogu jednog ili više mrežnih aktera unutar te strukture. Upravo zato su pristupi zasnovani na strukturalnoj ekvivalenciji i blokovskom modelovanju privukli pažnju sociologa. Ovaj tip analize omogućava da se na osnovu kvantitativnih relacionih podataka o odnosima aktera unutar određenog društvenog sistema dođe do podataka o diferencijaciji tog sistema na smislene podgrupe. Ovakva istraživanja su naročito značajna ukoliko se radi o kompleksnoj mreži jer se na ovaj način može doći do uvida u suptilne razlike u položaju i/ili ulogama pojedinaca, koje nisu očigledne.¹

Ipak i na sociološka istraživanja strukture se odnosi ograničenje statičke analize. Iako zaključci dobijeni pozicionim metodama mogu biti značajni i dalje se ne dolazi do informacija o promenama strukture tokom vremena. Pored toga, zaključci analize mogu biti zavisni od trenutka prikupljanja podataka, odnosno vremenskog perioda koji obuhvataju mrežni podaci. Sa jedne strane, ukoliko je taj period isuviše kratak može se desiti da nisu obuhvaćeni neki strukturalni aspekti koji nisu bili prisutni u trenutku merenja/kodiranja, a čine važan deo mrežne strukture. Sa druge strane, ukoliko je vremenski interval veliki, može se desiti da neki strukturalni aspekti kratkog trajanja budu izuzeti iz analize ili tretirani kao anomalija u relacionim podacima.

Upravo zato je posle perioda intenzivnog razvoja statičke strukturalne analize društvenih mreža (od šezdesetih do početka devedesetih godina prošlog veka), u poslednje dve decenije došlo do niza modela koji objašnjavaju dinamiku

---

¹ Ideja da se kompleksni sistemi uloga mogu istraživati putem mrežnih metoda (odnosno preko apstraktne algebre i teorije grafova u matematičkom smislu) dolazi iz strukturalističke antropologije. Harison Vajt, jedan od začetnika sociološke analize mreža, je njene metodološke temelje predstavio u knjizi *Anatomija srodstva* (*Anatomy of Kinship*, 1963) u kojoj je analizirao srodničke sisteme australijskih Aboridžina preko mrežnih metoda. Ipak, Vajt nije pionir upotrebe teorije grafova u antropologiji. Pre njega je to učinio antropolog Fridrih Nejdal (Nadel, 1958), a pionirski pokušaj primene algebarskih metoda na antropološke probleme vezuje se za čuvenog Burbaki matematičara Andrea Veila (Weil, 1949/1969), odnosno za njegov apendiks u Levi-Strosovim *Elementarnim strukturama srodstva*.

društvenih mreža i rezultujuće mrežne strukture. Od 1996. do 2003. godine, tri posebna broja časopisa *Žurnal za matematičku sociologiju* su posvećena istraživanju mrežne dinamike. Ova činjenica predstavlja indikator važnosti istraživanja mrežnih promena za sociologe, socijalne psihologe i statističare. Sva tri broja su posvećena mehanizmima preko kojih se može istraživati mrežna evolucija: koji mikro mehanizmi dovode do kojih makro ishoda i kako se te strukture menjaju tokom vremena (Van de Bunt and Groenewegen, 2007: 463).

3. PRIMENE STATISTIČKIH MODELA MREŽNE DINAMIKE

U prethodnih petnaest godina izdvojile su se tri oblasti primene ovih modela u društvenim naukama: istraživanje razvoja prijateljskih odnosa unutar adolescentskih grupa, različita istraživanja promene društvenih odnosa unutar formalnih organizacija i istraživanje promene mreža naučne saradnje.

3.1. Istraživanja prijateljskih odnosa unutar adolescentskih grupa

Prvo istraživanje u kojem je eksplicitno primenjeno stohastičko modelovanje zasnovano na akterima sprovedli su holandski sociolozi Gerhard van de Bunt, Marijtje van Duijn i Tom Snajders 1999. godine (van de Bunt et al, 1999). Reč je o istraživanju nastanka i razvoja prijateljstava unutar grupe bruceša sa jednog holandskog univerziteta. Osnovna hipoteza ove studije je da je razvoj prijateljstva u ovakvom okruženju podeljen u tri faze i da tokom svake od faza drugi faktori imaju značajan uticaj na to da li će se između dve individue razviti prijateljski odnosi (vidi i Autor et al, 2016).

Rezultati statističkog modela mrežne dinamike, potvrdili su hipotezu da postoje tri različite faze dinamike prijateljskih odnosa unutar ove grupe. Za sve faze izračunat je konstantan slab, ali statistički značajan homofilni uticaj pola i starosti ispitanika na verovatnoću nastanka i razvoj prijateljstva. Ipak, faze se razlikuju po tome koji faktor postaje dominantan (jako dejstvo i velika značajnost). U prvoj fazi to je mesto stanovanja, u drugoj distinkcija pušač/nepušač, a u trećoj broj časova koji studenti imaju zajedno. Za sve tri faze je takođe karakterističan umeren uticaj strukturalnih faktora, odnosno efekata reciprociteta i tranzitivnosti. Kada se svi rezultati analiziraju skupa (vidi van de Bunt et al, 1999: 186), oni potvrđuju inicijalne hipoteze istraživača. Ipak, to ne znači da istraživanje nema svojih nedostataka. Pre svega, autori svesno zanemaruju dinamiku problematičnih odnosa, koji predstavljaju združeni termin za sve odnose neprijateljstva i animoziteta, koji se mogu sresti unutar ovakvih društvenih grupa. Ova dinamika se ne sme

zanemariti, zato što ona može presudno uticati na zaključak celokupne analize. Naime, pretpostavka modela je da prijateljstvo u trećoj fazi nastaje kao posledica ciljno-racionalnog delovanja (postizanja što boljeg uspeha na studijama), ali se od mogućnosti za ostvarivanje ciljeva definiše jedino kooperacija, odnosno saradnja između studenata koja kasnije prerasta u prijateljstvo. Ono što ne saznajemo iz rezultata modela jeste da li, na primer, porast problematičnih odnosa u trećoj fazi možemo povezati sa rivalskim odnosom između grupa studenata, odnosno sa nekom vrstom takmičenja ili borbe za postizanje što boljeg uspeha. Osnovna premisa ovog tipa modelovanja jeste da možemo uočiti vezu između promene društvenih odnosa unutar neke grupe i procesa koji opisuju ponašanje aktera koji tu grupu sačinjavaju.

Van Dujin, je sa svojim saradnicima sa Univerziteta u Groningenu sproveo novu studiju 2003. godine, sa sličnim ciljem, ali je ovog puta želeo da ispita hipotezu o karakteru tranzitivnosti u društvenim mrežama studenata. Naime, on je želeo da utvrdi da li se tranzitivnost može objasniti kao posledica blizine i sličnosti aktera koji tu mrežu sačinjavaju (van Dujin et al., 2003: 158). Nedostaci ovog istraživanja su slični nedostacima prethodnog, pošto su korišćene gotovo identične varijable.

Na osnovu poređenja rezultata dva modela možemo videti kako različita specifikacija modela, kao i selekcija komponenti može uticati na različite rezultate i različitu interpretaciju. Naime, rezultati obe analize potvrđuju početne istraživačke hipoteze, koje su slične, ali među kojima postoji dosta razlika. Na osnovu poređenja rezultata mi ne možemo doneti sud o tome da li je jedna od tih hipoteza tačnija od druge (za oba slučaja), niti možemo tvrditi da su obe podjednako istinite. Ova činjenica treba da služi kao podsetnik da se radi o statističkim modelima i da značajno dejstvo faktora ne implicira nikakav oblik kauzalnosti, već možemo zaključiti jedino da je slaganje varijabiliteta dva posmatrana obeležja statistički značajno u odnosu na druge prisutne faktore. Pod prisutnim faktorima podrazumevamo one koji su dati na osnovu specifikacije modela. Samim tim, specifikacija modela predstavlja i ograničenje interpretacije rezultata, pa se ne mogu direktno porediti dva modela koja nemaju istu specifikaciju.² Ono što možemo da uradimo u cilju poboljšanja zaključaka analize jeste da konstruišemo objedinjeni model koji bi proverio snagu uticaja svih faktora u isto vreme na jednom skupu podataka, pa bismo onda mogli, na primer, da komentarišemo da li u prvoj fazi veći

---

² Drugi naziv za ovakve modele je neugnježđeni model. Sličan problem komparacije ovakvih modela se javlja i kod statističkog modelovanja na osnovu strukturalnih jednačina (vidi Bentler, 1990).

značaj ima faktor mesta stanovanja ili faktori vidljive sličnosti. Pored ova dva istraživanja, značajan je i rad švedskih sociologa sa Univerziteta Orebro (Burk et al. 2008). Oni su hteli da provere da li zajedničko učešće u delinkventnim aktivnostima podjednako značajno utiče na formiranje prijateljskih odnosa kao i učestvovanje u školskim aktivnostima.

3.2. Istraživanje organizacionih mreža

Drugu značajnu oblast primene statističkih modela mrežne dinamike predstavljaju istraživanja promene društvenih odnosa unutar formalnih organizacija (privrednih, pravnih, nevladinih itd.). Prvo takvo istraživanje sproveo je ranije pomenuti holandski sociolog Gerhard van de Bunt, zajedno sa kolegama Rafelom Vitekom i Mauris de Kleper (Van de Bunt et. al., 2005). Predmet istraživanja bio je razvoj odnosa poverenja među zaposlenima na primeru jedne nemačke fabrike. Osnovni cilj rada bila je provera hipoteza o značajnosti 6 teorijskih mehanizama preko kojih je moguć nastanak odnosa poverenja između zaposlenih. Ti mehanizmi su grupisani u dve grupe: ekspresivni i instrumentalni. Ako postoji dejstvo ekspresivnih motiva (odnosno mehanizama) onda individue pridaju emocionalnu vrednost društvenim odnosima unutar organizacije i među njih spadaju: homofilija³, grupni balans i ogovaranje među zaposlenima. Sa druge strane, instrumentalni motivi opisuju proces strategijskog uspostavljanja veza u skladu sa interesima individua i među njih spadaju: signaliranje, funkcionalna zavisnost unutar grupe i efekat strukturalnih grupa (vidi Van de Bunt, 2005: 341- 348).

Rezultati statističkog modela mrežne promene potvrdili su statistički značaj uticaja svih šest teorijskih mehanizama, pri čemu je najslabiji uticaj homofilije. Kada je reč o akterskim kovarijatima, rezultat koji odskake od predviđenih uticaja jeste negativan uticaj godina staža na verovatnoću da će se između dva aktera razviti odnos poverenja. Nedostatak istraživanja leži u činjenici da je uzimana u obzir samo horizontalna diferencijacija, a da nisu uzimani u obzir odnosi nadređenih i podređenih radnika, kao i drugi odnosi moći unutar organizacije. Uzimajući u obzir da se radi o odnosima poverenja, bilo bi zanimljivo analizirati uticaj ovih faktora (koji se relativno lako mogu mrežno operacionalizovati) jer bi oni mogli ukazati na prisustvo formiranja klika na osnovu vertikalnog položaja unutar fabrike ili pak postojanja grupnih konflikta unutar iste. Teorijsku osnovu za analizu ovakvih mrežnih efekata možemo naći u teorijama organizacionog konflikta (vidi pregled Pondy, 1967). Neki od ovih metodoloških i teorijskih nedostataka

---

³ Više o problemu homofilije u društvenim mrežama vidi u: Bilinović i Autor, 2016.

ispravljeni su u radu francuskog sociologa Emanuela Lazega i njegovih saradnika (Lazega et al, 2006).

3.3. Istraživanje mreža naučne saradnje

Za razliku od istraživanja mreža prijateljstava i istraživanja organizacionih mreža, istraživanje mreža naučne saradnje je tek nedavno postalo predmet statističkih modela mrežne dinamike. Ipak, proučavanje mreža kolaboracije u nauci ima dugu tradiciju, još od Prajsovih radova o mrežama naučnih radova (Price, 1965), a najznačajniji rezultati strukturalne analize mreža predstavljeni su u radovima Marka Njumana (Newman 2001a, 2001b, 2004). Dinamiku mreža preko statističkih modela prvi su analizirali slovenački sociolozi Luka Kronerger, Franc Mali, Anuška Ferligoj, zajedno sa američkim sociologom Patrikom Dorejnom (Kronerger et al. 2012). Ovo istraživanje se zapravo nastavlja na istraživanja strukture mreže saradnje slovenačkih sociologa koje je radio isti tim (Mali et al., 2010), sa tim što je analiza proširena na četiri nauke (sociologija, matematika, fizika i biotehnologija) i dodat je dinamični aspekt.

Prvi deo njihove analize sastoji se iz strukturalne i pozicione analize, odnosno iz primene generalizovanog blokovskog modelovanja (Doreian et al., 2005). Primenom ove tehnike utvrđeno je da se struktura mreže saradnje svake od nauka sastoji iz tri dela: jezgra, polu-periferije i periferije.

S obzirom da je mrežna dinamika samo delimično predmet ove studije, razumljivo je zašto ona nije u potpunosti operacionalizovana. Pošto promena saradnika i ulazak novih istraživača u mreže nije primarni cilj analize, već njihovo istraživanje služi objašnjenju promena trostruke mrežne strukture: centar-poluperiferija-periferija, nisu realizovane sve mogućnosti statističkog modelovanja mrežne dinamike. Pre svega, radi se o nedostatku kovarijata (akterskih i dijadičkih), za koje se u drugim brojnim sociološkim istraživanjima nauke pokazalo da imaju značajan uticaj na varijable kao što je naučna produktivnost i kolaboracija. Reč je o varijablama kao što je učešće na projektima (međunarodnim i nacionalnim), univerzitetsko zvanje (i eventualni period novog izbora u zvanje ili reizbora). Operacionalizacija ovih varijabli omogućila bi istraživačima da utvrde da li postoji jak uticaj ovih faktora na povećanje produktivnosti ili izbor saradnika, što je veoma značajno zato što jak odnos između njih može biti indikator lažnog podizanja produktivnosti grupe/tima na osnovu neadekvatnog odavanja zasluga/priznanja (potpisivanje autorstva bez adekvatnog pokrića – doprinosa samom naučnom radu), ili plagijatorstva u cilju postizanja kvote za izbor u zvanje ili nastavak finansiranja projekta. Ove teme su izuzetno značajne za savremenu sociologiju nauke i samu

naučnu delatnost uopšte i predstavljaju jedan od pravaca u kojem treba usmeriti buduća istraživanja mreže naučne saradnje i njihove dinamike.

4. DISKUSIJA

Da bismo doneli zaključak o statusu hipoteze koju smo postavili na početku našeg istraživanja, analiziraćemo ranije navedene elemente autonomije modela.

Konstrukcija modela. Prilikom predstavljanja procedure za ocenu parametara modela, pomenuli smo i moguće načine selekcije komponenti modela. U slučaju primene ovih modela u empirijskim istraživanjima, konstrukcija modela se svodi upravo na selekciju komponenti.

Na osnovu naše kritike postojećih primena (u sve tri oblasti), pokazali smo da uvek postoji prostor za unošenje različitih teorijskih mehanizama u model, što je argument u korist njegove autonomije u odnosu na jednu teoriju, ili čak teorijsku školu ili pravac. Najbolji primer takve autonomije imamo u Berkovom radu (Burk et al. 2008), gde konstrukcija modela počinje sa idejom da je moguće ispitati u isto vreme ideje dve teorijske pretpostavke. Sa druge strane, videli smo da se prilikom konstrukcije modela ne uzimaju u obzir podaci na kojima će on biti testiran, već da oni imaju ulogu samo prilikom ocenjivanja vrednosti parametara modela. Pri tome, treba imati na umu da konstrukcija modela ne zavisi od vrednosti empirijskih podataka, ali da jeste zavisna od dostupnih varijabli, odnosno od metodologije prikupljanja podataka.

Funkcionisanje modela. Pregledom primena modela pokazali smo da se isti mrežni efekti mogu koristiti prilikom istraživanja različitih društvenih fenomena, što potvrđuje ideju o modelu kao istraživačkom instrumentu. No, iako pokušavamo da argumentujemo autonomiju modela, to ne znači da su oni nezavisni od teorije, odnosno empirije, naročito kada je reč o funkcionisanju modela. To što u model možemo ubaciti neki mrežni efekat, ne mora da znači da je prisustvo tog efekta opravdano. Drugim rečima, treba voditi računa o smislu prisustva nekog efekta u kontekstu ispitivane pojave. Vratimo se na primer istraživanja mreža naučne saradnje. Recimo da smo uz date podatke imali i podatak o mesečnim primanjima naučnika. Prilikom konstrukcije modela moguće bi bilo ubaciti efekat privlačnosti saradnje sa visoko plaćenim naučnicima i, pošto su podaci dostupni, model bi funkcionisao bez problema, a na kraju bi dobili ocenu statističkog značaja tog mrežnog efekta. Ipak, postavlja se pitanje da li je u stvarnosti moguće dejstvo tog efekta. Da li svaki istraživač ima javno dostupne podatke o primanjima svojih kolega? Čak i ako ima da li su to kolege sa istog odseka, univerziteta, iz iste države? Pošto su to najčešće privatni podaci, nerazumno bi bilo pretpostaviti da oni

imaju uticaj na odluke naučnika o saradnji. U tom slučaju, istraživač bi trebao da razmisli o operacionalizaciji neke druge varijable kao što je ocena statusa naučnika od strane drugih, koja bi se mogla dobiti anketnim putem.

Reprezentacija i učenje. Ove dve karakteristike modela ćemo analizirati zajedno, zato što preko njih dobijamo odgovor na pitanje: "šta saznajemo upotrebom ovih modela?". Pre svega, pošto se radi o statističkim, odnosno stohastičkim modelima, mora se jasno naznačiti da ovi modeli, kao i većina mrežnih modela, ne omogućavaju kauzalnu analizu. Dakle, za razliku od determinističkih modela u društvenim naukama, kao što su modeli racionalnog izbora (Coleman and Fararo 1992), matematički modeli evolucije društvenih i kulturnih sistema (McElreath and Boyd 2007) ili modeli zasnovani na teoriji igara (Kreps 1990), statistički modeli mrežne dinamike uključuju i slučajni element, tako da ne možemo rezultate, odnosno značajnost efekata interpretirati kao kauzalne veze. U ovom pogledu, mrežni modeli nisu izuzetak, već je to slučaj sa većinom statističkih postupaka koji se ne zasnivaju na eksperimentalnom istraživanju. Na primer, ranije pominjan metod strukturalnog modelovanja je sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka bio poznat pod nazivom "kauzalno modelovanje", ali se taj naziv uglavnom više ne koristi. Prvobitni razlog za atribut "kauzalni" je bio preveliki optimizam tvorca metoda i neobazrivost prilikom interpretacije rezultata modela (Kline 2010).

"Učenje" na osnovu statističkih modela mrežne dinamike moguće je zahvaljujući slobodi koju pruža konstrukcija modela. Ona se ogleda u slobodi izbora mrežnih efekata, odnosno u slobodi izbora teorijskih hipoteza i pretpostavki. Kombinovanje različitih konfiguracija modela može nam ukazati pre svega na značajan uticaj mrežnih efekata, koji je često i nemoguće proveriti putem drugih metodoloških postupaka. Ukoliko je model dobro konstruisan, onda rezultati o statističkoj značajnosti efekata govore o aktivnom dejstvu teorijskih mehanizama, kao i o njihovom relativnom intenzitetu. Ovi rezultati mogu često biti kontraintuitivni, a istovremeni značaj nekih efekata može biti i teorijski nepredvidiv, što je i najznačajnija mogućnost koju ovaj tip modelovanja pruža. Ovakvi rezultati mogu predstavljati polaznu tačku za dalja istraživanja, tako da možemo zaključiti da statistički modeli mrežne dinamike imaju i svoju eksplorativnu funkciju.

Sa druge strane, drugi pravac dolaženja do novih saznanja su poređenja rezultata istog modela na različitim skupovima podataka. Drugaćiji rezultati statističkog modela na različitim skupovima podataka, ukazuju na vezu između nekog deskriptivnog svojstva mreže i procesa koji utiču na strukturalne promene

mreža, što obogaćuje opseg istraživačkih hipoteza koje se mogu proveravati ovim putem.

Kao što smo rekli prilikom kritike dve slične studije mreže prijateljstva komparativna analiza u ovom slučaju ima svojih ograničenja, jer se ne mogu porediti modeli koji nemaju istu specifikaciju. Poređenje je jedino moguće ako konstruišemo integrativni model i testiramo ga na dva skupa podataka.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu ovih karakteristika statističkih modela mrežne dinamike zaključujemo da možemo prihvatiti našu polaznu hipotezu. Kao što smo napomenuli, ovi modeli nisu posebna, izolovana klasa mrežnih modela, već predstavljaju proizvod konstantnog usavršavanja metodologije istraživanja socijalnih mreža, počevši od sredine šezdesetih godina prošlog veka. Na taj način, statističke modele mrežne dinamike možemo posmatrati kao savremene predstavnike metodologije matematičkog modelovanja mreža u sociologiji, što učvršćuje značaj našeg zaključka o autonomiji mrežnih modela i njihovoj ulozi posrednika između teorije i empirije.

Autonomija modela takođe zahteva da se preispita i značenje termina "preuzimanje modela" iz neke discipline i primena u drugoj. Na osnovu svih karakteristika modela mrežne dinamike koje smo analizirali, možemo zaključiti da preuzimanje celokupnog modela i njegova primena čak na drugom skupu podataka ne dovodi do dobrih rezultata, tako da je u potpunosti nemoguće korektno ih primeniti na drugom predmetu istraživanja. Ono što je moguće jeste transfer teorijskih ideja, kao i matematička poboljšanja samog modela, ali ako se vodi računa o smislenosti konfiguracije modela i ako se rezultati obazrivo interpretiraju, nikako ne možemo govoriti o preuzimanju modela iz drugih disciplina.

Matematičko modelovanje u društvenim naukama se neretko shvata kao rigidna procedura gotovo mehaničkog primenjivanja unapred definisanih modela. Takav stav je delimično posledica ekspanzije matematičkog modelovanja u društvenim naukama krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog veka, koja je praćena neopravdanim optimizmom u pogledu kauzalnog modelovanja društvenih pojava. Danas je proces modelovanja dosta obazriviji i, kao što smo pokazali, otvoreniji prema različitim teorijskim idejama i rešenjima, što je potencijal koji u društvenim naukama, naročito u sociologiji zbog izraženog teorijskog i metodološkog pluralizma, nije u potpunosti iskorišćen.

Aleksandar Tomašević, Valentina Sokolovska

SOCIAL NETWORK MODELS AS MEDIATORS BETWEEN THEORY AND EMPIRICS: THE EXAMPLE OF STATISTICAL MODELS OF NETWORK DYNAMICS

Summary

In this paper we present the argument for application, investigation and interpretation of a specific class of social network models as mediators between the theoretical and empirical perspectives on various problems of sociological interest. Our argument starts from the epistemological position which claims that (mathematical) models in science can mediate between theoretical constructs and data due to their epistemological autonomy. We claim that statistical models of network dynamics satisfy the criteria for this type of autonomy on the basis of: the way they are constructed, their research function, their application as an instrument, and the possibility of learning from the models. After we briefly describe this class of network models, we present the case for the first two criteria of autonomy and after reviewing recent applications in various social sciences we explain how these models function as an instrument and how they enable the researcher to learn from the results and use that knowledge for improvement of future research. These attributes are consequences of two statistical and mathematical properties of these models: the stochastic nature of data fitting and the modelling procedure focused on the individual actor rather than the aggregate data. In the discussion of the paper we claim that statistical models of network dynamics can offer a solution of bridging a gap between theory and data in several fields of social sciences. By emphasizing the need for autonomous models, we explain how they can improve the fruitfulness of the mathematical in social sciences with regard to existing theoretical pluralism and pre-paradigmatic state of social sciences.

Keywords: social network analysis, mathematical models, network statics, network dynamics, stochastic models, actor-based models.

LITERATURA

Autor et. al. (2016).

Barabási, A. L. and R. Albert (1999). Emergence of scaling in random networks. *Science*, 286(5439), 509-512.

Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*, 107(2), 238-246.

Bilinović, A. i Autor (2016).

Burk, W. J., M. Kerr and H. Stattin (2008). The co-evolution of early adolescent friendship networks, school involvement, and delinquent behaviors. *Revue française de sociologie*, 49(3), 499-522.

Coleman, J. S. and T. Fararo (Eds.) (1992.). *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. New York: Sage Publications.

Doreian, P., V. Batagelj and A. Ferligoj (2005). *Generalized Blockmodeling*. Cambridge University Press.

- Kline, R. B. (2010). *Principles and practice of structural equation modeling*. London: The Guilford Press.
- Kreps, D. M. (1990). *Game Theory and Economic Modelling*. Oxford: Clarendon Press.
- Kronegger, L., F. Mali, A. Ferligoj and P. Doreian (2012). Collaboration structures in Slovenian scientific communities. *Scientometrics*, 90(2), 631-647.
- Lazega, E., C. Lemercier and U. Mounier (2006). A spinning top model of formal organization and informal behavior: Dynamics of advice networks among judges in a commercial court. *European management review*, 3(2), 113-122.
- Mali, F., A. Ferligoj, and L. Kronegger (2010). Co-authorship trends and collaboration patterns in the Slovenian sociological community. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 1(2), 29-50.
- McElreath, R. and R. Boyd (2007). *Mathematical models of social evolution: A guide for the perplexed*. Chicago: University of Chicago Press.
- Morgan, M. S. and M. Morrison, M. (Eds.) (1999). *Models as mediators: Perspectives on natural and social science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nadel, S. F. (1958). *The Theory of Social Structure*. The Free Press of Glencoe.
- Newman, M. E. (2001a). Scientific collaboration networks. I. Network construction and fundamental results. *Physical review E*, 64(1), 016131.
- Newman, M. E. (2001b). Scientific collaboration networks. II. Shortest paths, weighted networks, and centrality. *Physical review E*, 64(1), 016132.
- Newman, M. E. (2004). Fast algorithm for detecting community structure in networks. *Physical review E*, 69(6), 066133.
- Newman, M. (2009). *Networks: An introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Pondy, L. R. (1967). Organizational conflict: Concepts and models. *Administrative science quarterly*, 296-320.
- Price, D. J. (1965). Networks of scientific papers. *Science*, 149(3683), 510-515.
- Van de Bunt, G. G., M. A. Van Duijn and T. A. Snijders (1999). Friendship networks through time: An actor-oriented dynamic statistical network model. *Computational & Mathematical Organization Theory*, 5(2), 167-192.
- Van de Bunt, G. G., R. P. Wittek and M.C. de Klepper (2005). The Evolution of IntraOrganizational Trust Networks The Case of a German Paper Factory: An Empirical Test of Six Trust Mechanisms. *International sociology*, 20(3), 339-369.

- Van de Bunt, G. G. and P. Groenewegen (2007). An actor-oriented dynamic network approach the case of interorganizational network evolution. *Organizational Research Methods*, 10(3), 463- 482.
- Van Duijn, M. A., E. P. Zeggelink, M. Huisman, F. N. Stokman, and F. W. Wasseur (2003). Evolution of sociology freshmen into a friendship network. *Journal of Mathematical Sociology*, 27(2-3), 153-191.
- Wasserman, S. and K. Faust (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. Cambridge University press.
- Watts, D. J. and S. H. Strogatz (1998). Collective dynamics of small-world networks. *Nature*, 393(6684), 440-442.
- Weil, A. (1949/1969). On the algebraic study of certain types of marriage laws (Murngin system). Appendix in: C. Lévi-Strauss. *Elementary Structures of Kinship*. Beacon Press, 221-230.
- White, D. R. and F. Harary (2001). The cohesiveness of blocks in social networks: Node connectivity and conditional density. *Sociological Methodology*, 31(1), 305-359.

Ana Pajvančić – Cizelj*
Jelena Knežević
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

UDK 316.334.56 (497.113 Novi Sad)
DOI: 10.19090/gff.2017.2.441-455
Originalni naučni rad

SOCIO-PROSTORNA TRANSFORMACIJA I SUSEDSKI ODNOSI U NOVOM SADU**

U radu su prikazani odabrani rezultati anketnog istraživanja sprovedenog tokom 2015. godine na reprezentativnom uzorku od 503 stanovnika Novog Sada. Predmet istraživanja su susedski odnosi u Novom Sadu sa ciljem analize njihovog kvaliteta u različitim delovima grada i povezanosti sa različitim društvenim obeležjima. Polazna hipoteza je da *kvalitet susedskih odnosa značajno varira u različitim delovima grada i između različitih društvenih grupa*, pri čemu se delovi grada posmatraju prema intenzitetu njihove socio-prostorne transformacije u periodu tranzicije. Istraživanjem je potvrđena polazna hipoteza i utvrđeno je da su susedski odnosi intenzivniji u starom, istorijskom delu grada, unutar jednopородičnog i mešovitog stanovanja, kod vlasnika stanova kao i kod rođenih u Novom Sadu ili doseljenih pre manje od 10 godina. Iako pojedini nalazi govore u prilog tome da razlike u susedskim odnosima proizilaze iz obima i kvaliteta socio-prostorne transformacije u tranziciji, te veze nisu jednostavne niti direktne i potrebno ih je dublje ispitati.

Ključne reči: susedski odnosi; socio-prostorna transformacija; Novi Sad

UVOD

Teorijski pristupi za razumevanje susedskih odnosa u sociologiji prvenstveno su oblikovani unutar Čikaške škole i simboličkog interakcionizma. Unutar njih, razvila su se različita i često suprotstavljena shvatanja o vezi između prostornih transformacija gradova i kvaliteta društvenih odnosa u njima. Ovi, mikrosociološki pristupi, nastali su na osnovu istraživanja zapadnog (američkog) grada tokom 20. veka, zbog čega ih je nužno iznova promišljati na različitim kontekstualnim ravnama. U ovom radu testiramo neke od osnovnih ideja o susedstvu koje su razvijene u okviru pomenutih pristupa, na primeru susedskih odnosa u Novom Sadu u kontekstu tranzicije i socio-prostorne transformacije. U

---

* ana.pajvancic@ff.uns.ac.rs

** Sociološka studija čije odabrane rezultate prikazujemo u ovom radu, nastala je u okviru projekta Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada, a uz finansijsku podršku Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i informisanje.

prvom delu rada prikazane su osnovne ideje o susedstvu koje su razvijene unutar mikrosociološke tradicije urbane sociologije, sa posebnim akcentom na stanovišta Luisa Virta (2005) i Džejn Džejkobs (2011). Potom, prikazani su rezultati prethodnih istraživanja susedstva u kontekstu socio-prostorne transformacije post-socijalističkih gradova i nakon toga rezultati sociološkog istraživanja susedskih odnosa u Novom Sadu. Kroz analizu rezultata istraživanja procenjuje se relevantnost klasičnih urbano-socioloških ideja, za razumevanje susedstava u savremenim okolnostima tranzicionog grada.

ISTRAŽIVANJE SUSEDSTVA KAO DEO MIKROSOCIOLOŠKE TRADICIJE URBANE SOCIOLOGIJE

Pod pojmom susedstvo se, nedovoljno analitički razlučeno, istovremeno podrazumevaju određene fizičke karakteristike gradskog prostora, kao i specifični društveni odnosi i interakcije koje se unutar njega odvijaju. Definisati susedstvo na apstraktno urbanistički način, kao omeđeni urbani prostor sveden na nekoliko kvartova ili ulica koje ga sačinjavaju, ne govori mnogo o društvenim odnosima unutar tih susedstava, tome koliko su ona funkcionalna i u odnosu na koga, o učestalosti i kvalitetu interakcija među ljudima, komunikaciji, o mogućnosti integracije i identifikacije, što znači da „susedstvo nije samo teritorijalno ograničena oblast, već i složena mreža socijalnih odnosa” (Petrović, 2008: 57). Sa druge strane, mikrosociološka analiza socijalnih odnosa u gradu uvek u obzir mora da uzme i urbanistička rešenja koja definišu njihov prostorni okvir. Stoga je nužno simultano sagledati međusobne veze između prostornih i socijalnih karakteristika susedstva jer su, u konačnom, pokušaji pronalaženja odgovarajućeg prostornog i socijalnog okvira za život ljudi – jedno te isto (Pušić, 2015). Susedstvo se, stoga, može definisati kao grupa ljudi koja živi na određenom prostoru i koje povezuju određene društvene okolnosti (Pušić, 2015: 268) ili, nešto specifičnije, kao grupa ljudi koja nastanjuje prepoznatljiv deo grada i čiji su članovi organizovani u mrežu interakcija kroz formalne i neformalne veze (Schwirian, 1983). Socijalna organizacija između suseda i njihove interakcije kao i prostorni okvir u kome se oni odvijaju, tako, čine osnovu za sociološku konceptualizaciju susedstva. Prema Pušiću, zadatak istraživanja urbanih susedstava u okviru urbane sociologije je “da razume društvene uzroke i društvene posledice potreba ljudi da u konkretnim prostorima i konkretnim društvenim uslovima stvaraju mreže socijalnih odnosa i time doprinose kvalitetu života” (Pušić, 2010: 146).

Pretpostavka da gradska zajednica počiva i opstaje na teritorijalizovanim društvenim odnosima koji su posredovani urbanističkim intervencijama u prostoru

uglavnom nije upitna. Međutim, odgovor na pitanje kakvi su društveni odnosi poželjni i do koje mere ih je moguće isprojektovati i transformisati kroz urbanističku praksu, ostaje otvoreno. Promišljanja “idealnih društvenih odnosa” unutar gradske zajednice su se, kako primećuje Pušić (2015) često zasnovana na paseizmu i iskustvu ne-gradskih zajednica. Na bazi takvih promišljanja, urbanizam je pokušavao i još uvek pokušava, da isprojektuje gradski prostor tako da podstakne prisne, idealizovane društvene odnose. Međutim, svaka urbanistička zamisao koja, u ime budućnosti, iscertava neku prošlu zajednicu - utopijska je i nerealna (isto). Zbog svega toga, veoma je teško a nekada i nemoguće, jasno identifikovati kriterijume po kojim bi se susedski odnosi mogli proceniti kao integrativni odnosno dezintegrativni.

Čikaški sociolozi su svojim istraživanjima svakodnevnog društvenog života u urbanom kontekstu dali snažnu buduću teorijsku perspektivu za dalja mikrosociološka istraživanja susedstva (šire u Marinković, 2013). U okviru ekološkog pristupa, posebnu pažnju su pridavali vezama između prostorne i socijalne organizacije zastupajući stanovište da izgrađeno urbano okruženje oblikuje ljudsko ponašanje. Prema Luisu Virtu (2005) veličina, gustina i heterogenost gradske zajednice presudno definišu (bezličan i otuđujuć) karakter međuljudskih odnosa u gradu. Shodno tome da su u urbanim uslovima života prepoznali slom tradicionalnih socijalnih veza i odnosa, čikaški sociolozi afirmisali su “susedstva kao specifična moralna područja koja doprinose društvenoj koheziji i omogućuju uključivanje u proces svakodnevnog deljenja prostora sa strancima” (Petrović - Milojević, 2014: 170). Ovakve ideje i danas snažno oblikuju društvenu misao o gradu i urbanističku praksu.

Simbolički interakcionizam daje teorijski doprinos istraživanjima susedskih odnosa, stavljajući fokus na interakcije ljudi, način na koji oni tumače određene simbole i delaju na osnovu njihovih značenja. Poseban značaj za izučavanje susedskih odnosa kao i za njegovo konceptualno redefinisavanje u sklopu ove tradicije dala je Džejn Džejkobs (2011). Džejkobs veruje da su gustina, veličina i heterogenost u kojima je Virt pronalazio uzroke slabih socijalnih veza u gradovima, upravo osnovni i konstitutivni elementi za uspostavljanje kohezije, bezbednosti i poverenja u susedstvima. Ona ističe da „prvi odnosi koji se uspostavljaju u gradskim područjima, odnosi u okviru uličnih zajednica susedstava” (Džejkobs, 2011: 151). Prema njoj, jedna od ključnih društvenih funkcija susedstva je bezbednost, koja je prostorno potpomognuta kroz preplitanje namena trotoara, što „sa sobom nosi neprekidni niz budnih očiju” (Džejkobs 2011: 62, 63). Osnova za bezbednost jednog susedstva jesu njegovi građani, ali i osećaj solidarnosti i poverenje koje se „uspostavlja putem niza mnogobrojnih i sitnih kontakata čija je

pozornica trotoar” (Šoe, 1978: 322). Na nivou gradske četvrti ili susedstva, skup ovakvih slučajnih, spontanih kontakata stvara kod ljudi osećanje kolektivne ličnosti i uspostavlja određeno poštovanje i poverenje, što je nemoguće stvoriti institucionalnim putem (Šoe, 1978). Ti kontakti su, na dalje, bitno uslovljeni urbanističkim rešenjima koja mogu da ih podstiču odnosno inhibiraju (poput dužine bloka, namene prizemlja u zgradama, dostupnih trotoara i javnih prostora).

Kako bi funkcionisalo jedno susedstvo, potrebno je da “izraste jedna isprepletena, ali različita skupina društvenih odnosa” (Džejkobs, 2011: 151). U tom smislu, susedstvo se može posmatrati kao mreža ljudi koji imaju zajedničke interese i očekivanja u međusobnom prepoznavanju, što može ali ne mora da uključuje bliske veze poput prijateljskih (Pušić, 2010: 139). To znači da morfološki okvir gradskog susedstva ima dvojaku socijalnu funkciju: podsticanje interakcija i socijalnih veza ali i zaštitu privatnosti i anonimnosti kao važnih resursa *homo urbanita*. Takvim shvatanjem, Džejkobs je dovela u pitanje “sentimentalna” poimanja susedstva bazirana na pred – urbanim, istorijskim iskustvima i stala u odbranu vrednosti autentičnog gradskog života. Urbanistička rešenja koja počivaju na razbijanju gustine, veličine i heterogenosti u nadi da će time povratiti ideal zajednice su, prema Džejkobs, neostvariva. Ali, i kada bi se mogla ostvariti, cena bi bila razaranje grada i njegovo preobraćanje u sastavne delove – varošice (Džejkobs, 2011).

SAVREMENA ISTRAŽIVANJA SUSEDSTAVA U KONTEKSTU SOCIO-PROSTORNE TRANSFORMACIJE

Postavlja se pitanje kako navedene teorijske pristupe dovesti u vezu sa savremenim gradom, naročito ako se ne radi o zapadnom (američkom) gradu. Susedstva se evidentno transformišu kroz istoriju i počinju da se sagledavaju drugačijim kriterijumima koji ovom prilikom nisu istraživani ali su u drugim istraživanjima identifikovani kao utilitarno shvatanje susedstva i njegovo pretvaranje u robu (Petrović, 2008)¹. Postoji relativno bogata istraživačka tradicija usmerena na transformaciju postsocijalističkih gradova u kojoj se posebno ističu njeni socio-prostorni aspekti (Syâkora, 1999; Hamilton – Dimitrovska Andrews & Pichler-Milanović, 2005; Stanilov, 2007; Petrović, 2009). Među brojnim transformacijama kroz koje ovi gradovi prolaze, za istraživanje susedskih odnosa posebno je značajna sve veća socijalna segregacija i prostorna diferencijacija,

---

¹Više o sociološkim istraživanjima susedstva kod nas može se videti kod: Petrović, 2004; 2008; Tomanović i Petrović, 2006; Pušić, 2010; Mirkov, 2013.

privatizacija stambenog fonda i haotičan prostorni razvoj grada usled „poništanja urbanističke norme, kao temeljnog instrumenta izgradnje, uređenja i korišćenja naselja“ (Petovar, 2008: 725). Istraživanjem susedskih odnosa u kontekstu socio-prostorne transformacije Tirane, pokazano je kako je kohezija među susedima bitno povezana sa promenama u izgrađenom okruženju – u novim, transformisanim delovima grada koje karakteriše velika gustina i veća spratnost zgrada susedski odnosi su slabiji u odnosu na susedske odnose u starijim delovima grada i onim delovima koji su nastali u vreme socijalizma (Požani – Buka, 2015). Slično istraživanje, usmereno prvenstveno na kvalitet života u novim delovima grada (zgrade sagrađene posle 1990. godine), sprovedeno je 2014. godine u zagrebačkoj mreži naselja (Svirčić – Gotovac – Zlatar, 2015). Autorke ističu da su svi aspekti gradskog života pod uticajem postsocijalističke tranzicije dok su najuočljivije promene u urbanom planiranju, stanovanju i kvalitetu života. Utvrđeno je da se kvalitet života u novim delovima grada Zagreba (meren, između ostalog i kvalitetom susedskih odnosa), nije mnogo promenio od početka tranzicije dok se u pojedinim segmenima pogoršao. Grupa istraživača iz Niša, pokazala je kako se veza između prostorne transformacije postsocijalističkog grada i društvene kohezije u susedstvima može objasniti novim modelima urbanog planiranja koji dovode do drastičnog smanjenja javnih i otvorenih prostora u transformisanim delovima grada (Vasilijevska – Vranić & Marinković, 2014). Smanjivanje javnih prostora na račun guste stanogradnje dovodi do sve manjih mogućnosti za svakodnevne kontakte i komunikaciju suseda koji čine osnov za igradnju trajnijih veza među njima. Slabosti socijalnih veza u novim delovima grada doprinosi i činjenica da u njima dominiraju novoizgrađeni stambeni objekti pa je zajednica suseda relativno nova. Shodno tome, i sama dužina boravka u određenom susedstvu bitno određuje ukupan kvalitet odnosa sa susedima.

ISTRAŽIVANJE SUSEDSTVA U NOVOM SADU

Koliko god različiti, pristupi koji su prikazani u uvodnom delu rada ipak dele neke zajedničke karakteristike. One se, najpre, tiču važnosti komplementarnog razmatranja prostornog okvira u kom funkcionišu susedski odnosi (urbanistička rešenja) i određenog nivoa interakcija među susedima. Stoga će se problem susedskih odnosa u Novom Sadu sagledati u odnosu na ove dve dimenzije – prostornu i socijalnu. Susedski odnosi se najpre dovede u vezu sa različitim delovima grada i to prema obimu njihove socio-prostorne transformacije u tranziciji a potom i sa različitim društvenim obeležjima

Socio - prostorna transformacija Novog Sada kao kontekstualni okvir za razumevanje susedskih odnosa

Novi Sad je u transformacijske procese ulazio na specifične načine koji nisu dovoljno istraživani. Neke njegove specifičnosti, relevantne za predmet istraživanja, vezane su za iz socio-demografske promene koje je grad doživeo za vreme ratnih sukoba prilivom izbeglica, prostornim manifestacijama etničkih i religijskih raznolikosti kao i nešto kasniji ulazak u transformacione procese. Grad poslednjih decenija raste ubrzano i stihijski, a taj proces je najjezgrovitije opisao Ljubinko Pušić sintagmom „rušenje građenjem” (Pušić, 2009). To se posebno odnosi na tranzicioni period u kome je sve manje izgradnje na slobodnim terenima a sve više rekonstrukcija postojećih delova grada koja se obično pravda potrebom za racionalnijim korišćenjem gradskog prostora. Iako se u javnosti vode debate oko urbanističko-arhitektonskih i estetskih konsekvenci ovakve rekonstrukcije², pitanje promene društvenih (susedskih) odnosa i kvaliteta života unutar transformisanih delova grada ostaje zanemareno. U tom kontekstu, posebno je značajno pitanje kako se susedski odnosi menjaju u sklopu socio-prostorne transformacije, odnosno, društvene diferencijacije i prostorne (stambene) segregacije kao temeljnih obeležja tranzicionog grada. Na neka od ovih pitanje pokušali smo da odgovorimo kroz istraživanje susedskih odnosa koje se prikazuje u nastavku rada.

Predmet, cilj i polazne hipoteze istraživanja

Predmet istraživanja koje se prezentuje u radu su susedski odnosi u Novom Sadu sa ciljem analize njihovog kvaliteta u različitim delovima grada i povezanosti sa različitim društvenim obeležjima. Susedski odnosi su operacionalizovani kroz set pitanja i predstavljaju zavisnu varijablu, dok su kao nezavisne varijable korišćena socio-demografska obeležja ispitanika (pol, starost), lokacija (deo grada), tip stanovanja, dužina boravka u Novom Sadu i vlasnički status nad objektima. Prema polaznoj hipotezi, *kvalitet susedskih odnosa značajno varira u različitim delovima grada i između različitih društvenih grupa*, pri čemu se delovi grada najpre posmatraju prema intenzitetu prostorne transformacije u periodu tranzicije. Stoga se posebna pažnja usmerava sa jedne strane na Podgrađe Petrovaradinske tvrđave (kao deo nepromenjenog istorijskog grada) i sa druge, na Podbaru i Grbavicu (kao delove grada koji su značajno transformisani tokom tranzicije).

---

²Šire u Nedučin, 2014.

Analiza socio-prostornih posledica rekonstrukcije naselja Grbavica (koje je pretrpelo potpunu transformaciju poslednjih decenija) pokazuje da je racionalizacija upotrebe prostora u tom delu grada realizovana ali je praćena lošijim stambenim uslovima (nedostatak parking mesta i veliki indeksi zagađenosti) i niskim estetskim karakteristikama prostora. Prostori unutar stambenih blokova danas imaju „polu-privatan karakter, dok uređenih i sadržajnih javnih ili polu-javnih unutarblokovskih površina gotovo i da nema, prvenstveno iz razloga što je, u skladu sa preduzetničkom logikom, ulaganje u njihov razvoj bilo neprofitabilno, tj. teško naplativo po kvadratnom metru” (Nedućin, 2014: 149).

Podgrađe, naselje u podnožju Petrovaradinske tvrđave, sačuvalo je staro istorijsko jezgro i objekte vojnog, civilnog i sakralnog karaktera koji su nastajali fazno, tokom celokupnog razvoja tvrđave a sadašnja namena prostora je prvenstveno stanovanje (Babić, 2014, prema Pajvančić – Cizelj, Maksimov, 2016). Ovaj istorijski deo grada ostao je nepromenjen u periodu tranzicije. Kako su objekti pod zaštitom a odgovornost za obnovu prebačena na građane (stanare), stanovnici Podgrađa nisu mogli da izdvajaju sredstva za ovu namenu pa je čitavo naselje nastavilo rapidno da propada.

Podbara je jedan od najstarijih delova grada Novog Sada. U tranzicionom periodu počinje intenzivna i haotična razgradnja ovog dela grada uz masovno rušenje starih kuća i njihovu zamenu novim zgradama. Udruženje građana „Almašani“ u više navrata se, bez mnogo uspeha, angažovalo kako bi sprečili izgradnju višespratnica u ovom delu grada.

Metodologija istraživanja

Podaci koje prikazujemo u radu prikupljeni su anketiranjem sprovedenim u periodu od 15.09. do 15.10.2015. godine, na reprezentativnom, višestruko stratifikovanom slučajnom uzorku od 503 stanovnika Novog Sada. Uzorak je stratifikovan teritorijalno (po delovima grada) i po polu. Unutar svakog dela grada ispitanici su u uzorak birani metodom slučajnog odabira („slučajni korak“) uz poštovanje kvota za pol. U okviru upitnika postavljen je set pitanja koji se odnosi na kvalitet susedskih odnosa čije rezultate predstavljamo u ovom radu. Podaci su obrađivani uz pomoć deskriptivne statistike, a stepen povezanosti varijabli meren je Kramer testom (V), u programskom paketu SPSS.

Rezultati istraživanja

Susedski odnosi su operacionalizovani kroz set stavova merenih Likert skalom. Prvi stav bio je: *Redovno se zaustavim i razgovaram sa komšijama*. Raspodela odgovora prikazana je na tabeli 1.

Tabela 1: *Redovno se zaustavim i razgovaram sa komšijama*, frekvencije i ukrštanja

Redovno se zaustavim i razgovaram sa komšijama	Procenat za ceo uzorak	Podgrađe	Podbara	Grbavica	Stariji od 66 godina	Doseljeni pre manje od 10 godina	Podstanari
Uopšte se ne slažem	10,2	14,7	15	20	3,8	31,5	27,7
Uglavnom se ne slažem	11,8	5,9	25	20	2,6	21,7	23,4
Ni da ni ne	23,7	14,7	40	5	9	23,9	23,4
Uglavnom se slažem	22,1	8,8	20	25	19,5	10,9	11,7
Potpuno se slažem	32,3	55,9	0	30	55,1	12	13,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Oko 55% ispitanika iz celog uzorka slaže se sa ovim stavom (32,3% potpuno i 22,1% uglavnom), neopredeljenih je 23,7% dok se sa stavom ne slaže 22% ispitanika (10,2 % uopšte a 11,8% uglavnom). Dakle, oko polovine ispitanika, prema ovom pokazatelju, održava susedske odnose kroz svakodnevnu komunikaciju sa komšijama. Stav je ukršten sa varijablama pol, starost, lokacija (deo grada), tip stanovanja, dužina boravka u Novom Sadu i vlasnički status nad objektima, dok su na tabeli 1 prikazane one varijable koje su sa stavom bile statistički značajno povezane.

Stav je povezan sa mestom stanovanja ($V=0.261$) pri čemu se, kao opozitni, izdvajaju stanovnici Podgrađa i Podbare. Stanovnici Podgrađa se znatno češće potpuno slažu sa ovim stavom (55,9%), posebno u odnosu na stanovnike Podbare među kojima nema nijednog ispitanika koji se sa stavom potpuno slaže. To znači da su se, po ovom pitanju, Podgrađe i Podbara izdvojili kao delovi grada u kojima se uspostavljaju veoma intenzivni odnosno, gotovo uopšte ne uspostavljaju, susedski odnosi. Stanovnici Grbavice, kao dela grada koji je u tranzicionom periodu

podlegao najintenzivnijoj transformaciji, ne izdvajaju se značajnije iz proseka za ceo uzorak, osim po tome što su po ovom pitanju znatno ređe neopredeljeni.

Pokazalo se da je ovaj stav statistički značajno povezan sa starošću ispitanika ($V=0.220$) odnosno da stariji ispitanici (preko 66 godina) ostvaruju intenzivnije susedske odnose. Stav je, takođe, značajno povezan i sa dužinom boravka u Novom Sadu ($V=0.309$), pri čemu se po slabijim susedskim odnosima izdvajaju oni koji su se u grad doselili pre manje od 10 godina. Između rođenih u Novom Sadu i onih koji su se tu doselili pre više od 10 godina nema značajnijih razlika po ovom pitanju. Značajna razlika opaža se i između podstanara koji se sa ovim stavom potpuno slažu tek u 13,8% slučajeva i vlasnika stanova/kuća među kojima je procenat potpunog slaganja sa stavom 44,8% ($V=0.226$). Iako ovaj stav statistički nije značajnije povezan sa tipom stanovanja ($V=0.120$), uočava se da su susedski odnosi stanara zgrada po ovom pitanju nešto slabiji. Sa stavom se potpuno slaže oko 37% ispitanika koji stanuju u kućama ili zgradama niže spratnosti, dok je kod onih koji žive u višespratnicama taj procenat manji (27%).

Naredni stav bio je: *Ljudi u mom komšiluku su spremni da se međusobno ispomažu*. Raspodela odgovora prikazana je na tabeli 2.

Tabela 2: *Ljudi u mom komšiluku su spremni da se međusobno ispomažu*; frekvencije i ukrštanja.

Ljudi u mom komšiluku su spremni da se međusobno ispomažu	Procenat za ceo uzorak	Podgrađe	Podbara
Uopšte se ne slažem	12,9	23,5	25
Uglavnom se ne slažem	14,5	8,8	20
Ni da ni ne	29,3	23,5	30
Uglavnom se slažem	21,3	5,9	20
Potpuno se slažem	21,9	38,2	5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Slično kao i kod prethodnog stava, na nivou celog uzorka, ispitanici su podeljeni pri čemu kod nešto manje od polovine postoji međusobno ispomaganje kao element susedskih odnosa, trećina je neopredeljena, dok kod otprilike jedne četvrtine susedski odnosi po ovom pitanju nisu intenzivni. Ovaj stav statistički značajno povezan je samo sa lokacijom ($V=0.227$), ne i sa drugim nezavisnim varijablama koje su razmatrane. Ponovo se delimično izdvajaju stanovnici Podgrađa koji se sa stavom nešto češće potpuno slažu (38,2%) i stanovnici Podbare koji se potpuno slažu tek u 5% slučajeva. Stanovnici Grbavice ne izdvajaju se značajno od

procenata na nivou opšteg uzorka. Odgovori su, u izvesnoj meri, povezani i sa tipom stanovanja ($V=0.152$). Kod ispitanika koji žive u porodičnim kućama ili zgradama niže spratnosti, učestalije je potpuno slaganje sa ovim stavom (23,3% odnosno 33,3%) u odnosu na ispitanike koji žive u višespratnicama (18,8%).

Sledeća dimenzija kvaliteta susedskih odnosa odnosi se na bezbednost, a operacionalizovana je kroz stav: *Osećam se sigurno kad noću prolazim kroz svoj kvart*. Raspodela odgovora prikazana je na tabeli 3.

Tabela 3: *Osećam se sigurno kad noću prolazim kroz svoj kvart*, frekvencije i ukrštanja

Osećam se sigurno kad noću prolazim kroz svoj kvart	Procenat za ceo uzorak	Podgrađe	Muškarci	Žene
Uopšte se ne slažem	14,1	8,8	7,3	20,1
Uglavnom se ne slažem	9,8	8,8	6	13
Ni da ni ne	17,3	5,9	14,6	19,7
Uglavnom se slažem	20,9	14,7	23,6	18,6
Potpuno se slažem	37,8	61,8	48,5	28,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Na nivou celog uzorka, više od polovine ispitanika se sa stavom slaže, odnosno, oseća se bezbedno u svom kvartu. Stavovi su statistički značajno povezani sa lokacijom ($V=0.223$) pri čemu se stanovnici Podgrađa ponovo izdvajaju (sa stavom se slaže više od 70% ispitanika). Stav je značajno povezan i sa polom ($V=0.272$). Žene se osećaju manje bezbedno i sa ovim stavom se potpuno slažu gotovo duplo ređe nego muškarci.

Poslednji stav preko koga su mereni susedski odnosi odnosio se na informisanost o lokalnim problemima, za koju se pretpostavlja da proizilazi iz društvenih interakcija u susedstvu. Raspodela odgovora prikazana je na tabeli 4.

Tabela 4: *Dobro sam upoznat/a sa lokalnim problemima u mom kraju*, frekvencije i ukrštanja

Dobro sam upoznat/a sa lokalnim problemima u mom kraju	Procenat za ceo uzorak	Podgrađe	Podbara	Grbavica	Doseljeni pre manje od 10 godina
Uopšte se ne slažem	23,3	5,9	75	45	37,0
Uglavnom se ne slažem	18,1	5,9	5	25	17,4
Ni da ni ne	21,5	17,6	15	15	25
Uglavnom se slažem	14,7	14,7	0	10	12
Potpuno se slažem	22,3	55,9	5	5	8,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Po ovom pitanju ispitanici su takođe podeljeni, s tim što ima nešto više onih koji se sa stavom ne slažu (41,4%) u odnosu na one koji se slažu (37%) i one koji su indiferentni (21,5%). Stav je značajno povezan sa lokacijom ($V=0.309$) pri čemu su stanovnici Podgrađa najbolje upoznati sa lokalnim problemima a stanovnici Podbare i Grbavice najmanje. Stav je delimično povezan i sa dužinom boravka u Novom Sadu ($V=0.158$). Oni koji su se doselili pre manje od 10 godina ređe se slažu sa ovim stavom (ukupno 20,7%) odnosno, manje su upoznati sa lokalnim problemima u svom susedstvu. Slično je i sa podstanarima kod kojih je raspodela odgovora gotovo identična kao i kod doseljenih pre manje od 10 godina.

DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rezultati istraživanja pokazuju da su po pitanju susedskih odnosa ispitanici podeljeni: oko 55% redovno razgovara sa susedima, 43% smatra da su susedi u njihovom kvartu spremni da se međusobno ispomažu, oko 58% oseća se bezbedno kada noću prolazi kroz svoj kvart a oko 41% dobro je upoznato sa lokalnim problemima u susedstvu. Svi stavovi su značajno povezani sa lokacijom (delovima grada), pri čemu stanovnici Podgrađa, kao istorijskog dela grada koji za sada nije doživeo transformaciju, imaju intenzivnije susedske odnose u odnosu na ostale, a stanovnici Podbare koja je značajno transformisana - slabije. Činjenica da se stavovi stanovnika Grbavice, koja je najviše, i prema stručnim kriterijumima -

veoma loše transformisana, ne odstupaju previše od proseka ukazuje na to da se susedski odnosi ne mogu dovesti u direktnu (i jednostavnu) vezu sa obimom i kvalitetom prostorne rekonstrukcije u tranziciji, iako neka vrsta povezanosti evidentno postoji.

Pokazalo se da su za susedske odnose značajne sve testirane nezavisne varijable (pol, starost, tip stanovanja, dužina boravka u Novom Sadu i vlasnički status nad objektima) ali u različitim intenzitetu i u različitim dimenzijama. Posebno se izdvajaju slabiji susedski odnosi kod ispitanika koji su u grad doseljeni pre manje od 10 godina i kod podstanara, kao i nešto slabiji susedski odnosi stanovnika višespratnica. Pol ispitanika značajno je povezan sa percepcijom bezbednosti i žene se osećaju manje bezbedno kada noću prolaze kroz svoj kvart, od muškaraca. Na osnovu toga zaključujemo da je polazna hipoteza prema kojoj *kvalitet susedskih odnosa značajno varira u različitim delovima grada i između različitih društvenih grupa*, potvrđena. Kod polovine ispitanika postoje intenzivni susedski odnosi, definisani kroz svakodnevne susrete i komunikaciju, međusobno ispomaganje, osećaj sigurnosti i upoznatost sa lokalnim problemima. Ti odnosi su intenzivniji u istorijskom delu grada što, ipak, ne treba da vodi ishitrenom zaključku: da prostorne transformacije u tranziciji nužno narušavaju (dobro)susedske odnose. To, ponajmanje, treba da znači da je buduće prostorne rekonstrukcije poželjno usmeravati u pravcu oživljavanja istorijske matrice grada. Takođe, stanovište prostornog determinizma, prema kom je intervencijama u prostoru moguće bitno uticati na društvene odnose u susedstvu, bilo na dobar (human) ili loš (nehuman) način, uvek je ograničenog dometa jer su društveni i prostorni elementi u susedstvu duboko isprepleteni. Pored toga, kako upozorava Pušić, „stare forme društvenosti, spontanost u svakodnevnom komuniciranju, bliskost u ljudskim kontaktima, dakle sve ono što ima konotaciju humanosti, često predstavljaju gradopoželjnu sliku koju međutim, nije moguće oživeti ili transponovati u neko nepripadajuće vreme“ (Pušić, 2005: 761). Različiti susedski odnosi pre su odraz promenljivosti i dinamizma gradske zajednice koja se između ostalog manifestuje i kroz prostorne intervencije koje različitim intenzitetom prodiru u postojeće urbano tkivo.

Očigledno je da su susedski odnosi znatno kompleksniji i zavise od niza karakteristika prostora ali i drugih varijabli, što govori u prilog potrebe za daljim istraživanjima u ovoj oblasti. U budućim istraživanjima treba ići dalje od prostog procenjivanja susedskih odnosa kao dobrih ili loših i fokusirati se na pitanje koju ulogu oni zapravo imaju u definisanju kvaliteta života građana. Susedske odnose treba posmatrati u odnosu na prostorne transformacije ali ih ne treba tumačiti kao

njihovu pasivnu pozadinu i refleksi, niti ih treba idealizovati kao nešto što se nužno gubi transformacijom grada.

Ana Pajvančić – Cizelj, Jelena Knežević

SOCIO-SPATIAL TRANSFORMATION AND NEIGHBORHOOD RELATIONS IN
NOVI SAD

Summary

In the first part of the paper, the authors discuss some of the classical sociological ideas about the neighborhood, developed within the Chicago School and the symbolic interactionism of Jane Jacobs. Those ideas are then used in order to examine the neighborhood relations in Novi Sad, in the context of transition and spatial transformation. The authors present selected results of a survey conducted in 2015 on the representative sample of 503 citizens of Novi Sad. The neighborhood relations in Novi Sad are investigated with the aim of analyzing their quality in different parts of the city and their relation with different social characteristics. According to the research hypothesis, the quality of neighborhood relations varies significantly in different parts of the city and between different social groups, whereby the parts of the city are classified by the degree of their socio-spatial transformation in transition. The research confirmed the first hypothesis and found that the neighborhood relations are more intense in the old, historic part of the city, within the single-family and mixed housing, among the owners of apartments as well as those who were born in Novi Sad or moved to the city less than 10 years ago. Although some findings suggest that differences in the neighborhood relations arise from the degree and quality of socio-spatial transformation in the transition, these links are not simple nor direct. Through the analysis of the research results, the authors assess the relevance of some classical sociological ideas for understanding and planning the neighborhoods in the contemporary city in transition. In the conclusion, the authors emphasize the importance of overcoming strict spatial determinism as well as the idealization of neighborhood relations in further research in this area.

Keywords: neighborhood relations, socio-spatial transformation, Novi Sad

LITERATURA

- Hamilton, I. – Dimitrovska Andrews, K. – Pichler-Milanović, N. (eds.) (2005). *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press: 22–44.
- Marinković, D. (2013). (prir.). *Čikaška škola 1920-1940*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mirkov, A. (2013). Održivo urbano susedstvo—ideal kome treba težiti. U: Petrović, M. (prir.) *Izazovi održivog razvoja*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Nedučin, D. (2014). *Postsocijalistički grad –promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije* (doktorska disertacija), Univerzitet u Novom Sadu: Fakultet tehničkih nauka.
- Pajvančić –Cizelj, A.–Maksimov, K. (2016). Sociološki aspekti proučavanja i revitalizacije graditeljskog nasleđa. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu: *Sociologija i prostor*. 54 (2016) 206 (3): 247-263. DOI 10.5673/sip.54.3.3
- Petovar, K. (2009). Urbanizacija bez urbanosti - bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociologija i prostor*, 43 (3): 725-749.
- Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2008). Istraživanje socijalnih aspekata urbanog susedstva: percepcija stručnjaka na Novom Beogradu. Beograd: *Sociologija*. Vol. L, N° 1: 55-78.
- Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, M. – Milojević, M. (2014). Reafirmacija susedstva kroz prostorne prakse regulisanja poželjne prostorne i društvene distanciranosti. *Sociologija i prostor*. Vol. 52, No. 2: 167-185. DOI: 10.5673/sip.52.2.3
- Pojani, D. –Buka, M. (2015). From Camaraderie to Detachment: The Effect of Built Environment Transformations on Neighborhood Relations in a Post-Socialist Context. *Cities*. 49: 66-75.
- Pušić, Lj. (2005). Urbani život i prepoznavanje društva. *Sociologija sela* 43 (2005) 169 (3): 751-768.
- Pušić, Lj. (2009). *Grad bez lica*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Pušić, Lj. (2010). Susedstvo kao trajno interesovanje sociologije grada. u: Đorđević, D., Kostadinović, A. –Mitrović, Lj. (ured.). *Od putanje do autostrade: spomenica Jovana Čirića*. Niš: Jugoslovenska biblioteka za naučno istraživanje religije i Univerzitetska biblioteka Nikola Tesla: 133-148.
- Pušić, Lj. (2015). *Grad, društvo, prostor. Sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Schwirian, K. (1983) Models of neighborhood change. *Annual Review of Sociology*, Vol. 9: 83-102. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.09.080183.000503>
- Stanilov, K. (2007) (ed.). *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer.
- Svirčić Gotovac, A. – Zlatar, J. (2015). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

- Syâkora, L. (1999). Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague. *Housing Studies*, 14 (5): 679 – 701.
- Tomanović, S. – Petrović, M. (2006). Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja. U: Tomanović, S. (ured.) (2006). *Društvo u previranju*. Beograd: ISI FF: 139-157.
- Vasilijevska, Lj. – Vranić, P. – Marinković A. (2014). The effects of changes to the post-socialist urban planning framework on public open spaces in multi-story housing areas: A view from Nis, Serbia. *Cities*. 36: 83-92.
- Virt, L. (2005). Urbanizam kao način života. U: Vujović, S. i Petrović, M. (ured.) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 111-128.
- Džejkobs, Dž. (2011). *Smrt i život velikih Američkih gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Šoe, Fransoa. (1978). *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на веб страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
  - „насловну страну”;
  - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе); поред тога још и
  - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
  - наслов рада на српском и енглеском
  - апстракт на српском и енглеском
  - све ауторе и коауторе
  - језик рада
  - установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
  - референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рок за предају рукописа је 10. јул текуће године.

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именованем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Мишљење анонимног рецензента и текст рада са евентуалним напоменама се достављају аутору да би он у року од 7 дана извршио тражене измене у раду. Уколико рецензент установи да рад није у складу са правописом и да има граматичких и стилских грешака, аутору се враћа рад на лектуру, чије трошкове сноси сâм аутор. Ревидирана верзија рада се шаље рецензенту на увид, те се он изјашњава да ли су тражене измене одговарајуће и да ли рад може да се штампа. Након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

Аутор рада се у року од најмање три месеца од предаје рукописа обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски). Ауторима се сугерише да писмо рада буде латиница због тенденције да часопис доспе у међународне базе, али се ни радови са ћириличним писмом неће одбити. Референце морају да стоје латиницом (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 11 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 10). Проред основног текста је 1,5. Сваки први ред новог пасуса је увучен

(Paragraph/Indentation/Special: First line 1,27 cm), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. *оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати

проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1 (single). Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом Кључне речи: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1 (single). Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком Key words: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 11. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом увучено на 1,27 цм, као и први ред новог пасуса.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикана.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 10, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је брт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai, Đere, Pal & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 11, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,27 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Đorđević, S., Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P., Đere, Z., Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „, ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). *Donošenje ustava*. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Ђurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F., Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Редизајн и припрема за штампу

Игор Лекић

Штампа

Футура

Петроварадин

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Едита Андрић, Дамир Смиљанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714